

Есенғазы Қуандық

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ

*(XX және XXI ғасырдың алғашқы жылдарындағы
республика тарихының өзекті мәселелері бойынша
лекциялар)*

**Жоғары оқу орындарында несиелік жүйесі
бағдарламасымен оқитын студенттерге
арналған оқулық**

АЛМАТЫ, 2009 ЖЫЛ

Н. Мұқаметханұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор
С. Өзбекұлы – ҚР Заң ғылымдары академиясының президенті
және академигі, заң ғылымдарының докторы,
профессор, Абай сыйлығының лауреаты

Қуандық Е. С.

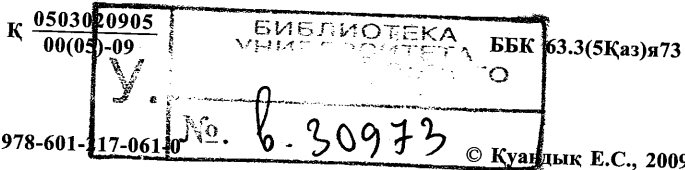
Қ 12 Қазақстан тарихы (Кеңес және тәуелсіз Қазақ-
стан дәуірі): Оқулық. – Алматы: ЖШС “Дәуір”, 2009
– 488 б.

ISBN 978-601-217-061-0

Кеңес дәуірінде жазылған Қазақстан тарихы ғылымының негізін құра-
ған көптеген тұжырымдар мен болжамдардың уақыт сынынан өте алмай
қалғандығы ақиқат. Қазіргі тәуелсіздікке жеткен тұста қазақ тарихын
біртұтас дүниежүзілік тарих ғылымының ажырамас бөлігі ретінде қарас-
тыру кезек күттірмейтін міндетке айналды. Өйткені мұндай қадам жас
ұрпақты жадағай идеологиялық ұрандардан, жалған түсініктерден арыл-
тып, оларды өз халқының ұлттық мүддесі туралы ойлауға жетелейді.

Ұлттық сананың іргетасын ерқашан тарих ғылымы қалайды. Бер-
тінге дейін ол өртүрлі саясат пен идеологияның тапсырмаларын орын-
даумен шектеліп, құрсаудан шыға алмай келді. Өткен тарих кеңестік
кезеңнің ыңғайына жығылып сыңаржақты марапаттау әдісімен ғана
жазылды. Автор осы еңбекті жазу барысында аталған кемшіліктерден
мүмкіндігінше арылуға, бұрын оқулықтарда жазылмай келген көпте-
ген мәселелерді уақыт талабына сай шама-шарқынша көтеруге тыры-
сты. Әрине, көтерілген мәселелер толық зерттеліп бітті, жазылған
пікірлердің барлығы ақиқат деуден аулақпыз. Өйткені тарихи оқиғалар-
ды толық етіп зерттейтін кейбір фактылар, құжаттар мен мұрағат
деректерін әлі де еркін, қалағанынша пайдалануға болмайтын жағдай-
дан шыға алмай келеміз... Оқулыққа еңбей қалған материалдар, то-
лықтыруды қажет ететін тақырыптар, дәлелдей және нақтылай түсуді
керек ететін тұстары әлі де жетерлік...

Оқу құралы жоғары, оқу орындарының студенттеріне, магист-
ранттарға, тарихшы-оқытушыларға және жоғары оқу орындарына
түсуші талапкерлерге арналған.

АЛҒЫ СӨЗ

Тарих деген мазмұны терең рухани ұғымның адам са-
насының, дүниетанымының, елдің, ұлттың хал-ахуалының
дамуына, қоғамдық қарым-қатынастардың дұрыс қалып-
тасу дәрежесіне тигізер әсері ерекше. Тарихсыз қоғам,
халық, мемлекет болуы да тіпті де мүмкін емес.

Ал осы тарихтың маңызы қандай екендігін Алаштың
ардақты азаматы Міржақып Дулатов кезінде дәлелдеп
кеткен.

Ол “тарих дейтін-бұрынғы өткен заманның жайынан
сөйлеп тұратұғын; бұрынғы өткен кісілердің ісінен хабар
беретұғын ғылым. Қазақтың көбі оны “Шежіре” деп атай-
ды. Бұл заманның ғалымдары тарих атауын ең оңды атау
деп біледі. Тарих – түзу жөнді үйретуші. Тарих – халықты
түзу жөнге сілтеуші болса, оған дүниеде түзушіліктің кіта-
бы (әділеттіліктің барометрі, қосқан мен Е.Қ.) тіршіліктің
жолбасшысы деуге болады”. Келешек күннің қандай бо-
латындығын білуге тарих анық құрал болады.

Өзінің тарихын жоғалтқан жұрт, өзінің тарихын ұмыт-
қан ұлт қайда жүріп, қайда тұрғандығын, не істеп, не қойған-
дығын білмейді, келешекте басына қандай күн туатынына
көзі жетпейді. Егер бір халық өзінің тарихын білмесе, бір ел
өзінің тарихын жоғалтса, оның артынша өзі де жоғалуға
ыңғайлы болып тұрады. Дүниеде өңге жұрттар қатарында
кем, қор болмайтын, тұқымым құрып қалмасын деген ха-
лық өзінің шежіресін иманы дәрежесінде ұғып білуге тиіс.

Тарихтың айтатыны мынау: біздің бұрынғы бабалары-
мыздың кім екендігі, олардың дүниеде не істеп, не бітіре-
тіндігі, қандай құты барлығы, ол құтты не орынға жұмса-
ғандығы; істеп жүрген ісінің қайсысынан пайда, қайсысы-
нан зардап көргендігі; бұрынғы бабаларымыздың досы-
дұшпаны кімдер болғаны, не себептен бағы тайғандығы
және осыған ұқсас істердің барлығын тарих түсіндіріп

тұрады. Бұрынғы бабаларымыздың басынан кешкен жақсы-жаман қандай уақиға бар болса, оның бөрінің өзіндік себебі болған. Со секілді келешекте біздің басымызға түсетін сондай бір оқиғалар осы күнде қылып жүрген ісіміздің нәтижесі болмақ. Тарихты оқысақ, онда қандай істен қандай нәтиже туатынын анық білеміз. Жақсы істен – жақсылық, жаман істен – жамандық тұмақшы.

Егер тарихты оқып білсек, пайдалы істің қандай екенін білеміз. Залалды істен қашамыз. Бұрынғының оңды ісінен үлгі алмақшымыз. Осы күнде істеп жүрген ісіміз, қылған жұмысымыз, мінез-құлқымыз, сөздің бөрі кейінгілерге тарих болып қалады”.

Күні бүгін дүниеде ешбір нәрсенің асылы білінбей қалған жоқ. Әр нәрсенің түбі тексерілді, асылы білінді. Білімі артық, көзі ашық жұрттар дүниедегі адам баласының асылын, нәсілін тексеріп болып, барлығын кітапқа жазды. Бөтен жұрттар қатарында ала бөтен біздің қазақ халқының асылы тексеріліп, тарихы толық жазылған жоқ. Бүгін Азия картасының төрттен біріне ие болып тұрған қаншама миллион қазақтың тарихы көмескі қалып та тұрған жайы бар.

Тарих ғылымында қанша тарих жазушылар шығып, қаншама кітап жазып шығарды. Солардың арасында қазақтың асылын анық қып айтатыны жоқ. Арабша, түрікше, орысша біз көрген кітаптарда қазақ турасында жазылған сөздердің бөрі де хақиқатқа хараб, шіп-шикі өтірік – деп жазуы тегін болмаса керек.

(М. Дулатов. Түрік баласы. “Қазақ”, 1913ж. №2, №7)

Қазақ зиялысының тарихқа берген бұл сиптамасы, Қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан тарихын ол жерді мекендеуші барлық ұлт өкілдерінің, яғни республика азаматтарының барлығының оқып білуін міндеттейді. Сондықтан бұл пән мемлекеттік маңызы бар үлкен шара ретінде бағаланып, барлық жоғары білім беретін оқу орындарында оқытылып отыр. Біз өткенімізге үңіліп одан сабақ алмасақ, онда келешектегі бағыт-бағдарымызда қателіктерге ұрындыратын жағдайларға жол беруіміз мүмкін. Сондықтан осы қағиданы терең түсініп, оны бағалай білуіміз қажет.

Кіріспе

Қазақ елінің тәуелсіздікке қол жеткізуі әміршіл-әкімшіл жүйе ықпалымен қалыптасқан тарих ғылымын, ондағы ақиқатты бұрмалап, біржақты көрсетіп, ақты – қара, қараны – ақ дегізген оқиғаларды, қызыл идеологияның тегеурінімен жасалған теориялық қорытындыларды қайта қарауды талап еткен жаңа тұжырымдардың көбеюіне ықпал етті.

Қазақстан тарихының “ақтаңдақ” беттері аз болмаған, ол туралы қызыл идеологияның дәурені жүріп, дәуірлеп тұрған кезінде ашық айтылмады, бөрі де бұрмеленіп көрсетілді. Айтуға, жазуға талпынғандар жазаланды. Кеңестер дәуіріндегі әкімшіл-әміршіл жүйенің билігі кезінде тарихи оқиғаларға, қоғамға, сол кездегі тіршілікке, басшы қызметкерлердің іс-әрекеттеріне, кісілікке, көсемдікке, әділдік пен зорлыққа берілетін баға кесіліп-пішіліп, өңі айналдырылып, өзгертіліп берілгендігі бүгінде ешкімге құпия емес-ті. Осы шырылдаған шындықты халқымыз тек тәуелсіздігін алған сәттен бастап қана оқып, білуге мүмкіншілік алды. Бүгінде өз тарихымызды жан-жақты білу және зерделеу, тәлімінен үйрену, одан сабақ алудың келешек үшін маңызы зор болып отыр. Осы өткен тарихи оқиғалардың маңыздылығы туралы өзінің “Жадымызда жатталсын, татулық дәйім сақталсын” деген еңбегінде Елбасы Н. Назарбаев: “Яғни өткенімізді тұтас күйінде, ешқандай боямасыз, қоспасыз, қаз-қалпында қабылдағанымыз ләзім. Ал өткен жылдар шежіресін үнемі әрі бұрмалаусыз зерделеп отырудың жөні бөлек. Мұның өзі өткендегі тәжірибенің жақсысынан үйрену үшін, ескі қателіктерді қаулата бермес үшін, жаманнан жирену үшін қажет” – деп баға берген болатын /1/.

Міне, сондай көкейкесті шытырман оқиғаларға, саяси науқандарға толы тарихи кезең – ол XX ғасыр оның ішіндегі Кеңестер Одағының социализм құруды іс жүзіне асыруды қолға алған жылдар. Тарихшы ғалымдардың осы кезенді жан-жақты зерттеп, оның тағлымынан ұрпақ игілігіне жарататын құнды жаңалықтар ашуға талпынулары да заңды құбылыс болып есептеледі, өйткені бұл кезеңнің тарихи маңыздылығы оның тәуелсіз Қазақстанның өткендегі, алдағы тағдырымен тікелей байланыстылығында.

Сталиндік тоталитарлық билік моделінің Кеңестер Одағында үстемдік құруы, ондағы халықтарды қорқытып-үркітіп, үрейлендіріп, ұлттардың табиғи бейнесін жоюға тырысқан казармалық социализмді өмірге әкелді. Жалған интернационалистік қағидалармен қаруланған әміршіл жүйе өз саясатын жүргізуге лайықты, оны қолдап-қолпаштайтын жасанды идеологияның қызметіне сүйенді. Билік басындағыларға халық мұңын жеткізу мүмкіндігі болмады. Шындық бұрмаланды. Тарихтағы сол бұрмалаушылықтың зардабы күні-бүгінге дейін осы халықтың қоғамдық даму жолына зиянын тигізіп келеді.

Қазақ халқы адамзат қоғамына өз дүние танымымен ұлттық ерекшеліктері, салт-дәстүрлерінің даралығымен енгендігі тарихтан белгілі. Тек бертін келе ғана ол белгілі бір объективті және субъективті себептерге байланысты көршілес жатқан алып империя Ресейдің боданына айналған. Осы үш жүз жылдық бодандық дәуірде, әсіресе Кеңестер заманында қазақ халқының ұлттық бет-бейнесі жан дүниесі, психологиясы өзгертіліп, алғашқы рухани байлықтарынан, болмысынан ажыратыла басталды. Бұл халықтың ұлттық, мәдени ерекшеліктері мен салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарын сақтауы, “ұлтшылдыққа” баланды. Кеңестер дәуірінің осы 20–30-жылдарында социалистік қоғам құруды желеу еткен большевиктердің коммунистік идеологиясы ұлттық болмысқа ақау түсірді. Қазақ халқының дүниетанымына жат пиғылға толы “жаңалықтар” енгізіліп, зиян келтірілді. Ұлттың табиғи болмысын еріксіз өзгерте-тін, оны біртіндеп білдіртпей тоздыратын әккі саясаттың идеологиясының күшімен халық санасына сына қағылған

да осы жылдар еді. “Ерікті республикалар Одағы” деп аталған КСРО-ны өмірге әкелген сталиндік басқару жүйесі өз қарамағындағы одақтас республика Қазақстанның, ондағы халықтың бей-берекетін шығарды. Осы саяси жүйе социализм құру барысында қазақтарға ұлттық салт-дәстүр жолымен өмір сүруге тиым салып, кедергі жасады. Аталған жылдары қазақ ұлтының тұтастығына дәнекер болып келген тіл мен дінге шабуыл басталды. Ғасырлар бойы өмірлеріне рухани азық етіп келген мұсылмандарды дінінен аластау мақсатымен Кеңес үкіметі “Құдайсыздар қоғамын” құрып, бұрында тарихта болмаған қиянатқа барды. Тәуелсіздігі жоқ халық осылай тәуірінен айырылып, Орталыққа жалтақтап екінші сортты ұлт күйінде өмір кешті. Өркениет төрінен орын алуға лайықты ұлттық тәрбиенің нәрлі тамыры, жасанды идеологиямен қоректендіріліп, социалистік қоғамның жаңа адамдарын тәрбиелеуге бағытталған саясаттың тапсырмаларын орындаумен ғана шектелді. Осындай тәрбие көргендер Отанды сүю, имандылық, үлкенді қадірлеу, ата-ананы сыйлау секілді қазақ халқына тән асыл қасиеттерді діншілдікке, ұлтшылдыққа жатқызып одан шошынып өсті. Сөйтіп, социализм қазақ халқының дәстүрлі дамуына кедергі жасады. Қазақ даласында ел басқару жүйесі ғасырлар бойы сұрыпталып, өз қисынын тауып келсе, большевиктердің оны қиратып, социалистік басқаруды (пролетариат диктатурасын) енгізуі бұл халықтың табиғатына мүлде жат болды. Мұндай өпербақан бассыздық әрекеттер сол кездегі әміршіл-әкімшіл жүйеден қолдау тапты. Социализм демократияға қарсы келді. Ондағы “бостандық”, “теңдік” ұғымдары жай жалаң ұрандар күйінде қала берді. Осындай жалғандық аясында өмір сүрген қазақ елінің, өз билігі өзінде болмауынан және бодандық саясаттың кесірінен оның ұлттық келбетіне дақ түсе бастады. Қазақтар өз бетімен өмір сүруге қаблетсіз халық ретінде танылды.

Өткен тарихымыздан, оның ішіндегі халықты күйзеліске душар еткен жоғарыда аталған “ақтандақтарынан”, хабарсыз болу немесе оған немқұрайды қараушылық, қазіргі саяси өмірде де дұрыс жолдан адастырып сол бір қателік-

терді қайталауға әкеп ұрындыруда. Сондай-ақ, ұлттық саяси санамыздың жетілуі үшін де тарихты танып, білу әбден қажет екендігін бүгінгі өмірдің өзі көрсетіп отыр. Осы орайда сталинизмнің қазақ халқы үшін отаршылдықтың жаңа бір формасы болғанын, оның ең ауыр зардабы сол, олардың санасын тұмшалап тұншықтырып тастауы еді. Осындай бодандық психологияның салдарынан күні-бүгінге дейін халқымыз өзінің ұлттық мүддесі жолындағы күресте дәрменсіздік танытып, жалтақтық көрсетуде. Мұндай дәрменсіздікті тудырып отырған тағы бір фактор – ол ұлттық алауыздық. Сонымен бірге социалистік қоғам құру барысында Кеңестер тәрбиелеп шығарған “шолок белсенділердің” өз халқына жасаған қиянаттары да аз зардап шектірмеді. Тоғышарлық пен надандықты бойына сіңірген олар халық, ұлт мүддесін ойлағансып, өз қара бастарының қамын ғана күйттеді. Бұл жолда олар ағайынның, ұлтын, тіпті Отанын сатудан да тайынбады. Осындайлардың кесірінен сол жылдары қазақтың бас көтерер азаматтарының басынан “ұлтшылдар” деген жала кетпей, халқы зобалаңға ұшырады. Мұндай пиғылға ұрыну қауіпі әлі де бар. Ол қауіпті Кеңестік идеологиядан тәрбие алған биліктегілер туғызуда.

Кезінде сол басқару жүйесінен қолдау-қолпаштау көріп, жағымпаздықпен өскендердің ізбасарларының пиғылдары бүгінде бұрынғылардан да асып түсуде. Бертін келе ол “шолок белсенділер” билікке қолдары жетіп заман тудырған демократияны паналап, “демократияшыл” болып, ұлт мүддесін тағы аяққа басып, оларды жүзге бөліп, өз құлқындарымен қоса руластарының жағдайын жасаумен шұғылдануда. Міне, Кеңестік дәуірдегі әміршіл-әкімшіл жүйе қалыптастырып дара билік тудырған, халықтың санасына әбден сіңген зиянды әдеттер мен басқару тәсілдері, бүгінде қазақтардың өз ішіндегі жаңа алауыздыққа жол салатындай қауіп туғызуда. Сол жылдардағы большевизмнің адамдардың сана-сезіміне, көзқарасына тигізген ықпалының зияндылығы бүгінде ұлттық бірлікке сызат түсіріп отырғандығын ескермесе болмайды.

Өткен тарихтың ақ пен қарасын ажырата білмеушілік, бұл бағыттағы таным таяздығы мен сана саяздығы қашан

да ұлттық қадір-қасиеттерден адастырып, рухани жұтаңдыққа ұрындырары сөзсіз. Бұл орайда өз ұлтының, елінің өткенін парықтай алмаған халық оның келешегіне қам қылмасы анық. Осы тұрғыдан келгенде қаншама қилы замандар мен қиын кезеңдерді бастан кешірген қазақ халқы, бүгінде ұлттық саяси тәуелсіздігі қолына тигенде болашақтағы асыл мұраттарға жету үшін өткен тарихтың ащы сабақтарын естен шығармауы абзал.

Осындай оқиғалардан хабардар ететін бұл оқулық қазақ халқының тарихындағы осы уақытқа дейін сыңаржақ зерттелген күрделі кезеңдерінің бірі болып саналатын, Кеңес дәуірі кезінде коммунистер билігі тұсындағы жүргізілген сүрқия саясаттың саяси келбетін ашады.

Мұндай қадам Отан тарихының Кеңес дәуірінде “ақтандақ” беттерін жаңа көзқараспен уақыт талабына сай қайта зерттеуден туындап отыр. Өйткені өткендегі тарихи процестер мен құбылыстарға бүгінде басқаша бағалар беріліп, жалғандық пен көзбояушылық халық талғамын қанағаттандыра алмауда. Тарихи құбылыстарға деген осындай жіті көзқарас, бұрын зерттеу объектісі бола қоймаған көптеген оқиғаларға тоқталып, ұлттық тарихымызды кешенді түрде қарастыру мақсатына жетеледі.

Коммунистік идеологияның қамытын киіп, оған қызмет еткен тарихшы-ғалымдар аталған тақырыпты сол өздері өмір сүрген кезеңнің талабына сай зерттегені белгілі. Осы зерттеулер барысында жарық көрген ғылыми еңбектер, тарихи кітаптар, жасалған тұжырымдар, қазіргі қоғам дамуындағы болып жатқан түбірлі өзгерістерге байланысты бүгінгі күннің қажетіне жараудан қалып барады. Өйткені бұл тарихи шығармалар мен еңбектер өмір шындығын бұрмаламай, болған оқиғаларды бүкпесіз сол қалпында көрсетуге жарамады. Қазіргі қоғам, оның мүшелерінің рухани сұраныстары өткендегі тарихи оқиғаларды кеңестік дәуірде жазылғандай қалыпта қабылдаудан бас тартып, өркениетке бет алған тәуелсіз ел ретінде соған сай өскелең талап қойып отырған жайы бар.

Тоталитарлық империяның күйреуі, саяси тәуелсіз мемлекеттердің құрылуы, жалпы адамзаттық құндылықтарға

жасалған ұмтылыс рухани өмірді де, адамдардың болмысын да айтарлықтай өзгеріске ұшыратып, пікір алуандығына жол ашып берді және осылардың ықпалымен күрделі тарихи оқиғалардың ақиқаты айтыла бастады. 90 жылдарға дейін қоғамтану ғылымдарында әлеуметтік процестерді тану тәсілі ретінде таптық редуцианизм, яғни барлық қоғамдық, рухани, мәдени, саяси тағы басқа құбылыстарды таза таптық қалыпқа салып бағалау тәсілі үстемдік етіп келді. Мұндай таптық белгілеріне қарай сыңаржақ бағалау тарихи оқиғалардың бұрмалануына әкелгені мәлім.

“Кіші Қазан” секілді қатерлі бағыт тек саяси тәуелсіздігі жоқ елге ғана қолданылатын, ондағы халықтарды кемсітіп, басынудан туындаған саясат екендігі белгілі болды. Коммунистік құрылысты қызғыштай қорғаған партия ұйымдары, қауіпсіздік органдары тарапынан оның мүддесіне қайшы келетін “жетістіктеріне” көлеңке түсіріп, күмән келтіретін деректердің бәрі дер кезінде жойылып, ондай фактілердің жариялануы жіті бақылауға алынып келді. Осындай қуыстанудың себебін, тарихи оқиғалардың объективтілігін көрсететін мәселелер жазылмады, ол қауіпті болды. Жазылған деректердің көбі жойылып, бүгінгі ұрпақтың қолына тимеуде.

Осы күрделі тарихи оқиғаларды жаңа жағдайда объективті зерттеуге ұмтылушылық өткендегі өз билігі жоқ Одақтас республика емес, дербес, саяси тәуелсіз, мыңдаған жылдық тарихы бар өзге ұлттармен терезесі тең халқы бар мемлекет болғандығына көз жеткізіп отыр. Бұл бағытта Кеңес өкіметі тұсында, тарихтың мемлекет тарапынан әдейі құпия сақталып келген беттерінің сыры ашылып, ақиқатқа жетудің жолдары жан-жақты қарастырылуда.

І БӨЛІМ

XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЕЛІ

1 - т а қ ы р ы н

XX ғасырдың басындағы Ресей империясының құрамындағы Қазақ елінің саяси-әлеуметтік жағдайы

- 1.1. *XX ғасырдың басындағы өлкенің әлеуметтік-экономикалық ахуалы. Қоныстандыру саясаты*
- 1.2. *Қазақ елі 1905–1907-жылдардағы орыс буржуазиялық-демократиялық революциясы кезеңінде*
- 1.3. *Қазақ халқын азат ету жолында күрескен Ұлт зиялылары. Думаға сайланған қазақтар.*

1.1. XX ғасырдың басындағы өлкенің әлеуметтік-экономикалық ахуалы. Қоныстандыру саясаты

XX ғасырдың басында Қазақ елінің экономикалық дамуында XIX ғасырдың екінші жартысымен салыстырғанда бірқатар өзгерістер болды. Өнеркәсіптің кейбір жеке салаларының дамуы елдің әлеуметтік-экономикалық ахуалына өз әсерін тигізбей қоймады. Әсіресе шойын жол құрылысы өлкенің Сібірмен іргелес орналасқан өңірін қамтуы, бұл аймақтың жаңа экономикалық қатынастарға тартылуын жылдамдатты. 1893–1895-жылдары салынған ұзындығы 3138 шақырым Сібір шойын жолының 178

шақырымы қазіргі Қазақ жерін (Ақмола мен Қызылжарды) басып өтті. 1893–1897-жылдары салынған Рязань – Орал шойын жолының 194 шақырымы Қазақ жерінің батыс аудандарын басып өтті. Сөйтіп, бұл шойын жолдар Қазақ елінің жалпы Империялық шаруашылыққа тартылуына жағдай жасады. Алайда, өлкенің бірқатар аудандары, әсіресе оңтүстік өңір, шаруашылық жағынан оқшау қалды. Патша үкіметі бай өлкенің шикізат көздерін игеру мақсатында жаңа шойын жол тораптарын салуға белсене кірісті. Ұзындығы 1656 шақырым Орынбор – Кубек, Ташкент – Кубек бөлімдерінен тұрған осы шойын жол 1906 жылдың қаңтар айында пайдалануға берілді. Бұл магистралдар Қазақ елінің негізгі экономикалық аудандарын Ресейдің өндірістік аудандарымен байланыстырды. Шойын жол салынған аймақтардан қазақ шаруалары қуылды, олардың ауыр тұрмыстары, мұқтаждықтары ескерілмеді. Жерінен айрылған қазақтар еріксіз жалданып, жұмысшылардың санын көбейтті. 1902 жылы Қазақ жерінде 8887 өндіріс орындары болып, онда 25392 жұмысшы еңбек етті. Оның ішінде 18095 жұмысшы 197 кен өндірісінде істеді.

1905–1907 жылғы буржуазиялық-демократиялық революцияның қарсаңында 300–400 жұмысшы шоғырланған ірі өнеркәсіп орындары да болды: Успен кеніші, Қарағанды көмір шахтылары, Риддер түсті металлургия өнеркәсібі, Спасск мыс қорыту зауыты. Ал 1902–1904-жылдары Орынбор – Ташкент шойын жолына жұмысқа тартылғандар саны 30 мыңға дейін жеткен. Алайда олардың ішінде маусымды жұмысшылар басым болды.

Ресейде XIX ғасырдың 80-жылдарында өнеркәсіп төңкерісі реформамен аяқталды. Сол дүрбелеңнен кейінгі 40 жыл ішінде елдегі фабрика мен зауыттардың саны 2,5–3 мыңнан 9 мыңға дейін өсті. Шойынжол ұзындығы 1,5 мың шақырымнан 50 мың шақырымға жетті. Бұл кезде Ресей өнеркәсіп өнімдерінің көлемі жағынан әлемдегі 5-орынға шықты. Ірі өндіріс орындарында монополиялар – трестер мен концерндер пайда бола бастады. 1914 жылы ірі синдикаттар мен монополиялардың саны 150–200-ге жетті. Реформадан кейінгі кезеңде жалданбалы жұмысшылардың саны 3 есе өсіп, 14 миллионға көбейді /2/. XX ғасырдың

басында жұмысшылардың жартысынан астамы 500 адамнан жоғары жұмысшысы бар өндіріс орындарында, ал үштен бірі 1000 және одан да көп жұмысшысы бар өндіріс орындарында істеді /3/.

Ал елдегі аграрлық сектор жартылай крепостниктік сипатта дамыды. 30 мың ірі жер иеленушілерде (помещиктер) 70 миллион десятин жер (әр қайсысына 2333 десятиннен) болды. Бұл жағдайда орыс отаршылдары тарапынан қанаудың өте қатаң түрі қолданылды, олар саяси және азаматтық құқықтарынан да жұрдай болып, азғана құқықтарының өзінен айрылды. Осындай қайыршылық тұрмыс жұмысшыларды билік басындағы буржуазиялық тәртіпке қарсы күреске итермеледі.

XX ғасырдың басында Қазақ жеріне Ленин мен Сталин жазған және РСДЖП Орталық Комитеті мен РСДЖП-ның Баку комитеті басып шығарған листовкалар (үнпарақтар) мен прокламациялар таратыла бастады. Бірінші орыс революциясы қарсаңында Қазақ жерінде тау-кен, зауыт жұмысшыларының толқуы басталды. 1901 жылы Қарағанды көмір кенінің кеншілері жұмысқа шығудан бас тартты. 1902 жылы Екібастұз жұмысшыларының, 1903 жылы 22 тамызда Воскресенск тау-кен өндірісінде үлкен ереуілдер болды. Ереуілге шығудың басты себебі – еңбек жағдайының ауырлығы болды.

Орталық өнеркәсіптік аудандардан алшақ жатқан Қазақ жері секілді орыс отарындағы аймақта революциялық көзқарастың қалыптасуына белгілі бір дәрежеде әсер еткен – жер аударылып келген бұрынғы халықшылдар, кейінгі социал-демократиялық ағымдардың өкілдері: Румянцев, Богомолов, Михаэлис, Кочерова, т.б. қазақ өлкесінде алдыңғы қатарлы идеяларды таратушылар болды. Атбасарда, Көкшетау мен Павлодарда алғашқы марксизм идеясын таратушы Петербургтен келген Благовое тобының өкілі В.Г. Харитонов, Қарқаралы мен Семейде социал-демократ И.С. Домашевич, Верныйда А.С. Кочаровскаялар болды. Жер аударылғандар Петропавл қаласында 1902 жылдың аяғында маркстік үйірме құрды.

1905–1907-жылдардағы революцияға алғышарт болған мәселелердің бірі – патша үкіметінің жүргізген аграрлық

отаршылдық саясаты болды. Орталық губерниялардан Қазақ жеріне орыс шаруаларын күштеп қоныстандыру XX ғасырдың басында бұрынғыдан да күшейе түсті. Бұл аграрлық реформа “стольпин реформасы” деген атпен тарихта қалды. Реформаның мақсатының бірі саяси-әлеуметтік, яғни деревняда самодержавияның мықты тірегі болатын жеке меншік иелерін кулактарды қалыптастыру еді. Осы мықты шаруашылықтар арқылы деревняда өрістеп келе жатқан революциялық толқуға қарсы тұру болды. Патша үкіметі орыс шаруаларын Қазақ жеріне қоныстандыру арқылы революциялық қозғалыстарды басуды көздеді. Қоныс аудару саясатының тағы бір мақсаты Патша үкіметінің Қазақ жерін отарлауды жеделдету болатын.

Реформа бойынша шаруалар қауымнан шығып жеке хуторлар құруға тиесілі болды. Әсіресе, Қазақ жеріне қоныс аударған шаруалар үшін жеңілдіктер көзделіп, оларға шұрайлы жерлер бөлініп берілетін болды. Патша өкіметі жүргізген аграрлық саясаттың салдарынан орыс шаруаларының қазақ жеріне қоныс аударуы жаппай сипат алды. Үкімет тарапынан қазақтардың жерлерін басып алуына тосқауыл қойылмады. Керісінше, Қазақ жері қоныс аударушыларды орналастыратын аудандарға бөлінді. Ондай аудандарға Торғай, Орал, Семей, Сырдарья және Жетісу аймақтары жатты. “Артық” жер қорын есепке алатын қоныс аударушылар басқармасы құрылды. Әрбір қазақ отбасы тек 15 десятин жер ғана иемдене алатын болды. Ал қалған жерлер қоғамдық жер қорына жатқызылды.

П.А. Столыпин байырғы дворян тұқымынан шыққан, Виленск гимназиясын, Петербор университетінің физика-математика факультетін тәмамдайды. Еңбек жолын Мемлекеттік мүлік министрлігінен бастайды. 1906 жылы сәуірде Столыпин премьер-министр болып тағайындалады. Ол 1906 жылы 9-шы қарашада шаруаларды қауымнан хуторға бөліп шығару туралы жаңа жер иелену заңын шығарды.

Ресейдегі аграрлық реформаның жаңа кезеңі 1906–1911-жылдары премьер-министр болған осы П.А. Столыпиннің деревняда аграрлық буржуазияның жаңа буыны кулактарды құрумен байланысты болды. “Столыпин реформасы” бойынша шаруаларға өздерінің жер үлесімен

бірге қауымнан шығып хутор құруға рұқсат етілді. Столыпиннің аграрлық саясатының құрамды бөлігі болып саналатын басты мәселе ол Сібір мен Қазақ жеріне орыс шаруаларын жаппай қоныстандыру еді. Егер 1893–1905-жылдары, яғни 12 жыл ішінде Ресейден қоныс аударған мұжықтар үшін қазақтардың 4 074 170 десятина жері тартып алынса, одан кейінгі 1906–1912-жылдары 17 млн. астам десятина жер тартып алынды. Қоныс аударудың мұндай әрекеттері қазақ шаруаларын қатты күйзелтті. 1917 жылға дейін Қазақ жерінің 45 млн. десятина жерін иемденіп көшіп келгендердің саны 1,5 миллионға жетті. Сөйтіп, Патша үкіметінің қоныс аудару саясаты қазақ еліндегі жер мәселесін шиеленістіріп, жергілікті халықты жерсіз қалдырып күйзелтті. Қоныс аудару нәтижесінде жергілікті қазақ халқының өз еліндегі үлесі айтарлықтай кеміді.

Облыстардағы қазақтардың үлесі:

1. Ақмола облысы – 36,6 пайыз;
2. Семей облысы – 73 пайыз;
3. Жетісу облысы – 60,5 пайыз;
4. Сырдария облысы – 62,3 пайыз;
5. Торғай облысы – 58,7 пайыз;
6. Орал облысы – 56,9 пайыз.

Бұл мәліметтер облыстардағы қазақ халқының кеми бастағандығын дәлелдейді.

Столыпин реформасының Қазақ жеріндегі нәтижесі бір жағынан, орыс-қазақ шаруалары арасындағы байланыстарды шиеленістіріп жіберсе, екінші жағынан, сол келімсек – әлеуметтік топтардың да жағдайын біршама қиындатты. Жер өңдеу үшін ауылшаруашылық құрал саймандары, азық-түліктің жетіспеуі-келімсек шаруалардың бір бөлігінің патша үкіметіне қарсылығын тудырды. Қазақтардың “артық” жерлерін алу деген желеумен, патша үкіметі, шын мәнінде, қазақ руларының ғасырлар бойы көшіп-қонған ата-бабаларының жерлерін басып алуды жиі іске асырып отырды.

Келімсек шаруалардың арасындағы мүліктік айырмашылық күннен-күнге тереңдей түсті: 1 десятина егіні бар – батырақ, 4 десятинаға дейін-өте кедей шаруа, 5–8 десяти-наға дейін – кедей, 10 десятинаға дейін – шамалы орта

павл жұмысшыларына” деген атпен прокламация таратты. Петропавл темір жол депосының жұмысшыларына арналған бұл листовкаларда жұмысшылар царизмге қарсы белсенді революциялық күреске шақырылды. “Петропавл жұмысшыларына” листовкасында: “Бүкілхалықтық құрылтай жиналысы үшін, демократиялық республика үшін, езушілер мен байларға қарсы күрес бостандығы үшін, кедейлер үшін, теңдік пен әділеттілік үшін, социализм үшін күреске аттаныңыздар” деген ұрандар жазылды. 1906 жылы Семей социал-демократиялық тобы жұмысшыларды жаппай стачкаға шақырып “Жолдастар” деген листовка таратты.

С.М. Киров басқарған Сібір социал-демократиялық ұйымы Қазақстанға күшті ықпалын тигізді. Бұл кезде Қазақ жеріне В.И. Лениннің кітапшалары: “Деревня кедейлеріне”, “Жұмысшы партиясының аграрлық программасын қайта қарау” кең тарай бастады; “Соғыс туралы шындық”, “Орыс халқына қандай саяси бостандық керек”, “Барлық азаматтарға”, “Шығыстан шығар күн” және басқа социал-демократиялық прокламациялар таратылды. Лениндік брошюралардың, социал-демократиялық ұйымдардың прокламацияларының революцияшыландырушы зор маңызы болды. Ол прокламациялар Қазақ еңбекшілерін самодержавиеге қарсы саналы революциялық күреске шақырды. Қазақ интеллигенциясының алдыңғы қатарлы демократияшыл бөлігі большевиктік партияның аграрлық және ұлт мәселесі жөніндегі бағдарламасын қолдады. Большевиктік партияның үндеулерін, прокламацияларын және листовкаларын олар қазақ тіліне аударып, еңбекшілерге таратып, қалың бұқара арасында большевиктік идеяны насихаттады. Олардың демократияшыл бөлігінде М. Сералин, С. Көбеев, т.б. есімдері жұртқа мәлім зиялылар болды.

Қоныс аудару саясатын жүргізу барысында патша өкіметі Павлодар уезінің Баянауыл ауданындағы жерлерді Шормановтарға бекітіп берген болатын. 1906–1907-жылдар жерсіз қалған қазақ кедейлері Шормановтардың жерін тартып алуға әрекеттенді. Қазақ шаруаларының мұндай стихиялы көтерілістері Верный уезінде болды. 200-ден астам кедейлер өздерін күйзелткен болыс Бейсенбиннің ауылын тонап өзін өлтіреді. Кедейлер Шығыс-Шалқар бо-

лысындағы болыс Саймас Үшкемпіровтің ауылын шабады. Ақмола облысындағы шаруалардың революциялық көтерілісіне Спасск зауытының жұмысшысы Бекжасаров Тұрымбек басшылық етті. Бұл фактілер қанаудың шектен тыс жүргізілгендігін дәлелдейді.

Қазақтардың орыс шаруаларымен бірлескен күресінің дәлелі 17 қазандағы манифесінің жариялануына қарсы, наразылық ретінде өткізілген Қарқаралы аймағында тұратын еңбекшілердің 15 қарашадағы шеруі болды. 1905–1907 жылдардағы революция кезінде Қазақстанда дербес қалыптасқан социал-демократиялық ұйым әлі жоқ болатын. Бұл кезеңде қазақ қауымында көкірегі ояу деген азаматтардың өздерінің саяси көзқарастары әлі тиісті дәрежеде айқындала қоймаған еді. Дегенмен бірінші орыс революциясы қазақ еңбекшілерінің революциялық күшін және оның царизм мен жергілікті қанаушыларға қарсы белсенді күреске өзір екенін көрсетті.

1905 жылы 25 шілдеде Қоянды жәрменкесінде (Қарқаралы қаласына жақын жер) Қарқаралы петициясын жазған қазақ зиялылары қайткен күнде де Манифестің мүмкіндіктерін шамалары келгенше пайдаланып, оның конституциялық-демократиялық жобаларын патша үкіметіне ұсыну арқылы қазақ халқына бостандық, тең құқылық, дін еркіндігін беруді талап етті.

1.3. Қазақ халқын азат ету жолында күрескен Ұлт зиялылары. Думаға сайланған қазақтар

Ұлттық демократиялық бағыттағы зиялылардың сол кезде-ақ танымал болған өкілдері Әлихан Бөкейханов (Семей облысы), Мұстафа Шоқай (Ақмешіт), Ахмет Байтұрсынұнов, Міржақып Дулатов (Торғай облысы), М.Тынышбайұлы, (Жетісу облысы), Жүсіпбек Аймауытов (Баянауыл) қазақ еңбекшілерінің заңды мүдделерін қорғауда, талаптарын түсіндіруде белсенді күрес жүргізді.

Қазақ халқының тағдырын өз тағдырындай көрген **Әлихан Бөкейхановтың** қазақ тарихындағы алатын орны ерекше. Көрнекті қоғам қайраткері, саясаткер, ғалым, публицист қазақ халқының көсемі атанған ол бұрынғы

... кейін Санкт-Петербургтағы орман техникалық институтының экономика факультетін бітіреді. Ұлттық мемлекет құру Бөкейханов және басқа буржуазиялық-демократиялық бағыттағы интеллигенция өкілдерінің түпкі мақсаты болды. Олар 1905–1907-жылдардағы орыс революциясынан кейін алғашында радикалды бағытта көрінген буржуазиялық конституциялық-демократиялық кадет партиясының құрамына еніп, конституциялық демократия шеңберінде қазақ ұлтына автономия алмақ болып үміттенді. Кадеттер партиясына үміт артқан тәжірибесіз ұлттық интеллигенция өкілдерінің, онымен түпкі саяси-идеялық алшақтығы ақпан революциясынан кейін біржолала айқындала түседі. Кадет партиясы ұлт автономиясына қарсы. Біз Алаш ұранды жұрт жиылып, ұлт автономиясын тікпек болдық деп ол өзінің адасқанын мойындайды.

1905 жылы Әлихан Семей округі бойынша 1-ші Мемлекеттік Думаға депутат болып сайланды. 1905 жылы патшаның қазақтардың ығыстырылуына наразылық білдірген “Қарқаралы қозғалысына” қатынасып, 14500 адамның қолын жинауды ұйымдастырады. Бұл тарихта “Қарқаралы петициясы” деген атпен белгілі. 1908 жылы Семей түрмесіне отырып шыққаннан кейін Әлихан Бөкейханов Самара қаласына жер аударылып, сыртынан полициялық бақылау қойылды. Бұл оған күрестің жаңа түрлерін игеруге ықпал етті. Ол енді саяси сенімсіз адам ретінде Орынборға айдалды. Мұнда ол Ахмет Байтұрсыновпен бірігіп, жалпы қазақ ұлттық газетін шығару ісін қолға алады. Ондай газет “Қазақ” деген атпен 1913 жылы 2-ақпанда жарық көрді. Газет 1918 жылға дейін шықты. Газет надандықтың құрсауында жатқан қазақ жұртын ояту ісіне қызмет етумен бірге өз кезегінде шығарушылардың да тезірек саяси кемелденуіне игі ықпалын тигізді. “Қазақ” газетінде Ә. Бөкейхановтың “Қыр баласы” деген бүркеншек атпен “Думадағы партиялар”, “Дума және Қазақстан”, деген мақалалары жарияланды. Ақпан революциясынан кейін ол кадет партиясы қатарынан шығады. Әлихан Бөкейханов “Алаш Орда” – Ұлт

көтеріліспен басып алуын террорлық әрекет деп айыптады. Ол 1937 жылы 14 шілдеде Мәскеудегі пәтерінде тұтқындалып, 1938 жылдың мамырында 68 жасында атылады. /4/ Тек қазақ тарихында ғана емес, бүкіл түрік әлемінде ерекше орын алатын, дара да бөлек тұратын тұлға – **Мұстафа Шоқай**. Ол 7 қаңтар 1890 жылы (кейбір деректе 25.12.1886 ж.), сол кездегі Ақмешіт – қазіргі Қызылорда облысы, Шиелі ауданы Сұлутөбе елді мекенінде дүниеге келген. Тегі – орта жүздің Қыпшақ әулетінен. Әкесі – Шоқай дәулетті, мәдениетті, білімді, сөзге шешен елге танымалы тұлға болған. М. Шоқай қазақ халқының мемлекет және қоғам қайраткері, ғалым, журналист, көсемсөзші.

Мұстафаның әкесі Шоқай би атақты әулеттен тараған. Оның әкесі Торғай Сыр қазақтары Ресей патшалығының қол астына кірмей тұрғанда, Хиуа ханының датқасы міндетін атқарған.

Мұстафа сауатын ауылда ашады да, Сұлутөбе станциясындағы орыс мектебінде оқиды. Ол орта дәрежелі білімді таза орыс тілінде Ташкент қаласындағы гимназияда, 1-ші дәрежелі марапатты дипломмен тәмамдап, Петербор университетінің заң факультетіне түсіп, оны 1917 жылы бітіреді.

Студент шағында ол Петербордағы отандастары Серапы Лапин, Әлихан Бөкейхан, Махмұдқожа, Ахмет Байтұрсындармен пікірлесіп, араласып тұрды. 1914 жылы Ә. Бөкейханның ұсынуымен Ресей Мемлекеттік думасындағы Мұсылман фракциясының хатшысы қызметіне тағайындалып, ол міндетті 1917 жылғы революциялық өзгерістерге дейін атқарды. 1917 жылы Түркістанның саяси орталығы Ташкентке келіп, Түркістан мұсылмандарының Ұлттық Орталығына басшылық етіп, қазақ тілінде шығатын “Бірлік туы” газетін ұйымдастырып, түркі және мұсылман халықтарының тұтастығы жолындағы күресті басқарды. Қоқан қаласында өз жұмысын бастаған 4-Түркістан мұсылмандарының құрылтайы Қоқан автономиясын жариялап, оның уақытша үкіметін сайлайды. Мұстафа алғашында сол Үкіметтің Сыртқы істер министрі, одан соң Бас министрі міндетін атқарады. Аз уақыт ішінде 12 министрлік құрылады.

Екі ай ішінде 2 мың адамнан тұратын армия жасақталып оған әскери киім де тігіледі. Судьялар тағайындалды. Франциядан, Ыстамбұлдан көп ақша түсе бастайды. 1918 жылы қаңтар айында Кеңес өкіметі әскерлері Қоқанға басып кіріп, Түркістан автономиясын күшпен таратады. Содан ол Алаш Орда үкіметінің құрамына кіреді. Азамат соғысы жылдарында кеңестік билікке қарсы күрескен Мұстафа 1919 жылы Маңғыстау арқылы Тбилисиге өтіп, “Вольный горец”, “Борьба” деген газеттерде істеп, “На рубеже” деген журналдың редакторы болады. Онда ол Кавказ халықтарының демократиялық қозғалысына белсене атсалысты. 1920 жылы Қызыл армия Грузияға кіргенде Мұстафа Түркияға қоныс аударуға мәжбүр болады, одан әрі Берлин асып, кейін Парижге келіп орнығады.

Шетелде жүріп ол алдымен “Жаңа Түркістан” (1927–1931 жж.), содан кейін “Яш Түркестан” (1929–1937 жж.) журналдарын шығарып, Сталин құрған тоталитарлық тәртіпті жан-жақты әшкереледі. Газеттің 117 саны шыққан. “Автономия – біздің басымыздан өткен бір үзік ғұмырымыз. Ол – біздің орыс төңкерісіне, орыс демократиясына сенген аңғал дәуірімізден қалған бір белгі. Ал “Яш Түркістан” – біздің болашағымыз. Түркістанның азаттығы мен тәуелсіздігі жолындағы күресіміздің туы” – деп атап көрсетті /5/. Ол Түркістанда орнаған кеңестік биліктің отаршыл сипатын қатесіз тани білген және онымен ымырасыз күреске ғұмырын арнаған, сондай-ақ, бұл күреске бұрын Түркістан халықтары тарихында болмаған жаңа мазмұн, сипат беріп, оны өзінің қажырлы еңбегімен жаңа интеллектуалдық көкжиекке көтерген қайраткер. Оның өмір жолы Ұлы Отаны – Түркістан үшін кешкен, соған өмірін арнаған ұлы азаматтың жолы. Оның бүкіл өмірі түркі әлемі үшін белді бекем буып, ұлты үшін алған бағытынан қайтпаған жалғыз тұлға ретінде өнеге. Кез келген төңкерістің Бостандық пен Зорлық сияқты екі тамыры барын терең пайымдаған ол зорлыққа қарсы тұрды. Ол большевизмнің империялық саясатына қарсы тұрды. Ресейдің бұрынғы отар халықтарын қорлайтын жәдігөйлік нәсілшілдік кемсітушілігіне қарсы тұрды.

М. Шоқай 1941 жылы 27 желтоқсанда Германияның Берлин қаласындағы “Виктория” ауруханасында дүние

салады. Мұстафаның аз ғана өмірі, бар ғұмыры болашаққа арналды. Сондықтан Мұстафа өлген күні ол армандаған болашағы басталды.

Халық қадірлеп Ақаң деп ат қойған – **Ахмет Байтұрсынов** 1873–1937 жж. өмір сүрді. Әкесі – Байтұрсын Шошақұлы Үмбетей батырдың немересі. Руы – арғын. Ахмет бұрынғы Торғай уезінің Тосын болысының 5-ауылында Сарытүбек деген жерде 15 қыркүйекте туған. Енді бір деректе Ақкөл деген елді мекенде туған деп көрсетіледі. Ол – қазақ тіл білімінің ірге тасын қалаушы ғұлама ғалым, “Алаш” партиясы мен “Алаш Орда” мемлекетін негіздеп құрушы қоғам қайраткері.

Ауыл мектебінен сауат ашып, Торғайдағы екі кластық “Учительская школаны” 1895 жылы тәмамдаған ол Омбыға барып қазақ халқының тарихын, этнографиясын, ауыз әдебиетін зерттей жүріп, өзі сияқты зерттеумен айналысқан боп жүрген, жасырын қазақтарды шоқындыру жұмысының кұпия міндетін атқарып жүрген А.Е. Алекторовпен танысып, орыс империясының “ішкі сырын” біледі. Бұл жағдай оны саясатпен айналысуға итермелейді.

Ол басқарған “Қазақ” газеті халқымыздың ұлттық азаттық күресі мен әлеуметтік-мәдени дамуының қуатты орталығына айналды. Газет көтермеген қазақ өмірінің бірде-бір көкейкесті мәселесі қалған жоқ. Патшаның отарлау саясатын әшкерелеп, оған қарсы аянбай күрес жүргізді. 1911 жылы Орынборда басылған “Маса” жинағы халықты өз тағдыры үшін күреске шақырған, жұртшылықты шырты ұйқысынан оятқан дабылды топтама болды. Сары маса болып ызындаған өзі екенін Ахаң 1909 жылы Петербургте басылған “Қырық мысалындағы”, “Малшы мен маса” деген туындысында ашық айтады /6 /.

Мысалы, қазақ-малшы ұйықтап жатқан,

Жыланды пәле дедік андып жатқан.

Пәленің түрін көрген мен – Сары маса –

Халықты оянсын деп сөзбен шаққан.

Ахаң қалғыған халқын тым болмаса маса боп шағып оятайын, ойландырайын деген мақсат көздейді. Ол бұл жолда талай соққы жеп, тауқымет шегерін де, тіпті өліп те кетерін білген. Ондай бір сәтте:

Жанға көңіл қалып тұр,
Жан бұл күйге салып тұр.
Төнге көңіл қалып тұр,
Тән шыдамай арып тұр.
Жұртқа көңіл қалып тұр,
Жұрт жалғанға нанып тұр. —

деп кеңестік саясаттың жалғандығын түсінбеген халқына на-
лиды. Ол өзінің еңбектерінде құқықтық демократиялық мем-
лекеттердің принциптерінен, тоталитарлық мемлекеттің
негізгі айырмашылығын көрсетіп берді. Ондағы мемлекетті
басқару күш қолдану арқылы ғана жүзеге асады дейді. Ха-
лықтың мүддесіне сай келмейтін саясат жүргізген мемлекет,
қоғам мүшелеріне қарсы “күш жұмсар, ол күшті законға
сүйеніп істер” — деп тұжырым жасайды /7/. Енді-енді рево-
люциялық күрестің оңы мен солын біле бастаған қазақ жұрты
үшін “Қазақ” газетінің атқарған қызметі ұшан теңіз болды.

1916 жылы Бөкейханов пен Байтұрсынов қазақтарды
окоп қазу жұмысына алу туралы шыққан патша жарлығына
қарсы шығады. Ол сол кездің өзінде бүгінде айтылып жүр-
ген құқықтық мемлекеттің негізгі принциптері болып табы-
латын барлық азаматтардың теңдігін, діни-наным сенім-
деріне, жынысына, ұлтына қарамай заң алдында тең болу
қажет деген ұсыныс айтып, оны “Алаш” партиясының бағ-
дарламалық құжаттарына енгіздіреді. Гуманизм мен де-
мократияны жақтайды.

Ол жаңа үкіметтің мүшесі, Қазақ автономиялы респуб-
ликасының оқу-ағарту халық комиссары, соның жанын-
дағы ғылыми-әдеби комиссиясының төрағасы, қазақ өл-
кесін зерттеу қоғамының құрметті төрағасы, Бүкілресейлік
Орталық Атқару Комитетінің мүшесі, Кирвоенкомның
мүшесі, сондай-ақ академиялық Орталықтың төрағасы
қызметтерінде болды.

1934 жылғы тамыз айында атақты жазушы Максим
Горькийдің жұбайы Пешкованың көмегімен Ахмет Байтұр-
сынұлы түрмеден босайды. Ол 1937 жылы 8 желтоқсанда
“халық жауы” деп қайта айыпталып, сол жолы атылады.

Ахаң орыс қызы Александраға үйленеді, некесін мұ-
сылманша қидырады. Оған Бадрисафа деген ат береді. Ол
1878 жылы Орал облысында туған.

Ахметтің өзінен бала жоқ, туған інілері Қали, Кәкіш,
Мәкендердің — Шолпан, Көтез, Аумат, Қазихан атты ба-
лаларын бауырларына салады.

Міржақып Дулатов (1885–1935 жж.) — ақын, жазушы,
публицист, ағартушы-ұстаз. ХХ ғасырдың басындағы қазақ
халқының ұлттық сана сезімін қайта жаңғыртуға ат салысып
сол жолға өмірлерін арнаған үш қазақ зиялысының бірі.
Ол бұрынғы Торғай облысының сол кездегі Торғай уезіне
қарасты Сарықопа болысында Қызылбел деген жерде 25
қарашада дүниеге келген. Арғын руынан шыққан Міржа-
қып жалынды публицист, қоғам қайраткері дәрежесіне
дейін жетті. “Алаш” партиясын, өкіметін құрушылардың
бірі болды. Міржақып екі жасында шешесінен, 12 жасын-
да әкеден айрылады. 8 жасында ауыл молласынан оқиды.
1895 жылы ауыл мектебіне түсіп, қазақ-орыс тілдерінде
білім алады. 1897 жылы Торғай қаласындағы екі кластық
орыс-қазақ училищесін бітіріп ауылда мұғалім болады.
Міржақыптың “Оян, қазақ!”, “Азамат” атты өлеңдер жина-
ғы Қазан қаласында басылып шығады. Ол өзінің “Азамат”
атты өлеңінде:

Мен біткен ойпаң жерге аласа ағаш,
Емеспін жемісі көп тамаша ағаш.
Қалғанша жарты жаңқам мен сенікі,
Пайдалан шаруаға, жараса Алаш! —

деп бар өмірін ұлтына арнағанын ашық білдіреді. Саналы
өмірін отаршылдыққа қарсы күреске бағыттайды. “Алаш-
тың” бағдарламасын жазып, ала туын көтерген, Алаш мемле-
кетін, оның әскерін құрысқан саналы ғұмырының әр мину-
тын халқының азаттығы үшін күреске арнаған ол 1909 жылы:

Көзіңді аш, оян қазақ, көтер басты,
Өткізбей қараңғыда бекер жасты,
Жар кетті, дін шашырап, хал харам боп,
Қазағым, енді жату жарамасты! —

деп еліне жар салады. /8/

Міржақып араб алфавитін реформалауға қарсы шы-
ғып, бұлай істеу ұрпақтың рухани сабақтастығына балта
шауып, өз тарихын ұмыттырып, ұлттық ана тілінің жоға-
луына әкеледі дейді. Ол өмірінің ақырына дейін “мен адас-

сам халқыммен бірге адасам” деген принциптен айнымайды. Ашаршылыққа ұшырағандарға қол ұшын беріп арнайы қор ұйымдастырады.

Міржақып 1928 жылы тұтқынға алынып 2 жыл түрмеде отырады, содан 1935 жылы Балтық жағасындағы Соловецк лагеріне айдалып 11 наурызда кейбір деректе (5 қазанда) дүниеден озады. Артында Гүлнәр есімді қызы қалады, одан 4 жиені бар.

Мұхамеджан Тынышбаев – қоғам қайраткері, қазақтың тұңғыш теміржол инженері, тарихшы ғалым, II-Мемлекеттік Думаның депутаты, Қоқан автономиясының басшысы, Алаш Орда үкіметінің мүшесі. Туған жері – бұрынғы Жетісу облысының Лепсі уезіне қарасты Мақаншы-Садыр болысындағы Жыланды тауының етегі, Қазіргі Алматы облысының Қабанбай ауданы. Мұхамеджан Тынышбаев 1879 жылы 12 мамырда туған, руы Найманнан тарайтын Садыр.

Оның әкесі Әлдекеұлы Тынышбаев Лепсі уезінде би болған, ел ішінде беделді, қайсар мінезді жан атанған. Азамат соғысы жылдарында қарт Тынышбай қызылдар қолынан қаза табады. М. Тынышбаев 1890 жылы 14 тамызда Верный қаласындағы Ерлер гимназиясына оқуға қабылданады. Оның бұл оқу орнына қабылдануы туралы бірнеше естеліктер бар. Олардың бірінде, бала Мұхамеджанның есеп-қисапқа жүйріктігін кездейсоқ (қой санағы кезінде) байқап қалған уезд бастығының жәрдемі тиген деп айтылады. Гимназияны бітіргенде педагогикалық кеңестің шешімімен ол ғылымда, әсіресе, математикада үздік жетістікке жеткені үшін алтын медальмен марапатталады. Гимназияның алтын медалі мен педагогикалық кеңестің жоғары бағалаған мінездемесі, 20 жасар Мұхамеджанның Жетісу әскери губернаторының кеңсесіне тілмаш болып орналасуына жол ашады. Бірақ оқуға ынталы жас жоғары білім алуға ұмтылып, император I Александр атындағы Петербор Жол қатынасы инженерлерін даярлайтын институтқа түсуге тілек білдіреді. Өзінің мұғалімі, гимназия директоры М.В. Вахрушевтің көмегімен қазынадан 360 сом жылдық степендия алып, Петерборға аттанады. М. Тынышбаев 1900 жылы 21 жасында Петербордағы император I Александр атындағы

Жол қатынасы инженерлерін даярлайтын институттың студенті атанады. Мұнда да ол ерен қабілетімен ұстаздарын таңқалдырып, институтты үздік бағамен бітіреді.

Ол студент кезінде түрлі тарихи жағдайлардың куәсі болды. Институттың соңғы курсына жүргенде 1905 жылғы төңкеріске қатысады. Сол жылы өткен автономистердің съезіне қатысып, онда “Қазақтар және қоғамдық қозғалыс” деген тақырыпта баяндама жасайды, өз халқының мұнын жеткізіп, Министрлер комитеті атына өтініш жолдайды. Онда қазақтарды басқарудың басты принциптерінің қазақтардың мүддесімен сай келмейтіндігін ғылыми тұрғыдан негіздеуге күш салады және басқарудың әскери жүйесінен азаматтық жүйеге көшуді талап етеді. Жас саясатшының бұл талабының атақты “Қарқаралы петициясы” талабымен үндесіп жатуы – халқым деген қазақ азаматтарының әр жерде жүрсе де, бір мақсатқа қызмет еткендерін көрсетеді.

Жалпы М.Тынышбаев 1905–1907-жылдары Ресей империясының қоғамдық саяси өміріне белсене араласады. Ол осы жылдары баспасөз беттерінде отарлық билікті сынайтын мақалаларымен көріне бастайды. Сонымен бірге М. Тынышбаев патшалық билікке қарсы оппозициядағы Ресейдің түрлі саяси партияларының қатарында (кадеттер, эсерлер партиялары), түрікшілдік және мұсылмандық қозғалыстарға қатысты. Сондай-ақ, ол Ресейдің II-Мемлекеттік Думасына Жетісу облысынан 28 жасында депутат болып сайланады. Ақпан төңкерісіне дейін Мұхамеджан өзінің темір жол инженері мамандығы бойынша Орталық Азияда, Жетісу облысында біраз жыл қызмет етеді. Ол 1916 жылғы 25 маусым жарлығына қарсы шыққан халық көтерілісінің салдарын (Жетісудағы қанда қырғынды, халықтың Қытай асуын) күні бұрын-ақ болжап, көтерілісті болдырмауға тырысты. Кейін осы көтерілістің зардабын жою ісіне белсене атсалысты.

Оның бұл кезеңдегі қызметі Уақытша үкіметтің Түркістан комитеті құрамында болуымен тығыз байланысты. Жаңа үкіметтегі тым шектеулі, шағын билігін пайдалана отырып М. Тынышбаев босқын қырғыз-қазақтарды Қытайдан атамекендеріне оралтуға күш салады. Жетісу оқиғасы-

на көңіл бөлмеген Петербордағы орталық билік алдына, аш-жалаңаш елге қаржылай көмек беру туралы мәселе қойған да М. Тынышбаев болды.

Ол 1916 жылғы көтерілістің ең басты себебі – жер мәселесі болып табылатындығын, оны туындатқан отарлық биліктің әділетсіз саясаты екендігін ғылыми тұрғыдан дәлелдеп, босқындыққа ұшыраған халық жайында тарихқа өте құнды деректер жазып қалдырды.

1917 жылғы Ақпан төңкерісінен өзге қазақ зиялылары сияқты ол да үлкен үміт күткен еді. Сондықтан да бұл кезде бел шеше қызмет етіп, қоғамдық-саяси қайраткер ретінде тез танылады. Сол жылы көктемде Уақытша үкіметтің Түркістан комитетінің мүшесі, сонымен қатар осы үкіметтің Жетісу облысындағы комиссары болып тағайындалады.

Алаштың арысы Әлихан Бөкейхановтың төңірегіне топтасқан ұлттық-демократиялық интеллигенция өкілдерімен бірге М.Тынышбаев та жалпыұлттық “Алаш” партиясын құруға тікелей араласып, 1917 жылғы желтоқсан айында жариялаған Алаш автономиясы үкіметінің он бес мүшесінің бірі болады, Алаш автономиясы аумағындағы уақытша жер пайдалану туралы Ереженің жобасын қабылдауға қатысады.

Осының алдында ол бүкілтүркістандық IV мұсылмандар съезіне қатысып, онда жарияланған Түркістан (“Қоқан”) автономиясының премьер-министрі болып сайланады.

М. Тынышбаевтың қоғамдық-саяси қызметінің келелі бір өте маңызды кезеңі – “Түркістан”, және “Алаш Орда” автономиялық үкіметтері тарихымен байланысты. 1917 жылғы ақпан төңкерісі М. Тынышбаев тәрізді халқының тәуелсіздігі үшін күрескен қайраткерлерге өз идеяларын іске асыруға мүмкіндік жасады. Соның бірі – М.Тынышбаев төраға болған, түркі халықтарының өз болмыстарын, тілі мен дінін, мәдениетін сақтауға тырысқан табиғи талпыныстарының жемісі – Түркістан автономиясы еді. Алайда империялық пиғылдан арылмаған Уақытша үкімет те, оны алмастырған большевиктік билік те, “бұратана” халықтардың мұндай белсенділігін қабылдай алмады. Түркістан автономиясын большевиктер жойып жіберді.

М. Тынышбаев бұдан соң Алаш Орда үкіметіндегі қызметін бастады. 1917 жылдың соңында құрылған, құрамында

М. Тынышбаев бар, Алаш Орда үкіметі 1918–1920-жылдардағы азамат соғысы кезінде, екі жаққа бірдей соғыс алаңы болған туған жерді қантөгістен құтқаруға, қазақ елінің дербестігін қалпына келтіруге, ең алдымен, елдің амандығын сақтауға бар мүмкіндікті пайдаланып бақты. Бірақ күн тәртібінде алғашқы кезекке ұлттық мәселе емес, таптық мүдделер қойылған шақта, Алаш Орда үкіметі көздеген мақсатқа жете алмады. Сондықтан оларға күннен-күнге күш алып келе жатқан кеңестік билікке берілуден басқа жол да қалмады.

Түркістан автономиясын Кеңес өкіметі армяндардың қызыл дашнактары күшімен талқандағаннан кейін М. Тынышбаев Алаш Орда қайраткерлерімен тізе біріктіре отырып, азамат соғысы жылдарында қызылдарға қарсы күреседі. Бірақ одан күткендей нәтиже болмайтынын көргеннен соң 1920 жылдан бастап, кеңес өкіметінің жағына шығып, “буржуазиялық маман” ретінде Ташкентте, Қызылордада, Алматыда әр деңгейдегі шаруашылық мекемелерінде еңбек етеді. 1926 жылдан бастап Тұрар Рысқұловтың қолдауымен Түркістан–Сібір темір жолын салуға қатысады.

Ұлтына азаттық әпермек болған істерінен нәтиже шықпай, кеше өзі қарсы болған қызылдарға қызмет етуге мәжбүр болған ол, енді бар күшін халықтың тарихи санасын қалыптастыруға жұмсап, ғылыми-зерттеу жұмысымен айналысады.

Идеалдары туған елінің өркениетке жетуі болған, сол үшін өмірлерін құрбан еткен М. Тынышбаев және оның серіктері кеңестік биліктің қуғын-сүргін саясатты күшейген қайшылықты жылдарында халықтың тұрмыс жағдайын, экономикасын, мәдениетін көтеруге зор үлес қосты. М. Тынышбаев өзін осы тұста ұстаз, тарихшы-ғалым ретінде көрсетті. Ол Ташкенттегі Қазақ Халық Ағарту институтында дәріс оқып, ғылыми жұмыспен белсене айналысты. М. Тынышбаев халқымыздың тарихының күрделі, бұрын зерттелмеген кезеңдеріне арнап, деректі еңбектер жазды. Қазақ халқының арғы бергі тарихына қалам тартып, бүгінгі күндері де маңызын жоймаған зерттеу еңбектерін жариялайды, қазақ шежіресін жазады. Мәселен, оның “Қырғыз-қазақ руларының шежіресі”, “Қырғыз – қазақтардың шығу тегі”, “Ақтабан шұбырынды” және т.б. еңбектерінің ғылыми маңыздылығы өте жоғары.

Алайда қара тізімге алып, әр қадамын қалтқысыз баққан қызыл жендеттер оған халқының тарихын жазуға мүмкіндік бермей, Түріксібтің бойында 1930 жылы 3 тамызда қамауға алып, Ресейдің қара топырақты аймағына (қазіргі Воронеж облысы) бес жылға жер аударады. Айдауда жүрген кезінде М. Тынышбаев – зайыбы Әмина Ибрагимқызы Шейх-Әли және кішкентай ұлы Дәулетпен келіп, Мәскеу-Донбасс темір жолын жобалау бөлімінде жұмыс істейді. Жер аударылу мерзімі 1935 жылдың жазында аяқталған соң М. Тынышбаев қуғын-сүргіннің мұнымен тоқтамайтын түсініп, зайыбы мен баласын Уфа қаласындағы Әмина Ибрагимқызының туыстарына жібереді. Өзі Батыс Қазақстанның территориясы арқылы Ташкентке, үлкен қызы Фатанад-бануға келеді. М. Тынышбаев Ташкентте көп болмай, Қандыағаш-Гурьев темір жолы құрылысына жұмысқа орналасады. Бірақ денсаулығының нашарлауына байланысты көп ұзамай Ташкентке қайтып оралды. Оны 1937 жылдың 21 қарашасында Өзбек ССР-і Ішкі Істер Халық Комиссариаты тұтқындайды. 1938 жылы 20 сәуірде М. Тынышбаев атылады.

Кеңес өкіметі М. Тынышбаевты ғана қуғындаумен шектелген жоқ. Оның балаларын, туыстарын, жерлестерін, тіпті М. Тынышбаевты өмірі көрмеген адамдарды да қуғын-сүргінге салды. Мәселен, оның 1921 жылы тырысқақ ауруынан қайтыс болған алғашқы зайыбы Гүлбаһрам Шәлімбековадан туған тұңғышы Ескендір Тынышбаев “Алаш Орда тапсырмасын орындаушы” деген айыппен 10 жылға сотталды. М. Тынышбаевтың осы зайыбынан көрген қыздары Фатанад-бану мен Динарзада да зұлмат жылдардың зұлымдығын көп көрді.

М. Тынышбаев 1925 жылдары өзінің досы, дәрігер Сәдуақас Шәлімбековтың жесірі Әзиза Шәлімбековаға үйленіп, одан Еңлік есімді бір қыз балалы болған. Еңлік Мұхамеджанқызы әкесі туралы шындықты анасынан 1976 жылы ғана білген /9/.

М. Тынышбаевтың үшінші зайыбы – өзінің жақын серігі, студенттік жолдасы, Дәуд Махмұдұлы Шейх-Әлидің (ұлты – құмық) қарындасы Әмина Ибрагимқы-

зы болатын. Бүгінде ұлы Дәулет Мұхамеджанұлы техника ғылымдарының докторы.

Бірақ Тірі кезінде де, қайтыс болғаннан соң да әділетсіз кеңестік жүйе соңына “шам алып түскен” қазақ халқының ардақты ұлы М. Тынышбаев туралы нақты шындық осындай.

Жүсіпбек Аймауытов 1889 жылы Павлодар облысының Баянауыл деген жерінде кедей отбасында дүниеге келген. Арғыннан тарайтын Сүйіндік руының Айдабол тұқымынан. Мәшһүр Жүсіп Көпеевке жетінші атадан, Сұлтанмахмұт Торайғыровқа сегізінші атадан қосылады. Бұл жер қазақтың атақты ғұламалары шыққан өлке еді. 15 жасқа дейін ол ауыл молласынан оқиды. Содан өзі молла болып, 2 жыл ауылында бала оқытады. 1907 жылы молдалықты тастап, Баянауылға барып орыс мектебіне оқуға түседі. 1911 жылы Керекуге келіп, екі кластық орыс-қазақ мектебіне түседі. 1914–1919-жылдары Семейдегі мұғалімдер даярлайтын семинарияда оқиды. Онда, ол Мұхтар Әуезов және Қаныш Сәтбаевтармен танысады. Ол 13 жасынан өлең шығарады. Әр жанрда көркем туындылар берген – жазушы, ғалым, ағартушы, психолог.

Екі ғасыр шекарасында саяси-қоғамдық дамудың ең күрделі жылдарында өмір сүрген халқының ұлттық мүдделері жолында, азаттық қозғалысы жолында күрес жүргізген асыл тұлғаларымыздың бірі.

Ж. Аймауытов Алаш-Орда мүшесі болады. Кейінен большевиктер партиясына мүшелікке өтіп, Кеңес өкіметін орнатуға ат салысады. Ол 1920 жылы Семей губерниясының білім беру бөлімінің меңгерушісі болып қызмет істейді. Ол Семейде “Абай” журналын шығарады. Кейін “Қазақ тілі” газетінің редакторы болып істейді. 1922–1924-жылдары Қарқаралыда мектеп мұғалімі, 1924–1926-жылдарда Ташкентте шығатын “Ақ жол” газетінің редакторы, 1926–1929-жылдарда Шымкент педагогтық техникумының директоры қызметтерінде болады. Ол “Тәрбиеге жетекші” (1924), “Психология” (1926), “Жан жүйесі және өнер таңдау” (1926) атты елеулі кітаптардың авторы./10/

Ол қазақ драматургиясының атасы болып есептеледі. Сахнаға арнап бірнеше пьесаларды өмірге әкелген. Оның

“Қартқожа” романы сол кездегі қазақ ауылының өмірін баяндайды. Ал “Ақбілек” романында өзі басынан кешірген кезең азамат соғысының оқиғаларын баяндайды. Ол Торғай уезінде ашыққандарға жәрдем ұйымдастырып, соған жиналған малды “өзі пайдаланып кетті” деген жаламен жауапқа тартылып, артынан ақталады. Содан 1929 жылы “Қазақстандағы ұлтшылдық ұйыммен байланысы бар” деген сылтаумен қайтадан тұтқындалады. ОГПУ Жүсіпбекке қолдан жасалған жала жауып, сырттай үкім шығарып, 1931 жылы оны 42 жасында қыршынынан қияды.

Қазақ ұлтының “ақыл-ойы” болған Әлихан бастаған жоғарыда аталған бұл арыстар, нағыз тәуелсіздікке жету жолын көрсетушілердің көбі, қызыл идеологияның жазықсыз құрбандары болды.

Патша үкіметі революциялық белсенділік танытқан халықты бұл қозғалыстан аластау үшін, олардың өкілдері қатысатын Мемлекеттік Дума шақыру туралы шешімге келді. Ресей басшылары халықтың үнін тыңдамай бұл мемлекеттің ұзаққа бармасын ұққан соң, алпауыт империяның әрбір губерниясын мекендеген ұлттардың санына қарай мөлшерде Думаға адам сайлауды жөн санады. 1905 жылы желтоқсан айында I Мемлекеттік Думаны шақыру жөнінде патша үкіметінің жарлығы шығып, оған Қазақ елі атынан Торғай облысынан – Ахмет Қорғанбекұлы Бірімжанов, Орал облысынан – Алпысбай Қалменов, Семей облысынан – Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов, Ақмола облысынан – Шаймерден Қосшығұлов депутат болып сайланды. Бұлардың алдыңғы үшеуінің жоғары білімі болса, соңғысы дін иесі, молда болатын. Аталған депутаттардан А. Бірімжанов пен А. Қалменов қана бар болғаны 72 күн (1906 жылы 27 сәуірден–9 шілдеге дейін) жұмыс жасаған дума мәжілістеріне қатысып үлгерді. Ал Ш. Қосшығұлов дума мүшелігіне сайланғаннан кейін “орыс тілін білмейді, яғни сайлау ережесінің 55-бабына сай келмейді”, деген желеумен сайлау комиссиясы оның кандидатурасын бекітпей тастады. Ә. Бөкейханов дума жұмысына қатынаса алмады. Өйткені, ол дума жұмысы кезінде генерал-губернатордың негізсіз жарлығымен сот тергеуінсіз үш ай Павлодар абақтысында отырған еді. Ол абақтыдан босатылып,

Петерборға барғанда I Дума патша үкімімен таратылып жіберілді. I Мемлекеттік Дума мүшелері қатарында тысқарыдан сайланған қазақ азаматтары да болды. Олар Дәуіт Санжипұлы Ноян-Тұндыт (Ставрополь өңірінен) пен Сәлімгерей Сейітқанұлы Жантөриндер (Уфа губерниясынан) еді. Заң бойынша 524 депутат болу керек еді, шынайы қатысқаны 448 ғана болды.

Осы кезеңдегі Ресей мұсылмандарының қоғамдық-саяси белсенділігінің жарқын бір көрнісі – I Мемлекеттік Думада бүкіл империя мұсылмандарының мүддесін қорғау қажеттігінен туындаған мұсылман депутаттардың парламенттік фракциясының құрылуы болды. Фракция құрамы дума жұмысына қатысқан 24 мұсылман депутатынан тұрды. Оның ішінде А. Бірімжанов пен А. Қалменов болды. Фракция мәжілісінде олар жерге байланысты бағдарлама талқыланғанда сөз алып, жер халықтың өз меншігі саналсын, әрі мал бағушылардың жері кеңейтілсін деп қазақ халқының мүддесін білдіреді. Мұсылман фракциясы елдегі ресми билікке қарсы оппозицияда тұрған саяси күштермен бірге болды. Олар думаның құқын кеңейте түсуді, заң шығару ісімен қатар үкіметті де дума қолына тапсыруды талап етті. 1906 жылы 8 маусымда I Мемлекеттік Дума тарқатылды. Саяси топтардың, партиялардың арасында өзара талас, патша үкіметіне қарсы күрес, әсіресе екінші Мемлекеттік Думаға сайлау кезінде ерекше болды. Өз жұмысын 1907 жылы 20 ақпанда бастаған II Мемлекеттік Думаға сайланған 518 депутаттың 35-і мұсылман өкілі болды. Олардың жетеуі қазақ депутаттары еді. Олар Орал облысынан Б. Қаратаев, Ішкі Орданан Б. Құлманов, Семей облысынан Т. Нүрекенов, Торғай облысынан А. Бірімжанов, Ақмола облысынан Ш. Қосшығұлов, Жетісу облысынан М. Тынышбаев, Сырдария облысынан Т. Аллабергенев болды. 103 күн (1907 жылдың 20 ақпанынан 3 маусымға дейін) қызмет еткен II Дума жұмысындағы басты мәселе-жер мәселесі болды.

Қазақ депутаттарының дума трибунасынан Столыпиннің аграрлық саясатын сынаған үндері естіледі, әсіресе Бақытжан Қаратаевтың жасаған баяндамасы үлкен шу тудырады. Патша өкіметінің аграрлық және отаршылдық саясатын сынау мінбесіне айналған дума – үкіметтің 1907

жылғы 3 маусым күнгі жарлығымен таратылды. Өйткені патша П Николайға таза орыс рухындағы дума қажет еді. 3 маусым жарлығымен сайлау заңына өзгерістер түбегейлі енгізіліп, Түркістан мен Қазақ елінің халықтары сайлау құқығынан айрылды. Патша өкіметі бұл аймақтарда пәрменді отарлау саясатын жүргізе отырып, думада бұл аймақтардан депутаттардың болмағанын қолайлы санады. Бұл жөнінде Әлихан: “1907 жылдың 3 июніндегі заң төрт жарым миллиондық қазақ халқын сайлау правосынан айырды” – деп жазды./11/

2 - т а қ ы р ы н

Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдары мен ақпан буржуазиялық-демократиялық революциясы кезеңіндегі және одан кейінгі Қазақ елі

- 1.2. *Бірінші дүниежүзілік соғыс кезеңіндегі Қазақ елі. 1916 жылғы халық көтерілісі оның ошақтары*
- 2.2. *Ақпан буржуазиялық-демократиялық революциясы. Қос өкімет жағдайындағы Қазақ елі. “Алаш” және “Үш жүз” партияларының құрылуы*
- 3.2. *XX ғасырдың басындағы Қазақ мәдениеті мен оқу ағартуы*

1.2. Бірінші дүниежүзілік соғыс кезеңіндегі Қазақ елі. 1916 жылғы халық көтерілісі оның ошақтары

Бірінші дүниежүзілік соғыс, соғысушы екі әскери-саяси топқа бөлінген елдердің экономикалық және қоғамдық жағдайын ғана шиеленістіріп қойған жоқ, сонымен қатар соғыс майданынан алыста жатқан Қазақ еліне де салмақ салып зиянын тигізді. Дүниежүзілік империалистік соғыстың салдарынан патшалық Ресей мен оның қол астындағы отарлық езгідегі ұлттардың, оның ішінде Орталық Азия халықтарының арасындағы қарама-қайшылық ерекше шиеленісіп кетті.

Қазақ елі майданды шикізатпен қамтамасыз ететін ірі өңірлердің бірі болды. Мысалы, 1914–1916-жылдары Түркістан өлкесі соғыс қажетіне 13 000 түйе, 70 000 жылқы, 14 000 киіз үй берді. Соғыстың бірінші жылында тек Жетісу облысынан, майданға жіберілген мал мен мал шаруашылығы өнімдерінің құны 34 миллион сомға жеткен. 1914 жылы қазақтардан жиналатын шаңырақ салығының мөлшері 600 мың болса, 1917 жылы 100209 сомға ұлғайды. Қарағандыдағы көмір өндіру, Ембідегі мұнай өндіру көлемі бірнеше есеге кеміп кетті. Сонымен қатар, Қазақ жеріне Үштік Одақтың әскери тұтқындары орналастырылды. Мысалы, Омбыда 20 000 тұтқын, Ақмолада 8612 тұтқын, ал Түркістан өлкесінде екі жүз мың әскери тұтқындар болған. Олардың ауыр жағдайы, үлкен наразылыққа ұласты. Патша үкіметінің ер адамдарды әскер қатарына шақыруы шаруашылықтағы жұмыс күшін азайтты. Ақмола облысындағы жұмысшылардың 50 пайызы әскер қатарына алынды. Соғыстың тауқыметі сонымен қатар еңбекшілердің қал-ауқатының төмендеп кетуінен ерекше байқалды. Әсіресе XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында шетелдік капиталистер бақылауында болған өнеркәсіпте жұмысшылардың жағдайы мейілінше ауырлады. Ешқандай бақылау болмаған, әсіресе ауыр қара жұмысты пайдаланатын өндіріс орындарында, жұмыс мерзімінің ұзақтығы 12–15 сағатқа созылды. 12–14 жастағы жасөспірімдердің еңбегін қанау жалпы үйреншікті іске айналды. Күніне еңбегіне алатын 20 тиын олардың тамағына да жетпеді. Түркістанда 1916 жылы орыс поселкелері мен станцияларының иелігінде (барлығы 941 елді мекен) 1900 мың десятина немесе 57,6 пайыз игерілген жер болды. Басқаша айтқанда, Түркістанда тұратын орыстардың әрқайсысы игерілген жердің 3,17 десятинасына, ал жергілікті халық өкілдерінің әрқайсысы 0,21 десятина ғана, яғни 15 есе кем жерге ие болған. Қазақ елі бойынша 1916 жылы 40 миллион гектар пайдалы жер тартып алынып, қоныс аударушыларға және мемлекет иелігіне өткізілген. Соғыс кесірінен болған әлеуметтік ауыртпашылықтан титықтаған жұрт жер-жерде бой көтере бастады. 1915 жылы Екібастұз шахтасында, Спасск кенішінде, Орынбор–Ташкент теміржолында, 1916 жылы

Семейде, Верныйда жұмысшылар ереуілдері болды. Мәңгінің бәрі 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыстың алғышарттары еді. Осылай қазақ даласында жалпы ұлт-азаттық қозғалысқа жол салынды.

Көтеріліске патша үкіметінің 1916 жылғы 25 маусымдағы “Қорғаныс және әскери байланыс үшін қажетті құрылыстарды салу жұмыстарына әскерге шақырылудан босатылған “бұратана” және Түркістан өлкесінің жергілікті халықтарын шақыру” жарлығы негіз болды. Ондағы саясатымынандай еді: тылда қара жұмыс істеп (окоп қазуға) жүрген орыс солдаттары мен жұмысшыларын майданға жіберіп, ал олардың орнына жұмыс күші ретінде “бұратана” халықтарды пайдалану болды. Қазақ елі мен Орталық Азиядан қара жұмысқа 19–43 жас аралығындағы 500 мың адамның алынуы көзделді. Көтеріліс патша империализміне қарсы ашық сипатта өтті: бас көтергендер империалистік соғысқа жұмыс күшін беруден бас тартты. Көтеріліске көбіне қазақ зиялыларының революцияшыл-демократияшыл бөлігі басшылық жасады. Мысалы, Ақмола даласында – Сәкен Сейфуллин, Атбасарда – Әділбек Майкөтов, Жетісуда – Тоқаш Бокин, Маңғыстауда – Жалау Мыңбаев, Орал облысы мен Бөкей ордасында – Сейітқали Меңдешев, Сырдария облысында – Тұрар Рысқұлов, Торғай облысында – Аманкелді Иманов және басқалар болды.

Қазақтың ұлттық-демократиялық зиялылары (Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатовтар) бұл көтеріліске өзгеше көзқараста болды. Олар бұл көтеріліс мықты қаруланған үкімет-әскеріне қарсы тұра алмайды, халықты бекер шығынға ұшыратып аламыз деп басу айтты. Қарсыласпай бұйрықты орындауға, соғыс аяқталған соң, қазақ ұлттық автономиясын құруға шақырды. Алайда, бұл талаптарға әбден ашынған халық құлақ аспады. Шілде-тамыз айларында көтеріліс Қазақ елінің барлық ауданын қамтыды. Ол патша өкіметінің отаршылдық және орыстандыру саясатына қарсы, ұлттық және саяси тәуелсіздік жолында жүргізілді. Көтерілісшілер қатары күн санап көбейді. Олар патша отрядтарымен қақтығысып, болыстар мен патша шенеуніктерінің арам ойларын әшкерелеп, көбін өлтірді. Көтерілісшілер бұрынғы дәстүрлі басқару жүйесін қайта-

орнатып, Шерубай-Нұра болысында – Нұрлан Қияметов, Қарашақ болысында Оспан Шоңовты, Жайымтал болысында Бекболат Әшекеевті хан етіп сайлады. Торғай-Сырдария уездерінде 9 хан сайланды. Болыстық басқару жүйесі қалпына келтіріліп, әкім – ел бегі, сот алқасы – басқарушы, қазына билеушісі – қазынашы, көтеріліс – қолбасшысы-сардарлар тағайындалды. /12/

Көтерілістің қозғаушы күші қазақ шаруалары, жаңа қалыптасып жатқан жұмысшылар, демократиялық интеллигенция өкілдері болды. Көтеріліс Сырдария облысының Әулиеата уезінде, әсіресе Мерке ауданында күшті болды. Жоспар бойынша Әулиеата уезі майданға 22675 жұмысшы жіберу керек болған, тамыздың аяғында 3 мың ғана адам жіналды. 25 тамызда көтерілісшілер Мерке-Пішпек телеграф желісін үзіп, Меркеге шабуыл жасады. Қантөгіс шайқастардың бірі Ново-Троицк ауданында болды. Күші басым Бондаревтің отряды 150 қазақты тұтқынға алып, жолда олардың бәрін атып кетеді. Зайсан уезінде бірнеше көтерілісші топтар әрекет етті. Өскемен уезінде 3 мың адамнан құралған, Ақмола уезінің Қорғалжың көлі жағасында – 30 мыңдық, Ерейментауда – 5 мың, Атбасар уезінің Ұлытау маңында – 7 мың, Қосағаш ауданында – 2 мыңдық топтар құрылған. /13/

Семей уезінің көтерілісшілері әскерге – тыл жұмыстарына адам алуға қарулы қарсылық көрсетті. Олар күзетшілерге – өздерін алып кетуге келген әскерлерге шабуыл жасады. 31 шілдеде Өскемен уезінің Тоқты болысының 3 мыңға жуық қазақтары, әскери-тыл жұмыстарына тарту жөнінде жарлық алып келген патша отрядына лап қойған. 60 қазақ оққа ұшқан. Ақмола облысының Алексеевка болысында 10 мыңға жуық көтерілісшілер, патша отрядтарына шабуыл жасаған. Ақмола, Орал, Семей, Сырдария облыстарындағы көтерілістерді қыркүйек-қазан айларында жақсы қаруланған патшаның жазалаушы отрядтары басты. Бірақ қазақтардың көбі қара жұмысқа бармай қалды. Көтерілістің басылмай көпке дейін патша отрядтарына қарсылық көрсеткен өңірі Жетісу мен Торғай облыстары болды.

1916 жылы 7–8 шілдеде Верныйдан 40 шақырымдай Үшқоңыр деген жерде қазақ халқының өкілдері бас қосу

сьезіне жиналып, әскери-тыл жұмысына адам беру мәселесін талқылады. Онда жігіттер қара жұмысқа жіберілмесін, жұрт таудан төмен түспесін, тізімдер жойылысы телеграф бұзылсын деген шешім қабылдайды. Съезде қабылданған шешім “бата” берумен бекітілді /14/. Болыстық кеңселерде әскер жұмыстарына шақырылатындардың тізімдері құртыла бастады. 10 шілдеде Ұзынағаш болысының Үлкенсаз деген жерінде Жетісудың 11 болысының 5 мыңнан астам адамы жиналысқа қатынасып пәрменді құрес жүргізуге уағдаласты. Жетісуда болған ұлт-азаттық қозғалыстың бір ошағы-Қарқара көтерілісі болды. 10 шілдеде Қарқара өңірінде Таңбалытас деген жерде Ұзақ батырдың үйінде елдің игі жақсыларынан жиналған 19 адам кеңес құрды. Оны Мәмбетұлы Жәменке мен Саурықұлы Ұзақ басқарды. Айтқандарына көнбейтіндігіне көзі жеткен соң полиция жендеттері 7 тамызда Мәмбетұлы Жәменкенің тамағына у салып өлтіреді. Бұған болмаған соң 10 тамызда қазақтар жатқан камераның терезесінен төрт солдат оқ жаудырады. Камерадағы Әмеке Ыстамбайұлы, Біләл Разақұлы, Құрман Әділбекұлы, Қағазбек Тоқтамысұлы, Жанпейіс Отыншыұлы, Құдайырбек Шотаманұлы, Кәрібоз Қаңтарұлы мерт болды. Қазбек Шорманұлы, Бекайдар Сұлтанқұлұлы, Жанабай Құдайбергеліұлы, Сыбанқұл Арғынұлы камера ішіндегі нардың жуан тақтайларын суырып алып, есікті бұзып, терезеден атқылып тұрған төрт солдатты өлтіреді. Жүзден аса тұтқындарды босатып, қарауылдардағы күзетшілерді өлтіріп, дарбазаны қиратып сыртқа шыға бергенде әскери батальон үлгеріп келіп бұлардың бірін қалдырмай пулеметтен оқ жаудырып қырып тастайды. /15/

Жетісудың басқа өңірінде Нарынқолда 8 тамызда Ұзақбайұлы Монай мен Ұзақбайұлы Мұқан бастаған қарулы жасақ патша үкіметінің қолшоқпарлары казактардың тас талқанын шығарды. 11 тамызда көтерілісшілер Жалаңаш станциясын, 12 тамызда Қарқара жәрменкесін Ұзақбайұлы Монай бастаған көтерілісшілер басып алды. 16 тамызда олар Қырғызсайды, 20 тамызда Сүмбені және Қалжатты босатады. 15 қыркүйекте Нарынқол-Шарын аймағы тұтасымен көтерілісшілер қолына өтеді. 6 қазанда әскери губер-

натор Фольбаум ротмистр Кравченко басқарған ірі әскери бөлімді көтерілісшілерді басуға Қарқараға жібереді. Монай жасақтары мен Кравченко әскерлерінің арасында қанды шайқастар Сарыжазда, Үлкен Қақпақта, Үкіршіде, Байынқолда, Сарықапталда, Ноғай -Толағайда және т.б. жерлерде болады. Алайда патша әскерімен ұзақ соғысуға күштең келмей Қарқара көтерілісшілері жеңілді. Көтерілісшілердің көбі Батыс Қытайға өтіп кетуге мәжбүр болды.

Жетісудағы көтерілісті басуға Фольбаум жасақтаған әскери бөлімдерден басқа екі казак полкі мен атты әскер батареясы, 35 рота, 24 жүздік, 240 атты әскер барлаушылары, 16 зеңбірек, 47 пулемет қатысты. Бұған қаруланған шаруа дружиналары және қаланың “еріктілері” қосылып, сұрапыл күшке айналды. Олар Жетісу халқының қанын судай ағызып, ауылдарын талқандап, мал-мүліктерін тонап, туған жерінен қуып зар еңіретті. /16/

1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің ең ұзағы және ұйымдасқаны Торғай даласында болды. Шілденің бірінші жартысында басталған көтеріліс Ақтөбе, Қостанай, Торғай, Ырғыз уездерін қамтыды. Торғай уезіндегі қыпшақ руынан көтеріліске шыққан қазақтар Әбдіғапар Жанбосынұлын, арғындар Шолақұлы Оспанды хан етіп сайлады. Көтерілісті Аманкелді Иманов басқарды. (атасы Иман-Хан Кенесары Қасымұлының серігі болған)

Аманкелді 1873 жылы 3 көкекте Торғай уезінің Қайдауыл болысында Терісбұлақ деген жерде Үдербай Иманұлының отбасында дүниеге келген. 7 жасында әкесі қайтыс болады. Алғашында ауыл молласынан білім алады. Әділетсіздікке жастайынан қарсы ол, 1906 жылы Қойдауыл болысындағы қазақтарға патша салығының салған мөлшері қисынсыз үлкен деп оны төлеуден бас тартады. 1908 жылы Торғай қазақтарының көтерілісіне қатысқаны үшін тұтқындалады. Абақтыда ол әр түрлі пікірдегі адамдармен танысып, өзінің дүниетанымын кеңейтеді. 1916 жылғы патша жарлығын Аманкелді де бүкіл қазақ халқы секілді ашуызамен қарсы алды. Ол Ақтөбе, Атбасар, Қостанай, Перовск, Ырғыз уездеріне өз өкілдерін жіберіп, патша жарлығының мәнін түсіндіріп, жергілікті халықты көтеріліске шақырды. Мұны естіп жұрт жан-жақтан ағылып келеді. Ауыл

кедейлерімен қатар Байқоңыр руднигінен, Шоқпар тас көмір кен орындарынан, Орынбор–Ташкент темір жолынан және т.б. жерлерден көптеген жұмысшылар келді.

Ақмола, Семей, Сырдария облыстарынан да келіп қосылды. Алғашында 5 мың адамнан тұрған көтерілісшілер саны 15–20 күнен кейін 50 мыңға жетті. Көтерілісті Аманкелді, оның серіктері Әліби Жанкелдин, Кейкі Көкембайұлы басқарды. Әскер қатарында Қарағанды шахтылары, Спасск заводы, Успен кен орны, Жезқазғанның, Қарсақпайдың жұмысшыларынан тұратын бөлімдер жасақталды. Көтерілістің штабы Торғай даласындағы Батпаққарада орналас-ты. Көтерілісшілердің әскери тәртіпке, соғыс өнерін үйренуіне үлкен мән берілді. Сап құру, мылтық ату, шабуылға шығу, қорғана білу әдістері үйретілді. Ұстаханалар ұйымдастырылып, онда қару-жарақтар жасалды. Аманкелді ұрыс жүргізудің өзіндік тактикасын пайдаланды: мергендерден жасақталған отрядтар күмнің арасына орналас-тырылды, жазалау отрядтары жүретін жолдар үнемі бақылауға алынды. Аманкелді, оның серігі Кейкі батыр көтерілісшілерді ұйымдастырып, ондыққа, елулікке, жүздікке, мыңдыққа бөлді. Үгіт-насихат жұмыстары жандандырылды, көтерілісшілердің рухы көтерілді. Көтерілістің мақсаттары мен міндеттері түсіндірілді. Әскери кеңес ұйымдастырылды.

13 қазанда Бірғыз уезіндегі Қызылжар болысының көтерілісшілері Жаманқұм деген жерде патша әскерлеріне көмекке жіберілген байлардың бөлімшесін талқандады. 18 қазанда Ақтөбе уезінің 2500 адамнан тұратын көтерілісшілері Көкжал көлінің маңында жазалаушылар бөліміне шабуыл жасап, табанды ұрыс жүргізіп, патша әскерлерін шегінуге мәжбүр етті. 21 қазанда 4 мың көтерілісші Татыр көлі маңында казак жүздігімен және полиция бөлімімен шайқасқа түсті. Жазалаушы отряд жеңіліп, Торғай қаласын паналады.

Торғай облысының генерал-губернаторы М.М. Эверсман көтерілісшілерді басу үшін майданнан арнайы алдырған генерал-лейтенант А.Д. Лаврентьев басқарған ерекше экспедициялық корпус құрды. Ол Қазан, Саратов, Вятка, Пермь, Симбирск, Орынбор әскери бөлімдерінен алынған әскерлермен толықтырып, 17 жаяу әскер ротасы, 18 казак

жүздігі, 18 зеңбірегі мен 17 пулеметі бар 11 атты әскер экадронымен жасақталды. Көтерілісшілер 1917 жылдың 13 қаңтарында Шошқалықопа деген жерде, 14 қаңтарда Кейікқопа деген жерде жазалаушы отрядтарға соққы берді. Қатты ұрыс нәтижесінде көтерілісшілер шегінуге мәжбүр болды. Шегіне отырып олар Ақшыған, Күйік, Татыр, Доғал – Үрпек деген жерлерде шайқасып Ақпан революциясын қарсы алды /17/. Көтерілісшілер аяусыз жазаланды. Бекболат Әшекеевті Боралдайда дарға асты. Ол (1848–1916 жж.) – Жетісудағы 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысының басшысы. Халықты жазалаудан құтқару мақсатында патша үкіметіне өз еркімен берілген. Әбдіғафар Жанбосынов (1870–1919 жж.) қыпшақ руынан шыққан Нияз бидің немересі. 1916 жылы көтерілісшілердің қолдауымен Торғай қыпшақтарының ханы болып сайланған.

Жәмеңке Мәмбетов (1838–1916 жж.) Жетісудағы Қарқара болысындағы көтерілісті басқарған. 1916 жылы Пржевальск түрмесінде атылады.

Ұзақ Саурықов (1851–1916 жж.) – Қарқара болысындағы көтеріліс басшыларының бірі. 1916 жылы Пржевальск түрмесінде атылады.

Кейкі (Нұрмағамбет) Көкімбайұлы (1873–1919 жж.) – қыпшақ руынан шыққан, 1916 жылғы Торғайдағы ұлт-азаттық көтерілістің басшысы, Аманкелдінің серігі. Елжұртының азаттығы жолында арыстанша айбат көрсетіп күрескен батыр, құралайды көзге атқан, оғы мүлт кетпейтін мерген. 1919 жылы Кейкі батырды қызыл әскер комиссары А. Токарев атып өлтірген. Андығандар оны қапылыста 1923 жылдың наурыз айында Жыланшық өзені бойындағы Жалаулы жайлауында қолға түсіріп, қолын бұтарлап, басын кесіп алып Торғай қаласындағы алаңға сырыққа іліп қойып, мазақ еткен.

Атқа салдым терлікті,
Жауға қылдым ерлікті.
Мен кеткен соң халқым-ау,
Көресің жаудан қорлықты! –

деп азаттық жолында шейіт болған Кейкі батырдың бас сүйегі Санкт-Петербургтегі Кунсткамераның антропологиялық қорында сақталуда...

Ресейдің Қазақ жерінде жүргізген саясаты шовинистік бағытта болды. Ұлт кеңесінің мүшесі ақсүйек Марков: “Қазақ, қырғыз – Шыңғыс хан мен Ақсақ Темірдің елі, бұларға Америкадағы қызыл тері – сондағы жер иелеріне істегенді істеп, оларды қырып жерін тартып алу керек” деген. /18/

Генерал-губернатор Куропаткиннің бұйрығымен құрылған жазалаушы отрядтар Ақсуда тұтқынға түскен 500 қазақты таспен ұрып өлтірген. Бейбіт елді қырып салғандарды “ер” деп бағалаған. Өз еркімен келген қазақтарды бұлар мылтықпен, қамшымен қорқытып, жартастан құлатып өлтірген.

Алайда, 1916 жылғы көтерілістің қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысындағы орны ерекше. Ол халыққа ұлттық мүдденің ортақ екендігін ұғындырып, оның сана-сезімінің жетілуіне ықпал етті. Ол Ресей империализміне үлкен соққы болып тиді, патша өкіметінің соншалықты керемет, “күдіретті” күшке ие емес екендігін көрсетті.

1916 жылғы Қазақ жеріндегі қазақтардың саны – 446 мың адамға, Орталық Азияда – 121,7 мың адамға, Астрахань губерниясында – 51,8 мыңға, ал бүкіл Ресей империясы бойынша – 617,5 мыңға кеміді /19/. Патша әскері ойран салған жылдардағы қазақтардың тағдыры осындай болды. 1916 жылғы көтеріліске қатысып жеңілген халық лажсыз көніп, 19-31 жас аралығындағы жігіттерді окоп қазуға аттандыруға мәжбүр болды. Олардан “бұратаналық жұмысшы топтары” (инородческие рабочие партии – ИРП) деген құрылды. Топтар үш түрлі болды: 2000 кісілік, 1000 кісілік және 500 кісілік. Кейбір жерлерде топтар отрядтарға бөлініп, тіпті 250 кісілік отрядтарды құраған. Топтардың жалпы саны 33, кейбір деректерде 42–281-ге дейін деп көрсетілген. 1916 жылы тамыздың 29-да Терістік және Түстік батыс майданға және сол маңайдағы жол қатынасының Вильно, Варшава және Киев округтеріне (аймақтарына) 33 топ, барлығы 74250 адам жіберілетіні айтылған. Келесі бір ақпаратта Кавказ бен Түркістаннан тек Түстік Батыс майданға 180 мың бұратана бөлінген, оның 90 мыңы түркістандық болған.

Жалпы осы жылдары: Түркістан өлкесінен – 90 мың, Семей облысынан – 50 мың, Ақмола облысынан – 69834, Маңғыстаудан – 3 мың, Торғай облысынан – 50 мың, Барлығы: 262834, Орал облысы мен Бөкей ордасын қоспағанда Қазақ елі мен Орталық Азиядан 250 мыңнан астам адам реквизицияланған. Олар майданда оқ астында жүрген, ат-қораларда тұрған қыс кезінде жер қазумен айналысқан. Ұрып-соғуды, қорлауды, аштықты, ауру-сырқауды, өлімді окоп қазғандар бастарынан өткізген /20/.

Жетісу, Сырдария қазақтары 1916 жылғы қырғынның салдарынан 1917–1918-жылдары ашаршылыққа ұрынып, М. Шоқайдың есебі бойынша Түркістан өлкесінде 1114 адам аштан өлген. /21/

2.2. Ақпан буржуазиялық-демократиялық революциясы. Қос өкімет жағдайындағы Қазақ елі. “Алаш” және “Үш жүз” партияларының құрылуы

1917 жылы 27 ақпанда Ресейде Ақпан буржуазиялық-демократиялық революциясы болды. Патшаның монархиялық билігі құлатылып, елде Қос үкімет орнады:

1. Уақытша үкімет;
2. Жұмысшы, солдат депутаттарының Кеңесі.

1917 жылы наурыз және сәуір айларында Семей, Верный, Омбы, Ташкент, Қызылорда, Қостанай, Павлодар, Петропавл т.б. жерлерде жұмысшы, солдат депутаттарының Кеңестері құрылды.

Ресейдегі 1917 жылғы Ақпан революциясы империализм бұғауындағы халықтар өміріндегі аса елеулі оқиға болды. Патша өкіметінің құлауын отарлық тәуелділіктегі елдер қуана қарсы алды. Империя езгісінде азап шеккен оларға енді жаңа әділетті дәуір туатындай, өздерін кемсітіп “бұратана” деп жүре тыңдайтын патша шенеуніктері біржолата жойылатындай көрінді. Өзге халықтар секілді қазақтар да Уақытша үкіметке барынша қолдау көрсетті. Қазақтың оқыған білімді азаматтарының өкімет билігіне қол жеткізулері, қазақ қоғамындағы ұлттық қоғамдық-саяси ұйым – Қазақ комитеттерінің өмірге келуі, тұңғыш ұлттық саяси партияның құрылуы және оның дербес автономия үшін

күресі т.б. саяси оқиғалар осы Ақпан революциясы нәтижесінде өмірге келген Уақытша үкімет тұсында жүзеге асты. Уақытша үкіметтің өлкедегі ұлттық тірегі 1917 жылдың наурыз айының ортасынан бастап құрылған Қазақ және Мұсылман комитеттері болды. Бұл кезде жаңа таптық, әлеуметтік, ұлттық және партиялық мақсат-мүдделері қарама-қайшы күштер саяси күрес алаңына шықты. Қазақ халқының Ақпан революциясын қалай қабылдағаны туралы А. Байтұрсынов: “Қазақтар алғашқы революцияны зор қуанышпен қарсы алса, ол біріншіден, бұл революцияның оларды патша үкіметінің қанауы мен зорлығынан құтқаруында және екіншіден, олардың өзімізді өзіміз басқарсақ деген ескі үмітін нығайта түсуінде еді” – дейді. /22/

Ақпан революциясынан кейін Қазақ жерінің көптеген елді мекендерінде қоғамдық-саяси ұйымдар пайда болды. Мысалы, Омбы қаласында “Демократиялық оқушы жастар кеңесі” мен “Бірлік” ұйымы, Ақмолада “Жас қазақ”, Спасскіде “Жас жүрек”, Меркеде “Қазақ жастарының революциялық одағы”, Семейде “Жанар”, Қызылжарда “Талап” және т.б.

Қазақ зиялылары алғашында Уақытша үкіметке, оны басқарушы кадет партиясына сенім артты. Бірақ ол сенім ақталмады. Уақытша үкімет ұлттық-мемлекеттік құрылыс, жер, дін сияқты негізгі саяси-әлеуметтік мәселелерді түбегейлі шешпей, бұрынғы патша үкіметінің саясатын одан өрі жүргізді. Сондықтан Ә. Бөкейханов бастаған қазақ зиялылары кадет партиясынан қол үзіп, өздерінің ұлттық-саяси партиясын құру қажеттілігіне көздері жетті.

Ұзақ жылдар бойы ұлттық азаттықты аңсап, өзімізді-өзіміз басқарсақ деген Ресей мұсылмандарының мүддесін қорғаған IV Мемлекеттік Думадағы мұсылман фракциясы мен оның жанындағы бюро мүшелері Ақпан революциясынан кейін жүзеге асқан саяси өзгерістердің алғашқы күндерінен бастап-ақ, халықтың саяси белсенділігін арттыруға тырысты. Мысалы, 1917 жылы 6 наурызда IV Мемлекеттік Думадағы мұсылман фракциясының жанындағы бюронның мүшесі С. Мақсұдов Орынборға келіп мыңға жуық адамдар алдында баяндама жасады. Ол Ресей мұсылмандарының азаттық қозғалысының негізгі мақсаттарының орындалуы-

на, яғни автономия алуға, жер мәселесін мұсылман халықтарының мүддесі тұрғысынан шешуге, мәдениетті өркендетуге және басқа да міндеттерді шешуге жұмылдырды.

1917 жылы 15–17 наурыз аралығында Петроград қаласында мұсылман фракциясының ұйымдастыруымен мұсылмандар мәжілісі өтеді. Мәжіліске қазақ зиялыларынан Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, Ж. Сейдалин, А. Кенжин, Н. Құрбанғалиев және М. Бозтаев қатысады. /23/

IV Думадағы мұсылман фракциясының мүшесі И. Актямовтың төрағалық етуімен өткен мәжіліс Ресей мұсылмандарының Уақытша орталық бюросын құру және жалпыресейлік мұсылман съезін шақыру қажет деген шешім қабылдайды. Осы мақсатта көкек-мамыр айларында Орынборда, Оралда, Семейде, Жетісуда, Омбыда облыстық съездер өткізілді. Бұл съездер күн тәртібіне дін, жер, соғысқа көзқарас мәселелерімен қатар, Ресейдің болашақ мемлекеттік құрылысы туралы да мәселені қойып, қарарлар қабылдайды. Ақмола облыстық қазақ съезі Мағжан Жұмабаев, Әбу-бәкір Дауылбаев, Хасан Қожанбердин, Байсейіт Әділов, Олжабай Нұралин, Құрманәлі Қосшығұлов, Ақан Әбілхайдаровты делегат етуге ұйғарым жасайды. Сондай-ақ Орал облыстық қазақ съезі Жаһанша және Халел Досмұхамедовтарды, Ғабдолла Әлібеков, Мұғалім Сұхбановты және алты молданы делегат етіп жіберу туралы шешім шығарады. Жалпыресейлік мұсылман съезінің өткізілу қарсаңында мұсылман зиялыларының басым көпшілігі Ресейдің федеративтік республика болуын жақтайды. Ал мұсылман халықтарының ұлттық қозғалысында Ақпан революциясынан кейін автономия алу мәселесінде екі ағым бой көрсетті. Біріншісі – орталықтанған үкімет билігі бар Ресей республикасының шеңберіндегі мәдени ұлттық автономияны жақтаған унитарлық ағым, екіншісі – федеративтік негіздегі Ресей республикасы құрамындағы территориялық автономияны қолдаған федеративтік ағым еді. Орынбор қаласында 1917 жылы 21–26 шілде аралығында жалпы қазақ съезімен қатар, Қазан қаласында жалпыресейлік екінші мұсылман съезі өз жұмысын бастады. Жалпы қазақ съезінің күн тәртібіне мемлекеттік басқару формасы, қазақ автономиясы, қазақ саяси партиясы, жер, дін, сот, әйел, сондай-ақ

Киевте өтетін федералистер съезіне және Бүкілресейлік мұсылмандар кеңесіне (“Шуро-и-ислам”) өкілдер сайлау мәселелері талқыланды.

Бірінші жалпықазақ съезі Ресей федеративтік республика болсын, қазақ облыстары қоныстану жігіне қарамай облыстық автономия алуы тиіс, “қазақ халқы өзіне еншілі жерге орнығып болғанша қазақ жері ешкімге берілмесін, заңсыз алынған жерлер кері қайтарылсын, халық милициясы құрылсын, дала облыстары қазақтардың діни ісі Орынбор муфтилігіне қосылсын, оқу ісі ана тілінде жүргізілсін” деген маңызды қаулылар қабылдайды. Тамыз айында Киевте өткен федералистер съезіне қазақ өкілдерінен Ә. Бөкейханов, Ж. Досмұхамедов, У. Танашев сайланды. /24/

Жалпыресейлік екінші мұсылман съезі ішкі Ресей және Сібір мұсылмандары үшін платформаны қабылдаған қаулысында қойылған бірінші мәселеде “Ішкі Ресей және Сібір мұсылмандары үшін ұлттық-мәдени автономия берілсін, ал екінші мәселе бойынша Түркістан, Қазақ елін, Кавказ және Қырымдағы басқару формасы туралы мәселені шешу осы аймақтардағы халықтың өз еркіне берілсін. Сонымен қатар, бұл мәселені шешу барысында ішкі Ресей және Сібір мұсылмандары аталған шеткі аймақ өкілдерінің ұсынысын қолдауға шақырады” делінген. Бұл кезде ұлттық мемлекет және ұлт саясатында таптық негізді басшылыққа алған большевиктер мұсылман халықтарының ұйымдарына қырын қарады. Нәтижесінде 1918 жылы 5 қаңтарда ол Бүкілресейлік мұсылмандар кеңесінің атқару комитеті таратылды. Кеңес өкіметі өз билігі орнаған жерде бұл ұйымдарды жоюға кірісті. Осындай жағдайда М. Шоқай, З. Валиди сияқты Ресей мұсылмандарының азаттық қозғалысының қайраткерлері алдағы кеңестік мұсылмандардың тәуелсіздігі үшін күресті шет елдерде жалғастыруға мәжбүр болды.

1917 жылы сәуірден бастап Қазақ елінің жер-жерінде “Алаш” партиясының съездері өте бастады. 1917 жылы сәуірде Жетісу облыстық съезі өтті. Онда әлеуметтік, аграрлық, ағарту мәселелерімен қатар сырттан қоныс аударуға жол бермеу, Қытайдағы босқындарды қайтару мәселелері талқыланды. 1917 жылы 27 сәуірде Семейде өткен съезде Ұлттық автономия құру мәселесі талқыланды.

1917 жылы 21–26 шілдеде Орынборда жалпықазақ съезінде ұлттық саяси-демократиялық “Алаш” партиясы құрылды. Ол 1905 жылы пайда болған алаш қозғалысы негізінде құрылды.

Съезде қаралған мәселелер:

- 1) мемлекеттік басқару формасы;
- 2) қазақ облыстарының автономиясы;
- 3) жер мәселесі
- 4) халықтық милиция;
- 5) земство;
- 6) халық ағарту;
- 7) сот;
- 8) дін мәселелері, т.б.

“Алаш” партиясы құрылып, оның жұмыс істеу бағытын бекітті.

Олардың мақсаты қазақ елін отарлық езгіден құтқарып, өз алдына ұлттық автономия құру болды.

Партияның Семей, Омбы, Торғай, Орал облыстық комитеттері құрылды. 1917 жылы “Қазақ” газетінің 21 қарашадағы санында Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Е. Ғұмаров, т.б. қайраткерлер қол қойған “Алаш” партиясы бағдарламасының жобасы жарияланды. Бірақ Алаш партиясы өз мақсатына жете алмады. 1917 жылдың аяғынан бастап 1918 жылдың наурыз айына дейін Кеңес өкіметі негізінен алғанда Қазақ жерінің барлық ірі елді мекендерінде орнады. Петропавл, Перовск (Қызылорда), Әулие-Ата сияқты қалаларында, қызыл империяның жандайшаптары билікке келген жерлерде, Алаш белсенділері жаппай тұтқындалды.

Социалистік “Үш жүз” партиясы оппозициялық балама пікір ұстанған ұйым болды. Тағы бір есте болатын жағдай, ол “Қазақ социалистік партиясы” ұғымының біз жүріп өткен “социалистік” қоғаммен үш қайнаса сорпасы қосылмайтындығы. Бұл прогресс жолымен әлеуметтік әділеттікке жетуді көздеген, саяси, рухани, діни, тағы басқа салаларда бостандықты ұран қып ұстаған солшыл демократиялық партия болды, қазақ зиялыларының осы саяси ағымды қолдайтын елеулі тобының идеялық орталығына айналды. Ұйымның негізін қалаушылардың бірі Көлбай Төгісов маман-

дығы бойынша заңгер, әрі талантты журналист, драматург, публицист, ақын және ірі қоғам қайраткері болды. Ол халқын өнер-білімге, бастаған адам еді. Оның “Надандық құрбаны” спектакілі – қазақ драматургиясының ішіндегі өзіндік орыны бар туынды болды. Шығарма арқауы қазақ халқын ілгері бастырмай жүрген кейбір кертартпалық қылықтарды көрсету еді. Автордың өзі: “қырда болып жатқан көп надандықтың бірер жарымын қолдан келгенше “ойын кітабына” жазып, қазақ жастарына ұсынып отырмын, қазақтың өз көздеріне көрсетсе, бәлкім мұндай жолдан тиылар ма еді деп үміт қыламын” – деп жазған. Бұл партия туралы Сәкен Сейфуллин “Қазан төңкерісінен кейін солшылдар (үш жүзшілер) барған сайын солшыл болып қалыптасып, ал оңшылдар (алашордашылар) мүлдем оңшыл және “реакцияшыл” болды” – деп көрсетті. “Үш жүзшілер” қолына қару алып тез арада билікті жеңіп алуға тырыспаған. Бұл партияның бағдарламасында политехникалық білім беру, діннің халыққа қызмет етуі, бейбітшілік саясатын қолдау, халықты отырықшылыққа бейімдеу, ұлттар арасын ушықтырмау сияқты гуманистік пікірлер басым болды. Демек, үш жүзшілердің революция жылдарында да ізгілікті демократиялық, ағартушылық бағытынан жаңылмағанын аңғаруға болады. Көлбай Төгісов пен оның партиялас серіктері Ы. Кәбеков, Т. Арыстанбеков, Ш. Әлжанов, Н. Құлжанов, Ж. Сәдуақасов, Ә. Досов тағы басқалары осы жылдары әртүрлі бұқаралық ұйымдар құрумен айналысады. Азамат соғысы жылдары Т. Арыстанбеков “қазақ демократиялық оқушы жастар” кеңесін басқарса, Ә. Досов “Үш жүз” партиясы орталық комитетінің тапсыруымен оқушы жастарға материалдық көмек ұйымдастыру міндетін атқарды. Ысқақ Кәбеков жер бөлімін басқарса, Көлбай Төгісовтың өзі Батыс Сібір облыстық заң комиссары болды. /25/

Тарихи шындыққа жүгінер болсақ “Алаш” партиясының да, “Үш жүз” партиясының да, олардың басшыларының да көздеген бір-ақ мақсаты болды. Ол – өз халқын бостандыққа жеткізу, бақытты ету еді. Бұл екі партияның мүшелерінің қай-қайсысы болмасын жұрт секілді 1917 жылғы Ақпан төңкерісінің жеңісін, ондағы орыс империя-

сының патша ағзамы Николайдың тақтан тайдырылуын енді халыққа бостандық тиеді деген үмітпен қарсы алып еді. Міне, осындай кезеңде екі партия да тарих аренасындағы күресті қатар бастады. Бірақ, бұлардың ұстаған саяси, қоғамдық, әлеуметтік бағыт-бағдарламасы екі басқа, біріне бірі кереғар, қайшы болды. Әрқайсысының өзіндік ұстаған жолында мұндай қарама-қайшылықтың болуы аласапыран, аумалы-төкпелі қиын кезеңде, қиян-кескі тартыстың барысында кездесетіні заңды құбылыс, мемлекет жүйесі бір түрден екінші түрге ауысқан кезде болатыны да заңдылық. Қай партияның да өзінің ұстаған саяси бағыт-бағдарламасын жүзеге асыруы талас-тартыссыз өтпейтіндігі тарихи шындық. Сондықтан бұл екі партияның талас-тартысымен, өзара күресіне кінә тағу қиындау. Бұл тақ тартысы емес, ұлтының мақсат-мүддесі мен тәуелсіздігі үшін күрес қана.

2.3. XX ғасырдың басындағы Қазақ мәдениеті мен оқу ағартуы

XX ғасырдың басындағы қазақ мәдениеті өзіндік ерекшеліктерімен дамыды. Мәдениеттің жаңаша сипатпен дамуына ең алдымен 1905–1907-жылдардағы революциялық толқулардың әсері көп болды. XX ғасырдың басында кітап басып шығару ісі Омбы, Орал, Семей, Орынбор қалаларында жолға қойылып, қазақ кітаптарын басу ісі Петербор, Қазан, Ташкент қалаларында да қолға алынды.

XX ғасырдың басындағы қазақ ауыз әдебиетінің дамуына Жамбыл Жабаев, Нұрпейіс Байғанин, Әріп Тәңірбергенов және т.б. сол сияқты қазақ әдебиетінің өкілдері үлес қосты. Н. Байғаниннің халық дастандарын ел арасында насихаттауда, жыршылық өнерді жаңа сатыға көтерудегі үлесі зор болды. Ал музыка саласына өз үлестерін қосқан атақты сазгерлер мен әншілер: Дина Нұрпейісова, (Көңіл ашар), Балұан Шолақ Баймурзин, Үкілі Ыбрай Сандыбаев, (“Тәкку”), Қазанғап Тілепбергенов, Әміре Қашаубаев, Қали Байжанов, Естай Беркімбаевтар (“Майдақоңыр”) еді.

XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінің дамуына А. Байтұрсынов, М. Дулатов, С. Торайғыров, С. Дөнентаев,

Мөшһүр-Жүсіп Көпеев, Ш. Құдайбердиев, Ж. Аймауытов, М. Әуезов, т.б. әдебиет өкілдерінің үлесі айтарлықтай болды. 1909 жылы Абайдың шығармалар жинағы және А. Байтұрсынов пен М. Дулатовтың, С. Дөнентаевтің шығармалары да басылып шықты. С. Торайғыровтың “Шәкірт ойы”, “Адасқан өмір”, “Бір адамға”, “Қамар сұлу”, “Алты аяқ”, Спандияр Көбеевтің “Қалың мал”, т.б. шығармалары осы кездегі әдеби туындылардың озық үлгісі болып саналды. Онда қазақ ауылының өмірі сипатталды.

А. Байтұрсынов – қазақ әдебиетін және лингвистика ғылымын дамытуға үлес қосқан ғалым. 1913 жылы А. Байтұрсынов “Қазақ” газетін шығара бастады. Алаш Орда үкіметінің ұнқағазы болған “Қазақ” газетінің редакторы қызметін 1917 жылға дейін атқарған. 1913 жылы Қазақ елінде 11 газет басылып, 4 мың тиражбен 13 кітап жарық көрген. 139 шағын кітапханалар мен 2 кәсіби емес театрлар болды.

Хат танымайтын Әміре Қашаубаев 1925 жылы Парижде өткен Әлемдік этнографиялық концертте екінші орын алып, күміс жүлде иемденді. Арнайы музыкалық білім алмаған Күләш Байсейітова небәрі 24 жасында КСРО халық әртісі атағына ие болды. Сауаты жоқ Дина Нұрпейісова 1939 жылы 77 жасында халық аспаптарын тартатын өнерпаздардың Москвада өткен бүкілодақтық байқауында бірінші орынды жеңіп алды.

1906 жылы патша үкіметі оқу-ағарту ісінің ережелерін бекітті. Ереже қазақ жерінде орыс мектептерінің көбеюіне жол ашса, медреселердің жұмыс істеуіне шек қоя бастады. Ал бұл үрдіс 1920 жылы Қазақ АССР-ның құрылуына байланысты Оқу ағарту Халық Комиссариаты (Наркомпрос) дүниеге келуімен өзгеріске түсті. Оқу ағарту Халық Комиссариатының міндетіне барлық ағарту мекемелеріне идеялық-саяси және бағдарламалық-әдістеме жағына жетекшілік жасау балалардың әлеуметтік тәрбиесі мен политехникалық білім алуына қолғабыс тигізу, халық шаруашылығы мен кеңес құрылысы үшін мамандар даярлау кірді. Оқу Комиссариатының жергілікті жердегі келесі буыны Уездік Халық Ағарту бөлімі (УОНО) болды.

1924 жылы елде “Сауатсыздық жойылсын” қоғамы ұйымдастырылды. 1921–1927-жылдар аралығында Қазақ

жерінде 200 мыңға жуық адам әр түрлі дәрежедегі оқумен сауатты болды. 1928 жылы республикадағы барлық халықтың сауаттылығын арттыру мақсатымен арнайы сауатты болды.

1926 жылы Қазақ АКСР Халық Комиссарлар Кеңесі Қазақ АКСР біртұтас мектептердің жарғысын қабылдады. Көптеген қалаларда арнаулы білім беретін және соның ішінде қазақ қыздарын оқытатын мектептер ашылды. Білім беру ісін дамыту бағытында ана тіліндегі оқулықтарды жасаған қазақтың ұлттық зиялылары үлкен үлес қосты. Мысалы, А. Байтұрсынов суретті әліппе, Ж. Аймауытов ана тілі оқулықтарын жазды. Қ.И. Сәтбаев орта мектепке арнап алгебра оқулығын, Ә. Бөкейханов география оқулығын жазды.

XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінің ірі тұлғаларының бірі, **Шәкәрім (Шаһкерім) Құдайбердіұлы** – Абайдың немере інісі, Құнанбайдың Құдайберді деген баласынан туған (11.07.1858 ж.). Өскенбайдың бәйбішесінен Құнанбай жалғыз екен де, Құнанбайдың бәйбішесі Күнкеден (Сыбан, Жәңгөбек) Құдайберді жалғыз екен. Құдайберді 1866 жылы 37 жасында қайтыс болған. 7 жасында жетім қалған Шәкәрімді Абай бауырына салып тәрбиелейді. 1874 жылы қажылыққа барған Құнанбай бабасының өсиетін орындап, Абай өлген соң 47 жасында Шәкәрім де қажылыққа барып қайтады. 1905–1906-жылдары Ыстамбұл, Каир, Бағдат, Мекке шаһарларының кітапханаларында болған. Лев Толстоймен кездесіп хат жазысып тұрған. Дүние танымы философия, этика, тарих, психология, теология сияқты ғылым салаларын терең меңгеруі оны ғұламалық дәрежеге жеткізді. Оның “Үш анық” деген еңбегінде қоғам дамуы туралы мәселелер сөз болады. Шәкәрім шахмат ойнаған, ол кезде оны “Шатыраш ойыны” деп атаған. Шәкәрім оны қате қойылған ат ол “Хан қамау” ойыны деп өзгертіпті. Оның философиялық ойлары: 1) “Адам өлмейді, себебі дүниеде бір рет бар болған, жаратылған зат мүлдем жоғалып кетпейді. Ол тек химиялық өзгеріске ғана ұшырайды” деген ғылыми қағида бар, ол дұрыс, олай болса адам да өліп жоқ болып кетпейді. Адам өлген соң оның жаны, яғни демі барлық ауаға тарайды, денесі жерге беріледі. Топырақ болады, суға араласады. Ол топыраққа шыққан шөпті мысалы, мал жейді, суды ішеді, малды адам жейді

немесе сүтін ішеді, болмаса топыраққа шыққан өсімдіктен адам нәр алады, осы нәрден барып дүниеге екінші бір жаңа адам пайда болады. Демек, әлгі өлген адам өзгеріп екінші жаңа адам болып, дүниеге қайтадан келеді, әрбір жаңа ұрпақ бұрынғы ұрпақтардың жалғасы, яғни солардың өмірінің қайталамасы.

– Дүние жүзіндегі барлық адамзат ең басында бір ата бір анадан тараған.

– Әрбір ереже, заң – тек сол дәуірге ғана, сол дәуірдегі өз қоғамына ғана тән. Басқа қоғамға басқа дәуірге көшкен уақытта оның түгі де қалмайды.

XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінде ерекше орны бар парсы, түрік, араб, орыс тілдерін меңгерген. Ш.Құдайбердіұлының “Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі” (1911 ж.) атты тарихи еңбегі, “Қазақ айнасы” (1912 ж.) атты өлеңдер жинағы жарық көрген. Поэмалары: “Қалқаман – Мамыр”, “Еңлік – Кебек”. Бұл туындылары оны демократияшыл, ағартушы, гуманистік бағыттағы ақын, тарихшы, философ ретінде танытты.

Ол гуманистік демократиялық мемлекеттік құрылым мен өркениетті қоғам құру үшін рулық қақтығыстар мен трайбализмді жойып, арнайы социум ретінде ұлттық прогреске жол ашу қажеттігін дәлелдейді. Ұлттық бірлікті қалыптастыру және нығайту өркениетті, демократиялық мемлекет құрудың ірге тасы, негізі деп білді.

Кеңестік өмір шындығының сұмдығына төзе алмай, жападан-жалғыз өмір сүруге бекінген ойшылды, өкіметке қарсысың деп айыптап, 1931 жылы 2 қазан күні Шәкәрімді Қарақойтастың Керегетас деген жерінде сайдың ішінде атқан Абзал Ғабдоллаұлы Қарасартов (1908–1979 жж.) бастаған ОГПУ қызметкерлері оның төрт сандық кітаптары мен толып жатқан қолжазбаларын және кейбір қымбат заттарын тәркілейді. Көптеген қағаздарын отқа жағады. Шәкәрім қажыға “Бұл жауыз құранды қазақ тіліне аударып, халыққа діни үгіт таратқан” деп айып таққан.

Әміре Қашаубаев – 1888 жылы, бұрынғы Семей губерниясы, Қарқаралы уезі, Абыралы болысына қарасты Дегелең тауының сілемінде дүниеге келген. Руы тарақты. Әміре табиғатынан әнші болды, балалық шағы Тоқырауын өзені-

нің жағасында өтті. Бұл ән-күйге, әншілерге бай өңір болатын. Әміренің үлкен атасы Жанай әнші болған. Ел қариялары Әміреге ән салдырып отырып: “Атаңа тартыпсың, сен де айтулы әнші боласың”, – деп сүйсініп баталарын береді екен. Ал, әкесі Қашаубай Жанғұтты байдың жылқысын бақты. Бір жолы бай оған: – Сенің ұлың менің үй шаруаммен айналыссын. Ән оның не теңі? – дейді. Сонда Қашаубай тұрып: – Әмірені қол бала етіп ұстарсыз, ал бірақ оның әні сіздің үйге сия қоймас! – деп жауап береді.

Жанғұтты бай әкелі-балалы жалшыны сол күні-ақ, қуып жібереді. Күнкөрістің қиындығынан Әміренің әкесі Қашаубай туған жерін тастап, Семейге келіп, Ертістің қыр жақ қабағындағы слободканың моласын күзетеді. Он жастағы Әміре қала саудагері Қаражан Үкібаевтың жинаған терісін күзетеді. Жоқтықтың азабын тартушы Қашаубай мола басында сарғайса, балдырған бала Әміре бай қорасында тау-тау болып үйілген қаңсыған терінің үстінде сарғаяды. Күздің сұрғылт, қыстың аязды ұзақ түндерінде көз шырымын алмай, зарыққан баланың ермегі ән ғана болды. Оның әнінен ұзақ түннің, сұлбыр өмірдің, сарыны естілгендей болады. Қағілез жас баланың үніндегі зар мен шырқай көтергендегі қоңыр, сазды даусында қымызшының үйін жағалаған басқа әншілердің әндерінен гөрі жүрекке жылы, көңілге жағымды тиетін ерекшелік болыпты.

Арқасын аяз сорған Әміре тері күзетіп отырып, ағасы Серіктен үйренген әндерін айтса, бертін келе тері күзетуден құтылып, Қаражан саудагердің қолында ат айдаушы болып тұрған кезде, қыр әншілерінен атақты Жарылғапберлінің шәкірті, Нұртаның әндерінен үлгі алады. Нұрта жуан ата, шонжарларға кіріптар болмай, оларға тілемсектеніп өлең айтудан гөрі, өзінің бойына біткен әншілік өнерін, көптің жиналған жері – базарда көрсету мақсатымен, Әміренің жас албырт кезінде Семей қаласына жиі келеді. Жаңа “пері”, жас талап Әміре бала әнші болып қасына ереді. Жарылғапберлінің орындауындағы “Ардақ”, “Алтыбасар”, “Қанапия”, “Әудемжер” тәрізді әндерді осы Нұртадан үйренеді.

Ақыры табиғи таланты Әмірені байдың жалшылығынан азат етті. “Әнші бала”, “әнші жігіт” атанған шағында Әмі-

ре өнер жолын қуады, ел аралап, ән салады. Ол Қоянды жәрменкесінде: қараөткелдік Сәтмағанбет, Ғазиз, Баян-ауылдық Қали Байжанов, Керекулік Майра, т.б. әншілермен танысып, талай өнер жарысына қатысады. 1924 жылы Семейде өткен өнерпаздардың байқауында Әміре өзгелерден үздік шығып, Қалимен қатар түседі. Төреші комиссия 1–2 бөйгені қосып, екеуіне тең бөліп береді. Бұл кез Әміренің әншілік өнерінің шар-тарапқа танылған шағы еді. 1925 жылы Семей губерниясының халық ағарту бөліміне РСФСР Халық Ағарту комиссары А.В. Луначарскийден екі рет телеграмма келді. Оның бірінде: “Қазақ әншісі “Семей қаласы, Восточная көшесі, 78-ші үйде тұратын Әміре Қашаубаев Парижде болатын Жер жүзілік көрмеде қойылатын этнографиялық концертке қатысуға келісім бере ме екен? Жол қаражаты және концертке қатынасқан еңбегіне ақы төленеді. Соның хабарын тез білдіруіңізді сұраймын... РСФСР Халық Ағарту комиссары Луначарский” – десе, екіншісінде “Әнші қазақ Әміре Қашаубаев туралы менің берген телеграммама жауапты тездетулеріңізді сұраймын. Парижде болатын біздің концерттің мемлекеттік маңызы бар” – деп жазған. Парижде болатын өнер жарысының дайындығы есебінде өткен Мәскеудегі, Үлкен театрдағы концертте Әміренің орындаушылық өнердегі суреткерлігіне Мәскеу жұртшылығы таң қалады. Әміре Парижде берілген концертте “Ағаш аяқ”, “Үш дос”, “Қос барабан”, “Қызыл бидай”, “Смет”, “Жалғыз арша”, “Ағаш аяқ”, “Ардақ”, “Қанапия”, “Бес қарагер”, “Екі жирен”, сияқты қазақтың асыл әндерін Еуропаның талғампаз тыңдаушылары алдында шырқады. Осы әндермен ол өз халқының болмысын, кең даласын, асқар таулары мен шалқар көлдерін таныстырды. Француздың атақты жазушысы Ромен Роллан: “Мен Шығыста әншісін бұлбұл құсқа неге теңейтінін енді түсіндім; онда әншілік қабілет өте керемет екен”, – деп қайран қалса, енді бір жазушысы Анри Барбюс: “Мен Әміредей әншіні сирек кездестірдім”, – деп жазды. Аса көрнекті партия және мемлекет қайраткері А.В. Луначарский Әмірені қазақ даласының бұлбұлы атады. “Париж апталығы” газеті, “Ле мюзикаль” журналы Әміренің сирек кездесетін талант екенін мойындауға мәжбүр болды. Бұл сапарда Мұстафа

Шоқаймен кездесіп, үйінде қонақта болады. Осыдан соң ол сөздікті адамдар қатарына жатқызылып, бақылауға алынады. Әміре осы жолы екінші орын алып, күміс медальға ие болды. 1927 жылы Мәскеуге шақыртылып Советтер съезінің делегаттары үшін берілген концертке қатысты. Сол жылы Германияның Майндағы Франкфрутте болатын дүниежүзілік әншілік көрмеге жіберілді. Профессор Г. Любимов басқаруындағы этнографиялық ансамбль құрамында барған, Әміре Франкфрутте берілген концерттерде де өзгеше өнерпаз әнші ретінде ерекше көзге түседі.

Әміре – қазақтың ұлттық театрының ірге тасын қаласқан өнерпаз. Ол 1925 жылдың күзінде Қызылордаға келіп, жаңа ашылғалы жатқан театр тобына кіреді. 1933 жылға дейін театрда әнші-артист болған Әміре “Еңлік – Кебекте” Жапалдың, “Айман-Шолпанда” Жарастың бейнелерін сомдайды, концерттерде жиі шығып, халықтың ән шығармашылығын жалықпай насихаттайды. 1934 жылдың басында музыкалық театрға (кейін опера театры) ауысады, бірақ көп ұзамай осы жылдың күзінде жұмбақ жағдайда ауырмай қайтыс болады.

Оның орындауындағы әндер қашанда сәнді ырғағын, нәзік нақышын, әсемдік сазын тапқан. А.В. Затаевич Әміренің осындай суреткер-әншілігін аса жоғары бағалаған, Әміреден Арка әндерінің небір тамаша үлгілерін жазып алған. 1931 жылы Алматыда музыка зерттеушісі, композитор А.В. Затаевич “Қазақтың 500 ән-күйлері” деген жинағын шығарды. Бұл жинаққа Әміреден жазылып алынған он бір ән кірді. А.В. Затаевич кейін: “Қашаубаев ән айтқанда тынысы кең, даусы сұлу да көркем, күшті тенор еді”, – деп жазды. Ал, Әміренің үні екі октаваға емін-еркін жеткен. Бұл табиғатта сирек кездесетін ерекше құбылыс еді. Әміре тек әнші ғана емес, аса дарынды актёр де болатын.

Әміренің ғажайып үні Мәскеуде 1925–27 жж. фонографқа жазылған-ды. Бірақ, ол 1974 жылға дейін белгісіз болып келді. Әміре фонографқа “Үш дос”, “Балқадіша”, “Смет”, “Жалғыз арша”, “Бес қарагер”, “Дударай”, “Ағаш аяқ” әндерін жаздырыпты. Оны тауып елге әкелген белгілі музыка зерттеушісі Жарқын Шәкәрім. Осыдан кейін Әміренің даусы енді эфирден де жиі беріле бастады, оның қызық-

ты өмірі көптеген көркем шығармаларға өзек болды. Өміренің үздік әншілік өнері қазақ халқының бай өнерін дүние жүзіне паш етті. Сол жылдары Қазақ өнерінің дүлдүлдері халық әншілері Ғаппас Айтбаев, Қали Байжанов, әншілік дарынмен қазақ әндерінің сұлулық қасиетін шебер жеткізген, әсіресе, Әміре Қашаубаев, Иса Байзақов, Құрманбек Жандарбеков, Дәлилә Оңғарбаева, Елубай Өмірзақов, Қалыбек Қуанышбаев, А.В. Затаевичтер болды. Әміре ұлан-байтақ қазақ жерін әнге бөледі. Халықтың атақты әнші-ақындары Біржан Сал, Ақан Сері, Абай, Жаяу Мұса, Үкілі Ыбырай, Естай, Әсет, Жарылғапберлі мен Мәдидің әндерін асқақ сезіммен шырқады. Сөйтіп, ол қазақ халқының ән мұрасының ұлы жыршысы атанды.

Қажымұқан Мұнайтпасов 1871–1948-жылдары өмір сүрген қазақтың аты аңызға айналған палуаны. Ол Ақмола облысы Қараөткел ауылында дүниеге келген, қыпшақ-алтыбас руынан. Кедей Мұнайтпасың бұл баласы жастайынан өзінің дүлей қара күш иесі екенін көрсетіп, бір қойдың етін жалғыз өзі жеп, елді талай рет таңқалдырып жүрді. Бірде ол ми батпаққа батып кеткен өгізшені арқанмен орап алып, иығына салып тартып шығарады. 1889 жылы он сегіз жасар Қажымұқан боранда шөп әкеле жатып шанаға жеккен қос аты жүре алмай қалғанда, біреуін шананың үстіндегі шөптің үстіне артып, екіншісін шананың соңына байлап, өзі шананы шөбімен ауылға сүйреп әкеледі. Омбы циркінде атақты орыстың палуаны Андрей Злобинды таза ұтып атағы шығады. Омбыда ол аты әлемге әйгілі орыс палуаны Иван Поддубныймен кездеседі. 1904 жылы Париждегі жарыста екеуі де бірінші орын алады. Ол өмірінде атақты орыстың үш Иванын – Иван Поддубныйды, Иван Заикинді, Иван Шемякинді жеңген. Сондай-ақ, оның күшіне төтеп бере алмай жеңілгендер Георг Гаккеншмидт, аттары әйгілі палуандар Алекс Аберга, Георг Лурих, француз Раул де Руан, темірдей мықты дат палуаны Иесса Петерсен, түрік Нуруллах, поляк Збышко-Цыганевич, Тома Кеннеди, Поплавскийлердің барлығы әлемге әйгілі мықтылар еді.

1910 жылы Персияның падишахының тағайындаған “Алтын арыстан және күн” орденін, осы елдің бойы 2,5 метр, салмағы 170 килограмм алып палуаны Машуртты

жыққаны үшін алады. Ыстамбұлдың билеушісі Шакирпаша Қажымұқанға өзімен бірге Қасиетті Меккеге қажылық сапар шегуге шақырады. Ұсынысты қабыл алған ол, Меккеге жақын Жидда қаласында өткен жарыста 25 мұсылман елдерінің палуандарын жеңіп қайтады. Қажымұқан өмірінде өз басын бәйгеге тіккен сәттері болды. Ол Жапонияның чемпионы, өмірі ешкімнен жеңіліп көрмеген Саракики Джин До Фу мен күресіп оны да жеңеді.

Қажымұқанның алғашқы жары цирк актрисасы Надежда Чепковская болды, оны алғаш ат үстінде шабандоздық көріністер жасап жүрген сәтінде байқаған Қажымұқан Надеждаға бірден көңілі кетеді. Олар Омбы қаласында мұсылман дәстүрі бойынша некеге тұрып қосылады. Надежда өзіне жаңа Фатима деген мұсылманша ат алады.

1927 жылы Қазақстан Үкіметі Қажымұқанға “Қазақ халқының батыры” деген құрметті атақ береді. Ол өз басынан екі соғысты кешіреді. Ұлы Отан соғысы жылдары жетпіс жасар Қажымұқан Оңтүстік Қазақстан аймағына гостролдік сапарға шығады. Жасы егде тартып қалған ол жерге жатып, өзінің үстіне тақтай төсеп, адамдарға лық толған жүк машинасын өткізген. Содан оның үстіндегі бар адамды иығына мінгізіп көрермен жұртты аралап жүрген. Осылай халықтың көп жиналатын жерлерінде базарларда, тойларда 3 жыл бойы өнер көрсетіп жиналған ақшаға, 1944 жылы 100 мың сом қаржыны майданға ұшақ жасатып, оған халық батыры Аманкелді Имановтың есімін берген. Осы КСРО әуе күштеріне жасаған қамқорлығы үшін 29 қазанда Қажымұқанға рахмет айтқан Сталиннің жедел хаты келеді. Хатты оқығанда Қажымұқанның көзіне келген жас халқына деген сүйіспеншілігі болса керек. Тірі пенде қайталай алмайтын тағдыр берген өз елінің адал перзенті бола алған Қажымұқан, өмірінің соңғы жылдарын жоқшылықта өткізеді. Ол өз халқынан ерекшеленген жоқ, олар тартқан өмір азабын бұл да көріп өтті.

Қазақстан мен Орталық Азия өңіріне есімі мәлім болған, жарқырап жанған шоқ жұлдыздарының бірі – **Санжар Жағыпарұлы Аспандияров** 1889 жылы қазан айында Ташкент қаласында әскери тілмаштың отбасында дүниеге келген. Санжардың әкесі оқыған, көзі ашық кісі болған.

Кезінде Сырдария облысы әскери округінің командашысы, облыстың әскери губернаторы, генерал Гродековтың тілмашы, ұзақ жылдарғы әскери қызметінің нәтижесінде полковник шеніне жеткен патша армиясының офицері, ол балаларының тәрбиесіне ерекше мән берген парасатты жан болған.

Санжар 1907 жылы реалдық училищені үздік тәмамдап, Петербург әскери-медициналық Академиясына оқуға түседі. 1912 жылы бұл жоғары оқу орнын да бітіріп, шекара Термезге полк дәрігері ретінде жіберіледі. Жас полк дәрігері емдеу жұмыстарымен қоса, негізінен, халық мүддесі үшін күрес жолына түседі. Бұқараның көзін ашсам, көңілін оятсам деген арман оған күндіз-түні маза бермейді. Бұл армандарын жүзеге асыруға бірінші дүниежүзілік империалистік соғыс кедергі болады.

Санжар Жағыпарұлы 1913 жылы майданға жіберіледі. 1917 жылы тұтқынға түсіп, Германияда бір жыл азапты өмір кешеді. Көзбен көргендері мен бастан кешкендері Санжардың дүниетанымын, озық көзқарасын шындай түсті. Ол қарапайым халықтың ауыр тұрмысы мен нақақ төгілген қанын көрді, әлеуметтік әділетсіздіктермен бетпе-бет кездесіп, қараңғылық жайлаған туған өлкесін жан-жақты тани бастады. Әскери дәрігер көп ұзамай “қауіпті және сенімсіз жанға” айналады. Оның әр қадамын бақылау патшалық сақшыларға тапсырылады.

Қазан төңкерісі жеңісінен кейін, ол Түркістанда Қызыл Армияны жасақтауға қатысты. Әскери дәрігер Аспандияров жалынды үгітші және саяси жетекші де болды. Бұхара, Ташкент жұмысшы және солдат депутаттары облыстық, кейін өлкелік кеңесінің мүшесі болып сайланды. Черняев полкінің қатарында ол 1918 жылы Бұхара, 1919 жылы Закаспий майдандарында шайқасқа, контрреволюциялық бас көтерулерді талқандауға қатысты. 1919 жылдың мамырында ол большевиктер партиясы мүшелігіне қабылданды.

Аспандияров 1919 жылы Түркістан Республикасының Денсаулық сақтау Халық комиссары боп тағайындалды. Ұзамай оны Түркістан Компартиясы орталық Комитетінің мүшесі, атқару бюросының мүшесі, жауапты хатшы етіп

сайлайды. Ал, 1920 жылы Егіншілік халық комиссары етіп тағайындады. Өлке жағдайын жақсы білгендіктен ол 1921 жылы республиканың Мәскеудегі тұрақты өкілі қызметіне ауыстырылады. Мұнда ол сондай-ақ, Ұлт істері жөніндегі халық комиссариатының коллегия мүшесі болады. Қазақ, өзбек, қырғыз халықтарының жер-суды пайдалану тәртібіне жетік болғандықтан, көп ұзамай оны білікті маман ретінде ВЦИК-тің Жерге орналастыру жөніндегі айрықша комиссиясының мүшелігіне сайлайды. Ал, 1923 жылы қайтадан Ташкентке жіберіліп, Егіншілік, Денсаулық сақтау халкоматтарындағы басшылық жұмыстарымен қоса Түркістан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы болды. 1924 жылдан бастап С.Аспандияров Бүкілодақтық большевиктер партиясы Орталық Комитеті Азиялық Бюросының мүшесі болып сайланды.

Советтердің Бүкілроссиялық XII съезінде Аспандияров ВЦИК Президумының мүшесі және ВЦИК секретарының орынбасары болып сайланды. Сөйтіп, 1925 жылдан бастап тағы да Мәскеуде қызмет істейді.

Санжар Жағыпарұлы 1927 жылы біржолата ғылыми жұмысқа ауысып, РСФСР Орталық Атқару Комитеті жанындағы Н. Нариманов атындағы Шығыстану институтының директоры болып тағайындалады. Осыдан кейін ол көп ұзамай Мәскеу Мемлекеттік университетінің Шығыс тарихы бойынша профессор атағына ие болады. Бұл қазақ және Орталық Азия жерлерінде берілген тұңғыш атақ еді.

Санжар Аспандияровтың өз қолымен толтырған анкетасына қарасақ және орталық мұрағатта сақталған материалдарға жүгінсек, ол кісі Шығыстану институты ректоры, ММУ-дың профессоры жұмысымен қоса, Этникалық және ұлттық мәдениет ғылыми-зерттеу институтының директоры қызметін атқарыпты.

1928 жылы Санжар Аспандияров Алматыға көшіп келді. Орталық Азия республикаларын межелуден кейін Алматы Қазақстанға қараған, бірақ әзірге астана бола қоймағанды. Тұңғыш Қазақ мемлекеттік Университет ректорлығына орталықтан профессор Аспандияров шақырылған еді. Республиканың халық шаруашылығы мен мәдениетін көтеретін білікті кадрларды Қазақстанның өз ішінде дайындау-

ды жолға қоюға, сонымен республикадағы ғылыми-зерттеу жұмыстарын дамытуға орасан зор үлес қосты. Аспандияровтың ұшан-теңіз еңбегінің нәтижесінде сол жылы зоотехникалық-малдәрігерлік институты отау тікті. Қазақ пединституты Қазақ университеті деп өзгертіліп, профессор Аспандияров институт директоры, әрі тарих кафедрасы менгерушісі қызметін атқарды. Алайда, ол көп ұзамай Қазақ АКСР Денсаулық сақтау халық комиссары болып тағайындалды. Енді Халком Аспандияров бар қажыр-қайратын республика халқына медициналық қызмет көрсетуді жақсарту ісіне жұмсап, бұл салада да айтулы еңбек сіңірді. Медицина институтын ашты, оның алғашқы директоры өзі болды.

Санжар Жағышарұлы ағылшын, француз, неміс, латын және шығыс халықтарының тілін білген. Ол 1928 жылы жарық көрген “Исламның шығу себептері” атты еңбегінде жаңа қалыптаса бастаған ислам мен кейінгі кезеңдердегі ислам арасында принципті айырмашылықтар бар екенін дәлелдеуге тырысты.

“Қазақстан тарихы” 1935 жылы жарық көреді. Бұл еңбек біздің эрамызға дейінгі III ғасырдан 1917 жылға дейінгі қазақ елінің тарихын қамтыды. Оның “Причины возникновения ислама” (Самарканд – Ташкент, 1928 ж.) деген еңбегінен кейін 1935–1936-жылдары “Қазақ тарихының очерктері”, “Шығыстың ұлттық революциялық қозғалыстар тарихы” деген кітаптары жарық көрді.

Автордың тағы бір құнды кітабы – “Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі”. Бұл ғылыми еңбектің негізгі маңызы – патша үкіметінің қазақ жерлерін отарлау саясатының бет пердесін жеріне жеткізе ашқанында.

М. Қаратаев: “Ол ол ма, дәрігерлігінің, педагогтігінің, ғалымдығының, қоғам қайраткерлігінің үстіне Санжар Аспандияров жазушы, филолог еді. Ол – шығыс елдері өмірінен “Шатер мира” атты орыс тілінде повесть жазған кісі, қазақ эпосы, ұлт мәдениеті, колхоз-совхоз театрлары туралы еңбектер жазды” деген дәлел айтады.

Санжар Аспандияров сойқан нәубеттің құрбаны болып кеткенімен ұрпақ оны ұмытпайды. Ол 1958 жылы 26 мамырда ақталды. 1989 жылы Алматы медицина институтына С. Аспандияровтың есімі берілді.

Қысқа да нұсқа сөйлеп, көп шаруа тындыруға дағдыланған **Темірбек (Темкен) Қараұлы Жүргенов** Қазақ КСР-іне 1933 жылы Ағарту жөніндегі халық комиссары болып тағайындалды, әрі Өлкелік партия комитеті бюро мүшелігіне сайланады. Бұған дейін ілім-білім жинауда біраз еңбегін терілеп, шын қайраткерлік, ірі мемлекеттік ұйымдастырушы дәрежесінде шындалғандығын көрсетіп, Түркістан уәлаятына түгел танылып та үлгереді. Ауыл молдасынан халқтануы, Сыр сүлейі, атакты шайыр Тұрмағанбет Ізтілеуінен дәріс алу, Аламесектегі бастауыш мектеп, Перовскідегі орыс-қазақ училищесі, Орынбордағы жұмысшы факультеті, Орталық Азия университеті – оның ой қазынасын байытқан оқу ордалары болды.

Алматыға ауысқанға дейінгі он жылын Жүргенов Түркістан өлкесінде өткізді. Қатардағы студенттен Өзбек КСР-і секілді ірі одақтас республиканың үкімет мүшесі – Халық комиссары дәрежесіне жетті.

Жүргенов 1917 жылы Уфадағы жер өлшеу училищесінде студент боп жүрген кезінде, дүниені дүр сілкіндіре жөнелген дүрбелең оқиғалар иірімі, он тоғыздағы отты жігітке ой салды. Ол бірде Торғайдағы советтердің облыстық съезін өткізуге күш салған төтенше комиссар Әліби Жангелдиннің қасынан, енді бірде Кенжеқара болыстық, сосын Ырғыз уездік ревкомдары мен атқару комитетінің басынан табылды.

Оның “Еңбекші қазақ” газеті беттерінде жарияланған очерктері – жергілікті халықтардың тұрмыс-тіршілігін, Түркістанның этнографиялық картасын жасау мақсатымен зерттеу жүргізген арнайы комиссияның жұмысына қосылған елеулі үлес болды. Ол өзінің еңбектерінде қазақ халқының жалпы жағдайын, санын, кәсібін, шаруашылығы мен әлеуметтік өміріндегі өзгерістерді, атқарылуға тиіс міндеттерді жеке-жеке қарастырып, орын алған жаңсақ пікірлерді батыл сынап отырған. Патша отаршылдарының кезіндегі “Бөліп ал да, билей бер” деген әйгілі ұранын әшкерелейді.

Жүргенов тұңғыш рет 1926 жылы Ташкентте арнайы орта білімді мұғалімдер даярлайтын халық ағарту институты

тының орнына ашылған Қазақ педагогика институтының бірінші ректоры болды.

Педагогика институты ұзамай Алматыға көшіріледі де, ол САГУ-дің мемлекеттік право бойынша ғылыми қызметкері болды. 1929 жылы Жүргенов Тәжік АКСР-інің Қаржы жөніндегі халық комиссары (бұл кезде Тәжікстан Өзбек КСР-інің құрамындағы автономиялық республика еді, 1939 жылдың қазан айында одақтас республикаға айналды), 1930 жылы Өзбек КСР Ағарту жөніндегі халық комиссары болды. Осы қызметінде ол Қазақ АКСР-іне шақырылғанға дейін істеді.

Т. Жүргенов көсемсөз шебері, халық ауыз әдебиеті мен мәдени-этнографиялық мұраларды жинап, зерттеуші, қазақ тілінің қамқоршысы, тамаша тәржімеші, артына “Меруерт” атты әдемі көркем әңгімелер де жазып қалдырған қабілетті суреткер боп тарихта аты қалды.

“Бір үлкен жиналыста Жүргеновтың қара көздері ұшындап кетті...— дейді көргендер. Жұрттың бәрі бүкшіне түсіп, тым-тырыс бола қалды. “Сіз қайда отырсыз, Орлов жолдас!”— деген ашу найзағайы санқ етті. “Сіз қайда жүрсіз өзіңіз!”— деп қайталап, Жүргенов даусын бұрынғыдан бетер қатайта сөйледі: — Сіз Қазақстанға келдіңіз, егерде мұнда жұмыс істегіңіз келсе, сіз республиканың мемлекеттік тілін білуге міндеттісіз! ...Сіз Қазақ әндерін де орыс тілінде зерттемекшісіз бе...!” — деген қазақ осы Темкен еді.

Құрманбек Жандарбековтің: “Біз оны қазақ театрының атасы ретінде білеміз. Біз оны қазақ өнері мен мәдениетінің білімдары ретінде білеміз. Біз оны қазақ оқу ағарту ісінің талмас жанашыры ретінде білеміз” — деуі оның қазақ халқы үшін өмірін арнаған тарихи тұлға екенін дәлелдейді.

Қаныш (Ғабдулғани) Имантайұлы Сәтбаев 1899 жылы Павлодар облысының Баянауыл ауданында туған. Шешесі Әлима бұл дүниеден ерте қоштасады да, Қанышты Имантайдың үлкен әйелі Нұрым тәрбиелейді. Қаныш та сол кездегі білім алудың жолы молладан сауат ашып, ауыл мектебінде оқиды. Содан Павлодардағы орыс-қазақ училищесін бітіреді. 1918 жылға дейін ол Семейдегі атақты оқу орны мұғалімдер дайындайтын семинарияда оқиды. Оқуын

де ауруына шалдығуына байланысты аяқтай алмайды. Бірне барып халық судьясы қызметін атқарады. 1921 жылы Баянауылға қымыз ішіп емделуге келген, Томск технология институтының профессоры, геолог Михаил Антонович Усовпен танысады. Қаныш оған жер аралатып қасында жүреді. Оның кеңесімен Қаныш 1921 жылы Томск Сібір технология институтының геология факультетіне оқуға түседі. Ол Томскде Таисия деген қызбен танысып оған үйленеді. 1931 жылы Жезқазған өлкесінің жер қойнауынан мыс рудасының мол қорын табады. Бұл кен орны сол кездегі КСРО-дағы бірінші орында болады. 1942 жылы “Қазақ АКСР-ның Жезқазған ауданындағы кен орындары” деген іргелі ғылыми еңбегі үшін КСРО-ның мемлекеттік сыйлығы беріледі. Геология-минералдық ғылым саласының докторы Қаныш Сәтбаев 1943 жылы КСРО-ның Ғылым Академиясының мүше-корреспонденттілігіне сайланады. 1941 жылы Сәтбаев КСРО Ғылым академиясының Қазақ филиалының төрағасы болады. 1946 жылы 1 маусымда Қазақстанның Ғылым академиясы ашылып, ол оның тұңғыш Президенті болып сайланады. Сол жылы ол Орталық Азия өңірінен тұңғыш рет КСРО Ғылым академиясының толық мүшесі болып бекітіледі. 1958 жылы Орталық Қазақстанның геологиялық картасын жасағаны үшін өзге ғалымдармен бірге Сәтбаевқа Лениндік сыйлық беріледі.

Академик ағамыз 1964 жылы 31 қаңтарда Мәскеу қаласында дүниеден өтті. Бүгінде оның есімімен Алматыдағы Қазақ Ұлттық Техникалық университет, Қарағанды облысындағы қала аталады.

II БӨЛІМ

ҚАЗАҚСТАН КСРО ҚҰРАМЫНДА. ТОТАЛИТАРЛЫҚ ЖҮЙЕНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

3 - т а қ ы р ы н

1917 жылғы Ұлы Қазан төңкерісі. Қазақстанда Кеңес үкіметінің орнауы және азамат соғысы

- 1.3. Кеңес өкіметінің елдегі жүргізген алғашқы саяси шаралары. Жалпықазақтық екінші съезд. Алаш Орданың құрылуы
- 2.3. Қазақстанның азамат соғысына тартылуы. “Әскери коммунизм” саясаты. /1918–1920жж./
- 3.3. Автономиялық Қырғыз (Қазақ) Кеңестік Социалистік Республикасының құрылуы (ҚазАКСР). Қазақ жерлерінің ҚАКСР-ің құрамына бірігуі
- 4.3. Жаңа экономикалық саясат. (ЖЭС). 1921 жылғы ашаршылық. Жер-су реформасы.
- 5.3. КСРО-ның құрылуы. Орталық Азияның ұлттық-мемлекеттік межеленуі.

1.3. Кеңес өкіметінің елдегі жүргізген алғашқы саяси шаралары. Жалпықазақтық екінші съезд. Алаш Орданың құрылуы

1917 жылғы 7 қазанда Ресейде Қазан төңкерісі жеңіске жетіп, Уақытша үкімет жеңілді. Билікті қолға алған Большевиктер “Бітім туралы”, “Жер туралы” декреттер қабыл-

дап, “жер шаруаларға, зауыт-фабрикалар жұмысшыларға берілсін” деген ұрандар тастап, халықтың көңілінен шықты. 1917 жылы 2 (15) қарашада “Ресей халықтары құқығының декларациясы” жарияланып, онда езілген ұлттарға өзін-өзі билеу құқығы берілсін делінді. Бұл ұран ғасырлар бойы отаршылдық қамытын киіп келген “бұратана” ұлттарға ұнады. Сонымен қатар бұл құжат ұлттарды бөлінуге емес, бірігіп одақ құруға, Кеңестік Ресейдің құрамында автономия түрінде қала беруге шақырды. “Декларация...” большевиктердің ұлттық бағдарламасына заңдық сипат берді.

1917 жылы наурыз айының басында Дала өлкесінде және Түркістанда Кеңестер құрыла бастады. Қазақстандағы кеңестік социалистік жүйе Кеңестік Ресейдегі жүйенің құрамдас бөлігі ретінде және Ресейдің орталық мемлекеттік органдарының басшылығымен жасалды. Қазақстанда облыстар мен уездерде құрылған жұмысшылар, шаруалар және солдаттар Кеңестері жаңа биліктің алғашқы өкілдері болды.

Жаңа сот жүйесі құрылды. Қазақстанның ерекшеліктеріне сай РКФСР Халкомкеңесінің 1919 жылғы 10 шілдедегі декретіне сай мынадай соттар болды:

- третей соты;
- уездік халық соты және оның жанындағы тергеу комиссиясы;
- өлкедегі ревком жанындағы округтік халық соты;
- революциялық трибуналдар. Алғашқы кезде ескі тәртіппен жұмыс істейтін “ақсақалдар” соты да қызмет етті. Сот ісімен Қазревкомның әділет бөлімі айналысты.

Түркістан республикасында:

- жергілікті халық соты;
- халық соттарының облыстық кеңесі;
- округтік халық соты;
- Түркістан кассациялық соты сияқты жүйесі жұмыс істеді.

Кеңестік құқықтық жұмыстың үлкен бағытының бірі – ескі әдет-ғұрып құқығына негізделген қалыңмал, құн төлеу, көп әйел алушылық, әменгерлік, барымта сияқты институттарды тезірек жою болды. Осы орайда 1920 жылы

Қаз ОАК пен Халкомкеңестің “Қалыңмалды жою туралы” декреті қабылданды. Қалыңмал жойылып, қалыңмал төлеп әйел алғаны үшін бас бостандығынан айыру немесе бір жылға дейін еріксіз жұмысқа салу көзделді. Қалыңмал алу да айыпқа тартылды. Осылай қалыңмалды төлеу де, алу да қылмыс болып танылды. Бұл декрет қазақ әйелдерінің теңдігін қамтамасыз етуге бағытталды.

1921 жылы 17 қаңтарда Халкомкеңес “Қырғыздардың некелік құқығы туралы” декрет қабылдады. Некелік-отбасылық қатынастарды реттеудің жаңа заңы болған бұл декрет қыз алып қашуды, әменгерлікті немесе жесір аруды жойды. Неке тек азаматтық түрде бекітілуге жатты. Әдет-ғұрып құқығы мен шарифат жолымен қиылған некенің заңды күші болмады.

Сондай-ақ, 1921 жылы 9 қарашада Халкомкеңестің “Көп әйел алушылықты жазалау туралы” декреті шықты. Көп әйел алу заң түрінде жойылды. Көп әйел алғаны үшін бір жылға бас бостандығынан айыру қарастырылды. Некелі адамға күйеуге шыққан әйел де жазалануға жатты. Көп әйел алу қоғамға қауіпті қылмыс ретінде қаралды.

1922 жылы РКФСР-дің Еңбек заңдары туралы жаңа кодексі қабылданды (Алғашқысы 1918 жылы қабылданған). Мұнда жаңа еңбек тәртібі, 8 сағаттық жұмыс күні, еңбекті қорғау, т.б. қарастырылды. Ерекше жағдайдағы еңбек міндеткерлігі қарастырылды. Осы кодексті басшылыққа ала отырып, ҚАКСР Халкомкеңесі “ҚАКСР-дің еңбек органдары жоқ егінші және малшы аудандарындағы батрақтар мен малшы қазақтардың еңбегін реттеу туралы” декрет қабылдады. Малшы, батырақ қазақтардың еңбегін байлар мен кулақтардың қанауына жол бермеуді реттеу ауылдық, селолық кеңестерге тапсырылды. Осылай 20-жылдардың басында Қазақстанда социалистік құқықтық жүйенің негіздері қаланды. Қазақстанда негізінен РКФСР заңдары қолданылды, ал өлкенің ерекшеліктерін ескерген заңдар Кеңестік Ресей Конституциясын, заңдарын басшылыққа алды.

1917 жылы 5 желтоқсанда Орынборда жалпы қазақ-қырғыз съезі ашылды. Оған барлық қазақ облыстарынан, Алтай губерниясы мен Самарқан облысы қазақтарынан және Жетісу облысы қырғыздарынан барлығы 82 өкіл қа-

нысты. Съездің күн тәртібінде 10 мәселе қойылды. Соның алтауы таза мемлекеттік-құқықтық мәселелер болды. Олар:

1. Сібір-Түркістан автономиясы һәм юго-восточный союз туралы.
2. Қазақ-қырғыз автономиясы.
3. Милиция.
4. Ұлт Кеңесі.
8. Народный сот.
9. Аульное управление. /26/

Съездің негізгі мәселесі ұлттық автономия түріндегі мемлекеттікке қол жеткізу болды. Съезд қаулысында:

1. Бөкей елі, Орал Торғай, Ақмола, Семей, Жетісу, Сырдария облыстары, Ферғана, Самарқан облыстарындағы һәм Әмудария бөлігіндегі қазақ уездері. Закаспий облысындағы һәм Алтай губерниясындағы іргелес болыстардың жері бірінғай, іргелі халқы қазақ-қырғыз, тұрмысы, діні, тілі бір болғандықтан өз алдына ұлттық өз жері бар автономия құруға.

2. Қазақ-қырғыз автономиясы “Алаш” деп аталсын. Осылай жаңа “Алаш” автономиясы құрылды. “Алаш” автономиясы партия бағдарламасында көрсетілгендей қазақ мекендеген облыстардың бәрі біріккен, өз тізгіні өзінде болып, Ресей республикасының бір ағзасы болуы тиіс делінді. Өйткені, Ресейдің құрамынан шығып кететіндей тарихи мүмкіндіктің жоқ екенін “Алаш” көсемдері жақсы түсінді. Жоспардағыдай етене жақын қырғыз халқымен бір автономия ретінде құрылды. Съезде “Алаш” автономиясының орталық атқарушы-өкімші органы Ұлт Кеңесі – Алаш Орда үкіметі құрылды. Үкіметте барлығы 25 орын белгіленді. Соның 15-і съезде сайланды. 10 орын басқа ұлт өкілдеріне қалдырылды. Мұндай көзқарас “Алаш” автономиясында ұлт мәселесінде дұрыс бағыт ұстанғандығын көрсетеді.

Алаш Орда – Ұлт Кеңесі үкіметінің төрағасы болып Ә. Бөкейханов сайланды. Бұл орган автономияның орталық билігі болып табылды. Алаш Орда үкіметі мен Кеңес арасындағы қатынас бірден-ақ күрделі болды. Кеңес үкіметі ұлттарға кеңестік үлгідегі автономия беруді жоспарлаған еді. Кеңестік автономия пролетарлық интернационализм

типіндегі жұмысшы табы мен шаруалардың диктатурасына сүйенген билік болуы қажет болды. Ал Алаш автономиясы мұндай принципке қарсы болды. Алаштың идеалы ұлттық демократиялық билік болды. Кеңес өкіметі Алаш үкіметін байлардың, қанаушылардың, капиталистердің мүддесін көздеуші билік деп бағалады. Дегенмен азамат соғысы жағдайында өмір сүріп жатқан Кеңес өкіметі Алаш басшыларымен келіссөздер жасауға мәжбүр болды. 1918 жылдың күзінде Алаш Орда үкіметі атынан РСФСР Халкомкөнесі төрағасы В.И. Ленинмен және Ұлт істері халық комиссары И.В. Сталинмен Халел және Жәһанша Досмұхамедовтар келіссөз жүргізді. И. Сталин 1918 жылы 19–20 наурыз айында Алаш басшылары Ә. Бөкейхановпен және Х. Ғаббасовпен кездесті. И. Сталин Алаш Орда үкіметін мойындауға мәжбүр болып, Алаш Орданың да Кеңес өкіметін мойындауын шарт етіп қойды. Сонымен қатар И. Сталин саясатқа салып Алаш Орда үкіметін жариялаған қазақ-қырғыз съезінің шешімдерінің толық құқылы екендігін құптай отырып, сонымен бірге автономия, федерация алу немесе түбінде “басыбайлы бөлініп кету секілді ұлт ниеттерін жарыққа шығару” үшін Қазақстандағы кеңес өкіметін мойындап және жалпы қазақстандық съезд шақырып, ортақ тұжырымға келіп, оны орталыққа табыс етуді ұсынады. И. Сталиндікі тактикалық әрекет еді. Оған уақыт ұту үшін қажет болды. Ал Қазақстанда кеңес өкіметінің органдары әлі де нығаймаған болатын. Бір орталықтан басқаратын Казревкомның өзі 1919 жылдың ортасынан ауа құрылды.

Алаш Орда Кеңесі И. Сталиннің ұсынысын талқылап, “тоқтаусыз Алаш автономиясын жариялаймыз” деп, Алаш автономиясына кіретін облыстарды, уездерді көрсетіп, 11 тармақтан тұратын өз шешімін қабылдап, Мәскеуге жолдады. Онда “Закон шығаратын һәм ел билейтін өкімет Алаш Орда болады”, “бұған областной советтер жәрдемші” есебінде ғана, Алаш әскері құрылады деген тармақтар болды. Бұл, әрине, Кеңес өкіметі Алаш Ордамен келісе алмайтынын түсініп, Қазақстанда Кеңестік тұрғыда автономия құру жолына түсті. Кеңес өкіметімен байланыстан күдер үзген Алаш басшылары енді Ақ гвардияшыл Сібір Уақытша үкіметі мен Бүкілресейлік Құрылтай жиналысы мүшелерінің

Самара комитетіне сүйеніп, автономияны сақтап қалуға әрекет етті. Бірақ Уақытша Сібір үкіметі 1918 жылы 4 қарашада Алаш Орда үкіметін таратып жіберді.

Қазақстанда бір орталықтанған Кеңестік биліктің орнауы Қазақ (Кырғыз) революциялық Комитетінің (Казревкомның) құрылуымен байланысты. 1919 жылы 10 шілдеде РКФСР Халкомкөнесінің декретімен Қазақ өлкесін басқару жөніндегі революциялық комитет құрылды. Бұл Казревком Қазақ автономиясын құрғанға дейінгі қолына барлық жоғары әскери және азаматтық билікті шоғырландырған орган болды. Казревком өлкедегі үкіметтің функцияларын атқарды. Оның төрағасы С. Пестковский, мүшелері: Ә. Жангелдин, Б. Қаратаев, М. Тұнғаншин, С. Мендешев, А. Байтұрсынов, С. Сейфуллин, М. Сералин, В.А. Радус-Зенькович және т.б. Алаш Орда тараған соң оның кейбір мүшелері Кеңес өкіметінің жұмысына тартылып, Казревкомның құрамына кірді.

2.3. Қазақстанның азамат соғысына тартылуы. “Әскери коммунизм” саясаты /1918–1920 жж./

1917 жылдың соңы мен 1918 жылдың басында Қазақстанның барлық облыстарында Кеңес өкіметі жеңіп, билікті қолға алды.

1918 жылы 20 сәуірде Ташкентте Түркістан Кеңестерінің V съезі өтті. Съезде құрамында Жетісу облысы бар Түркістан автономиялы Кеңестік социалистік республикасы құрылды. 1918 жылы Кеңес өкіметі көптеген өнеркәсіп орындары мен банкілерді мемлекет қарамағына алды.

Ұзамай 1918 жылдың көктемінің соңына қарай Ресейде азамат соғысы басталды. Билікті қолдан жібергісі келмеген бұрынғы капиталистер, помещиктер, патша әскерлерінің генералдары, шетел интервенттерімен бірігіп, Кеңес өкіметін құлату үшін сұрапыл соғыс бастады. Бұл басталған соғыс сипаты жағынан бір елдің шеңберінде жүргізілген азамат соғысы болды, ол Қазақстанды түгелге жуық қамтыды. 1918 жылы мамырда Чехословак корпусы әскерлері бүлік бастап, Антанта империалистерінің қолдауымен олар

Солтүстік-Шығыс Қазақстандағы кеңес органдарын басып алды. Осымен бірге ақгвардияшылар 1919 жылы 31 мамырда Петропавлды, маусым айында Ақмола мен Павлодарды, Семей мен Көкшетауды, Омбы мен Қостанайды басып алды.

Алаш Орда үкіметі ақ гвардияшылардың Кеңес өкіметіне қарсы интервенциясын қолдады. Контрреволюцияға Антанта империалистері көп көмек көрсетті. Мысалы, АҚШ Колчак армиясына түрлі қару-жарақ, Англия 200 мыңдай әскерге қару-жарақ және киім берді. 1918 жылы 29 наурызда ақгвардияшылар Орал қаласын басып алды. 1918 жылдың аяғына қарай Колчактың басқаруындағы Анненков дивизиясы Жетісу жеріне басып кіреді.

Қазақстан жерінде жергілікті халық әскери құрылысқа тартылды. 1918 жылы 29 мамырда құрамы бірінғай ұлттан жауынгерлік топ құруға рұқсат етілген декрет шықты. 1918 жылы Бөкей ордасында қазақ атты әскер полкі құрылды. Түркістанда халықты әскерге ықтиярсыз күштеп алды. 1919 жылы Қостанайда 3000 адамы бар дала бригадасы құрылса, 1920 жылы Жетісуда қазақ бригадасы, 15 дүнген полкі құрылды. Жалпы 1920 жылы майданға жергілікті ұлттардан 19–35 жасқа дейінгі 25000 адам алынды.

Көпшілік облыстарда Кеңес өкіметі құлап, билік ақгвардияшылардың қолына қайта өтті. Тек орталығы Ташкент болған Түркістан республикасының орталық бөлігінде ғана кеңестер билігі сақталып қалды. Қазақстанда Ақтөбе, Жетісу, Орал сияқты ірі майдандар құрылды. Әскери бөлімдерді құру барысында Ә. Жангелдин (Дала майданының әскери комиссары), А. Иманов (Торғай майданының әскери комиссары), Б. Қаратаев (Атты әскер бригадасының политругі), М. Масанчи, О.Исаев, А. Розыбакиев, А. Оразбаева, т.б. еңбек сіңірді. Ә.Жангелдин басқарған экспедиция Еділ, Каспийді жүзіп өтіп, Ақтөбе майданына қару-жарақ жеткізді.

1919 жылы қаңтарда Қызыл Армияның шығыс майданындағы бөлімдері Орынбор мен Оралды ақгвардияшылардан босатты. Б. Анненковтың казактары 1918 жылы Солтүстік Жетісудағы Лепсі уезінің Подгорное ауылында 250 адамды өлтірген. Бұл зұлымдық казактарды жаппай

партизандық соғысқа шығуға мәжбүрледі. Оны ұйымдас-рушылар: Оралда Ә. Әйтиев, С. Арғыншиев; Ақмолада Майкөтов, М. Жәнібаев; Шығыс Қазақстанда И. Эльбе және т.б. Солтүстік Жетісу өңірінде партизан қозғалысы ерекше өріс алып 1918 жылы маусым айында Қапал, Лепсі өзендерінде 13 ауылды қамтыған әйгілі Черкасск қорғанысы басталды. Бұл шайқас 13 айдан астам уақытқа созылды. Ондағы жауынгерлер саны 10000-ға дейін жетті. Черкасск қорғаны Орталық Азия ақгвардияшыларының Сібірдегі қыбайластарымен бірігуіне тойтарыс берді.

Қостанай жеріндегі партизандардың да тегеуріні күшті болды, бір ғана Боровской ауданындағы партизан саны 25000 болды. Партизан отрядтары 1919 жылы 5 сәуірде Қостанайды басып алғанымен, оны ұзақ ұстап тұра алмады, қаланы қайта басып алған ақгвардияшылар 18000 адамды өлтірді.

Қазақстандағы Колчак әскерлерін талқандауға М.В. Фрунзе басқарған Шығыс майданы кірісті. 1919 жылы шілдеде Орал қаласы ақтардан азат етілді. Қаланы азат етуге В. Чапаев дивизиясы мен қазақ атты әскерлері қатысты. 1919 жылы қыркүйекте Ақтөбе майданында шабуыл басталды. Колчак армиясының оңтүстік бөлігінің жеңілуіне байланысты Ақтөбе майданы жойылып, Ресей мен Түркістан арасындағы байланыс қалпына келтірілді. 1919 жылы 5 қаңтарда Гурьев қаласын Қызыл Армия бөлімшесі басып алғаннан кейін, Орал майданы жойылды. 1919 жылы тамызда М.Н.Тухачевскийдің басқаруымен шығыс майданның 5-бөлімі Солтүстік, Шығыс Қазақстанды ақгвардияшылардан азат етеді. 1919 жылы 19 тамызда Қостанай, 30 қазанда Петропавл, 14 қарашада Омбы Колчак әскерлерінен босатылды. 1919 жылы 12 қарашада Көкшетау, 26 қарашада Ақмола, 29 қарашада Павлодар қалалары Кеңестердің қолына көшті. Қызыл Армия мен “Алтайдың қызыл тау қырандары” партизан отряды 1 желтоқсанда Семейді контрреволюцияшыл күштерден босатты. 1920 жылы наурызда Семей облысы ақтардан босатылғаннан кейін, Жетісу майданы жойылды. Осылай 2 жылға созылған азамат соғысы аяқталды. Ол Қазақстан халқына үлкен шығын әкелді.

Өте кескілескен жағдайда жүрген азамат соғысы Қазақ-

станда бірден жаңа кеңес билігінің орталықтанған органдарын құруға мүмкіндік бермеді. Аз уақыт билікті өз қолына алған Алаш Орда үкіметі де 1918 жылдың күзінде тарады. А. Байтұрсынов бастаған ұлттық демократиялық зиялылар тобы Кеңес өкіметі жағына шықты. Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті 1919 жылы 4 сәуірде Кеңес өкіметіне қарсы болған қазақтар мен Алашорда үкіметінің мүшелері жазаға тартылмайтыны туралы қаулы шығарды.

Қазақстанда облыстар мен уездерде құрылған жұмысшылар, шаруалар және солдаттар Кеңестері жаңа биліктің алғашқы өкілдері болды. Азамат соғысы жылдарында Кеңестер мен контрреволюциялық күштердің бірін-бірі ауыстырып тұрған кезеңдері аз болмады.

Азамат соғысы мен шетелдік әскери интервенция жылдары жаңа қоғамдық-саяси жағдайды туындатып, әскери коммунизм саясатын жүргізуге алып келді. Азамат соғысы жылдарында Ресейде “әскери коммунизм” саясаты жүргізілді. 1919 жылы қаңтарда астық монополиясына азық-түлік салғырты енгізілді. Бұл саясат бойынша азық-түлік салғырты немесе басы артық астықты өкіметке өткізу және жаппай еңбек ету міндеттелді. Қалалардағы өнеркәсіп орындарында жұмысшылар ақысыз еңбек етіп, тегін азық-түлік, тегін көлікті пайдаланды. Астық саудасына тиым салынды. Ірі, орта, шағын кәсіпорындар мемлекет бақылауына алынды. Национализациялау күшейді. Әскери коммунизм саясаты барлық қаржы, шаруашылық салаларын мемлекет меншігіне алды. Қазақстан халқы майданды азық-түлікпен, басқа да тұтыну заттарымен қамтамасыз етті. Бұл соғыс жағдайындағы уақытша саясат деп түсіндірілді. Азық-түлік салғырты шаруалардың артық астығын зорлықпен тартып алу ашаршылыққа да себеп болды. Мұның арты Кеңес өкіметіне қарсы көтерілістерге де ұласты.

“Әскери коммунизм” деген түсінігінің өзі көп жайдан хабардар етеді. Бұл саясат жоғарыдан тізеге салу арқылы социализмге бірақ жетуге болады деген қиялдан туындаған. 1918–1920-жылдары орын алған тауарсыз социализм жөніндегі идея қайтадан жаңғыртылды. Экономикалық тұрғыдан алғанда бұл идея азық-түлік салғыртын (продразверстка) жүргізуден көрінді. Мемлекеттік билік тарапынан

күштеу, мәжбүр ету басты қағидаға айналды. Еңбек армиялары құрыла бастады. Халықты еңбекке баулитын алғашқы концлагерлер пайда болды. Осылайша армияларды еңбек ететін қылып, барлық еңбекке жарамды халықты әскери тәртіпке салған большевиктер, бір жағынан билікті қолдан шығып кетуіне тосқауыл қойса, екіншіден, өндіріс мәселелерін осы әдіспен оңай шешкілері келді. Еңбек етуге міндеттілікті жұмыс стимулы ретінде пайдалану қарастырылды. Жұмысшылар фабрикалар мен зауыттарға, шаруалар шаруашылық мекемелеріне бекітілді де, олардың басқа мекендерге ауысуына рұқсат етілмеді. 1920–1921-жылдары еңбекке шақырылғандар армиясында 6000 адам болды. Сөйтіп, күштеп кооперациялау жүзеге асырылды. Саясат әскери коммунизм мазмұндас болғаннан кейінгі жерде тауар-қаржылық қарым-қатынастар өзгертілді. Мүліктік байлықтар мемлекеттік органдарға шоғырландырды да, теңгермерлік қағида бойынша тегін таратылып берілетін болды.

Бұл жылдары елдің экономикасы ауыр жағдайға душар болды, өйткені азамат соғысы онда жүргізілген “әскери коммунизм” саясаты – азық-түлік салғырты, басы артық астықты өкіметке өткізуді міндеттеді. Жүрізілген зорлық әрекеттері жұртты қатты қиналтты. Мал басы 10,8 миллионға азайды. Партия, кеңес органдары азық-түлік салғыртын орындау үшін күш қолдану арқылы халықтан 1,5 миллион пұд астықты тартып алды. Мұндай зорлыққа қарсы ел ішінде наразылық күшейіп, ол Семей облысында, Қостанай, Ақмола, Петропавл, Көкшетау уездерінде ашық қарсылыққа ұласты. Олар “коммунистерсіз кеңестерді” талап етеміз деген ұран тастады.

3.3. Автономиялық Қырғыз (Қазақ) Кеңестік Социалистік Республикасының құрылуы (ҚазақСР). Қазақ жерлерінің ҚАКСР-ін құрамына бірігуі

1920 жылы 26 тамызда РКФСР Халкомкеңесінің төрағасы В.И. Ленин және БОАК төрағасы М.И. Калинин “Қырғыз (Қазақ) Автономиялы Кеңестік Социалистік Рес-

публикасын” құру туралы декретке қол қойды. Осылай РКФСР құрамында Қазақ АКСР-і құрылды. Декретте ҚАКСР-іне қажетті қаржылардың барлығы РКФСР қаржысынан бөлінсін делінді.

1920–1924-жылдары Орынбор қаласы Қазақ АКСР-ның астанасы болды. Декрет бойынша ҚАКСР-дің құрамына мына облыстар кірді:

а) Семей, құрамындағы уездер: Павлодар, Семей, Өскемен, Зайсан, Қарқаралы;

б) Ақмола, құрамындағы уездер: Атбасар, Ақмола, Көкшетау, Петропавл және Омбы уезінің бір бөлігі;

Ескерту: Омбы уезінің Қырғыз (қазақ) және Сібір бөлігін дәл бөлу Қырғыз (қазақ) революциялық комитеті мен Сібір революциялық комитетінің келісімімен анықталды.

в) Торғай, құрамындағы уездер: Қостанай, Ақтөбе, Ырғыз және Торғай;

г) Орал, құрамындағы уездер: Орал, Ілбішін, Темір және Гурьев;

д) Закаспий облысының Маңғышлақ уезі: осы облыстың Красноводск уезінің 4-ші және 5-ші Адай болыстары;

е) Астрахан губерниясынан: Синеморск болысы, Бөкей ордасы және 1-ші және 2-ші Приморск округінің бұрынғы қазыналық оброктік территориялары.

1920 жылы 22 қыркүйекте Известия ВЦИК журналында осы деректің 1-іне БОАК қабылдаған мынадай қосымша жарияланады.

ж) Орынбор қаласы және Орынбор губерниясының мына аудандары: Орынбор – Покровск, Краснокамск, Илецк, Шарлық, Исаевск және Петровский.

Міне, осы территориялар жаңадан құрылған ҚазАКСР-нің құрамына кірді. Сырдария және Жетісу облыстары Түркістан АКСР-нің құрамында қала берді. Декретте бұл жерлер ҚазАКСР-нің құрамына оның халқының қалауы бойынша өте алады деген тармақ жазылды.

Кейінірек Қазақстанның оңтүстік өңірінің Қазақ мемлекетіне қосылғандары: Сырдария облысының Ақмешіт, Түркістан, Қазалы, Шымкент, Әулиеата уездері, Ташкент, Мырзашөл уездерінің біраз жерлері; Жетісу облысының Алматы, Лепсі, Жаркент, Қапал уездері.

Республиканың жер көлемі – 2,7 миллион шаршы шақырым.

Республиканың халқы – 5 миллион 230 мың адам.

Республика халқының – 61,3 пайызы қазақтар болды.

Қазақ автономиясының құрылуы сөзсіз аса маңызды тарихи және саяси оқиға болды. Қазақ халқының автономия түрінде болса да мемлекеттілігі қалпына келтірілді, оның территориясы белгіленді. Тіпті Сырдария, Жетісу облыстарының қазақтарын бірыңғай республикаға біріктірудің құқықтық негізі қаланды.

Сондай-ақ, В.И. Ленин және М.И. Калинин қол қойған декретте ҚАКСР-дің орталық органдары Қазақ Орталық Атқару Комитеті (ҚазОАК) пен Қазақ Халық Комиссарлар Кеңесі екендігі анықталды, 12 халық комиссариаттарын және Завольже әскери округіне бағынышты қазақ әскери комитетін құру белгіленді.

ҚАКСР-нің РКФСР орталық органдарымен, Сибревком және Түркістан АКСР-мен қарым-қатынасы анықталды. Сибревком мен Түркістан ОАК-ның Президиумы құрамына Қазревком өкілдері енгізілді.

1920 жылы Орынборда Қазақстан Кеңестерінің Құрылтайы өтті. Съезд ҚАКСР-нің орталық мемлекеттік органдарын Қазақ Орталық Атқару комитетін құрып, оның төрағасы етіп С. Меңдешевті бекітті. Қазақ Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы болып В.А. Радус-Зенкович тағайындалды. Қазақстанның астанасы болып Орынбор қаласы жарияланды.

Құрылтай “ҚАКСР-дің еңбекшілері құқығының декларациясын” қабылдады. Бұл конституциялық мәні бар ҚАКСР-ның мемлекеттік құрылымын, территориясын, сайлау жүйесін анықтаған құжат болды. Декларация 1926 жылы қабылданған ҚАКСР-дің 1-ші конституциясының жобасына кірді. Құрылтайда “Қазақ АКСР-де Кеңес өкіметін ұйымдастыру туралы” қаулы қабылданды. Қазақстандағы жоғарғы өкімет билігі Кеңестердің бүкілқазақтық съезі болып саналды. Бұл съезд Қазақ Орталық Атқару комитетін сайлады. ҚазОАК-і 75 адамға дейін мүшеден және 25 мүшелікке кандидаттан тұрды. Бүкілқазақтық съезді ҚазОАК жылына бір рет шақырады. ҚазОАК

бүкілқазақтық съездер аралығында жоғары билік органы болып есептелді. Бүкілқазақтық съезд мемлекеттегі бүкіл билікке басшылық жүргізді. ҚазОАК-ты сайлады, үкіметтің есебін тындады, заңдар қабылдады. Бүкілқазақтық съездер аралығында жоғары заң шығарушы, өкімші және бақылаушы билік съезд сайлаған Қазақ Орталық Атқару комитетінің қолында болды. ҚазОАК-нің құрамын бүкілқазақтық съезд белгіледі.

ҚазОАК үкіметті – Халық Комиссарлар кеңесін құрады, үкіметтің жұмысына жалпы бағыт берді, барлық өкімет билігі органдарының жұмысын басқарып, біріктіріп және өзара келістіріп, бақылайтын болды.

“ҚазОАК барлық Қазақ Халқының Комиссариаттарының жұмыстарын біріктірді, оларды өзінің бөлімі ретінде, сондай-ақ Қазақ ішкі істер халық комиссариатын Қаз ОАК-тың басқару бөлімі деп қарады. ҚазОАК-тың осындай аппарат құрылысы және жұмыс тәртібі жағдайында Қазхалкомкеңес ҚазОАК-тың іс басқармасы болып есептеледі. ҚазОАК халкомкеңеспен бірге отырып салаларды басқаратын халық Комиссариатын құрды. ҚазОАК өз жұмысын сессия түрінде жүргізді. Сессия әр 3 ай сайын шақырылып тұрды.

ҚазОАК сессиясының арасында мемлекеттік биліктің жоғары заң шығарушы, өкімші және атқарушы билік Қаз ОАК-тың Президиумы болды. Президиумды ҚазОАК сайлады. Ол ҚазОАК-тың атынан декреттер мен өкімдер шығарды. ҚазОАК Президиумы орталықта да, жергілікті жерлерде де барлық жұмыстар жөнінде нұсқаулар беретін басшы орталық рөлін атқарады. Халық Комиссарлар Кеңесі – ҚАКСР-дің үкіметі және өзіне берілген құқық шеңберінде ҚазОАК-тың заң шығарушы, атқарушы және өкімші органы болды. Халкомкеңесті – төраға, оның орынбасарлары және Халық Комиссарлар құрамында ҚазОАК құрды. Халкомкеңес өз жұмысында ҚазОАК-қа сессиялар аралығында оның Президиумы алдында жауапты және есепті болды. Халкомкеңеске ҚАКСР-дың жұмыстарына жалпы басшылық жүргізу құқығы берілді.

Халық комиссариаттары автономды және біріккен болып бөлінді. Біріккен халық комиссариаттарға РКФСР-дің халық комиссариаттарына тікелей бағынышты халық комиссариаттары жатты. Бұл халық комиссариаттары сондай-ақ ҚазОАК пен Қазхалкеңесіне де бағынды. Бірақ РКФСР басшылығымен келісіп отырды. Біріккен халық комиссариаттарына БОАК пен Халкомкеңестің 1920 жылғы 26 тамыздағы декреті бойынша мыналар жатты: азық-түлік, қаржы, жұмысшы шаруа инспекциясы, қатынас жолдары сонымен қатар халық шаруашылығы кеңесі, почта және телеграф басқармасы, қазақ статбюросы, төтенше комиссия.

Автономды халық комиссариаттары РКФСР-дың осындай халық комиссариаттарына тәуелді болды. Олардың басшыларын ҚазОАК пен Қазхалкеңестің өздері тағайындап, орнынан алатын құқығы болды. Жоғарыда айтылған деректер бойынша автономды халық комиссариаттарына: ішкі істер, әділет, халық ағарту, денсаулық сақтау әлеуметтік қорғау, жер шаруашылығы жатты. ҚазОАК-і құрылған кезде барлығы он үш халық комиссариаты болды. Бірақ олардың саны мен бағыныштылығы кеңінен өзгерістерге ұшырап тұрды.

4.3. Жаңа экономикалық саясат (ЖЭС). 1921 жылғы ашаршылық. Жер-су реформасы

1921 жылы РК(б)П-ның X съезінің шешімімен елде Жаңа экономикалық саясат енгізілді. Азаматтық-құқықтық заңдылық осы саясатты басшылыққа алып, жалдамалы еңбекті пайдалануға және жеке капиталды, халық шаруашылығын қалпына келтіруге негіз қалады. Азық-түлік салғырты азық-түлік салығымен ауыстырылды. 1921 жылы әскери коммунизмнен жаңа экономикалық саясатқа көшу жүзеге асырыла бастады. Нарықтық қатынастар жолға қойылып, кәсіпкерлік пен кооперация және жекеменшік түрлері орныға бастады. Концессия саясаты, шетелдік капитал енгізілді. Шаруашылық есеп, кәсіпорындардың өзін-өзі қаржыландыру және рентабельдік қағидалары жолға

қойылды. Мұның бәрін жолға қою демократияны дамытпайынша мүмкін емес еді. Тап осы кезеңде партия мен мемлекеттің функцияларын шектеуге талпыныс жасалды. Алайда ол кезде оған мүмкіндік берілмеді.

1921 жылы БОАК-тың “Негізгі мүліктік жеке құқықтар туралы декреті”, 1922 жылы БОАК-тың IV сессиясы РКФСР-дің Азаматтық кодексін қабылдады. Азаматтық кодекс негізгі өндіріс қорларын тек мемлекеттік меншік ретінде бекітті. Социалистік меншікті жетекші меншік ретінде мойындап, кодекс оның мемлекеттік және колхоздық-кооперативтік болып бөлінетінін заңдастырды. Кодекс ұсақ сауда, өндіріс кәсіпорындарына жеке меншіктің және жеке-шаруашылық қызметтің болатынын да заңдастырып бекітті. Бірақ жеке меншік пен жеке шаруашылық қызмет мемлекеттің бақылауында болды. Сондай-ақ, кодекс жаңа экономикалық саясат жағдайындағы сауда-саттық келісімдерді, еркін айырбас, еңбекті жалдау мәселелерін де шешті.

Ең алдымен салық мөлшері жеңілдеді. Мысалы, 1927–1928-жылдары өнімнің $\frac{1}{13}$ -і салық ретінде алынды, салықтың ауыртпалығы байлардың мойнына түсті. Мемлекет халыққа ауыл шаруашылық техникасын сатып алуға көмектесті. Мысалы, 1924–1925-жылдары 415 трактор сатып алынды. Қазақстанның егістік көлемі 1928 жылы 4 миллион гектарға жетті, мал саны 41 миллионға жетті. ЖЭС нәтижесінде республикада 650 ауыл шаруашылық артелі мен 103 коммуна жұмыс істеді.

1921 жылдың жазында Қазақстанда жаппай қуаңшылық болып, егін шықпай қалды. Республика халқының $\frac{1}{3}$ -і аштыққа ұшырады. Орал, Орынбор, Ақтөбе, Қостанай облыстарының астығы күйіп кетті. Осы жылдары республика бойынша ашаршылыққа ұшырағандар көбейді.

Аштықтың тағы бір себебі азық-түлік отрядтарының ауыл шаруашылық өнімдерін шет жерге алып кетуі болды. Ауыл шаруашылық өнімдерін Мәскеу, Петроград, Қазан, Самара сияқты орталық қалаларға жіберіп отырды. Мысалы, Семей, Ақмола губернияларындағы ауыл шаруашылық өнімдерінің 80 пайызын жоғарыда аталған қалаларға алып кетіп отырған.

Кеңес өкіметі Қазақстандағы аштыққа ұшыраған халыққа көмек көрсете бастады:

1. БОАК егіннің өнімі аз өңірлеріндегі халықты азық-түлік салығынан босатты;

2. 1924 жылдың 14 маусымында көшпенді, жартылай көшпенді халық ет салығынан босатылды;

3. 1922 жылы 4 тамызда Қазақстанға ауыл шаруашылық техникасын сатып алу үшін 25 миллион сом, мал сатып алу үшін 2 миллион 131 мың сом бөлінді;

4. Түркістан үкіметі ашыққан адамдарға 2 миллион пұт астық беріп, 20 мыңдай аштыққа ұшыраған халықты қабылдады. Астыққа деген зәрулік 1923 жылдың күзіне дейін созылды. 1922 жылы республика халқы 1914 жылмен салыстырғанда 1 миллион адамнан астам адамға қысқарды. 1921–1922-жылдардағы жер-су реформасы ескі жүйені жойды.

1923 жылы ҚазОАК РКФСР Азаматтық кодексін Қазақстанда қолдану жөнінде қаулы қабылдады. Мұнда өлкенің ерекшеліктерін еске алу туралы нормалар болды. Мәселен, сауатсыздықтың көлемін ескеріп келісімдер жасау жеңілдетілді.

1919 жылы 14 ақпанда БОАК “Социалистік жер шаруашылығына өту туралы шараларды қабылдап, онда жерді бөлудің тәртібі көрсетілді. Жер бөлу әр бір адам басына қарай жүргізілді. Кеңестердің жергілікті органдарында жер бөлімдері жұмыс істей бастады.

Түрік ОАК-тың 1919 жылғы 4 тамыздағы “Түркістан республикасында суды пайдаланудың уақытша ережесі” қабылданды. Бұл өлкедегі алғашқы суға қатысты құқықтық құжат болды.

1921–1922-жылдары Қазақстанда жер-су реформасы жүргізілді. Оның мақсаты Орал, Сібір казак әскерлерінің алған Оралдың сол жақ жағалауы мен Ертіс бойындағы сондай-ақ, Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан жерлерін қайтару болды. Осы шара негізінде қазақ шаруалары 1,385 мың десятина жерді қайтарып алды. 1921 жылы кедейлердің “Қосшы” Одағы құрылып, жер-су реформасын жүргізуде олар белсенділік көрсетті. 1921 жылы сәуірде бұрынғы казактарға берілген жерді қазақтарға қайтару туралы дек-

рет нәтижесінде Ертіс өңірінен 177000 десятина жер қазақтарға берілді.

1922 жылы РКФСР-дің Жер туралы кодексі қабылданды. Онда барлық жер мемлекеттің меншігі деп жарияланып, еңбек және шаруашылық ұжымдарына мезгілсіз пайдалануға беріледі деп көрсетіледі:

Кодекс жерді пайдаланудың негізгі институты жерді еңбек арқылы пайдалану деп атап өтті. Дегенмен кодекс жерді серіктестікпен пайдаланудың жеке пайдаланудан артықшылығын мойындады. Жерді уақытша жалға беруге рұқсат етілді. БОАК және РКФСР Халкомкеңесі 1924 жылы 17 сәуірде Қазақстанның ерекшеліктерін ескеріп “Қырғыз (қазақ) Автономиялы Кеңестік Социалистік Республикасының көпшілігі, жартылай көшпелі және отырықшылыққа өтуші халқын жерге орналастыру туралы” декрет қабылдады. Көшпелі, жартылай көшпелі қазақ ауылдарының көшіп-қону бағыттары анықталды.

5.3. КСРО-ның құрылуы. Орталық Азияның ұлттық-мемлекеттік межеленуі

1922 жылы 30 желтоқсанда Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы (КСРО) құрылды.

Түркістан Республикасы құрамындағы Сырдария және Жетісу облыстарының қазақ жерлері ҚазАКСР-нің құрамына өтті. Бұл орталықтың күштеп жүргізген шаралары Орталық Азия мен Қазақстандағы әкімшілік-территориялық межелеу деп аталды.

Орынбор қаласы мен губерниясының бір бөлігі Ресейдің қарамағына өтуіне байланысты, астана 1924 жылы Перовск (Қызылорда) қаласына көшірілді.

Қарақалпақ автономиялы облысы құрылып, Қазақстан құрамында болып, Мәскеудің біржақты шешімімен 1932 жылы Өзбек КСР-нің құрамына өтті. Осылай қазақ жерлері біртұтас Қазақ АКСР-і құрамына топтасты. Бұл аса ірі тарихи-саяси мәні бар оқиға болды. Ежелгі Қазақ жерлері бір мемлекеттің аумағына қайтарылып, шекаралары белгіленді. Осы кезеңде Қазақстанның жер көлемі – 2. 927.614 кв.км, халқы шамамен 6,5 млн. адам болды, олардың

55,5 пайызы қазақтар, 25,3 пайызы орыстар, 9 пайызы украиндар, 3,7 пайызы өзбектер, қалғандары басқа халықтар болды.

1924 жылы Орталық Азия мен Қазақстанда үлкен тарихи-саяси маңызы бар оқиға болды. Түркістан АКСР-і Бұқар және Хорезм кеңестік республикалары таратылды. Олардың орнына одақтас республика мәртебесіне Өзбек КСР-і мен Түркімен КСР-і құрылды. Тәжік АКСР-і Өзбек КСР-інің құрамына кіріп, 1929 жылдан одақтас республика болды. Қырғызстан алдында РКФСР құрамындағы автономия облыс болып, 1926 жылдың басынан автономиялы республика мәртебесін алды.

1924 жылы Өзбек, Түркімен республикалары, 1929 жылы Тәжік республикасы одақтас республика мәртебесін алғанымен, Қазақстан 1936 жылға дейін автономиялы республика болып қала берді. Орталық осылай шешті. Бірақ Қазақстанның одақтас республика болатындай қажеттіліктің бәрі бар еді. Осы жағдайды пайдаланып, 1924 жылы Киробкомның (қазақ обкомының) басшылары В. Нанейшвили, С. Қожанов, ҚазОАК-тың уақытша төрағасы Ә. Жангелдиндер Мәскеудегі орталықтың алдына Қазақстанды одақтас республика етіп қайта құруды негіздеп ұсыныс қойды. Бірақ бұл ұсыныс қолдау таппады. Осыдан кейін 1926 жылы Мәскеуде Т. Рысқұлов өткізген ұлт өкілдерінің Жеке кеңесі атынан сол кездегі БОАК-тың Ұлттар бөлімінің меңгерушісі С. Аспандияров дайындаған Қазақстанды автономиялы республикадан одақтас республикаға айналдыру туралы ұсынысы да қаралмай қалды. Қазақстанның одақтас республика болуына әлі де 12 жыл қажет болды.

1925 жылғы сәуірдің 15–19-да республиканың сол кездегі жаңа астанасы Ақмешітте (Қызылорда) Қазақстан Кеңестерінің V құрылтайында қабылданған қарарлардың ішінде үлкен саяси мәні бар шешімнің бірі – қазақ халқының бұғанға дейін бұрмаланып келген, патша отаршылдары XVIII ғасырдан бастап зорлап таңған теріс атын – “қырғыздар” атауын өзгертіп, оның тарихи шын атын – “қазақтар” деген атауды қалпына келтіру болды. Сонымен қатар Қырғыз АКСР-ін Қазақ Автономиялы Кеңестік Социалистік

Республикасы деп қайта атады, Ақмешіт қаласы Қызылорда болып өзгертілді.

Бұхар, Ташкент, Жизақ және Сырдария облыстарында тұратын қазақтар үшін ұлттық мәселелердегі шектеулер сонау 1924 жылы-ақ басталды. Сол кезде Ташкент және оның төңірегіндегі тұрғындардың көпшілігіне командалық әдіспен және арандатушылық пиғылмен өте қысқа мерзімде күш қолдану барысында өзбек ұлты боп жазылу ұсынылды, құжаттар өзбек деп берілді, ал шын мәнінде олардың бәрі қазақтар болатын. Осыдан кейін Орталық Азиядағы ең ірі Ташкент қаласы Өзбекстан астанасы болды. Ол кезге дейін бірнеше ғасырлар бойы Самарқан пен Бұхара кезек-кезек Өзбекстан орталығы болып келген. Өзбек КСР-ның Қазақ КСР-ы аймақтарын өзіне қаратып алу әрекеттерінің екінші кезеңі 30-жылдары Қазақстан аймағында Шыршық ГЭС-і салынарда байқалды. Өзбек КСР-ының басшылары алғаш құрылыс салуға ұлықсат алып, одан кейін шовинистік оймен Бостандық ауданын тұтас беруді талап етті.

1931 жылы Қарақалпақ АКСР-ның Қазақстан құрамынан Өзбек КСР-ының құрамына берілуін, өзбек басшылары: “Қазақстан территориясы өте көлемді және ол басшылық үшін қиындық туғызады” деп түсіндірді. Басшылықты жеңілдету үшін қарақалпақ халқы Өзбек республикасына берілді.

Осының алдында 1922 жылы 30 желтоқсанда Кеңестік Социалистік Республикалар одағы (КСРО) құрылған еді. Түркістан республикасы құрамындағы Сырдария және Жетісу облыстарының қазақ жерлері ҚазАКСР-нің құрамына өтті. Бұл орталықтың күштеп жүргізген шаралары Орталық Азия мен Қазақстандағы әкімшілік-территориялық межелеу деп аталды.

1926 жылы 18 ақпанда ҚАКСР ОАК-ті ҚАКСР-нің Конституциясының жобасын қабылдады. Конституция жобасы 7 бөлім, 18 тарау, 103 баптан тұрды. Жобаның бірінші бөлімі ретінде 1920 жылғы бүкілқазақтық Құрылтайында қабылданған “ҚАКСР-ның еңбекшілері құқығының декларациясы” енді. Декларацияда ҚАКСР-дың РКФСР құрамындағы автономиялы мәртебесі көрсетіліп, оның басқару органдары жергілікті совдептер, ҚазОАК және Халком-

нес екендігі атап өтілді. Патша заманындағы езу мен тоқсандың жойылып, халықтардың бірігіп жаңа қоғам құруға уақыт алғандығы, бұл қоғамда адамды қанаудың барлық түрлерінің жойылғандығы атап өтілді.

4 - т а қ ы р ы н

20-жылдардың II-ші жартысы мен 30-жылдардағы Қазақстан

- 1.4. Қазақстанда жүргізілген “Кіші Қазан” бағыты және ауылды жаппай кеңестендіру
- 2.4. Дәстүрлі шаруашылықты жаппай күштеп ұжымдастыру. Шабындық және егістік жерлерді қайта бөлу, жерге орналастыру саясаты. Ірі қазақ байларын тәркілеу.
- 3.4. Индустрияландырудың Кеңестік нұсқасы. Түрксіб.
- 4.4. Ауылдың таптық жіктелуі. Ашаршылық нәубеті.
- 5.4. Мәдени құрылысты идеологияландыру және байырғыландыру (коренизация) саясаты.
- 6.4. “Интернационализм” негізінде жүргізілген ұлт саясаты.
- 7.4. Комсомол-жастар мен әйелдер арасындағы саяси жұмыстар
- 8.4. Тоталитарлық жүйенің халықты жаппай қуғын-сүргінге ұшыратуы. Оппозицияны саяси “ауытқушылыққа” айыптау науқандары. Бұқара және оның саяси құқығы.

1.4. Қазақстанда жүргізілген “Кіші Қазан” бағыты және ауылды жаппай кеңестендіру

Уақыт, заман Кеңес үкіметі тұсындағы ел басқару кезінде билікте жіберілген “ақтандақтарды” тарих қойнауынан аршып алып, шынайы бағасын беруді бүгінде біздің алдымызға сансыз сауал, аса жауапты міндет етіп қойып отыр. Өркениетке бет алған қоғамда оң-солын танып, етек-

жеңін жиып, тәуелсіздікке қол жеткізген халқымыз осы міндеттердің дұрыс-бұрысын, жақсы-жаманын таразылауға бет бұрды. Осы күрмеуі мол қиын мәселелерге өзіміз теріс баға беруімізге қарай біздің болашағымыз да анықталмақ. Оған көз жеткізетін уақыт келген сияқты. Міне соңғы сол жоғарыдағы міндеттердің бірі-өткендегі ел басқаруындағы орны толмас олқылықтар. 20-жылдардың ортасы мен 30-жылдардың басында Қазақстандағы социализм құру барысындағы тұтас бір халықты жойып жібере жаздаған сұрқия саясаттың негізінде жүргізілген қатерлі бағытты сондай-ақ, республика билігінде жіберілген өрескел қатерліктерді болашақта қайталанбайтындай етіп, танып-білудің маңызы зор.

Аталған кезеңмен тікелей байланысты тарихи оқиға ол Ұлы Қазан төңкерісі. Егер тарихи шындыққа жүгінер болсақ Қазақстанның бұл Ресейдегі Ұлы Қазан төңкерісіне ешқандай да қатысы болмаған. Алайда, Ресей отары болып келген қазақ жерін Ұлы Қазан төңкерісінің нәтижесінде билікке келген большевиктер партиясы, бұл өлкенің қоғамдық әлеуметтік дамуын ескермей кеңестендіруге кіріскені, оның жергілікті халықтың еркінен тыс өте дәрекі, зорлықпен жүргізілгені мәлім. Әлем халықтарының тарихи даму жолына сүйене отырып, өзге де халықтар секілді қазақ ұлтының Ұлы Қазан революциясын оның саясатын өз еркімен қабылдай алмауы табиғи құбылыс екендігіне тағы да көз жеткізіп отырмыз. Кеңестік дәуірде жазылған еңбектерде көрсетілгендей, Қазақстан мен Орталық Азияда Ұлы Қазан революциясына деген көзқарастың өзгеше болуын, оның жеңістерінің үлкен қиыншылықпен күш қолдану барысында жүзеге асқандығын тек жалаң әлеуметтік-экономикалық даму деңгейімен ғана байланыстыру да негізсіз екендігін уақыт дәлелдеп отыр. Бүгінде біз сол кездегі большевиктік идеяның осы “бұратана” деп аталған ұлт аймақтардағы халықтардың ұлт-азаттық мүддесінен тыс тұрғандығына, оның тек сөз жүзінде ұлт қамын ойлағанып жүргізген жасанды әрекеттерге байланысты болғанын біліп отырмыз. Осы большевиктік идеяның ішкі мәні туралы ұлт-азаттық күрестің жаршысына айналған Мұстафа Шоқай: “бұл өзі қандай “пролетариат диктатурасы” деген

дуға, әрине “орыс пролетариатының диктатурасы” деп айыптауға сәйкес келеді” – деп пролетариаты жоқ бұл күресте осы қағиданың жат екенін сол кезде-ақ көрсетіп отырған болатын /27/.

Осылай дүниені екі системаға бөлген Ұлы Қазан революциясын өмірге әкелген большевиктер партиясының өзінде бірауыздылық болмай, әртүрлі сойқандарға жол ашылды. Партияның беделін өз атымен тікелей байланыстыруға жанталасқан Сталиннің өз қарсыластарын саяси биліктен аластау жолында неше түрлі айлаға барып, олардың бір тобын “оңшыл” уклонға айыптап талқандағаннан бөні, оның партия мен мемлекеттегі дара билігіне ерік беріліп тоталитаризмге тура жол ашылды. Соның нәтижесінде Саяси бюродағы ұжымдық басшылық толығымен дара билікпен алмастырылды. Бұл Сталиннің партия тұрмысының лениндік принциптерінің нормаларынан өрескел ауытқуына, оны өзінің қалауынша дамытуына мүмкіндік туғызды. Оның осылай экономикалық және саяси салада ленинизмнен бас тартуы, жұмысшы табы мен шаруалар одағының күйреуіне итермеледі.

Лениннің ауыл-шаруашылығын кооперативтендіру идеясы шаруаларды біртіндеп социалистік құрылысқа бейімдеу еді. Зорлықсыз эволюциялық жолмен дамуға тиіс бұл шараны тек Н. Бухарин секілді бірен-саран большевиктер партиясының басшылары ғана түсінді. Ол шаруалардың социализмге өтетін жолы тауар айналымы негізінде ғана болатынын ескертті. Ал кулактарға қарсы күресте жедел күштеу шараларынан бас тартып, оларды салық салу арқылы әлсіретіп жеңуге болатынын дәлелдеп берді. Сөйтіп ол шаруаларды социалистік құрылысқа жұмылдыруда күш қолдану емес тәрбиелеу жолын ұсынды. Бұлай болмай зорлық әдісі қолданылатын болса, кедейлер мен орташалар кулактармен қосылып тегеуірінді әлеуметтік жікке айналып қауіп төндіреді /28/ деген болжамы да шындыққа айналды. Сол кездегі барлық мәселені таптық тұрғыдан ғана шешуге машықтанған Сталин бастаған топ Н. Бухариннің өзін оңшыл уклондық жасадың деп айыптап кінәлады.

Ұжымдастыруды (коллективтендіруді) күштеп таңу жаппай қуғын-сүргін жүргізуге әкеп соқтырды. Партия саясатын коллегиялды шешуден бас тарту, келешектегі қоғамдық дамуды еркін талқылауға жол берілмеуі, экономика саласында балама жолдарға шын мәнінде тиым салынуы, біржақты сұрыптап алынатын хабарлар сталиндік басшылықты дәріптеп, кез-келген адам оны қолдайтындай етіп көрсету әдетке айналды. Оның ішінде, әсіресе, саяси және шаруашылық шешімдері волонтаристік қысыммен жасалды. Бұл әдіс жаңа қалыптасып келе жатқан социалистік мемлекеттің даму процесін, экономикалық және қоғамдық өмірді демократияландыруды аяқтан шалып, осы теорияны, яғни социалистік құрылысты жүргізу барысында дағдарысқа ұрындырды. Сталин, керісінше, социализм мен демократияның арасын бір-бірінен алшақтатуға барынша күш салды. Демократиялық бостандықтарды тұншықтыру сталиндік социализмді тек үрей мен қорқыныш туғызатын сүреңсіз кейіпке әкелді. Ал ресми идеология болса, сталинизмді марксизм-ленинизмнің классикалық үлгісі ретінде көрсетуге жанталасып бақты. Сөйтіп, бұл “ұлы” ілім Сталин тарапынан өрескел бұрмаланды. Ал сол кезде Сталинге қызмет еткен әміршілдік-әкімшілік басқару жүйесі зорлыққа, күшке негізделген, биліктің бұл түрінде басқаша болуы мүмкін болмайтын жүйеге айналды. Оның өзі партияның қолымен жасалған социализмнің туындысы еді.

Құрамындағы демократиялық институттар, еңбекші депутаттары советтері, кәсіподақтар, кооперативтік, жастар ұйымдары, тағы сондайлар өз міндеттерін атқаруда дерменсіздік танытты. Олар тек халықтың мүддесін көздеуші ұйымдар ретінде сөз жүзінде ғана көрсетіліп, көзбояушылыққа салынды. 20–30-жылдары КСРО-да мемлекеттік биліктің негізі Кеңестерде делінгенімен, шынайы билік тұтқасы партияның қолында болды. Олар ең алғаш пролетариат диктатурасының органы ретінде дүниеге келіп, демократиялық мазмұнға ие болуы керек болатын. Олай болмай, керісінше мемлекеттегі заң шығарушылық пен атқарушылық міндеттерді де партия өзі иемденіп алды. Сондай-ақ, Жоғарғы Кеңестің халықтық өкімет қызметінен гөрі орталықтан партияның нұсқауын, яғни дара билікті орындау-

ығана болғаны белгілі. Сөйтіп, кеңестер сөз жүзінде ғана кез-келген мәселені шеше алатындай көрінгенімен, шын мәнінде барлық билік партияның қолына топтастырылды. Социалистік қоғам өз атына жат демократиялық басқару жүйесін осылай өзі таңдап алды. Оның аяғы КСРО мемлекетін дара билеп төстеген әміршіл-әкімшіл жүйеге ұласты. Бұл Қазан төңкерісін жасаған большевиктердің бүкіл одақ көлеміне күштеп енгізген социалистік құрылысының сталиндік моделі болатын. Ал осы большевиктер партиясы қоғамдық қатынастар жүйесінде ықпалды болып, оның ішкі қатынастарында өзі “базис” рөлін атқарды. Ал теория, бағдарлама партия тұрмысы нормаларының стратегиясы мен тактикасы төріздес өз “қондырмасын” жасап өмірге әкелді. Мемлекеттік биліктің барлық тармақтарын қолына тұтастай жинақтап алған партия осылай өзі би, өзі қожа болып шыға келді. Осындай жағдайда өлгі аталған партия туындылары бір орында өзгеріссіз күй кешіп, догмаға айналды, қатып-семіп, яғни “дербестенді”. Міне, осындай басқарудағы дара биліктің неге әкеп соқтырғанын 20 жылдардағы Орталық Комитет арнайы жіберген Голощекиннің Қазақстандағы “қызметі” дәлел.

Ф.И. Голощекин 1925 жылдың күзінде Қазақстанға келісімен, көп ұзамай бұл өлкеге (Қазақстанда) “Ұлы Қазан төңкерісінің” лебі де жетпегенін, оның ауылға соқпай өткенін дәлелдеп жанталасты. Сондықтан дереу Қазақстанда да “кіші Қазан” бағытын жүзеге асыру керек деп жанталасуы босқа кетпеді. Ол бұл ойын “теорияға” айналдырып, өртүрлі құйтырқы әдістер арқылы сол кездегі республика басшыларына да мақұлдатып үлгерді. Кеңес өкіметі социализм туралы мағлұматтардан бейхабар қазақ халқына осы “кіші Қазан” бағытының “қажеттілігін” дәріштеп оны барынша дәлелдеп бақты. Бұл дәлелдеулер көбінесе сол кездегі партияның пәрменді идеологиялық құралы болып табылатын бұқаралық баспасөз, газет журналдардағы жаппай үгіт-насихат жұмыстары арқылы жүргізілді. Ф. Голощекиннің бұл қадамын қолдап жүзеге асыруға құлшына кіріскен, оның сол кезде шашбауын көтергендер қатарында, Қазақстан Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы Ораз Исаұлы, Өлкелік партия Комитетінің

хатшысы Измұқан Құрамысұлы, Қазақстан Орталық Кеңесі Комитетінің төрағасы Елтай Ерназаров және т.б. басшыларының қызметтегі қазақтар болды. Бұлар Голощекиннің қазақтар жеріне жасаған ылаңына жәрдемші болған, ұлттық мүдделерін қара басының қамына айырбастаған, өз халқына опасыздық жасауға дейін барғандар еді. Бұларды Мұстафа Шоқай: “Олардың бәрі де Голощекиннің саясында жүріп, Түркістан даласының қызыл “жетекшілері”, “жолбасшылар” деген атаққа ие болғандар деп бағалады. Олай болса Голощекин жасаған қылмыстардың бір бөлігі оларға да тиеселі” – деп /29/ берген бағасы тарихи ақиқат болса да, әлде бұған қажетті дәрежеде мән берілмей келеді. Сөйтіп 20-ші жылдардың екінші жартысында Қазақстандағы жоғары биліктен түрлі айыптаулар тағылып ең қабілетті және беделді басшылар қуылып, олардың орнына Голощекиннің айтқанынан шықпайтын функционерлер топтастырылды. Бұлар жөнінде алаш зиялысы Мырзағазы Есболұлы 1929 жылы ОГПУ-ға берген түсініктемесінде: “партиядан “ұлтшыл” немесе тағы бірдеме деген айыптар тағылып ең қабілетті қазақтар қуылып, ал олардың орнын түкке тұрғысыз біреулер басып, солар арқылы қазақтар өзін-өзі басқарып отыр деген пікір тарауда”, – деп жазды /30/.

Қазақстанда билікке Ф. Голощекин келгеннен кейінгі уақытта басқару аппаратына ол топтастырған басшылар “кіші Қазанды” іс жүзіне асыра жүріп, 1932–1933-жылдардағы халық басына түскен зұлматқа жол ашып бергендер еді. Ал, зұлматқа ұрындырған сол теориясымағын жүзеге асыруды Голощекин Қазақстандағы ауылдарды жедел кеңестендіруден бастағаны белгілі. Қазақ жерін аттап баспай жатып, ол 1925 жылғы 1 желтоқсанда өткен Бүкілқазақстандық V конференцияда: “Шындығын айтсам, ауылда кеңес өкіметі жоқ, байлардың, рулардың үстемдігі ғана бар”, – деп мәлімдеме жасайды /31/. Жазылған мәлімдемедегі аталған кемшіліктерді жоюдың айла-тәсілдерін де белгілеп, оларды бұл өлкеге “кіші Қазан” жасау арқылы шешпек болды. Арнайы жоспары болмаған, мерзімі белгіленбеген, бірақ жүргізу қолға алынған “кіші Қазан” бағытының белең алуына Ф. Голощекиннің Қазақстанның саяси, әлеуметтік, экономикалық жағдайының мүшкіл халін айтып,

1925 жылдың күзінде И. Сталинге жазған хаты басты рөл атқарды. Оның: “ауылда еңбекшілердің шын мәніндегі мүдделерін құру, “қосшы” одақтарын ұйымдастыру, ауыл кеңестерін қалыптастыру, аппаратты жергіліктендіру, мәдениетті көтеру, ауыл мұғалімдерін даярлау, сауаттылықты кеңейту, мәдениетті қазақты ауылдарға аттандыру, дала қазақтың өмір салтына ықпал жасау-оларға қасықты, шаныштылықты қалай ұстауды, таза іш-киім киюді, үйлеріне терезе, аяқ киім орнатуды т.с.с. шаралар жүргізгісі келетіндігін, оны іске асыра тап кеткендігін, бірақ кедергі көп екенін бұл қадамға көзқарасын білдіруді сұрап, оның өзі ауылда жүргізілетін саясат болып табылатынын айтып жазған хатына, “Жолдас Голощекин! Менің ойымша хатта белгіленген саясат, негізінен, бірден-бір дұрыс саясат болып табылады. И. Сталин”/32/ – деген кесімді жауабы Голощекинге қазақ жерінде ойына келгенін істеуіне мүмкіндік берген, әрі ол өрекеттеріне жол ашқан жағдайдың бірі болды.

Аталған кемшіліктердің орын алуы бұл аймақтың Ұлы Қазан революциясының “тынысын қазақ ауылдары тіпті сезбегендіктен”/33/-дей келіп, осы олқылықтардың орнын толтыратын ауылдарда дереу революциялық шаралар жүргізуге кірісті. “Бірінші кезеңде 1920 жылдан 1925 жылға дейін ауылға Қазан революциясы жетпеді, бұл кезде тек алғышарт ғана әзірленді, тек екінші кезеңде ғана біз ауыл мәселесіне жақынырақ келдік. Біз енді назарымызды шын теңдікке жеткізетін экономикалық шараларға ғана емес, бірінші кезеңге қарама-қарсы қазақ интеллигенциясының басшылары – Алашордашылар жүргізген барлық шараларға қарсы бағыттадық. Сөйтіп, көпшілік қазақ арасына, тұрарын айтсақ, 1925 жылға дейін ауыл және ондағы жұрт Қазан революциясы міндеттері қойған жағдайлардың мүддесінен шыға алмағанын байқадық” – деп, /34/ бұл қатерлі бағытты жүргізер алдында оған өзінше негіз жасап баға берген. Осы бағытты негіздей келіп, ол қазақ ұйымдарында екі ағым өмір сүрді: 1-і “солшыл” ағым шешуші революциялық шараларды плебейлік әдіспен дереу бастырмалатып жүргізушілер. Олардың тарапынан Қазақстандағы партия және кеңес органдарының да, ауылдың да бұған дайындығы жете бағаланбады. 2-і ағымның алғашқыдан гөрі ық-

палы күштірек, Сәдуақасов бастаған “оңшыл”, ұлтшыл ағым. Бұл ағым ауылдағы кез келген революциялық шараларға қарсылық білдірді, ауылды тапқа бөлуге, ауыл мен деревняның ерекшеліктерін ескеруге қарсы болды деп қиындастыра тағып: “Біз бай мен кулактар арасына Қытай қорғаныс салмай-ақ қояйық, олар бірдей. Біздің жолымыз бұл ағымдар ұсынғандай емес, қалыпты, әрі батыл, ауылдағы көмектесушілердің ірі шараларына даярлық және нағыз социалистік құрылыс орнату болып табылады”, – деуі “кіші Қазанның” нені көкसेгенін байқатты /35/.

Арасына жыл салмай-ақ, Голощекин өзімен саяси пікір таластырған Смағұл Сәдуақасовқа айтқан болып және республикадағы жоғары биліктің иесі тек жалғыз өзі екенін көрсеткісі келіп, өткен конференциядағы ойын былай жалғастырады: “Сәдуақасов жолдас, екеуіміздің арамыздағы пікір қайшылығы түп-тура Октябрь мәселесіне келіп тіреледі. Мен: ауылға “кіші Октябрь” жүргізу қажеттігін айтсам, сіз, тіпті Октябрь атаулының барлығына қарсысыз. Біздің қазіргі жүргізіп жатқан жер реформамыз Октябрь емес пе?... Осылай ауылдағы экономикалық жағдайды өзгерту керек. Біз, қазір қалыптасқан, жетіліп келе жатқан, даму үстіндегі таптық қарым-қатынасты өшірмеу туралы көзқарасты, кедейлердің байларға қарсы таптық күресін қолдаймыз, егер мұны азаматтық соғыс деп түсінсеңіз, онда біз сол соғыс жағындамыз”, – біз басында өзіміз отырған өкіметке қарсы бағытталған азамат соғысына емес, кедейлердің байларға қарсы соғысы жағындамыз деп қазақ ұлтына “азаматтық соғыс” жариялады /36/. Жоқ жерден қазақ даласынан “жау тап” тауып, орыс деревнясына еліктеді.

Ол, БК(б)П-ның Қазақстандағы кезекті міндеттері туралы мәселені қараған 1926 жылғы 30 сәуірдегі Өлкекомның II пленумында осы мәселеге қайта оралып: “Біздің еліміздің деревняларында Октябрь болды, қанаушыларды кәмпескеледік, кедейлер комитеттері болды, ал бұл жерлерде (ауылдарда – Е.Қ.) сол Октябріңді тіпті тынысын да сезбедік. Сондықтан орыс деревнясымен жай салыстыру дұрыс емес, ауылды және оның ерекшеліктерін бұлай танып білудің жөні жоқ олай түсіну, маркстік әдіске жатпайды”/37/– деп өзгеше емеурін білдірді. Қазақ ауылында әлеуметтік-эко-

номикалық қатынастарды өзгерту барысы кедейлердің арасына шешіледі деп жасалған алғашқы қадам, шапшаңдық және егістік жерлердің бөлінуі, кеңестік аппараттың бірен-саран “қанаушы және ұлтшыл” элемент деп таңдалған бөлігінен тазаруына қарамастан, Қазақстанның еңбекші органдары 1928 жылға дейін ауылда Октябрь жүзеге келмеді. Оның олай болу себебін ауылдағы еңбекшілер аспады деумен келді. Оның олай болу себебін ауылдағы еңбекшілерден қалыптасқан экономикалық рулық-патриархалдық қатынастың оңайшылықпен бұзылмай сақталып қалуы және байлардың ел ішіндегі бір-бірімен туыстық қатынастарының берік болуынан іздеді.

Ауылдағы осы ерекше жағдайды Қазөлкеком өзінің 1928 жылдың көктемінде БК(б)П Орталық комитетіне жолдаған хатында көтеріп, пролетарлық революцияның ауылдағы міндеттерінің әлі де болса барлығы бірдей ойдағыдай шешілмегенін оның мазмұнын кеңінен насихаттаудың жеткіліксіз болғандығынан деп есептеді. Ауылда партияның берік ұйымдастырушы болатын тірегі әлі де құрылмағанын, партия ұялары жетекші күш ретінде ауылдың күнделікті өміріне араласа алмай отырғанын, батырақ ұйымдары ауылда жаппай саяси күрес аренасына шыға алмағанын хабарлады. Қазақстан үкіметі де БОАК-нің сессиясында жасаған өзінің есебінде қазақ ауылдарында 1928 жылдарға дейін ірі бай-феодалдардың саяси және экономикалық үстемдігі сақталып келгендігін, олар жүздеген мың бас малы бар ең шұрайлы жайылымдарды иемденгенін, бұларға Қазан төңкерісі ешбір соқтықпай өткенін сондықтан бұл жартылай феодалдар мен байлар өз шаруашылықтарының едәуір бөлігін жартылай крепостниктік, рулық-патриархалдық қатынастарда дамытып, барлық қазақ еңбекшілерін аямай қанап, ауылдың өндіріс күштерінің дамуын тежеуде – деп айыптап, бұл түйінді шешудің жолы ретінде “кіші Қазан” жүргізу қажет деген ниетінен айнымады. Ал бұл жерде барлық қазақ еңбекшілері, тәркілеу тізіміне іліккендерінің жалпы саны мыңға жетпеген байлардың қанауында болды деген сол кездегі пікір шындықпен жанаспады. Сонымен бірге, “еңбекшілердің таптық саясатын жүргізуге басшылық жасайтын үкімет органы ретіндегі ауылдық Кеңестер – соңғы уақытқа дейін мұнда болма-

ған”–деп, саяси науқан жүргізуге де қалайда бір сылтанды іздеді /38/. Сондай-ақ, Қазөлкеком 1929 жылғы 9 сәуірдегі хатында БК(б)П Орталық комитетіне байлардың мүлкіне тәркілеу барысы туралы: “Октябрь революциясы ауылдағы үстемдік жүргізіп келген бұрынғы сословиелік артықшылықтары бар топтарға (байларға, төрелерге, ру басыларына, билер мен дін басыларына) мүлдем соқтықпаған. Осындай жағдайда Коммунистік партияның алдында ауылдағы экономикалық қарым-қатынастарды еңбекші көпшіліктің пайдасына өзгертетін, оны “кеңестендіру” үшін алдында алғышарт жасайтын “Октябрь” өткізу міндеті тұр”,– деп жазды /39/. “Көмпеске науқаны – бұдан 11 жыл бұрын болған ұлы Октябрьдің шарпуы тимеген қазақ ауылында Октябрь төңкерісі есебінде жүрді”– деп, зұлмат қорытындысын жасаған белсенділер жиылысында Ф.И. Голощекиннің миығынан күлуінің сыры да осы бағыт туралы мәселеге байланысты еді /40/. Осы “кіші Қазан” туралы 1928 жылғы 16 қазанда Ф. Голощекин Қызылорда партия активінің жиналысындағы баяндамасында: “Жолдастар, біз қазір ауылда шын мәніндегі Октябрь өткізудеміз, осы көмпескелеу біздің әдеттен тыс, ерекше, өте маңызды ұранымыз болуы тиіс, ол ауылдың экономикасын, біздің партияны, Қазақстандағы барлық кеңестік құрылысты қайта құру үшін жан-жақты алғышарт жасайтын болады”– деген /41/ сөзі “кіші Қазан бағытының” тек бір ғана шабындық және егістік жерлерді қайта бөлу науқанымен ғана шектелмегенін оның ауқымы одан да кең болғанын, қоғамның барлық саласын қамтығанын және сол кездегі мемлекет тарапынан жүргізілген күштеу әдістерінің пәрменділігі дәлел бола алады. Бұл шара “ауылдағы Октябрь” деп орынды аталған. Оны өткізу барысында біздің ұйым өз қатарындағы ұлтшылдар тарапынан күшті қарсылыққа да тап болғаны есімізде – деп, Голощекин 1930 жылғы маусым айындағы партияның VII Бүкілқазақтық конференцияда жасаған баяндамасында қазақ ауылындағы 1928 жылғы байларды тәркілеу науқанын да “кіші Октябрьге” жатқызған /42/.

Голощекиннің Қазақстандағы “кіші Қазан” бағыты ғылыми теориялық тәжірибелерге сүйенбай-ақ жүргізілген авантюристік бағыт болды. Маркстік теорияға сүйеніп,

қандай адам қанамайтын жаңа қоғамды өмірге әкелген “Октябрь” төңкерісінің қағидаларын жасаған В.И. Ленин, оның “ізбасары”, Ресейде социализмді тікелей орнатушы Сталиннің өзі де “кіші Қазан” бағыты деген терминді қолданбағаны белгілі. Алайда, Қазақстандағы бұл “кіші Қазан” бағыты тапсыз қоғамды құруды теориялық тұрғынан барынша дәлелдеген, марксизм-ленинизм класстерінен де “асып түскен”, саяси сауаты шала, БК(б)П Орталық Комитетінің республикаға, оны басқаруда айрықша құқық беріп жіберген өкілі Ф.Голощекиннің ойлап тапқан “қағидасымағы” еді. Оның бұл “сандырағы” қағидадан бері, керегінде пайдалана қоятын жалаң ұранға ұқсас болды. Ол ұранды бірнеше жүздеген жылдар патшалық Ресейдің отары болған, қоғамдық дамуда мешеу қалған Қазақстанды, капиталистік қатынастары әлдеқайда бұрын қалыптасқан Ресейдің соңына ертіп жүруді ойлаған, зорлыққа сүйенген “әрекетіне” желеу етті. Сөйтіп, ол осы ұран арқылы ғасырлардан бері жасап келе жатқан, ұлтты, тілі, діні, ділі, балт-санасы бар тұтас бір халыққа ойына келгенін істеп, тағдырын тәлкек етіп, тоздырып жіберді. Оның арам ойының ең қатерлісі де, зорлыққа сүйенген қауіптісі де, осы жалған ұрандардан тұратын “кіші Қазан” бағыты болды. Бұл бағыт жергілікті халыққа қарсы жасалған, оларға азап әкелген, соңы зұлматқа ұласқан әр түрлі науқандар арқылы жүргізілді. Құйтыркы тәсілдер арқылы жеке меншік иелерін олардың ата-бабасынан қалған байлықтарынан, меншіктерінен, мал-мүліктерінен айырды. Оларға бұрын-соңды естімеген зорлықтар жасалды, Кеңестер үкіметінің өз беделіне нұқсан келтіретін, адамгершілікке сыймайтын заңсыз әрекеттерге жол берілді. Бұл бағыт жергілікті халықтың мүддесіне мүлдем қайшы келді. Ол ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі шаруашылықты, қазақ халқының байырғы тұрмыс-тіршілік болмысын дереу өзгертуді талап етті.

Ресейде қоғам дамуындағы тарихи эволюциялық процестердің нәтижесінде пісіп жетілген төңкеріс сорабын Қазақстан жеріне оның ерекшеліктерін ескеріп жатпай-ақ бірден көшіріп, тықпалады. Бұл – Орталық комитет пен Сталиннің алдында бедел алып, жағыну ниетімен жасалған, жеке-дара билікке сүйенген, жергілікті халықтың тілек-

мақсатынан, тыс істелген асығыс қадам болды. Ұлы Қазақстан төңкерісі бірнеше жылдар бойғы таптық күрестің нәтижесінде жасалса, “кіші Қазан” бағыты қолдан, сол төңкерістен кейін болған оқиғаларды, ондағы социалистік құрылысты құру барысында өзге жерде болып жатқан өзгерістерді байыпсыз салыстыру арқылы өзінше пайымдалған, қысқартып “тішкен” тұжырым болып шықты. Оған Голощекиннің Сталинге жазған хаты дәлел. Бас хатшының сеніміне өбден сенген, республика басшылығында дара билікті иемдене салмақ Ф. Голощекин қазақ халқының тарихи даму ерекшеліктерінен бейхабар болса да, ғасырлар бойы қалыптасқан тұрмысты тіршілігінен, салт-дәстүрінен айырып, бұрынғыдай өмір сүру феодализмнің қалдығы деп санап, оларды жаңа қоғам-социализмге шұғыл енгізбек болып асықты. Сөйтті де өз ойындағы Қазақстанды Октябрь дауылы жанап қана өтіпті, онда нағыз революция болмаған көрінеді деген сылтаумен авантюристік ұран көтеріп, “кіші Қазан” зұлматына жан бітірді. Бұл әрекеті мұқым бір халықтың тағдырын тәлкек етті. Шындығында, бұл “кіші Қазан” бағыты социалистік қоғам орнатудағы революциялық күрестің бір бөлігі болса, онда неге ол Ресейдің қарамағындағы басқа республикаларда жүргізілмеді?! – деген заңды сұрақ та күні бүгінге дейін толық жауабын ала алмай келеді. Сол жауапсыз сұрақ болып келген “кіші Қазанның” тек қазақ жерінде ғана жүргізілуінің себептері бірнешеу болды.

Ең бастысы – жүздеген жыл отары етіп келген шикізат көздеріне бай өлкені қайткен күнде де уысынан шығармауды көздеген империялық саясат болды. Екіншіден, сол кездегі КСРО-ны басқарудағы әміршіл-әкімшіл жүйеге сүйенген большевиктер партиясының дара басшылығының ығына жығылып, бас шұлғып қызмет еткен өз қара бастарының қамынан аса алмаған республиканың басшы қызметтерінде болған кейбір қайраткерлердің сатқындық әрекеттері. Үшіншіден, қазақ халқының жаратылысынан қанына сіңген қасиеттері – жуастығы, көнбістігі, шыдамдылығы, сенгіштігі, кейбір оғаш мінез-құлықтары, өзара алауыздығы өздерін “қақпанға” түсіруге жағдай жасап отырды. Осындай жағдайлар Қазақстанда бірнеше мәрте саяси қуғын-сүргін жасауға мүмкіндік берді.

Сөйтіп жоғарыда аталғандай бұл “кіші Қазан” бағыты Голощекиннің қазақ ауылын социалистік құрылысқа тартуды тездетпек болған ниетінен туындаған авантюристік қадамы, 1925–1929-жылдар аралығындағы партия саясатынан жүргізілген үлкенді-кішілі саяси-шаруашылық қателіктердің барысында іс жүзіне асырылды.

Жаңа қоғам орнату Ленин дүниеден өтісімен оның идеяларының негізінде жүргізілді делінгенімен, сол кездегі социалистік қоғам құрудың түрлері мен әдістерін іздестіретін осындай қатаң идеялық және саяси күреске ұласып отырған. Сондай бір саяси күреске толы идея Сталиннен бөлек онда тапқан, Голощекин ойлап шығарған осы “кіші Қазан” бағыты еді. Бұл – жаңа бағыт болып көрінгенімен, бәлкі әміршіл-әкімшіл жүйені тудырған “сталиншілдікпен” тамырласып жатқан соның сойылын соғушылық болатын.

Өкінішке орай, аталған идеялар өрескел бұрмаланып, әміршіл-әкімшіл жүйе өмірге әкелген, соған сүйенген, атына заты сай емес казармалық социализмді құрды. Осы жасанды казармалық социализм өз мазмұнын өзі жойған, бірінен соң бірі жалғасқан көптеген қолдан жасалған тәжірибелерден көз аштырмады. Қазақ халқы әміршіл-әкімшіл жүйенің құзырымен өзі сияқты басқа да ұлттар қатарында “мешеу қалған халықтардың капитализмге соқпай, бірден социализмге өту мүмкіншілігі бар” деген маркстік-лениндік догманың “ғылымилығын дәлелдеу” үшін “таңдап” алынған “құрбандық” іспетті болды. Зорлық жасауды ауыл шаруашылығындағы жеке меншік қожалықтарын экономикалық реформалар арқылы ретке келтірумен алмастырып, ешкімді құрбандыққа ұшыратпай-ақ, өкімет мүддесіне де, халық мүддесіне де тиімді жолмен жүруге болатындығын айтқан маман – экономист ғалымдар, мемлекет қайраткерлерінің ұсыныстары, Кеңес өкіметіне қарсы жасалған қастандық ретінде қабылданды.

Сол кездегі билік, басқару ұлттық мүддеге қызмет ететін мемлекеттік құрылым бола алмады. Әміршілдікке-әкімшілікке салынған “күштеу” саясатының өмірге аса қатыгез террорды әкелуі, қазақ жерінде халық мүддесіне қарама-қарсы қатерлі “кіші Қазан” бағытын туғызды.

Ол болса қазақ халқының табиғатына жат тіршілік күшімен тықпалап енгізді. Сайқал саясат сарсаңы мұны бітпей, оның зардаптары бүгінгі күнге дейін қазақ халқына өз дегенін істетуде. Ол – сол жылдары тағдыры қаталатты шешілген қазақтың ата-бабасынан қалған жерлерді, оның бас қаласы болған Орынбордың, Ақтөбе, Қостанай, Орал облыстарының қалың қазақ тұратын оңтүстік өнеркәсіпті аудандарымен қоса Ресейге берілуі 1437-1438 ондағы 100 мыңнан астам ұлты қазақ тұрғындарының ақсүйексіз басқа мемлекеттің қарамағына өтуі ұлт саясатындағы отаршылдықтың көрінісі болды. “Байлар” “ұлтшылдар” деп ат қойып, айдар тағып, қазақтың маңдай алды оқыған азаматтарын құртып жіберу ұлттың мемлекет ретінде өркендеуіне ғылым, білімнің, әдебиеттің, мәдениеттің, діннің дамуына үлкен кедергі болды.

“Кіші Қазан” бағыты барысында мәдени мұраға, жерсуға, дүние-мүлікке, мал-жанға, ақыры рухани өмірге демократиялық шаралар жүргізілді. Бұл шаралар, зорлық-зомбылыққа ұштасқан күш қолдану әдістері арқылы іске жүзіне асырылып отырылды. Негізінен саяси, шаруашылық науқандар түрінде жүргізіліп, кейінгі кезеңі оның зардаптарымен жалғасып жатты. Сол жылдары жасалған қиянаттың қасіретке ұласуы халықтың тарихи дамуына орны толмас залал әкеліп, кедергі жасады. Одан ұлттық санаға ақау түсіп, халық арасында құлдық мінез қалыптасты. Елді иесіз, халықты көмусіз қалдыру мақсаты іске жүзіне асырылды. “Қалпыңды сақтағың келсе, салтыңды сақта” деген қағида, қалыпты тіршілік бұзылып, әдет-ғұрыпынан, дінінен, әділеттіліктен айрылған қазақ салтын да сақтай алмайтын халге душар болудың аз-ақ алдында қалды. Дінсіздендіру, ділсіздендіру, тексіздендіру жоспарлы түрде жүргізілді. Арнайы нұсқаудың 30-тармағында араб, парсы, шағатай тілдерінде жазылған кітаптар мен тарихи және географиялық маңызы ерекше көне қолжазбалардың, ру шежірелердің, қолжазба еңбектердің, тарихи грамоталардың, археологиялық мұралардың, сәндік бұйымдар мен киім-кешек үлгілерінің есебі алынған. Бірақ олар ұлттық мұражайға өткізілмей билігі бар әркімнің қолында кете барды. Большевиктік идеологияның

болған: “Адамдар ұлттық төлтума ерекшеліктерінен айрылған сайын тату өмір сүреді” деген алдамшы сөзмен пікірді пайдалану барысында ортақ құндылықтарды бетке ұстап, осылай ұлттық қасиеттерді аяққа таптап, дағдыға айналды.

Империялық көзқарасты отаршылдық әрекетпен қысып тастырып жсымысқы, залым саясат жүргізген Кеңес өкіметінің Қазақстандағы өкілі Ф. Голощекиннің керілі “кіші Қазан” бағыты қандай науқандар арқылы жүргізілгендіктері қалай өткізілгені, қандай мақсат көздегені, ол әрекеттердің қазақ халқына тигізген зардаптары мен жас ұрпақ білуге тиісті. Осы қатерлі бағыт тұтас халықтың өзіндік эволюциялық даму процесіне кедергі келтіріп, оның келешегіне қиянат жасады. Зерттеу барысында қолында саяси-экономикалық тәуелсіздігі жоқ халықтың өмірі, мұқым тағдыры қандай күйде болатындығына көз жеткізілді. Басқа ұлттың, өзге мемлекеттің, қазақ елінің ішкі ісіне, тұрмыс-тіршілігіне қол сұғып, оны өз арнасынан күшпен бұрып алып, өз айтқандарын орындатудың неше түрлі зымиян әдіс-тәсілдерінің қолданылғаны мұрағат деректерін талдау барысында мәлім болды. Қазақ жері, оның халқы осы жылдары бұрын-соңды болып көрмеген әлеуметтік тәжірибе жүргізетін қолайлы полигонға айналдырылды. Дамуы кенже қалған халықтардың капитализмге соқпай, социализмге өту мүмкіндігі туралы қатып қалған маркстік жорамалды іске асыруда қылмысты әрекеттерге жол беріліп, ол қазақ этносы тіршілігінің негізі көзі болып қалыптасқан дәстүрлі шаруашылық жүйесін күйретіп тынды және оның нәтижесі адамзат тарихында бұрын-соңды болып көрмеген апатқа-зұлматқа әкеп соқтырды.

Зұлматқа ұрындырған осы “кіші Қазан” бағытының тек қазақ жерінде ғана жүргізілуінің объективті және субъективті себептері болды.

1. Кең байтақ қазақ жері Ресей үшін ежелден аса маңызды өздерінің ішкі және сыртқы саясаттарын жүргізуге қажетті, ыңғайлы аумақ деп есептелген. Жүздеген жылдар қазақ елімен етене араласып, бұл жерді әбден отарлап, меншіктеп алуы, байырғы халықты “бұра-

тана” деп басынуы білгенін істеуге жағдай жасады. “Жаман үйдің қонағы билейдінің” кебі киілді.

2. Қазақтардың табиғатына тән өзара рулық кикіріктері мен жіңіштерге әуестігі олардың бастарының бірікпеуіне себеп болды. Қанына сіңген алауыздық, сырттан енгізілген саясаттың қандайына болмасын қарсылық көрсетіп, бірлік таныта алмады. Керісінше ондай саясатты ойдағыдай жүргізуге жергілікті басшылар тарапынан қолдаулар жасалып отырылды.

3. Орталық Азияның өзге мемлекеттері сияқты Қазақстанда жергілікті халықтың ұстанатын ислам дінінің рөлі мүлдем төмен әрі әлсіз болды. Халықты топтастыратын біріктірушілік рөл атқаратын сол дінге деген қазақтардың көзқарастары немқұрайды болып, селқостық танытты.

5. Халық арасында шен-шекпенге, мансапқа қызығып, ұлттық мүддені сатушылар да аз болмады.

6. Қазақ халқының қанына сіңген көнбістік, момындық тәріпті, кейде ынжықтыққа балауға дейін жететін қасиеттер өз тағдырларын өздері шешуде кедергі болып дәрменсіздік танытты.

Міне, осындай олқылықтар мен кешірілмейтін кемшіліктер халықтың ұлттық дамуына кедергі жасап отырды.

Ауылдың жаппай кеңестендірілуі

Ұлы Қазан төңкерісі жеңісінің нәтижесінде өмірге келген жаңа өкімет-пролетариат диктатурасын іс жүзіне асырушы орган Еңбекші депутаттары Советтері деп аталды. Бұл Советтер – Кеңестер 1905–1907-жылдардағы бірінші орыс буржуазиялық-демократиялық революциясы кезінде Иваново-Вознесенскінің жұмысшылары құрған Советтерден өзгеше болып шықты.

Өйткені, бұл Кеңестер өтпелі кезеңдегі пролетариат диктатурасының органы ретіндегі социалистік құрылыстың бірден-бір тетігі болып табылды. Ал мәні жағынан мемлекетті басқаруды кеңесіп шешуге мүдделі Кеңестер

таныммен, ол алғашқы қадамынан бастап-ақ өзінің негізгі мазмұнына қайшы шықты.

Советтер билігі – бүкіл халық билігі. Бюрократизмге қарсы ымырасыз күрес. Коллективизм, өндірістің дамуын қамтамасыз ету, оның мүдделеріне, оның қажеттерін қанағаттандыруға бағытталу. Социалистік демократияға, бұқараның өзін-өзі басқаруына, халықтың мәдени жағынан өсуіне және жеке адамның жан-жақты дамуы үшін жағдай жасауға бағытталған, қызмет ететін билік” – деп айтылғанымен, шын мәнінде мемлекетті басқарудағы билік тұтқасы, тіпті, жаңадан түрде сайланатын еңбекшілер өкілдерінің қолында емес, керісінше, ат төбеліндей аз ғана топтың, яғни большевиктер партиясының басшыларының қолында болды. Сөйте тұра олар мемлекетті 70 жылдан астам уақыт осылай жасанды түрде халық атынан басқарып келді. Кеңестер, біріншіден – пролетариат диктатурасының органы ретінде дүниеге келсе, екіншіден – демократия тірегі-парламенттік басқару әдісіне қарама-қарсы болды. Сөйтіп, олар заң шығарушылық және атқарушылық міндеттерді қатар иемденді. Биліктің мұндай формасы сөз жүзінде халықтық деп айтылғанымен, іс жүзінде демократиямен үш қайнаса сорпасы қосылмайтын еді. Шын мәнінде, Жоғарғы Кеңестің халықтық өкімет формасынан гөрі орталықтанған дара билікке әуестенуі басым болды. Биліктің мұндай әдісін Кеңестер өз қызметінің алғашқы жылдарында-ақ қолдана бастады. Соның салдарынан билікке тартылуға тиіс халық өкілдерінен сайланған Кеңестердің ешбір рөлі болмай, билікке араласа алмай, тек аты бар, заты жоқ күйде өмір сүріп келді.

Қазақстандағы ауылды кеңестендіру ұзақ та, әрі күрделі кезеңдерден өткен процесс болды. Сол кезде жаңа құрылысты нығайту жолындағы кезек күттірмейтін міндеттердің бірі болып саналған басты мәселе шаруаларды Кеңес өкіметін басқаруға тарту болып табылды. Бұл мәселелерді шешу “демократиялық” деп аталған социалистік қоғамды құруға жол ашады деген тұжырым жасалды. Сол мақсатты жүзеге асыру үшін азамат соғысынан кейін жергілікті жерлерде осы істі дереу қолға ала бастады. 1924 жылы 1 желтоқсанда РК(б)П Орталық Комитетінен Қазақстанның

партия ұйымына, республика большевиктеріне социалистік құрылысты одан әрі жан-жақты дамытудың бағдарламасын көрсетілген хаты түсті. Орталық Комитет Қазақстан большевиктерінің алдына өте маңызды мәселенің бірі ретінде ауылдағы кеңестік құрылысты ойдағыдай жүргізу міндетін қойды. “Қырғыз республикасында кеңестердің жағдайы ерекше ауыр, шын мәнінде, ауылда кеңестер жоқ” – деп атап көрсете келіп, Қазақстан большевиктеріне Кеңестер жоқ ауылдар мен қышлақтарда нағыз Кеңес өкіметін құру ал бар жерлерде олардың жұмысын жандандыру туралы барлық шараларды қолдануды ұсынды /44/. Осы хат қазақ ауылдарын кеңестендіру жолында байларға қарсы жаппай күрестің бастамасы болып, оларды рулық патриархалдық және жартылай феодалдық қатынастардан толық арылтуға жол сілтеуі қажет еді...

Осыдан кейін ауылды кеңестендіру мәселесі партия ұйымдарының күн тәртібінен түскен емес. Мысалы өлкелік партия комитетінің III пленумы (1926 ж.) “Ауылдағы Кеңестер құрылысы туралы” мәселені талқылап, ауылда совет демократиясын дамыту-ауылды кеңестендірудің, еңбекшілерді Кеңестердің жұмысына тартудың, сөйтіп, жұмысшы табы мен қазақ шаруаларының одағын нығайтудың қажетті және міндетті шарты болып табылатындығы жөнінде барлық партия ұйымдарына директива берді/45/. Сөйтіп, қазақ ауылдарын кеңестендіру Қазақстандағы социалистік құрылыстың басты міндеттерінің біріне айналды. Кеңестендірудің мақсаты – демократияны кеңінен және дәйектілікпен өрістетуге, Кеңестерді жандандырып, нығайту, сөйтіп, олар пролетариат диктатурасының неғұрлым жауынгер органдарына айналып, партия жолын берік және бұлжытпай жүргізуі керек деп есептелінді. Ауылды кеңестендіру саясаты кеңестерді бай-феодал элементтерден біржолата тазартуды еңбекшілердің қалың бұқарасының саяси белсенділігін арттыру арқылы жүргізуді көздеді. Осы орайда Қазақстан партия ұйымдары мен республика үкіметі осы саяси міндетті шешуде қандай да болмасын партияның сара жолынан ауытқушыларға қарсы аяусыз, табанды күрес жүргізе отырып, қазақ халқының тарихи қалыптасқан ерекшеліктерін, одан туындайтын қиындықтар-

батыл жоюға бағытталған большевиктік жұмыс стилін ұстап етті. Кедергі болған ондай ерекшеліктердің бірі – еңбеккерлерінің таптық сана сезімдерінің төмендігі” болды. Сол себептен ауылда тап күресінің дамуы да өте күшейді деп түсіндірілді. Мұндай жағдайда Қазақ Кеңес Мемлекетін, жергілікті өкімет органдарын, атап айтқанда, феодалдық Кеңестерді нығайтпайынша, еңбекшілерді социализм құру ісіне тарту мүмкін емес деген қорытынды жасалды. Сөйтіп, ауылдағы кеңестерді жандандыруды партияның құрамына еніп кеткен бай-кулақтардан тазартудан бастаймыз деп даурықты. Шындығында ол айтылғандар бай-кулақтар емес, керісінше Кеңес өкіметінің саясатын қаттырақ қарапайым жұрттың өкілдері еді. Кеңестерді нығайту үшін шаруалардың саналы, белсенді бөлігін кеңес жұмысына тарту қажет болды. Мемлекетті басқаруға еңбекшілерді міндетті түрде тарту – Коммунистік партияның бағдарламалық талабы болатын. Бағдарламада мынадай шаралар белгіленді:

1. Мемлекетті басқарудағы нақты жұмысты атқаруға әрбір кеңес мүшесін міндетті түрде тарту;
2. Олар басқарудың барлық саласын біртіндеп меңгеруі үшін бұл жұмыстарды үзбей алмастырып отыру;
3. Мемлекетті басқаруға еңбекші халықтың барлық жігін әр қайсысын біртіндеп тарту /46/. Алайда бағдарламада көзделген бұл шаралар мен міндеттер қазақ жерінде жүзеге аспай аяқсыз қалды. Оның басты себептері – қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінің өзгешелігі, тарихи дамудағы мешеулігі, орысша сауатсыздығы еді, сондай-ақ, Кеңес өкіметінің сырттан әкеліп таңылуы, жергілікті халықпен санаспаушылықтар және т.б. себептер болды. Мұның бірде-біреуі біле тұра ескерілмеді.

Керісінше, Кеңестерді жандандыруда мынадай мәселелер қамтылуы тиіс болды: шаруаларға Кеңес өкіметі ұйымдары арқылы пролетариаттың басшылығын күшейту, сөйтіп, жұмысшы-шаруа одағын нығайту; кеңестер жұмысына, яғни мемлекетті басқаруға көпшілікті, әсіресе, шаруаларды кеңінен тартып советтік ұжым болып бірлесіп істейтін орган ету; Кеңестердің секцияларының жұмысын өрістетуге және жаңадан құру; Кеңестерде сын мен өзара сынды

ліктері бар қазақ халқына Ресейде жүргізілген тапқа бөлу саясаты сол қалпында қолданылды. Сөйтіп, басында билік жоқ, “бұратана” деп аталып келген қазақ жұрты өздері қаламаса да бай-кедейге, орташаға “бөлінді”. Оларды езуші және езілуші таптарға бөлгенде меншігі, яғни қолдарындағы малдың мөлшеріне қарай долбармен сырттай жобалап бөлді. Ғасырлар бойғы даму барысында қалыптасқан рулық туыстық белгілері бойынша бірігіп өмір сүріп келген ауылдар мен болыстардағы жұртты осылай бір-біріне қарама-қарсы қойып таптарға бөлу оңайға соқпады. Сол себептен кеңестерге сайлау өте қиын жағдайда, әкімшілік күштеу әдісімен жүргізілді. Қазақ халқы жатырқап қараған бұл кеңестердің құрамына тек ыңыршағы айналған, сіңірі шыққан тақыр кедейлерді ғана өткізу мақсатында жұмыс жүргізген партия ұйымдары 4 жыл ішінде сол кеңестерге үш рет қайта сайлау өткізуге мәжбүр болды. БК(б)П өз саясатын бұлжытпай орындайтын, тап күресін белсенді жүргізетін кедейлерден тұратын кеңестерді құру үшін неше түрлі құйтырқы әдістерге барды. Ол әдістердің бірі қолдан жасалған, әр түрлі ұсақ-түйекті сылтауратып, өздеріне тиімсіз азаматтарды сайлау құқығынан заңсыз айыру еді. Сайлау құқығынан көбінесе, астық тапсыру жоспарын орындамағаны үшін, сотталған адамның әйелі болғаны үшін, жиналыстарда белсенділік көрсетіп сөйлегені үшін “басбұзар” делініп сайлау құқықтарынан айырса, ешбір заңда көрсетілмеген 55 жастан асқандығы үшін де құқықтарынан айырған /49/. Сөйтіп, республикада ауылдық кеңестерге қайта сайлау науқаны жүргізілген кезеңде 18 жастан асқан ересек ауыл тұрғындарының сайлау құқығынан айырылғандар саны пайызға шаққанда төмендегідей болған:

1926 жылы – 0,9 пайыз,

1927 жылы – 3,3 пайыз,

1928 \29 жылдары – 3,8 пайыз,

1930\31 жылдары – 5,2 пайыз.

Ал, Семей, Ақмола губернияларының кейбір ауылдарында азаматтарды сайлау құқығынан айыру тіпті 40–50 пайызға дейін жеткен /50/. Сайлау құқығынан айырылған адамдардың санының жыл сайын себепсіз өсуінің өзіндік

тары болды. Ол кеңестерге тек большевиктер саясатын нас шұлғып қабылдайтын адамдарды “шолақ белсенділерді” ғана іріктеп алудың таптырмайтын әдісі түпкі мақсатқа мүлтіксіз қызмет етіп отырды. Сөйтіп, большевизм бұл “бұратана” халықтарды езгіде, тәуелділікте ұстап отыруға негізделген өзінің империялық саясатының жаңа отаршылдық формасын осылай жымсықы түрде жүзеге асырып отырды. Қазақстаннан, тап күресі жоқ елден жау тап іздеп оны қолдан жасаған, қағидаға қалтқысыз қызмет еткен заман болды. Ауылдағы Кеңес өкіметіне тек байлар ғана емес, жалпы жұртшылық та шошына, жатырқай қарады.

Ауыл халқын жікке бөліп, тап жасау оңайға соқпады. Кеңестерге қайта сайлау науқанында жүргізілген таптық саясат көпке дейін өз нәтижесін бере қоймай, оның есесіне ру тартысын күшейтті. Бұл жағдайды Қазақстанның ОАК-нің өзі мойындап РСФСР-дің Бүкілодақтық ОАК-не мынандай мәлімдеме жасады: “Қайта сайлау кезіндегі қазақ жұртының белсенділігі ру тартысының негізінде болды. Қазақ халқының барлық топтары-батырақтар, кедейлер орташалар-қайта сайлау кезінде жоғары белсенділік көрсетті. Бірақ бұл белсенділік таптық емес, рулық сипатта жүруде”/51/ – деуі ауылдарда тап күресі оңайшылықпен пісіп-жетілмегенін байқатады. Ал осындай жағдайда ауылда кеңестендіру саясатын ойдағыдай өткізу мүмкін болмады. Ру тартысының ықпалы мен тәжірибесінің терең тарағаны соншалықты сол кезде рулық кеңестер құру “қағидасы” жиі айтыла бастады. Бұл “қағида” бойынша кеңестер таптық емес, рулық белгілері бойынша құрылуы керек делінді. Ол “қағиданы” жақтаушылар сайлау округтары мен учаскелерін, болыстық және ауылдық кеңестерді, олардың аппараттары бір рудың өкілдерінен ғана тұратын етіп құру тиімді деп дәлелдеді. Өйткені, олардың ойынша бір рудың ішіндегі байлар мен кедейлерді бір-біріне қарсы қоя отырып рулық емес, таптық күресті жандандыру оңай деп есептелді. Оның үстіне олар тек бір рудың кедей адамдарынан ғана сайланып құрылған кеңестерде руға бөлінген өзара талас жойылады деп дәмеленді.

Бұл сол қазақ халқымен бірге жасап өмір сүріп келе

жатқан рулық қатынастар, тарихи қалыптасқан құбылыс екендігі, әрбір рудың өз дәстүрі, тұрмыстық ерекшеліктері болатындығы, рулар арасында таптар да, тап күресі де болмағандығы, тек қауымдық ортақ мүдде ғана өрістен, әр руда рулық коммунизмнің қалдықтары басым екендігі есепке алынбады. Сол жағдайлардың, керісінше, қазақтардың социалистік идеяны басқа ұлттарға қарағанда тез қабылдауына қатты әсерін тигізгені елеп-ескерілмеді. Қазақ халқының өмірінде патриархалдық-рулық тәртіп сақталған және ол рулық қатынастар бүгінгі күні ауылдық жерлерде үстемдік жасауда деген бұл қағиданың авторлары мынандай қорытындыға келді. “Рулық құрылыста таптар болмаған, соған қарағанда онда тапқа бөлетін саясаттың тіпті алғышарты да байқалмаған, ал ол жағдай бүгінгі кеңестердің таптық ұйымдарына да қатысты. Сондықтан кеңестерді рулық белгілеріне сай құру қажет. Сонда социализм идеясын қабылдау тездетіледі” деген жорамал жасалды /52/. Кеңестерді осылай етіп құру тап күресін түншықтыру үшін емес, керісінше оны өршітіп, байларды кедейлерден бөліп, алшақтатуды тездету үшін қажет болды. Байлар тап жауы ретінде қарастырылды, олардың ауылдың едәуір бөлігін өз идеологиясының ықпалында ұстайтындығын ескере отырып, кеңестерді рулық белгілері бойынша құру байларды еңбекшілер алдында әшкерелеуді тездету үшін қажет деп танылды. Осындай әдіске көшу кеңестердегі байлар мен кедейлерді бір-біріне қарама-қарсы қою үшін керек болды. Ал бұлай құрылмаған жерде кеңестердің күнделікті жұмысында кедейлер өздерінің тап жауының кім екенін танымайтын болады. Тек осылай құрғанда ғана ауылда тап күресі кең етек алып, байлар көпшіліктен аластатылып, одан соң тап ретінде жойылатын болды деп дәлелдейді.

Осы “рулық кеңестер” қағидасы туралы БК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің III пленумында сөйлеген сөзінде ҚазКСР ХКК-ның төрағасы Нұрмақов: “Қай жерде болмасын ауылдық кеңестің төрағасы – белгілі бір рудың өкілі – сол рудың басшысының өз адамы болып табылады және сол ру басшысының, қолындағы қолшоқпары ретінде пайдаланылады. Әкімшілік ауылдарды құрғанда бір әкімшілік

ауылдың аумағында мүмкіншілігінше бір рудың ғана адамдарын біріктіру орынды деп есептелді. Егер біз бір әкімшілік ауылдың жерінде бір рудың өкілдерін ғана біріктіре алсақ, онда сол ру ішінде тап күресін жүргізуге және ру тартысының жойылуын да тездететін боламыз” /53/ – деген пікір айтты. Қазақ қоғамын осылай рулық белгілері бойынша бөлшектегенде ғана ру тартысы өзінен-өзі жоғалады және тап күресі жеңіске жететін болады деп, кеңес өкіметіне ағынан жарылғандардың өздері де партия билетімен бұрқенген буржуазиялық ұлтшылдар, алашордашылар, “бай-тұрсыновшылар” мен “бөкейхановшылар” деп айыпталды. Олардың бірі жоғарыда есімі аталған Н. Нұрмақов болды.

Ғасырлар бойы қалыптасқан ауыл тұрмысына біртіндеп еніп, біте қайнасқан салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар, капиталистік құрылысқа дейінгі өндіріс қатынастары және байлар идеологиясы қарапайым халықтың санасынан берік орын алып, оларға өз билігін жүргізуін әлі тоқтатпап еді. Осы жағдайда қазақ ауылын бірден жаппай кеңестендіруге ұмтылушылық оңай шаруа емес екендігін қайта сайлау науқанының қорытындысын шығарған 1926 жылғы 30 сәуір мен 2 мамыр аралығында өткен БК(б)П Қазөлкекомның II пленумы, БК(б)П Орталық Комитетінің ауылды кеңестендіру міндетін бұл жолғы сайлау науқанында орындай алмағанын еріксіз мойындап былай деді: “Уездерде және ауылдарда өткізілген Кеңестердің қайта сайлауында партия ұйымдары осы негізгі ұранды өмірге енгізуде бұл салада ешқандай табыстарға жете алмады /54/. БК(б)П Орталық Комитетінің барлық ауылдық және болыстық кеңестерді нағыз пролетариат диктатурасының органдарына айналдыру қажет деген, осы нұсқауын орындау үшін Қазақстанның партия және кеңес органдарының алдында әлі де орасан көп жұмыс тұрды.

Байлардың саяси ықпалы бұрынғыдай басым болды, ауылдарда кедейлер таптық белсенділікті емес, рулық тартысты күшейте түсті. Кеңестерге қайта сайлау кезінде өзара бірігеді деген кедейлер, керісінше, руға бөлініп, бір-бірімен қырқысты. Ру арасындағы жанжал барысында жіктер пайда болып, топтар құрылды, оған орташалар да тартылды. Осылай билікке таласқан байлар тартысының шиеленіше

леніскені соншалықты, соңы қанды жанжалға дейін ұласты. Мысалы, Қарқаралы уезі Шұбартау болысындағы ру мейрау арасында болған қақтығыс еді. Ол қарулы қақтығысқа бірнеше ауылдың тұрғындары тартылды. Осындай жанжал Семей уезінің Ленинск болысында, болыстық Кеңеске сайлау кезінде билікке таласқан рулық топтар арасында 2 сағатқа созылған төбелеспен аяқталған, оған екі жақтан 200 адам қатысқан /55/. Осы ру тартыстарының өзі ауылда байлардың ықпалының әлі де күштілігін көрсетуде. Бұл жағдайда кедейлер тарапынан байларға қарсы тап күресін ұйымдастыру қиынға соқты деп санауы, қазақ ауылдарының тарихи-әлеуметтік жағдайын ескермей барлық кінәні “байлардан” көруі үлкен қателік болды.

Ауылдық кеңестердегі ақсақалдардың ықпалы болыстық атқару комитетіне қарағанда едәуір күшті болды. Ауылдық кеңестердің халық арасында беделі болмады. Ол кеңестер тек жоғарыдан қысым жасалғанда ғана қимылдап, бірдеңе істеген болды, ал өздері тарапынан талпыныс жасауға қабілетсіз болды /56/.

Сол кезеңдегі ауылдағы нақты саяси-әлеуметтік жағдайды тізбелеп жоғарыдағыдай кемшілік ретінде көрсетудегі мақсат, социалистік құрылысты жүзеге асыруда жаңа шаралар жүргізбейінше болмайтынын ескерту болатын. Ал, осы шаралар ірі-ірі науқан ретінде “кіші Қазан” бағытының аясында жүргізілді.

Ал “Ауылды кеңестендіру” ұранынан кейінгі осы 1927, 1929 жылдары өткізілген қайта сайлау науқандары да, сайланғандар да бұл міндетті іс жүзіне асыра алмады. Соңғы сайлаудың нәтижесі бойынша ауылдық кеңестің әлеуметтік құрамы төмендегідей болды. 1928–29-жылдардағы Кеңестерге сайлау қорытындысы бойынша:

1. Ауылдық кеңестердің барлық мүшелері – 89732 адам. Олардың құрамында:

- а) кедейлер – 45558 немесе 50,7 пайыз.
- б) орташалар – 23336 немесе 26,0 пайыз.
- в) батырақтар – 12139 немесе 13,5 пайыз.
- г) жұмысшылар – 2152 немесе 2,4 пайыз.
- д) қызметкерлер және басқалар – 6547 немесе 7,4 пайыз /57/.

Осы келтірілген мәліметтер соңғы жылдарда жүргізілген ауыл кеңестеріне қайта сайлау нәтижесінің мардымды болғанын, тек сан жағынан ғана біршама өскенін көрсетті. 1929 жылғы селолық, ауылдық кеңестердің қайта сайлауының қорытындысын шығарған Қазақ өлкелік К(б)П комитеті бюросынан 1929 жылы 16 шілдедегі қарулысы республика кеңестерінің аталған міндеттерді шешуде қабілетсіз болғандарын тағы көрсетті.

Кеңестерге өткізілген осы сайлаулардың алдын ала кесіп-пішіліп, жоғарыдан түсірілетін нұсқаулар негізінде өткізілуі – оның бастапқы мазмұнына кереғар келіп отырды. Солай болса да кеңестерді еңбекші бұқараның мемлекетті басқару билігінің құралы ретінде көрсетуге тырысқан әміршіл-әкімшіл жүйе бұдан кейінгі жылдарда да осы бағытынан жаңылмады.

Ал, бірінғай қазақтар мекендейтін жерлерде бір рудан тұратын шаруашылық-территориялық ауылдық кеңестерді құруды болдырмау жөнінде нұсқау берілсе де, кейбір жерлерде бұрыннан бір рудан тараған адамдар тұратын тұтас шаруашылық аумақтағы ауылдық кеңестер сақталып қалды. Ал осы кеңестердің төменгі буындарын аудандарға бөлу 1930 жылдың 1 наурызынан 1932 жылдың соңына дейінгі уақытта жүргізу белгіленді. Жоғарыдағы шара Қазақстанның барлық аумағында бірдей өз дәрежесінде жүргізілмеді. Сонымен бірге Қазақстандағы жергілікті Кеңестерді нығайту мақсатында КСРО ОАК-ті 1930 жылы республиканың аудандық және ауылдық Кеңестеріне басшылық жұмысқа 300 адам жіберді /58/. Олар Мәскеу мен Ленинградтың жұмысшылары, Қызыл Армияның әскерден қайтқан саяси қызметкерлері болатын. Осылай республиканың ұлттық ерекшеліктері, тілі, діні ділі ескерілмей жергілікті кеңестер, Орталықтың арнайы жіберген “кадрлары” арқылы басқарылды. Басқарудың мұндай жүйесі, әлі де болса саяси, ұлттық тәуелсіздігі жоқ халықты басыну және империялық пиғылдың әлі де күштілігінен туындап отырғанын көрсетті. Кеңестер еңбекшілердің өзін-өзі басқаруын қамтамасыз ететін демократиялық орган деп айтылғанымен, оның жұмысы партияның жіті бақылауында болып соның нұсқауымен жұмыс істеді.

Ауылдағы өткізілген бұл сайлаулар және оның қорытындылары КСРО мемлекеті тарағанға дейін біржақты жазылып келген “шынайы кеңестердің” өз мәніне сай құрылманың дәлелдеп берді. Ал, сол кеңестер болса дара билік қолына алған өміршіл-әкімшіл жүйенің күшейе түсуіне қысым етумен ғана шектелді. Қазақстандағы Кеңестер ұлттық мүддеге қайшы келіп, бұл жылдары “кіші Қазан” саясатын жүргізуге белсене ат салысты. Міне, осы белсенді әрекеттер үнемі халық атынан жасалып, олардың өздерін мемлекетті басқаруға қатыстырмай шеттетіп отырды.

Адамзаттың әр дәуіріндегі ойшылдары армандаған әділетті әлеуметтік қоғам құру идеясы Кеңес Одағының үлесіне тигіп, солар тарапынан іс жүзіне асырылмақ болғаны – тарихи шындық. Алайда өмірде олай болмай шықты.

2.4. Дәстүрлі шаруашылықты жаппай күштеп жымдастыру. Шабындық және егістік жерлерді қайта бөлу, жерге орналастыру саясаты. Ірі қазақ байларын тәркілеу

Жер мәселесі – қазақ халқы үшін ежелден-ақ өмірлік маңызы бар ерекше мәселе болып келгендігі мәлім. Өйткені тіршілігінің көзі болған малды бағып-қағудың неше түрлі әдіс-тәсілін, өзіндік сырын меңгерген қазақтар төрт түліктің қамын ойлап, жайлы жер іздеп, жазда жайлауға, күзде күзеуге, қыста қыстауға көшіп көшпелі өмір кешкен. Оның үстіне мұндай тіршіліктің рулық қоғамнан бұрын қалыптасып, бірнеше ғасырды басынан өткізген өзіндік тарихы бар, қолайлы дәстүрлі шаруашылық түріне айналғандығы тағы бар. Сондықтан қазақ халқы үшін жер мен мал мәселесі осылай бірімен-бірі тығыз байланысты өмір сүрудің негізгі көздері болып табылды. Қандас туыс болып, яғни бір рудан тараған адамдардың бірігіп өмір сүруде қалыптастырған бұл тәртібі бұлжымас заңға, ұлттық ерекшелігі бар дәстүрге айналған. Осы ата дәстүрдің негізінде сақталған қазақ ауылдарындағы ірі-ірі жайылымдар, шабындық жерлер, ормалар, өзендер ертеден ру басының атадан балаға мұра болып беріліп келе жатқан иеліктері болатын. Ол жерлер сонау ерте заманнан келе жатқан, ата-бабалары

өткізіп найзаның ұшымен, білектің күшімен қорғаған киелі мекені, олардың сүйектері жатқан жерлер киелі тұрақ деп бағаланды. Қазақтар туған жерде ата-бабаларының ізгілікті ізі, пірлік киесі, даңқты тарихы мен өнегелері және келешегі жатыр деп біледі. Бұл қасиетті ұғымдар қазақ халқымен бірге жасасып келе жатқандығына дәлелі Әз-Тәуке хан тұсындағы “Жеті жарғы” заңының ең маңызды тарауы болып жазылған “Жер дауы” бөлімі айқын дәлел болады. Ата-бабасының қыстауы, жайлауы, күзеуі, мал-мүлкі, құдық-бастауы, қорасы қазақ халқының өмір салтында атадан балаға мирас қып қалдыратын еншісі болған. Өйткені жер – ата мекен, кіндік жұрт, отан, жер тіршілік етер орта, бабалар қорымы, қасиетті тұрақ деген ұғымды бейнелеген. Міне, сондықтан да қазақтар үшін жерден киелі ештеңе болмаған. Осы себептен де сонау ерте кезден бастап қазақ үшін “Жер дауы” өмірінің басты намыс шақыратын өткір мәселесіне айналған еді.

Міне, ұлтымыз осылай бағалаған жерімізге – Қазақстанға қоныстану, әсіресе, 1905–1907-жылдардағы революциядан кейін жалпы сипатқа ие болды. Патша өкіметінің Қазақстанның оңтүстік аймағына ынтасы ерекше ауды. 1910 жылы 19 желтоқсандағы заңнан кейін Сырдария қоныстанушылар басқармасы 100 мың десятинадан астам жер дайындап, оны екіге, хуторлық және үлестік участоктарға бөлді. Ал 1917 жылдан кейінгі кезде Сырдарияда – 190, поселкеде – 72,5 мың, Шымкент уезінде – 69-22 мың, Ташкент уезінде – 28–8,5 мың, ал Перовск уезінде – 7 шағын поселкеде 1600 келісек тұрса, Әмудария бойында 2 поселкеде 600 қоныс аударушы орыс мекендеді /59/.

Жоғарыда келтірілген фактілерден байқағанымыздай, орыс самодержавиесінің отаршылдық саясаты негізінде қазақ шаруаларының ең шұрайлы жерлері тартылып алынып, олардың өздері шөлейттерге ығыстырылған. Осы күнге дейін Қазақстан аумағында жоғарыда аталған бекініс-қалалар төңірегіндегі орысша аталып келген Антоновка, Николаевка, Маховка, Георгиевка, Семеновка және т.б. осыған ұқсас жүздеген орыс поселкелерінің ең шұрайлы, сулы жерлерде орналасқаны – сол солақай саясаттың салдары екендігі – тарихи шындық. Кеңестер дәуіріндегі ұлт-

тарға берілген социалистік қоғам жариялаған құндылықтарға қарамастан, жергілікті халықты “бұратана” деп кемсітушілік пен жерді пайдаланудағы түрлі қысастық саясаттар, патша самодержавиесі кезіндегі отаршылдық саясатын ұйытқылап, орыс большевиктері тарапынан да іштей қолдау таптырып, одан әрі жымсықы әдістермен жалғастырылды. Мұндай саясат бағытты сан алуан құйтырқы тәсілдермен жүргізген кеңестер өкіметі қазақ даласындағы сол атадан мұра болып келе алатын жер иеліктерін әділетсіз бөлінген деп танып, жерді бұлай пайдалану әлеуметтік теңсіздікті тудырып, байлардың кедейлерді қанауының көзіне айналғанын деп біліп, оны өз қалауларына қайта шешуге кірісті.

Байлардың экономикалық күшінің негізі олардың малдары мен жер иеліктері дей келіп, Кеңестер өкіметі кедейлерді қанаудан құтқарудың бір жолы байлардың жерлерін тартып алып, оны еңбекші қазақтарға бөліп беру деп білді.

Жер иесі ру басынікі – байдікі болғанымен, бұл иеліктерді сол руға кіретін адамдардың бәрі пайдаланатындығы есепке алынбады. Осы жерді пайдаланудың дәстүрге айналған тәртібін кеңестік заман тұсында большевиктер өз мүдделеріне сай қайта бөлуге кірісті. Оны тартып алу үшін, байлар бұл жерлерді қанаудың көзіне айналдырып отыр деген сылтау ойлап тауып оны өз қалауларына “зандастырады”. Мұның ақыры Қазақстанда 20-жылдары большевиктер зорлықпен жүргізген көп науқандардың бірі – “Шабындық және егістік жерлерді қайта бөлумен” ұштасты. Орталық Атқару Комитеті мен Қазхалкомның бірігіп қабылдаған 1926 жылғы 26 мамырдағы қаулысында шабындық және егістік жерлерді бөлу науқаны туралы мәселе қаралып, оны жүргізудің мынандай жолдары белгіленді. Онда: жүргізілуге тиісті бұл науқанды ауылдық кеңестер “Қосшы” одақтарын міндетті түрде тарту арқылы, ауылда жаппай жерге орналастыруды күтпей-ақ, ұжымдық шаруашылық пен жеке шаруашылықтар арасында шабындық және егістік жерлерді тең етіп бөлуге жедел кірісуі қажеттілігі міндеттелді. Мұны іске асыру кезеңінде әкімшілік ауылдың пайдаланып жүрген шекарасынан шықпау туралы да айтылған /60/. Егістік жерлерді қайта бөлу халыққа уақытша жүргізілген шара деп түсіндірілді. Оның

шаруашылықтарды жерге орналастыру басталғанға дейін ғана жүргізіліп, кейін жерге толық орналастыру басталғанда жойылады деп сендірді. Міне, осылай, әкімшілік ауыл шеңберінде бұрын бір шаруашылықтың пайдаланып болып келген шабындық және егістік жер иеліктерін қайта бөлу, шаруашылық ауылдың өз ішінде ондағы шаруашылықтың жаңа басына қарай бөлінетін болды. Ру-ауыл тәртібімен қалыптасқан қауымдар жерлерін пайдалану еңбегі жерде осы әдіспен теңестірілмек болды. Жер иеліктерін теңестіріп бөлу ауылдық Кеңестермен “Қосшы” одақтарына жүктелді. Мұндай әдіске бару шабындық және егістік жерлерді бөлу ісін, ауыл адамдарының өздері тарапынан, солардың ұсыныстарымен шешілген іс етіп көрсетілгенін туған әрекет болды. Бұл әдіс ауылдағы еңбекші адамдарының таптық белсенділігін көтеріп, шыңдау үшін қажетті етуі тиіс-тін. Сондай-ақ, бұл науқанды жүргізушілер, оны іс жүзіне асыру барысында ауылдық Кеңестермен “Қосшы” одақтарын керегінше пайдаланып, осы ұйымдар арқылы кедейлер мен орташалардың мүдделерін қорғағансып, оларды байларға қарсы айдап салды.

Шабындық және егістік жерлерді қайта теңестіріп бөлу аппараты құрылып, ол науқанды жүргізуге мындаған белсенділерді тартты. Ол аппараттар губерния мен уездерде бөлініп, ал болыстар мен ауылдарда үштіктерден тұрды. Осы болыстық және ауылдық үштіктердің төңірегіне көптеген белсенділер топтастырылды. Жер иеліктерін қайта бөлу процесі мынадай тәртіппен жүрді: ең әуелі, ауылдық кеңес пен “Қосшы” одағының біріккен отырысында ауылдық үштік сайланды. Бұл үштік өз қатарына кеңес өкіметін жақтаған белсенділерді жинап, шаруашылық ауылдар мен ру-ру болып топталып отырған ауылдарды есепке алу жұмысын жүргізді. Тағы да сол біріккен отырыста ауылдардағы тұрғындардың әлеуметтік жіктері анықталды. Олар батырақтарға, кедейлерге, орташаларға және байларға бөлінді. Жиналыста жерді пайдалануға құқылы тұрғындардың құрамын осылай анықтаған соң, үштік құрамы жер басына барып, оны бөлуді тікелей жүзеге асырған. Олар байлардың жерлерін көрсетіп, оны өлшеуге, кедейлерге бөліп беруге көмектесті. Жерлерді өлшеу көз мөлшері-

мен, адамдардың не жылқының адымымен, кейде арбаны дөңгелегімен, не жіптермен өлшенді. Қайта бөлу барысында құнарлы, жақсы және жақын жерлерді кедейлерге беру де артықшылықтар қолданылды. “Қосшы” одақтарының әрбір ұжымдық шаруашылық ауылдар бойынша кедейлер тізімі жасалып, ол ауылдық Кеңестерде бекітілді. Ауылдық кеңестер мен “Қосшы” одақтарына, “Шабындық және егістік жерлерді қайта бөлу” туралы осы қаулыны іс жүзінде асыруды қатаң, әрі негізгі белгіленген бағыттан ауытқымай өткізу жүктелді. Шабындық және егістік жерлерді қайта бөлу науқанын жүргізуге 1926 жылы 20 мамырда кешіктіріліп шыққан Декрет біраз кедергі келтірді. Ол ауылға жер жыртылып, кейбір жерлердегі шөп шабылып қойылғаннан кейін барып жетті. Мұның өзі Қазақстан үкіметінің бұл жер иеліктерін қайта бөлу жұмысын тиянақты ойластырмағанын көрсетті.

1926 жылы 6 маусымда Кеңес өкіметі осы алғашқы декреттің кемшілігін түзету мақсатында тағы қосымша Декрет қабылдады. Сонымен бірге 1927 жылы 3 ақпанда Кеңестер өкіметі алғашқы декретке, яғни 1926 жылғы 20 мамырдағы заңның 1 тармағына: “Жапшай жерге орналастыруға жататын қазақ аудандарындағы территорияда шабындық және егістік жерлерді жеке шаруашылық ауылдардың үлесіне, оның ішінде әр шаңырақ басына міндетті түрде тең етіп бөлу керек” – деген өзгеріс енгізді /61/. Бұл маңызды өзгерістерді іске асыру науқанын жүргізуге Қазақстан үкіметінің басшылығы да, ауыл да дайын еместіктерін көрсетті. Осы аталған кемшіліктер туралы БК(б)П Өлкекомның III пленумында арнайы сөз болып, ол науқанның ел арасында дұрыс насихатталмағанынан деп тапты. Науқанның асығыс жасалғандығы соншалықты, оған жерге орналастыру органдары, атқару комитеттері, партия ұйымдары, “Қосшы” одақтары әр округтардағы жергілікті жерлерден түскен мәліметтерде көрсетілгендей, дайын болмай шықты.

1927 жылы 6 сәуірде VI Бүкілқазақтық Кеңестер съезі Қазақстанның барлық еңбекшілеріне арналған жерге орналастыру мен шабындық және егістік жерлерді қайта бөлу бойынша науқанға белсенді ат салысу қажеттігі туралы үндеу қабылдады. VI Бүкілқазақтық Кеңестер съезі

шындық және егістік жер иеліктерін қайта бөлу, байлар-біршама әлсіретіп, оларды қарусыздандырады да, ауылдық кедейлер шаруашылығының нығаюына мүмкіндік туғызады деп есептеді.

Қазақстан үкіметі жер иеліктерін қайта бөлудің екі мерзімін бекітті. Көктем мен жазда шабындық иеліктерінде жиналған соң және күзде егістік жерлер бөлінуге тиіс болды. 1927 жылғы 15 сәуірден, 1928 жылғы 15 мамыр аралығында қайта бөлу туралы оның мақсаты мен маңызы түсіндіріліп, үгіт науқаны жүргізілетіні хабарланды. Осы маңылы Қазақстан үкіметі бұл науқанды өткізу үшін ауылға 100 жауапты қызметкерлер жіберді. Орталық өкіл ретінде Орал губерниясына 57 адамды, Ақтөбеге 30, Сырдарияға 48, Қостанайға 18 адам жіберді. Олардың ең көбін губерния мен уездік бестіктер және қатарында белсенділері бар болыстық үштіктер құрады. Губерниялық және уездік бестіктерді есептемегеннің өзінде тек ауылдық және болыстық үштіктер құрамында 10 мыңға жуық адам тартылды. Шаруалардың әлеуметтік жағдайларын анықтауда Орал губерниясындағы бестік шаруашылық мөлшерін есептеудің мынандай баламасын қолданған. Ірі қара малға шаққанда 5 малы болса, ол кедейге, 5-тен 25-ке дейін малы барлар орташаларға, ал 25 малдан артықтары-ауқаттылар қатарына жатқызылған. Бұл сапалық өлшем әрбір губернияда әркелкі белгіленгенімен, негізінен, бәрі осы оралдықтар өлшемімен шамалас болған.

Партия және Кеңес органдары ауыл кедейлерінің таптық сана-сезімін көтеруде үгіт-насихат жұмыстарына көп назар аударған. Ауылдағы партия ұяларының әлсіздігін ескерген өлкелік партия комитеті, Орталықтан – 18 қызметкер, губерниялардан – 71, уездерден – 194 белсенді уәкілдер жіберген. Осы мақсатпен бұдан өзге де оперативті органдардан болыстарда 700 адам, ауылдарда 5420 адам осы науқанға ат салысқан /62/. Ауыл белсенділері қайта бөлу науқанын ойдағыдай жүргізу үшін халық арасындағы түсіндіру, үгіт-насихат жұмыстарына үлкен мән беріп отырды. Мысалы, Петропавл округында жерді қайта бөлу науқаны кезінде ауылда 664 жиналыс өткізіліп, оған 30 мың адам қатыстырылған, оның 1400-і әйелдер болған.

Сонымен бірге “Қосшы” одақтарының болыстық конференциялары да өткізілген /63/. Орал губерниясында 200-ға дейін жиналыстар өткізіліп, баяндамалар оқылауға әңгімелер өткізілген /64/. Осы губернияның Дуан болысындағы № 3 ауылының кедейлері жерді қайта бөлу кезінде қолдарына қызыл жалау ұстап шеру ұйымдастырған. Ал жалау көтеріп бұлай ұрандап шығу кедейлер тарапынан болған белсенділік емес, жасанды саясат туындысы екенін ол кезде көпшілік біле бермеді. Кедейлердің, яғни көпшіліктің атынан бастама көтеру әдісі сол кезде жоқ қолданылатын қызыл идеологияның үгіт-насихатының бір пәрменді түрі болды /65/. Мұндай жасанды белсенділік ауылдық кеңестер мен партия ұяларының жоғарыдан алған нұсқауын еріксіз орындау барысындағы әрекеттер еді. “Ауылдағы кедейлер қызыл ту ұстап салтанатты түрде жер иеліктерін бөлуге шықты. Осыған байланысты мереке өткізіліп, қызықты ойындар мен бөйге жарыстары ұйымдастырылды” – деп жазды “Правда” газеті өзінің 1927 жылғы 12 тамыздағы санында /66/.

Жер иеліктерін қайта бөлудің экономикалық тиімділігіне жету ауылдағы әлеуметтік-экономикалық қатынастарды революциялық тәсілмен өзгертуге деп есептелді. Оның барысында байлар экономикалық қуатының негізі болып келген жерлерінен айырылуға мәжбүр болады. Ал ол жерлерді иемденген кедейлер мен орташалардың жағдайы жақсарары деп сендіруге тырысты. Ауылда бірнеше ғасырда тұңғыш жүргізіліп отырған жер реформасы кедейлер үшін аспаннан түскен жаңалықтай болды, өйткені бұл реформа өте шұғыл түрде революциялық жолмен, яғни күшпен, зорлықпен жүзеге асырылды. Кедейлер болса мұндай жаңалықтарға дайын емес еді. Кеңес өкіметі байларға қарсы тап күресіне шақырған кедейлер мен батырақтардың өздері, солардың руластары, туыс жұрағаттары екендіктерімен санаспады. Сондықтан да ғасырлар бойы қандас руластық сезімдері айрылмастай болып қалыптасқан байлардың жерін қайта бөлу арқылы жеңу мүмкін болмады.

Езілген ұлттың жерін тартып алу деген марксизм-ленинизм классиктерінің қағидаларында да көрсетілмеген, ол, тіпті, социализм туралы бір де бір әдебиетте

болмаған болып шықты. Қазақ ауылдарында жүргізілген жер иеліктерін қайта бөлу науқаны орыс шовинисттерінің ойдан шығарған, отаршылдық пиғылдарынан туған еді. Бір арам ниеті екенін көрсетті. 1926 жылы БК(б)П пленумында шабындық және егістік жерлерді қайта бөлу мәселесі талқыланғанда Сәдуақасов ол науқанға қарсы шығып, азамат соғысының ауылды күйзеліске әкеп ұрындыруының ескерткен еді. Ал Сәдуақасовтың бұл ұсынысының еңбекші қазақтардың мүддесін жамылып байды қорғауға қалыптылық, яғни Кеңес өкіметіне қарсылық деп бағаланды. Ғасырлар бойы әбден қалыптасқан шаруашылық әдетін, жерді пайдалану құқығын, аяқ астынан өзгеріске ұшырау, оның өзінде оны күшпен жүргізудің тиімсіздігін жан-жақты дәлелдеген Сәдуақасов бастаған азаматтар “ұлттың аяқ астын-ауытқушы” элементтер, байлардың жақтастары деп бағаланды. Сырдария губерниялық партия конференциясында 1928 жылы жасаған баяндамасында Голощекин: “Біздің ауылдың үстінен “кіші Қазанмен” жүріп өту керек” – дегенімізге кейбір жолдастар қарсы болып, айғай шығаруға дейін барды. Оның бірі Сәдуақасов қазіргі ауылдағы экономикалық қатынастарды революциялық әдіспен күрт өзгерту қажеттігін жоққа шығарады. Ол оны қазіргі әлеуметтік-экономикалық қатынастар жағдайының өзінде-ақ өзгертуге болады деген уәж айтады. Ал, біз болсақ, қазіргі өмір сүріп отырған жағдайдағы өршіп келе жатқан “тап күресін” өшірмей, кедейлердің байларға қарсы “таптық” күресіне қолдау көрсетуіміз қажет. Ал, бұны егер азаматтық соғыс десеніз, біз соның жағындамыз. Міне, біздің бұл бағыттағы басты айырмашылығымыз осында /67/. Ал, біз не істедік? Біз аудандарда шабындық және егістік жерлерді қайта бөлдік. Бұл дегеніміз не? Білгіңіз келсе, “Кіші Қазан” дегеніміз – осы. Сіз айтқандай, бүлінетін ештеңе бола қойған жоқ. Бұның соңы тек біз үшін пайдалы болды. II пленумнан соң, біз теориялық айтысқа түсіп едік, ал енді мына науқанда оны іс жүзінде көрсеттік. Бұл іс әлі аяқталмаса да, сенімді жолдамыз деп айта аламыз. Негізінен, Қазақстанды біз “Октябрьмен” жүріп өттік. Ал нәтижесінде неге ие болдық? Біз байларды мықтап “сілкіледік”, кедейлер тек революция ғана емес, алғаш рет одан өзіне

тиістісін де алды. Біз, біріншіден, экономикалық негіз таптарды, яғни кедейлер мен байларды бір-біріне қарсы қойдық. Бұл – ең бастысы, екіншіден, кедейлер қайта бөлінген шабындық немесе егіндік жерлер байлардың мүддесіне қайшы келетінін өз көздерімен көрді. Бұл жерде аяғын дейін жетпеген әлі көптеген істер бар. Оның бірі – кедейлер жер үлесін алып, оны игере алмауы. Біздің алдымызда кедейлердің осы жерлерді игеруіне көмектесу міндеті тұр. Бұл жұмыста орташаларға қатысты көптеген қателіктер жол берілді. Біз олардың мүдделерін ескермегендіктен, олар зиян шекті. Ал мұны дәл қазіргі күйінде қалдыруға болмайды, өйткені бұл жұмыстар тек уәкілдердің қағаздарында ғана көрсетіліп, шындығында, байлар бұл жерлерді қайтадан тартып алу немесе кедейлердің өздерінің де қайтарып беру қаупі бар екендігінен де көрініс бере бастады /68/. Шабындық және егістік жерлерді қайта бөлуге қарсылық көрсеткендер де аз болмады. Мысалы, 1926 жылы Қостанай округы бойынша шабындық және егістік жерлерді қайта бөлу қорытындысын шығарған хабарламасында айтылғандай Мендіқара болысындағы байлар мен атқамінерлер өздерінің атадан мұра болып келе жатқан иеліктерін ғана қорғап қоймай, өз мүдделерін жүзеге асыру үшін кедейлерді ғана емес, ауылдық Кеңес пен “Қосшы” одағын да өз жағына қаратып алады. Ақтөбе губерниясының Шалқар уезінің Қарабұтақ болысының №10 ауылында кедейлер жер иеліктерін қайта бөлуге қарсылық білдірген. Ал Бөрлі болысының №7 ауылында кедейлер бай Дошановты қолдап, сонынан ерген. Ал, Ембі болысының № 6 ауылында да кедейлер мен байлар қосылып, уезден барған бестік өкіліне жерлерінің мөлшерін кішірейтіп көрсетсе, Сырдария губерниясында кедейлер уәкілдерге қарсы шыққан /69/.

1926 жылы желтоқсанда өткен Қазақ Орталық Атқару Комитетінің III сессиясында кедейлердің қайта бөлінген жерлерден бас тартқандығы туралы айтылды. Кеңестер өкіметі мұндай қарсылықтар ауылдағы байлардың идеологиясының күштілігінен, тұрмыстық дәстүрлердің ықпалдылығынан екенін мойындай келіп, бұл науқанды халық тарапынан қолдамаушылық, партия ұяларының дәрменсіздігінен деген қорытынды жасады. Жер иеліктерін қайта

бөлу жүргізушілер көбінесе сауатсыз адамдар болды. Мұндай белсенділердің кеселінен кедейлердің бір бөлігі өлсе де қалды. Оған Сырдария губерниясының Шымкент уезіндегі Қараспан болысының, № 6 ауылында 200 шаңырақтың жер үлесінсіз қалуы дәлел /70/. Көбінесе жерден алынған кедей мен батырақтар оны қайтарып беруге мәжбүр болды. Оның себебі жерді өңдеуге, іске жаратуға жағдайы келмей, күші жетпегендіктен еді. 1927 жылы қаңтардағы Семей губерниялық VIII партконференциясының қарарында айтылғандай, егістік жер иеліктерін теңестіріп қайта бөлуден алған үлесті кедей шаруалар өндіріс құрал-жабдықтарының жетімсіздігінен, олармен қамтамасыз етілмегендіктен өндей алмай, амалсыздан қайтарылды /71/. Бұл байлардың қулығымен істелген әрекетке баланды. Мұндай жағдайлардың орын алғандығы туралы басқа да губерниялық партия және кеңес органдары мәлімдеді /72/. 1926 жылғы жер иеліктерін қайта бөлу мүлдем қанағаттанғысыз өткізілді. Жерді пайдалануды теңестіру жөніндегі алға қойылған міндет шешілмеді. Міне, осы себептен Кеңестер 1927 жылы қайта бөлу науқанын тағы қайталап жүргізуге мәжбүр болды. Қазақстанның партия мен Кеңес өкіметі жүргізген бұл науқанының өте ауыр жағдайда өткізілгені жайлы 1926 жылғы 22 қыркүйектегі “Жетісу ұйымының жұмыс жағдайы” деген БК(б)П Орталық Комитетінің қаулысында: “Рулық құрылыстың сарқыншақтары, халықтың ұлттық құрамының әркелкілігі, европалық және жергілікті халық арасындағы өзара бір-біріне деген сенбеушілік кедергі болып отыр, бұл жәйттер патшаның отаршылдық саясатының салдары және партия белсенділерінің қабілетсіздігі” – деп мойындалды /73/. Ал осындай кедергілер Қазақстанның барлық жерлерінде кездесті.

1927 жылы ақпанда Ресейдің Бүкілодақтық Комитетінің төралқасы ҚазОАК пен Қазхалком кеңесінің 1926 жылғы 20 мамырдағы заңын қайта қарап, қазақтардың жерді пайдалану аймағындағы аудандарда жаппай жерге орналастыруға жататын шабындық және егістік жерлерді шаруашылық ауылдар арасында және жеке шаңырақтардағы адамдар санына қарай міндетті түрде тең етіп бөлу көзделді /74/. Жер иеліктерін қайта бөлу барысында бұл науқанның

ойдағыдай жүрмеуін оны жүргізуші үштіктер мен бөліктердің арасында жат элементтердің болуынан көрді. Жер иеліктерін қайта бөлу науқанының ауылдағы еңбекшілердің таптық санасын оятты деген бағасы әсіре айтушылық болды /75/. Шабындық және егістік жер иеліктерін қайта бөлу кезінде әлеуметтік таптардың ие болған үлесінде береке болмады. Сөйтіп, орташалардың бір бөлігі өздерінің қолдарында бар жер иеліктерінен айрылып, оның орнына сапасы нашар жер алып, ұтылды. Орташалар кедейлерден аластатылып, олар жерді қайта бөлу жұмысына қатыстырылмады /76/.

Осы 1927 жылы жер иеліктерін қайта бөлу науқаны барлығы 289 болыста өткізілді. Оның 222 болысында шабындық иеліктер, 67 болысында егістік жерлер қайта бөліске түсті. 1104509 шаруашылықтағы шабындық жерлер қайта бөлінді. Оны иемденгендердің әлеуметтік құрамы мынадай болды: Батырақтар – 58772 шаруашылықты, кедейлер – 661806 шаруашылықты, орташалар – 294332 шаруашылықты, ауқаттылар – 89399 шаруашылықты құрады. Барлығы – 1136571 десятина жер берілді /77/.

Ал 162674 шаруашылықтағы 853837 десятина шабындық иеліктер, 88656 шаруашылықтағы 963882 десятина егістік жер тек 1928 жылы ғана қайта бөлуге ұшыраған. Осы 1136000 гектар шабындық және 1250000 гектар егістік жер иеліктерін қайта бөлудің нәтижесінде байлардың экономикалық жағдайы әлсіреді де, кедейлер мен орташалардың шаруашылықтары нығайтылды делінді /78/. Бұл жолғы қайта бөлуде 1928 жылдың көктеміне қарай еңбекшілер бұрын байға тиесілі болып келген 1360 мың десятина шабындық, 1250 мың десятина егістік жерлер бөліске түсті /79/. Одан кедейлер 66,3 пайыз егістік және 61,6 пайыз шабындық жер иеліктерін алса, орташалар 26,2 пайыз егістік, 29,8 пайыз шабындық жерлер алған да, ауқаттылар қолында 7,5 пайыз жер қалған /80/. Ал, жалпы алғанда, осы қайта бөлудің барысында кедейлер мен батырақтар 700000 гектар шабындық және 741000 гектар егістік жерлер алды. Орташалар болса 436000 гектар шабындық, 508000 гектар егістік жерлерді иеленді /81/.

Ойыл ауданында шабындық және егістік жер иеліктерін қайта бөлу тек 1928 жылы ғана өткізілді. Бірақ ол шабындық аса бір ерекше маңызды, саяси-экономикалық маңызы ретінде өткізілмеді. Бұл жердегі қайта бөлуге жоғары деңгейде міндеттеп таңылған соң ғана кірісті. Іс жүзінде Ойыл ауданы бойынша ешқандай да жер бөлінісі болған жоқ. Тек осы мақсатқа арналған қаржы ғана ысырап болып шықты. Көптеген уәкілдер “Біз ешқандай қайта бөлісті алмаймыз, бұл жөнінде ешқандай наразылығымыз жоқ” деген өтініштермен оралған /82/. Ал қайта бөлу жүргізілген жерлердің өзінде де көбіне бұрынғы иеліктер сол қалпында қалған. Сөйтіп, ауылдағы кедейлердің тап күресін туғызуға тиісті болған бұл жұмыстары да нәтиже бермеді. Тіпті, кедейлердің көпшілігі бұл жүргізіліп жатқан науқанның өздеріне тиімді екендерінен де хабарсыз болған /83/.

Төменгі партия, кеңес органдары жерге орналастыру ісімен айналысудан аластатылды. Осындай саяси және шаруашылық мәні жоғары, өте жауапты жұмыста жер өлшеушілер ғана бұл іске толық қожа болды. Қазақстанда ол кездегі жер өлшеушілердің барлығы дерлік орыс ұлтының өкілдері болуына байланысты ұлы державалық шовинистік пиғылдағылар жер бөлуде ұлттық бағытты өрескел бұрмалады. Мысалы, Ақмола уезінің Еңбекші қазақ, Азат ауылдарында өткізілген жер бөлу кезінде орыс ұлтының өкілдерінен болған жер өлшеушілерінің үстінен жер бөлуде еуропалықтарды қолдаған әділетсіздіктерін көрсетіп, қазақтар жиі шағымданған мәліметтер бар /84/.

Орал губерниялық партия конференциясының жерді қайта бөлу туралы қорытындысында “Қосшы” одақтарының өз маңына кедейлерді топтастыра алмағаны сыналды. БК(б)П Орталық Комитетінің жауапты нұсқаушысы Сырдария губерниясы туралы өз баяндамасында: “Жер иеліктерін қайта бөлуде кедейлер мен батырақтардың ұтқандары шамалы” болғанына және оның төмендегідей басқа да себептеріне тоқталған.

1. Губерниялардың ерекшеліктері ескерілмеді.
2. Ауылдар арасындағы жерлерді теңестіріп бөлудің кесірінен бұл науқанның таптық мәні жойылды.

3. Губерниялық комитеттер тарапынан орташалар жөнінде нақты нұсқаулар берілмеді. Олар көбінесе бұрынғы жерлерінен айрылып қалды.

4. Науқанға дайындықтың сапасы нашар болды. Зерттеу барысында белгілі болғанындай, осы іске бас-көз етіп жіберілген уәкілдердің көбі сауатсыз болды.

5. Бұл науқанның саяси мәнін жете түсінбегендіктен, партияның төменгі буындарындағы жұмыстар жүрмей, ақсады.

6. Науқанды өткізуге партия ұялары мен ауылдық Кеңес, “Қосшы” одақтары қайта бөлу науқанында кедейлерді бұл іске топтастыруда белсенділік көрсете алмады. Болыстық комитеттер мен ауылдық кеңестер бұл науқанда жеткілікті ынта танытпады. Осы науқанды жүргізу барысында кедейлердің өздерінің байларды жақтап шығуы етек алды /85/. Ақмола ауданының № 1, 5, 8-ауылдарында жер иеліктерін қайта бөлу байлар мен атқамінерлердің қолымен жүргізілді /86/. Кей жерлерде комсомолдар ру тартысына қатысып, шабындық және егістік жерлерді қайта бөлу науқанын жүргізуге қарсылық білдірді деп солардан көрді /87/. Осы жылдары Қазақстанда шабындық және егістік жерлерді қайта бөлуде жұртшылық арасында жаппай, көпшілік шаралар жүргізіліп, кедейлер мен батырақтарды ұйымдастыру қолға алынды. Бірақ та бұл шаралар айтарлықтай нәтиже бере қоймады. Кедейлер өздеріне тиген жерлерін түрлі себептерге байланысты толық игеріп кете алмады /88/.

Шабындық және егістік жер иеліктерін қайта бөлу байларды экономикалық жағынан әлсірету үшін істелген алғашқы шара деп есептелсе, олардың ең негізгі басты, байлығы болып есептелетін малдарын тартып алу арқылы тағы да соққы беру жоспарланды.

Ауылдағы патриархалдық-феодалдық қатынастардың үстемдігі ондағы еңбекшілердің “таптық сана сезімдерін” тежеді. Ауылдағы бұл кедергіні Ұлы Қазан төңкерісі де бірден өзгерте алмап еді. Оны өзгерту үшін ауыл еңбекшілерінің жаңа үкімет қажет еткен “саяси санасының оянуына”, ең алдымен, кедейлердің байларға қарсы шешуші күресі пісіп-жетілуіне алғышарт және уақыт керек болды. Ал ондай алғышарттарды Кеңес өкіметі өзі қолдан жасауға әрекеттенді.

Қазан төңкерісінен кейін-ақ қазақтар бұрынғы патша үкіметі тартып алған жерлерін қайтаруды талап ете бастады. Бірақ мемлекеттік билік тізгінін ұстап отырған Орталық пен оның Қазақстанға арнайы жіберген өкілі Ф. Голощекин бұл мәселеде көпе-көрнеу өзгеше бағыт ұстанып, әділетсіздікке барды. Ол жерлер әртүрлі құйтырқы әдістер қолданылып, қазақтарға берілмеді. Бұдан өрбіген даудай олардың арасында бір-біріне деген өшпенділігін туғызып, ұлт араздығының тұтануына түрткі болды. Осы наразылықтардың алдын алу мақсатында Қазақстан бойынша жерге орналастыруды мұқият жүргізу қажеттігі туындады. Байларды экономикалық жағынан әлсіретуді көздеген шарамен қатар патша самодержавиесінің отаршылдық саясатының зиянды зардаптарын жойып, Қазақстан аумағын тұрақты түрде егін егетін, мал бағатын уақыт талабына сай иеліктер ету міндетін шешу тұрды.

Қазақстандағы жерге орналастырудың міндеті патша самодержавиесінің отаршылдық саясатының барысында тартып алынған иеліктерді қайтару мен жерді пайдаланудағы рулық сарқыншақтарды жою болды. Жерді бөлуді ұйымдастыру арқылы ауыл шаруашылығында өндіргіш күштерді дамытып, оны социалистік жолға бағыттау; осы арқылы байдың, кулактың экономикалық күштерін шектеп, кедейлердің материалдық жағдайын жақсарту болды. Ауыл кедейлерінің сана сезімін ояту арқылы таптық күреске көтеру басты мақсат деп есептелді. Жерге орналастыру туралы мәселе шабындық және егістік жерлерді қайта бөлуден бұрын 1925 жылы сәуір айында өткен Кеңестердің Бүкілқазақтық V съезінде қаралған болатын. Съезде Қазақстан Орталық Атқару комитетінің төрағасы Меңдешовтың баяндамасы тыңдалып, төмендегідей қаулы қабылданды: “ҚазАКСР-нің барлық территориясын мал шаруашылығына қолайлы ету мақсатында табиғи-тарихи және экономикалық белгілері бойынша 3 ауданға бөлу қажет. Бірінші, егін және мал шаруашылығы үшін, ондағылар егін егіп, мал өсірумен айналысатындар, сондай-ақ, мал шаруашылығы мұнда интенсивті болуы тиіс. Екінші, мал шаруашылығы басым дамытылатын және егістікпен де айналысатындар. Үшінші, таза мал шаруашылығын жүргізуге лай-

ықты жерлері бар аудандар болуы керек. Съезд жер құрылысы жұмысын 10 жыл мерзім ішінде аяқтауға нұсқау берді. Ол 1925 жылы басталуы тиіс болды /89/.

Отырықшы жер шаруашылығымен айналысатын аудандарға барлық орыс және украин поселкелері енді. Қазақстан бойынша отырықшы аудандарға жататын жер көлемі 11,5 млн. гектар болып, ол жерлерде 167 мың шаруашылық орналасқан еді. Қазақстанның қалған жері көшпелі және жартылай көшпелі аудандарға жатты. Бұл жерлер 230 млн. гектар жер болып, олар миллионнан астам шаруашылықты біріктірді /90/. Бұл территорияның барлығы мемлекеттік жерге орналастыру қорына жатқызылды. Съезд белгілеп берген жерге орналастыру жөніндегі шаралар қазақ халқының көпшілік бөлігін қамтуы тиіс болатын. Осыған қарамастан жаппай қоныстандырудан көшпелі және жартылай көшпелі аудандарда орналасқан отырықшы жер иелері – селолардағы (орыстар) алынып тасталды. Жерді бұлай бөлудегі әрқелкілік ұлттар арасындағы араздықты қоздырды. Сол 1925 жылы өткен Бүкілқазақтық V партия конференциясының ҚазАССР-індегі жерге орналастыру жөніндегі шешімінде: “Жерді пайдаланудағы тұрақсыздық пен осы саладағы кемшіліктер Қазақстандағы ауыл шаруашылығында өндіргіш күштердің дамуын тежеуде” – деп көрсете келе, конференция Қазақстандағы жерге орналастыруды таптық негізде емес, ұлттық негізде жүргізу қажеттігін ескертті. Партияның жер туралы саясатының кезек күттірмейтін міндеттінің бірі, осы мемлекет тарапынан жүргізілетін жерге орналастыруда қазақ еңбекшілерін жермен қамтамасыз ету болды. Сөйтіп, конференция қазақ халқын жерге орналастыруды бірінші кезекке қойды да, қалған ұлттардың өкілдерін де назардан тыс қалдырмау керектігін тапсырды” /91/. Жерге орналастырудың бұл тәсілі Орталықтың стратегиялық бағытына қайшы келгендіктен, Қазақстанда жер иеліктерін меншіктену құқығы болмаса да, келімсектерге жергілікті халықпен бірдей етіп жер үлесін беруді заңдастырып, оны тікелей өзі бақылауға алды. Бұл дегеніңіз кезінде патша самодержавиясы жүргізген отаршылдық саясатпен үндес келіп, соның жалғасын тауып жатқандығын көрсетті.

Қазақстандағы жерге орналастыру ісіне өзгеріс енгізіп, оған тікелей нұсқау берген Бүкілодақтық Атқару Комитетінің Төралқасы 1927 жылы 28 ақпанда жаңа қаулы қабылдады. Мәжілістің осы № 95 хаттамасында: Қазақстандағы жерге орналастыру әрекеттері жергілікті халық пен жерге орналастыруға жататын аудандардағы келімсектер тұратын селоларда бірдей жүргізілуі тиіс екендігі міндеттелді /92/. Онда: “Қазақстандағы өндіргіш күштердің және кеңестік мемлекеттің талапқа сай дамуын қамтамасыз ету үшін ұлтаралық қатынастарды реттеу мақсатында губернияларды ауыл шаруашылық аудандарға бөлу қажет деп табады. БОАК 1928 жылдың 1 қазанынан қалдырмай, 1921–22-жылдардағы жер реформасының нәтижесінде жерсіз қалған, шындығында, тікелей ауыл шаруашылығымен шұғылданатындар және еңбек шаруашылықтары жермен қамтамасыз етілсін” – деген шешім шығарды /93/.

Сондай-ақ, Бүкілодақтық Атқару Комитеті Қазаткомды Қазақстанда аудан-ауданға бөлуді жүргізуде, ең алдымен, ұлтаралық қақтығыс жиі болатын жерлерден бастауды міндеттеді. Осыған сәйкес бұл науқанды іс жүзіне асыруды Жетісу, Сырдария және Ақтөбе губернияларында, сондай-ақ, Қостанай округында 1928 жылдың 1 қаңтарынан 1 сәуіріне дейінгі мерзім аралығында өткізу көзделді /94/.

Жер иемденуден туған ұлтаралық араздықты бүркемелеп, оның себебін басқа жақтан іздеп жасырып, бай-кулактардан көріп, соларды кінәлап, ұлтшылдыққа салынды деп айыптады. Сонымен бірге асқынып бара жатқан наразылықтарды реттеу мақсатында Бүкілодақтық Атқару Комитеті Қазақ Орталық Атқару Комитетіне дереу шара қолдануға тапсырма береді. Бірақ жағдайға сай келмейтін, нұсқаумен жүргізілген бұл шаралардан дұрыс нәтиже шықпады. Осы бағытта істелген шаралардың бірі – жерге өзара таласқан ауылдар мен селоларды назарда ұстаған губерния мен уездің қызметкерлерінің бақылауларынан мардымды ештеңе шықпады. Мұндай қазақ ауылдарында жүргізілген тәрбие жұмысының түпкі мәні келімсектерге де жер үлесін иеленуге жол ашу еді. Осындай әдістермен араздықты жоймаққа талпыныс жасалды. Алайда ұлтаралық араздықты шешуде мұндай тәсілдер қауқарсыз болып, нәтижесіз

аяқталып жатты. Жалпы бұл бағыттағы маңызды деп есептелген жұмыстар өте жылдам жүргізілді.

1927 жылы қараша айында өткен Бүкілқазақтық БК(б)П-ның VI партия конференциясына қатысқан БК(б)П Орталық Комитетінің хатшысы А.А. Андреев өз сөзінде өткен V партия конференциясының жер жөніндегі шешімін дұрыс емес деп сынады. Сондай-ақ, ол жерге орналастыруды ешқандай кезексіз, таптық негіздегі принципті ұстап жүргізуді талап етті. Ол орыстарды, да қазақтарды да жерге бір мезгілде орналастыру керектігін баса айтты. Бұлай ету арқылы қазақтар үлесінің есебінен орыс келімсектеріне “интернационализмді” желеу етіп, жер иеліктерін әперді.

Тек ғана ұжымдастыру кезінде бес жүз мыңға жуық кулактар мен орта шаруалар батыс аймақтардан жер аударылып, көбі Қазақ жеріне орналастырылды.

Сөйтіп, Орталықтың Қазақстанда “интернационализмді” желеу етіп жүргізген саясаты V партия конференциясының жерге орналастырудағы кезектілік принципі туралы шешімін жойып тынды. Ал мұндай сыңаржақ шешім шығару ұлттар мүддесіне мүлде қайшы келді. Қазан төңкерісі жеңістерінен туған ұлтаралық теңдікті кеңестік әміршіл-әкімшіл жүйенің өзі осылай жоққа шығарды.

Бұдан былай Қазақстанды мекендеуші халықтарды жерге орналастыру ұлтына қарамай бір мезгілде жаппай жүргізілуі керек деп шешілді. 1928 жылы 19 қаңтарда БК(б)П Орталық комитеті Қазақстанның VI партия конференциясының шешімін қуаттады. Сонымен бірге бұдан былай Орталық Комитет Қазақстанның партия және кеңес органдарына жерге орналастыруды жүргізгенде, ең алдымен, барлық ұлттардың кедейлері мен орташаларының таптық мүдделерін ескере отырып жүргізуді және оларды бай-кулактарға қарсы күреске топтастыруға міндеттеді. Осы шешіммен қаруланған Қазақстанның БК(б)П Өлкекомның бюросы 1928 жылғы 8 ақпандағы отырысында республика партия ұйымдарын БК(б)П Орталық Комитетінің шешімін дереу орындауды міндеттеді. Аталған қаулы Қазақстандағы жерге орналастырудың қазіргі міндетіне сай деп табылып, осы бағыттағы қордаланып қалған мәселе-

ді ретке келтіреді деген тұжырым жасалды. Қазақстан Орталық Атқару Комитеті фракциясына, Кеңестік Халық комиссарлар советіне жер туралы шешімдерін тез арада айта қарауды тапсырды. БК(б)П Орталық Комитетінің нұсқауы және VI Бүкілқазақтық партия конференциясының шешімдері, бұл жолы да іс жүзіне асырылмады. Ал оның бұлай іс жүзіне асырылмауын жер бөлу органдарының қызметкерлерінен, ұлтшыл-ауытқушылардан көрді. Орталық Комитетке жолдаған арыздарында Сұлтанбеков пен Нұрмақовтар өздерінің жерге қатысты бір-бірімен тығыз байланысты төрт мәселемен келіспейтіндерін хабарлады. Ол мәселелер: Қазақстанға қоныс аударушылар туралы; жерге орналастыру нормасын белгілеу; жерге орналастырудағы кезектілік; жер саясатындағы басшылық/95/. Бұл өзекті мәселелерді шешуді Орталық өз құзыретінен шығармады. Жергілікті ұлт өкілдері осындай республика үшін маңызды мәселелерді шешуден көпе-көрнеу шеттетілді. ҚазОАК-тің II сессиясы жүргізіліп жатқан жерге орналастыру ісі ешбір ұлтқа артықшылық жасамай-ақ, барлық халықты бір мезгілде кезексіз орналастыру барысы талапқа сай емес екендігін ескертті /96/.

Осылай II сессияның бұл нұсқауынан кейін-ақ Қазақстандағы жерге орналастыру аталған бағытпен жүруі тиіс еді, бірақ олай болмай шықты. Бұл қаулы да іс жүзіне асырылмай, сол қағаз күйінде қала берді. Сессияның қаулысын, ең алдымен, Қазақстанның Жер ісі Халкомында істейтін шенеуніктердің өздері түрлі сылтау тауып, оны орындаудан бас тартты. Сондай-ақ, Жер ісі Халкомының аппаратын жат пиғылдағы адамдардан тазарту да өте жылдам жүргізілді. Сондықтан кейбір тұстарда жерге орналастырудың сынға ұшыраған кезектілік жүйесі өмірде одан өрі жалғасын тауып жатты. Бүкілодақтық Атқару Комитетінің Төралқасы 1928 жылғы 29 наурызда арнайы шешім қабылдап, жер мәселесіндегі өзара қатынастарды және ұлтаралық араздықты жоюды реттеу жағдайын жаңаша қойды. Онда:

1. ҚазССР Орталық Атқару Комитетіне, Бүкілодақтық Атқару Комитеті Төралқасының 1926 жылғы 30 тамызда-

ғы және 1927 жылғы 28 ақпандағы қаулыларына сәйкес Қазақстанға 1925 жылғы 14 қыркүйекке дейін көшіп келген және ауыл шаруашылығындағы келушілерді жергілікті халықпен бірдей жерге орналастыру ұсынылды.

2. ҚазАКСР-дегі жерге орналастыру ісі ұлтына қарамастан, бұрынғыдай кезекке қойылмастан, бірден-бір мәселеде жүргізілуі керек деп шешілді.

3. ҚазАКСР Орталық Атқару Комитетіне жерге орналастыруда, ең алдымен, кедей және орташа шаруалардың ұлтына қарамай, жермен қамтамасыз ете отырып, олардың бай-кулақтарға қарсы күреске топтастыру тапсырылды /97/.

Осы уақытқа дейінгі Орталық Комитет пен Ресей Федерациясы үкіметінің жерге орналастыру жөніндегі атап көрсеткен қателіктері дер кезінде түзетілмейтіні сондай, адам төзгісіз сылбырлыққа жол берген Қазөлкеком сынға алынды. Орталық Комитет республиканың партия органдарынан кеңестер аппаратындағы жауапты қызметкерлердің құрамын дереу тексеруді, жат элементтерден тазарту жөніндегі тапсырманың орындалуын талап етті.

Алайда жергілікті халықтың өз елінде жерді пайдалану құқығын әр түрлі ойдан құрастырылған сылтаулар арқылы саналы түрде шектеу ұлт наразылығын тия алмады. Тексеру барысында жер ісі органында істеуші бұрынғы орыс мамандары Компартия мен Кеңестер өкіметінің саясатын мойындамады, олар ұлыдержавалық шовинизм рухындағы адамдар болды. Осының бәрі қазақ халқын жерге орналастыру жөніндегі жұмысты тежеп бақты дегенге келтірілді. Жер ісі органдарының қызметкерлерін тексеру барысында 6 губерния мен округтен 116 адам немесе 19,5 пайызы орнынан алынды. Ал, Жер ісі халкомының аппаратында 28,5 пайызы жат элементтер ретінде қызметтерінен кетірілді /98/.

Жерге орналастыру іс жүзінде мардымсыз болды. Жерге орналастырудың бірінші сатысында барлық шаруашылықтың 360000-ы немесе 33,1 пайызы жаппай жерге орналастырумен қамтылды. Бұл – Қазақстандағы жаппай жерге орналастыруға жататын жерлердің 10,8 пайызы. Жерге орналастырудың екінші сатысында оған 162000 шаруашылық тартылды немесе ол-барлық шаруашылықтың 14,5

пайызы, бұл дегеніңіз – Қазақстандағы жаппай жерге орналастыруға жататын жердің 3,3 пайызын құрайды /99/.

Күн тәртібінен түспеген бұл мәселенің нәтижесі айтарлықтай көзге көрінбесе де, ҚАССР-ді мекендеуші барлық шаруалардың кедейлері мен орташаларының мүдделеріне сай шешілді деген тұжырым жасалды. Сөйтіп, жер ісі мәселесіндегі ұлтшылдық пиғылдар жойылды деп, большевиктер өздері ойлап тапқан “ұлтшылдықты” өздері жойған болды. Буржуазиялық ұлтшылдарға олардың жер ісін жүргізудегі бұрмалаушылықтары мен астыртын қастандықтары ашылмастан бұрын-ақ соққы берілді, деп айыптауы бұл істегі тарихи шындықты өз пайдаларына шешуге тырысқан билік басындағылардың зымияндық әрекеті болды. Ұлттық принципке сай кезек арқылы жүргізілмек болған талпыныс та жерге орналастыруда қазақ еңбекшілерінің жерге деген мұқтажын шеше алмайтын еді. Оның басты себебінің бірі – жерге орналастырудағы ұлттық ерекшеліктермен бірге, өзге халықтың мүддесіне немқұрайды қарап, билікті бір қолға жинақтаған Орталықтың, яғни КОКП-ның теріс саясаты еді. Екіншіден, Қазақстандағы жерге орналастыру мәселесіне жауапты қызметкерлердің көбі орыс ұлтынан болды. Жергілікті халықтың мұң-мұқтажын түсінгісі келмейтін олар жерді пайдаланудағы ұлттық ерекшеліктерді есепке алмады. Осы орайда қазақ шаруаларының мүдделерін жақтағандар түгелімен дерлік “ұлтшылдар” деп айыпталды.

Бұл кезеңде жерге орналастырудың соңын тоспай-ақ, байдың экономикалық негізін жойып, кедейлерге нақты көмек көрсету керек деп есептелді. Осы мақсатқа жету жолында өлкелік комитет пен Қазақстан үкіметі БК(б)П Орталық Комитетінің және Ресей үкіметінің нұсқауымен ауылдағы шаруашылықтардың жерін ондағы жан басына шағып теңестіру үшін қайта бөлуді жүргізді. Қазақ тарихында ауылдық жерлерде алғаш өткізілген мұндай қайта бөлу бай мен ауқатты шаруалардың шабындық және егістік жерлерін тартып алып кедейлерге, батырақтарға, орташаларға үлестірумен аяқталды. Жер иеліктерін қайта бөлу арқылы Қазақстандағы партия, кеңес органдары байларға қарсы кедейлердің таптық күресін жандандырамыз деп

жанталасты. Сөйтіп, кедейлерді байлардың ықпалына шығарып алып, компартия мен пролетариаттың ықпалына бағындырамыз деуі шынайы жағдаймен санаспай, асығыс жасалған тұжырым болды. Бұл тұжырым өмір шындығынан алшақ жатты. Қайта бөлудің арқасында патриархалды-рулық сарқыншақтарды жойып, байлардың беделін түсіреміз деген жоспардың іске асуы қиынға соқты. Тұтас шаруашылық рөлін атқарған рулық қауымды бұзып, жерді қайта бөлу, оны пайдалануда бай мен кедейлерді теңестіреді деген үміт ақталмады. Өйткені кеңсе жағдайында қабылданған осынау өміршіл-әкімшіл үстірт шешім өмір шындығынан аулақ жатты және қазақ ауылының объективті, субъективті мүмкіндіктерін ескермеді.

Қазақ жерінде ірі байлардың мал-мүлкін, жер-суын көмпескелеудің одақ көлеміндегі бай-кулақтарды тап ретінде жою саясатынан бұрынырақ басталуында да бір гәп болды. Оның мәні келімсектерге алдын-ала жол ашу еді. **Кеңес өкіметі тұсындағы саясаттың басты мақсаты – әуелі келімсектерді қоныстандыру, сонан соң қазақтарды орыстандыру болған.** Осы мақсатқа беріле қызмет етіп “кіші Қазан” бағытын жүргізу науқанына белсенді ат салысқан Бақытжан Қаратаев секілді ел азаматтары, ұлт мүддесін қара басының қамына айырбастап туған еліне опасыздық жасауға дейін барған. Ол: “Шелек ауданының Қорам тоғаны бойында 24 мың гектар жер, Оңтүстік Қазақстан уәлаятында 5 мың қожалық орналастыруға болатын 30 мың гектар жер, Шу өзені алқабында – Қордай ауданында 100 мың гектар, Қостанай, Қарағанды және Солтүстік Қазақстан уәлаяттарында 200 мың қожалық сиятын 3 миллион гектар жер бар екенін көрсете келе, Қазақстан бойынша “91 миллион гектар бос жатқан жер бар” /100/ деп хаттап мәлімет берген. Міне сол кездегі республика басшылығындағы азаматтардың көбі сұрқия саясаттың ығына жығылып, орыстардың қазақ жеріне баса-көктеп келіп орналасуына өздері осылай жол ашып отырған. Ал мұндай “интернационалист” басшылардың ағат қадамынан бүгін тұтас бір ұлт зардап шегіп отыр....

Төңкерістен кейінгі қазақтың “Жер туралы Декретінің”

негізінде республикадағы барлық қоныстарымен қатар бүкіл жер иеліктері де халықтық меншікке айналды деп түсіндіріліп келуі де сол баяғы отарлау саясатының тікелей жалғасы еді. **Оған дәлел қазақтың игі жақсыларын көмпескелеу мен тап ретінде жоюдың соңы олардың иелігіндегі жайылымдық, шабындық, егістік жерін келімсектер үшін ариу болып, ал жер-су реформалары “кетпейтін қонақтарымыздың” жер мен суды пайдалану құқығын мемлекеттік тұрғыдан заңдастыруға бағытталды. Осы “жер – бүкіл халықтық меншік” деген алдамшы қағида келімсектердің пайдасына, автохтонның зиянына ғана сөйледі. Жер әманда жергілікті халықтың ұлттық меншігі екендігі ескерілмеді.**

Коммунистік партия қазақ халқын отырықшыландырмайынша Қазақстанның халық шаруашылығын социалистік жолмен қайта құрға болмайтынын түсінді. Бірақ көшпелі қазақтарды жерге орналастыру және отырықшыландыру коллективтендіру негізінде жүргізуі тиіс болды. 1929 жылы 6 қарашада Қазақ өлкелік партия комитетінің бюросы отырықшыландыруды ауыл шаруашылығын дамытудың аса маңызды құрамдас бөлімі ретінде бесжылдық жоспарға кіргізді. Осы жылы 29 желтоқсанда республика Халық Комиссарлары Кеңесі жанынан отырықшыландыруға ықпал жасайтын арнайы комитет құрылды. 1930 жылы 9 қаңтарда VII шақырылған Қазақ Орталық Атқару Комитетінің II сессиясында “қазақ халқын отырықшыландырудың жолдары туралы” мәселе қаралды. Ол бойынша бесжылдықтың соңына дейін қазақтардың 808 мың шаруашылығы жерге орналастырылуы, ал 567 мыңы отырықшыландырылуы тиіс болды. Бірақ Голощекиннің қабылданған бұл шешімі асығыс ойластырылмай жасалған қадам болды. Онда “негізінен мал шаруашылығымен айналысатын көшпелі қазақтарды жерге тұрақтап қоныстануға қалай және қандай жолмен көндіруге болады” – деген басты сұраққа жауап болмады. Ұжымдастырудағы зорлық-зомбылық әрекеттері қазақтарды көшпелі күйден босқынға айналдырғаны, жаппай аштық-қырғынға ұшыратты. Бұл қасіреттің болатынын Смағұл Сәдуақасұлы, Жалау Мыңбаев, Бөкейхановтар қаншалықты ескерткенімен Голощекин оларды тындамады.

Ірі қазақ байларын тәркілеу

Марксизм-ленинизм классиктері атанған Ленин мен Сталиннің өз заманының тарихи тұлғалары болғанын ешкім жоққа шығара алмас. Алайда олардың ойлап тауып, өмірге енгізген тапқа бөлу ілімінің Қазақстанға, оның жергілікті байырғы тұрғындары-қазақтарға да сол кезде қажеті шамалы болған еді. *Ал енді “бұл ілімге зәру” емес қазақ жеріне олар тіпті аяқ та баспаған болатын. Оның халқының ұлттық ерекшеліктеріне мән де бермеген және білуді мақсат та етпеген адамдар болған.* Сөйте тұра сырттай долбарға сеніп, әр түрлі науқан жасау арқылы, халықты апатқа ұрындырды.

Езілуші таптың “Ұлы көсемі – күн көсемі” атанған В.И. Лениннің басшылығымен Ресейде болған 1917 жылғы Ұлы Қазан төңкерісі, орыстар “бұратана” деп атаған қазақ халқының санасында жоқ, үш қайнаса сорпасы қосылмайтын тап деген ұғымды әкеп таңды. Ал тап дегеніміздің өзі саяси бір мақсатқа жұмылған әлеуметтік күш деген мағынамен астасады. Қазақ жерінде мұндай әлеуметтік күш бұрын-соңды болған емес. Демек, ондай “ілім” әу баста-ақ қазақтарға мүлдем жат болған. Солай бола тұрса да, Лениннің осы ілімі Қазақстанға зорлықпен жоғарыдан енгізілді. Сөйтіп, жоқ жағдайдың өзі барға бағаланып, капиталистік қоғам – Ресейдегі жүргізілген таптар күресі қазақ жеріне ойланбастан көшірілді. Ол кездегі Ресейдің алпауыт капиталистері мен қазақтың ірі байларының арасындағы айырмашылықтар жер мен көктей екендігі тіпті ескерілмеді.

Қазан төңкерісіне дейін Ресейде әрқайсысында кем дегенде 16 жұмысшысы бар өнеркәсіп орындарының жалпы саны 1866 жылы 2,5–3 мың болса, 1903 жылы ол 9 мыңға дейін өскен /101/. Бұл өндіріс орындарының иелерін-капиталистерді қазақтың 20-жылдардағы байларымен салыстыру үлкен ағаттық болды. Қанаушы тап деп танылған бұл байлардың 6 миллионнан астам халқы бар Қазақстан бойынша саны бар-жоғы 696-ақ адам болған. Міне, саны мыңға да жетпейтін осы “байлардың” шаруашылықтарында жалшылықта жүргендердің әрқайсысының отбасымен

өмірегінде орта есеппен саны 10–15-тен аспады. Бұл жағдайда осы 696 “бай” Қазақстандағы тұтастай 6 миллион халықты қанады деген тұжырым қисынға ешбір сыймайтын. *Осы “қанаушы таптар” туралы зерттеу жүргізген профессор Кушнер: “Мен қазақ ауылында “тап күресі мен әлеуметтік таптарды іздеп едім, бірақ оларды таппадым”/102/, өйткені “ауылда капиталистік қатынастар жоқ, яғни таптық жіктелу жоқ”/103/ – деуі бұл мәселенің жасанды, саясаттан туған ұғым екендігін көрсетеді.*

Ал осы кеңес дәуірінің 20-шы жылдары Қазақстанда қанша бай, қанша орташа немесе қанша кедей болды дегенге большевиктер көзімен қарасақ, оны мына төмендегі кестеден байқауға болады /104/:

1-кесте

Қолындағы мал басына шаққандағы Қазақстандағы әлеуметтік таптар саны

№	Мал саны бойынша (ірі қараға шаққанда)	Әр жылдардағы мал қожалықтарының саны (пайыз есебімен)			
		1924–25	1925–26	1926–27	1927–28
1.	5 малға дейінгілер	75,3	64,5	56,1	56,1
2.	5-тен 20 малға дейінгілер	23,5	31,9	37,8	37,0
3.	20-дан 50 малға дейінгілер	1,0	3,0	5,0	5,6
4.	50 малдан жоғарылар	0,2	0,6	1,1	1,3
		100	100	100	100

Осы кестеден көріп отырғанымыздай, 1928 жылға қарай қазақ ауылындағы кедей мен батырақтар саны халықтың 60 пайызына жеткен. 50-ден астам малы бар ауқаттылар қазақтар арасында бір пайыздан сөл ғана жоғары. Бұдан сол кездегі барлық батырақ пен кедей атаулының байлардың қанауында болды деген тұжырымның ешқандай негізсіз екендігін аңғаруға болады.

Қазақ халқының ғасырлар бойғы дәстүрлі, көшпелі тіршілігінің, негізгі шаруашылығының тұтқасы болып келген байларды “қанаушы тап” деп тану, бұл мәселе төңірегінде

қызу талас тудырды. Бұл бағыттағы соңы идеологияға нағаланған теориялық даудың күшеюіне 1923 жылғы III конференцияда сөйлеген Халық ағарту комиссары, “Еңбекші зақ” газетінің жауапты редакторы С. Сәдуақасұлының байлар меншігін тәркілеуге байланысты айтқан пікірін өзгеше мазмұнда болуы әсер етті. Онда ол: “Қазіргі кезең ел сілкіністерге емес, бейбіт еңбекке мұқтаж. Елді жаппай экспроприациялар емес, еңбек пен ғылым құтқармақ... Патша үкіметі тұсында мұндай дүрлігіс туғызу қызы болғанымен, қазіргі жағдайда бізге қазақ даласында ондай жасанды ушықтырулар туғызудың қызығы шамалы” /105/ – деп бұл саясаттың олқылығын атап көрсетті. “Ол байлар қаржысын пайдалана отырып, кедейлерге көмек қорын жасауды ұсынады. Сөйтіп, Смағұл ауылдағы әлеуметтік-экономикалық қатынастарды революциялық әдістермен өзгертуге қарсы болып, оның зияндылығын ашып көрсетті.

Ал С. Қожанов болса, ауылда орта ғасыр қалдықтары, феодалдық-патриархалдық ықпал әлі де күшті, текті феодалдар сан жағынан байлардан аз және оларды тікелей байлармен шатастыруға болмайды деп, ұлттық ерекшеліктерге де назар аударудың керектігін ескертеді /106/. Сондай-ақ, жоғарыдағы пікірді жақтаған азаматтардың бірі ХКК-нің төрағасы Нығмет Нұрмақов болды. 1926 жылы қараша айында өткен Өлкелік партия комитетінің пленумында “Ауылда Кеңестерді құру” деген тақырыпта жасалған баяндамасында: “Қазақ кедейінің жағдайы өте нашар, оның байға барып жалданудан басқа шарасы жоқ. Біз, Кеңес мемлекеті, бүгінге дейін кедейдің материалдық жағдайын өзгертетін, сол арқылы ауылдағы байлардың ықпалынан құтылуға көмектесетін шараларды іске асыра алмай отырмыз. Біреулер ауылда жүргізілген бұл тығырықтан шығатын жол жоқ, егер болса, ол – біреу-ақ, яғни қазақ кедейін экономикалық тәуелділіктен құтқару үшін бай шаруашылығын экспроприациялау керек деп ойлайды. Менің пікірімше, Қазақстандағы Совет билігінің 9 жылдық өмірінен кейін қолымызда пролетарлық мемлекеттің барлық билігін ұстай отырып, біздің ауылдағы байға партия Қазан төңкерісінен кейінгі алғашқы күндері қолданған әдістерден басқа да әдістермен ықпал ете аларлық күшіміз бар” /107/.

Өлкелік комитеттің II пленумы байға салық саясатын қысқартуға ықпал етуді ұсынды. Биылғы жылы біз бұл әдісті қолданып байқамақпыз. Кедей қожалықтарының шамамен 40-қа дейін, ал, қайсыбір аудандарда 60 пайызға дейін мөлшері салықтан босатылады, сөйтіп, ауыл шаруашылық салығының бар салмағы ауылдың ауқатты бөлігіне түседі. Менің пікірімше, біз алда да байларға салық салу әдісін күшейту, оның есесіне кедейлерді мүмкіндігінше босату, орташалардың төлейтін үлесін жеңілдету тәрізін ұстануға міндеттіміз. Бұдан басқа, жергілікті бюджеттерде қазақ кедейлеріне көмек беретін мәдени-шаруашылық қорларын ұйымдастыру үшін ірі бай шаруашылықтарына ерекше салық салу көзделуде. ...Салық саясаты арқылы ықпал етуден басқа да біздің мүмкіншіліктеріміз шектілікті” /108/ – деп, оның жолын да көрсетті.

Ал, осындай замана ағымын ерте сезген азаматтар тек жоғарғы қызметтегілер ғана емес, жергілікті жерлерде де болды. Байларды тәркілеудің зиян екенін алдын ала болжап, қазақтың малдан басқа тіршілік көзінің жоқ екенін жоғары орындарға хабардар етіп, тәркілеуге өздерінің қарсылығын білдіріп бақты. Солардың бірі – Адай уезі “Қосшы” комитетінің төрағасы Сейітқазыұлы болды. Ол өлкелік “Қосшы” комитетіне 1926 жылдың 10-қазанында (яғни байларды тәркілеуден бір жыл 10 ай бұрын) “Қазақ елінің шаруашылығы тек малмен есептеледі. Фабрика, завод, т.б. үлкен өнеркәсібі жоқ. Олай болғанда бай мен ірі байдың айырмасын қалай ажыратамыз? – деген мазмұндағы хат жазады /109/. Ал мұндай ел ішінен барған хаттар мүлдем назарға алынбады. Ондай пікірлердің барлығы кеңес өкіметінің саясатына қарсы деп есептеліп, “ұлтшылдық” әрекет ретінде танылды.

Жоғарыда айтылған пікірлердің түйіні қалайда алдағы жасалғалы отырған қасіретке апарар революциялық әдістерден бүгін, яғни дер кезінде, бас тартып, бұл мәселені бейбіт жағдайда шешудің әрекеті еді. Бөтеннің тіліне еріп, өз халқын қасірет жолына итермелеген пиғылды жақтаған азаматтардың бірі Ораз Жандосов болды. Ол осы пленумда ұлт ішіндегі таптық міндеттерді шешуге ең басты назар аударылу қажеттігіне арнайы тоқталып, қазақ ауылында

байлармен күресті тек бейбіт экономикалық әдістермен ғана емес, сонымен бірге саяси күш қолдану әдістері арқылы да жүргізуді ұсынды. Оның түсінігі бойынша шара қазақ қоғамын байлардың зорлығынан ғана емес, сондай-ақ, феодалдық, рулық қатынастардың сарқынығынан да құтқару үшін керек болатынын атап өтті. О. Жандосовтың бұл бағытын О. Исаев, А. Мусин сияқты қайраткерлер қолдап, қолпаштады. Мәселен, Мусин: “Қазақ елінің үстімен Октябрь қан төгусіз жүріп өтуі керек”, – деп Голощекиннің пікірін қайталады /110/. Ал, осындай адасушылыққа қарсы Смағұл: “Қазақ ауылы әлі соққы, Октябрьдің қысымын, көрген жоқ, сол бұрынғы күйінде. Қазақ ауылы 17 жылы орыс қалалары көрген тонаушылық пен шапқыншылықты көрген емес. Сондықтан да қазақ өлкесі үстінен кішкене Октябрьмен жүріп өту керек. Байларға кім екенімізді танытайық”, – деген пікір бар. Ал мен болсам міне осындай пікірге қарсымын! *Меніңше, қазақ ауылы үстімен дауылдатып өтпей-ақ, тап күресін басқаша жүргізуге болады. Егер коммунистік партия билікті алғаннан мемлекетті қиратуға ұмтылса, енді билікті алған соң, оны қалпына келтіруге ұмтылғаны жөн.* Қазақ шаруашылығын күйретіп, біз өз саясатымызды жүргізе алмаймыз” – дей келіп өз ойын былай жалғастырады: “Елдің байлығын арттыру, шаруашылығын көтеру – біздің негізгі міндетіміз. Еңбекшілердің мүддесі де осы мақсаттардың орындалуына тәуелді болып отыр. Ал, бұл бағыттағы жұмыстар барысында мемлекет қаржысы жетпейтіні белгілі, міне, осы тұста байлар қаржысын неге пайдаланбасқа? Байлардың қаржысы арқылы неге кедейлерге көмек қорын жасамасқа? Ал осы шараларды дау-жанжалсыз, қиратусыз, салық салу арқылы істеуге болады ғой” /111/ – деген бұл ұсыныстары, “ұлтшылдық” ретінде айыпталды.

Осындай “оңшыл” деп ат қойып, айдар тағылған қайраткердің бірі егіншілік Халкомы Ә. Әлібеков болды. Ол да бұл мәселе төңірегінде өкіметтің ауылдағы әлеуметтік және экономикалық саясатын талдай келе: “Біз кедейлерге кредит, ауыл шаруашылық өндіріс құралдарын беруде және мектеп құрылысын салуға көмек беруде шарасыз-

жүргізіп отырмыз, ал мұндай жағдайда кедейдің бай-
лардан өз бетінше өмір сүре алатындығына көзі жетпей
қалса, Жандосов ауылда кедей байды соншалық жек көреді
деді: “...біл бекер, егер солай болса бізге жергілікті жерлерде
қаржы және кеңес ұйымдарын құру мұндай қиындыққа
кеңес еді” /112/ – деп, біріншіден, еңбекші бұқараға өз
қажетінде қажет көмектің берілмей отырғандығына, ек-
іншіден, ауылдағы таптық қайшылықты асыра бағаламау
жөніндегі назар аударды.

Міне, қазақ халқының тағдыры шешілетін осы тұста
Смағұл және оның жақтастары қазақ халқына төнген бұл
әлеуметтік апатты дер кезінде сезіп, оны болдырмауға
ерекштеніп бақты. Олар ірі байларға қолданылмақшы зор-
лық әдістеріне қарсы болып, жағдайды салық саясатымен
реттеуді ұсынды. Алайда билікті бір өзі иемденген Өлке-
комның хатшысы Ф. Голощекин партияның жалпықазақ-
тық VI конференциясында “жартылай феодалдарды түп-
тамырымен құрту, байға күшті қысым жасау негізінде ау-
ылды орташаландыру және қазақ батырағы мен кедейіне,
орташасына ерекше көмек беру” мәселесін партия мүше-
лерінің алдына негізгі міндет етіп қойды /113/.

Сөйтіп, Ұлы Қазан төңкерісінен кейінгі 11 жыл уақыт
бойы қанаусыз, тапсыз қоғам-социалистік құрылыста өмір
сүріп келсе де, қазақ жерінде Кеңестер өкіметі жаңадан
“тап жауларын” қолдан жасап, оларды жоюды басты мақ-
сат етіп қойды. Кеңес өкіметінің тап жаулары-қазақ байла-
ры мен ауқатты шаруалары еді. Сөйтіп қызыл өкімет бай-
ларды жоюға бағытталған “кіші Қазан” төңкерісін жасау
қағидасын іс жүзіне асыруға қызу кірісті. Тап жауы деп ат
қойып, айдар таққан байлар қазақ халқының сүт бетіндегі
қаймағындай болған, ауқатты, білімді, саналы тобы, бетке
ұстар бөлігі болатын. Қазіргі саясаттану тілімен айтар бол-
сақ сол халықтың бетке ұстар “элитасы” еді.

Ал большевиктер жүргізілген науқанның – “кеңестенді-
ру саясатының” ойдағыдай болмауының себебін қазақтың
осы бөлігінен, яғни “ауқаттылардан” көрді. Сөйтіп, олар
қазақ зиялыларын Кеңес өкіметіне қарсы деген сыңаржақ
пікірден таймады. Мұндай кінәлау, айыптау мүлде негізсіз

еді, өйткені қазақтардың басым бөлігі, оның ішінде отырған ауқаттылар, Кеңес өкіметін, оның саясатын көп жағдайда түсінбесе де қабылдады. Түсінбеушінің басты себебінің бірі – ең әуелде кеңес саясатының бұл халыққа аспаннан жай түскендей әбігерге түсіріп, бірде-бір зорлықпен енгізілуі, оларды үркітіп, шошындыруы. Кеңес өкіметінің арам пиғыллы мен оны жүргізген дәрекі саясаты бейқам өмір сүріп жатқан момын халықты әуелден өзін қарсы қойып алды. Кеңес өкіметі өздері уағыздаған адамды адам қанамайтын қоғам құру қағидаларын өздері бұзып, оны көпе-көрнеу жоққа шығарды. Сөйтіп, тап күресі қағида-дасына әбден берілген кеңес мемлекеті шаруалардың жеке меншік шаруашылығын, байлар мен жартылай байларды жоюға 20-жылдың екінші жартысынан бастап кірісіп кетті. Оларды құртудың неше түрлі құйтырқы жолдары, әдістері таңдап алынды. Ол әдістің негізгісі олардың өмір тіршілігінің көзіне айналған малдарын тәркілеу еді.

Ірі байлардың малдарын, үй-жабдықтарын, заттарын тәркілеу қазақ ауылындағы жартылай феодалдық-рулық құрылысты жоюға арналған шара деп белгіленді. Осы шара 696 ірі бай шаруашылығының әп-сәтте тып-типылын шығарды. Бұл науқан төмендегі қаулы негізінде жүргізілді. Осы Қазақстанның Орталық кеңесі комитеті мен Халық комиссарлар кеңесі Қаулысының “Еңбекші қазақ” газетінің 1928 жылғы қыркүйек айының 5 күнгі санына шыққан бірінші нұсқасында: “Қазақстан Республикасы мәдениет, шаруашылық жағынан артта қалған ұлттардан құралған. Өкімет бұл уақытқа шейін бірсыпыра істер істесе де, қазақ елінің төңкерістен бұрынғы күйі әлі ойдағыдай өзгеріп кеткен жоқ. Оны Қазақстанда Кеңес өкіметі орнағаннан бергі істелген жұмыс тәжірибесі көрсетіп отыр: осы күнге дейін ірі байлар, ақсүйек шонжарлар кеңес өкіметінің негізгі жұмысына кедергі болып келді, өкіметке қарсы үгіт таратты, ұлттардың арасын шиеленістірді. Ел арасында рушылдықты күшейтті, екінші жағынан, кедейлердің өзіне күні түсіп отырғанын пайдаланып, Қазақстан Республикасының шаруашылық, мәдениет жағынан ілгері басуына бөгет болып келді”, /114/ – деп жүргізілуге тиіс шараларды жан-жақты тізбектей көрсеткен.

Большевиктердің “Қазан” төңкерісінен бергі 11 жыл бойы қолдан жасалған негізсіз қағидаға сүйенген социализмді іргетасын қазақ жерінде ойдағыдай құра алмай әуретісіп, тығырыққа тірелуі заңды құбылыс болды. Өйткені кеңес саясатының дамуының ерекшеліктерін ескермеген большевиктер кеңес мүддесіне қарсы шықты, заңсыздық пен қиянатқа беріп қазақтардың тіршілігіне зардабын тигізіп, орнына қарсы шықпайтын қасіретке ұшыратты. Өздерінің саясатын іс жүзінде асыру жолындағы кедергіні, оның әу баста қате екенін білмейтіндей болып, байлар мен көзі ашық оқыған қазақтардан үрейленді. Сөйтті де, осы жалған саясат тудырған тығырықтан шықтың оқыған, көзі ашық, ауқатты бөлігін аластау арқы-мен шықпақ болды. Бұл шешім төмендегі қаулыны өмірге айналдырды. Кедей мен орташаларды ірі байларға, ақсүйек шонжарларға кіріптар етпей, олардың ықпалынан, қанауынан құтқарып, еңбекшілердің мәдениетін, шаруашылығын көтергісіз, ілгері басуына жағдай туғызу үшін Қазақстан Орталық Кеңес комитеті мен Халық комиссарлары кеңесі төмендегі қаулыны қабылдаған. Сол қаулының кейбір тармақтарының мазмұны төмендегідей:

1. Үлкен байлығының арқасында бұрынғы ата жуандығына, бектігіне, мықтылығына сүйеніп, ел ішінде рушылдықты қоздырып, кеңес жұмысының ілгері басуына кеселін тигізіп келген Қазақстандағы ірі байлар жер аударылсын.

Бұл айтылғандарға Адай округі, Қарақалпақ облысы, Сырдарияның мақта егетін аудандары кірмейді.

Ескерту: 1. Осы ыстатиада айтылған жер аударылуға тиісті ірі байға қосылатындар: көшпелі аудандарда барлық мал санын ірі қарамен есептегенде 400-ден жоғары қарасы бар байлар, отырықшы аудандарда ретіне қарай 150-ден жоғары қарасы бар байлар. Отырықшы аудандарда ретіне қарай жоғарғы көрсетілген норманы кейбір байға 100 қараға шейін кемітуге Қазақстан халық комиссарлары кеңесінің қақы бар.

Ескерту: 2. Кейбір малы бар адамдардың малы мына жоғарғы ескертуде айтылғаннан кем бола тұрып, өз қылығы, қылмысы жағынан бірінші ыстатиадағы жер аударылуға тиісті адамдардың қатарына кіретін болса, ондайларды Қазақстан халық комиссарлары кеңесінің ерекше қаулысымен жер аударуға болады.

а) Осы қаулының бірінші ыстатиясына ілігіп жер аударылуға тиісті болған адамдар, олардың үй іші бұрын шаруашылық құрып тұрған жерінде енді тұра алмайтын болса, ол құқықтан мүлде айрылады.

б) Осы қаулының бірінші ыстатиясына ілігіп жер аударылатын адамдардың, олардың үй ішіндегі жанның қандай да болса, қай жерде болса да, шаруашылыққа қатысты барлық мал-мүлкі кәмпескеленеді (алынады). Кәмпескеленгенде еңбек етіп, кәсіп істеуге жетерлік қана мал, құрал-сайманы қалдырылады. Шаруашылыққа байланысы жоқ үй ішілік мүліктері (киім-кешек, көйлек-көншек, орындар, үстел қазан-ошақ сияқты нәрселер) және азық-түлік кәмпескеленбейді.

Осы ыстатияның 5 тармағында кеңес жұмысына қарсылығын қоймай келген бұрынғы ақсүйек сұлтан, хан тұқымдары, болыстықты өмірі қолынан шығармай патшадан айрықша шен алып келген ескі болыстар осы қаулының бірінші ыстатиясына тура келмесе де малы кәмпескеленіп, өзі бұрынғы қонысынан қуылады...

9. Орталық кәмесие құрылғанда оған төраға болып Қазақстан Орталық Кеңес комитетінің ағасы, иә президентінің бір мүшесі белгіленеді. Кәмесиеге мүше болып кіретіндер – Қазақстан халық комиссарлары кеңесінің төрағасы иә оның орынбасары, жер-су комиссариатынан біреу, мемлекеттік саясат мекемесінен біреу (саясат мекемесінің бастығы иә оның орынбасары), қосшыдан біреу, орман-тоғай қызметкерлері одағынан біреу.

10. Өкіріктік кәмесиеге өкіріктік кеңес комитетінің ағасы иә оның орынбасары аға болып белгіленеді. Мүшелері өкіріктік жер-су бөлімінің меңгерушісі, саясат мекемесінің бастығы, қосшы мен орман-тоғай қызметкерлері одағынан бір-бірден өкіл енеді.

Ескерту: Орталық және өкіріктік комиссияларға кеңес беру дауысымен прокурор қатыса алады.

11. Осы қаулының 16 ғ-истатияларында көрсетілген адамдардың малын алу, жер аудару, бұрынғы орын тепкен жерінен көшіру, алынған малдарын бөліп беру

ыстары өкіріктік кеңес комитеттеріне тапсырылады деген әр тармағынан сүс көрінген нұсқаулардан айрылған.

Байларды тәркілеп елді тоздырған, біле тұра ашаршылыққа ұшыратқан, әміршіл-әкімшіл жүйенің солақай саясатынан туған бұл Қаулы 1928 жылы 24 қаңтарда Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесі жасырын өткізген кеңесте қабылданған еді.

Жоғарыда аталған қаулы бойынша жер аударылатын байлардың малын кәмпескелеп, о малды кедейлерге таратқанда, Қазақстан комиссарлар кеңесінің осы ұйғарған жолымен іс қылсын – деп төмендегі беріліп отырылған балама құжатты да жасаған. Ол бойынша:

1) екі жасқа толған жылқы, сиыр, өгіз, түйенің әрқайсысы бір ірі қара болып есептелді.

2) ұсақ малды ірі қараға есептегенде, мынадай сан қолданылсын деп жазылған. Онда:

Құлынның – 3-еуі бір ірі қара болады,

Тайдың – 2-еуі бір ірі қара.

Құнанның – 1,5-і бір ірі қара.

Құнажын сиыр мен құнан өгіздің – 1,5-і бір ірі қара болады.

Тайыншаның – 3-еуі бір ірі қара болады.

Бұзаудың – 5-еуі бір ірі қара,

Қойдың – 5-еуі бір ірі қара,

Ешкінің – 6-ауы бір ірі қара,

(түбіт жүнді) меринос қойдың 3-уі бір ірі қара, ботаның 3-еуі бір ірі қара, тайлақтың 2-еуі бір ірі қараға баланған.

Ескерту: қойдың биыл туған тоқтысы ірі қоймен бірдей болып есептелген.

3) байдан алынған малды тиісті жолмен үлестіргенде (құлын, бота, бұзау сықылды) сүт еміп жүрген түлік енесінен айрылмайтын болсын.

Қазақстанның комиссарлар кеңесінің ағасы: Нұрмақұлы Нығмет;

Хатшысы: Петрова деп қол қойылған /115/.

Осы қаулы сол кезде қазақ байларын тәркілеу деген

сылтаумен жүргізіліп, халыққа қарсы айуандықтың, лаудың не бір жан түршігерлік түрлеріне жол берілді. Соның бірі – “тәркіленушілерді” туып-өскен жеріне аластау.

“Қазақстан Орталық атқару комитеті мен Комиссарлар Кеңесінің 1928 жылғы 27 тамызда шығарған Қаулысындағы жер аударылатын адамдардың баратын жерлерін алдын ала белгіленіп оны Республика көлемінде мынадай тәртіппен жүзеге асырған. Ақмолалықтар Үйшікке (Петропавл-Гурьев), үйшіктіктер Қызылжарға (Петропавл-Гурьев), қызылжарлықтар мен керекуліктер (Пауладар-Павлодар) Ақтөбеге, ақтөбеліктер Қарқаралыға, қарқаралылықтар Қостанайға, қостанайлықтар Семейге, семейліктер Сырдария өкірігіне, сырдариялықтар мен жетісулықтар Оралға (Текеге), оралдықтар Жетісуға, қызылордалықтар Адай өкірігіне жер аударылған. Ал Қазақстан бойынша тәркіленіп жер аударылғандар саны төмендегі кестеде көрсетілген /116/. Осы науқанның салдарынан жүз мыңдаған бауырларымыз ата жұртын тастап, шетелдерге кетуге мәжбүр болған.

2-кесте

Қазақстанда 1928 жылғы байларды тәркілеу мен жер аудару

Тәркіленген және жер аударылған шаруашылықтар саны									
№	Округтердің атаулары	Тәркіленіп, жер аударуға ұсынылғандар	Тәркілеуші ұшырағандар	Аудандар бойынша тәркіленгендер			Оның ішінде декреттің баптары бойынша		Округтен басқа жаққа жер аударылғандар
				Отырықшы	Жартылай көшпелі	Көшпелі	Ірі байлар	Жартылай феодалдар	
1	Гурьев	40	24	—	24	—	17	7	18
2	Орал	66	71	11	60	—	56	15	71
3	Ақтөбе	60	61	20	41	—	51	10	61
4	Қостанай	65	65	19	46	—	55	10	61
5	Петропавл	24	34	3	31	—	25	9	34
6	Ақмола	45	46	28	18	—	37	9	43

Павлодар	45	33	13	20	—	26	7	33
Семей	88	64	13	51	—	44	20	60
Қарқаралы	58	56	—	56	—	48	8	56
Алматы	80	82	—	76	6	71	11	82
Сырдария	89	106	20	52	34	88	18	97
Қызылорда	40	54	—	33	21	42	11	53
Барлығы	700	696	127	508	61	560	135	669
% есебімен	100	99,4	18,2	73	8,8	80,6	19,4	96,1

Осылай көмпескеге аса үлкен мән беріліп, бастапқы қаулы жариялана сала, күні ертесінде-ақ ол қосымша түзетіліп, толықтырыла түсті. Қазақстан Орталық комитеті мен Комиссарлар кеңесі науқан “өз міндетін толық атқарып”, соны қызыл қырғынға (қуғын-сүргінге) ұласқанша, яғни 1928 жылдан шамамен 1936 жылға дейін (нөмірі 86-1-актінің 4 беті) әуелгі қаулыға үздіксіз түзету енгізіп, қосымша тараулар мен тармақтар қосып, олардың үстіне бұрынғы ұйғарымдарды мейілінше қуаттандыра түсетін нақты-нақты нұсқаулар шығарып, нұсқауларға үстеме құйтырқы жобалар жасап, жобаларды нықтап, қосалқы қаулы, оған үстеме қаулы, ал, сол үстеме қаулыларға да онды-солды түзетпелер жасап, құрыққа сырық жалғап дегендей, қайысқан қалың қазақтың қарасы жартылай кемігенше жанталасуы да тегін болмаған. Тәркіге тартылғандарды екі категорияға (бірінші топ және екінші топ) жіктеу арқылы мал-мүлкі көмпескелеуге ілікпейтін тектілер мен игі жақсыларды саяси айыптыға айналдырудың, әкімшілік бөліністерді көшпелі, жартылай отырықшы, отырықшы аудандарға бөлшектеудің де өзіндік мәні болған. Осылай бұрынғы әлеуметтік артықшылықтары бар ақсүйектерді, текті тұқымнан шыққан азаматтарды ата қонысынан, мекенінен жер аудару қажет деп табылды. Оған: а) сұлтан-дар, хан тұқымдары, оның ұрпақтары;

б) патшадан ерекше сыйлық алған болыстар;

в) дін басылары, хазіреттер, ишандар, қазылар және олардың отбасылары жатқызылды.

Өзгелердің еңбегін пайдаланып, өздеріне тәуелді етушілердің барлығының қол астындағы мүліктерін, малдарын түгелдей тәркілеу ұсынылды.

қатысты көмесие ұйғарымы мүлде қисынсыз жасалған. Көпеске тартылған үш бөлек отбасы өкілдерін қай ата-бабы барып қосылса, сол атаның атын фамилия етіп, біріктіріп жетінші атада қыз алысатын қазақты, бесінші атада немесе ағайынымен бір шаңыраққа тіркеген. Шөбере, шөпші немесе немене боп қосылатын Жанайдар, Жанғазы және Нүрәлі ұлы бабалары Мүжікке апарып теліп, бір шаңырақтың атына қосып, жер аударған /125/. Оның үстіне, көпеске тартылғандардың бәрі шетінен ірі бай немесе тектінің тұқымы болмаған. Мал-мүлкі көмпескеленіп, өздері жер аударуға тиісті болған жамағаттың ішінде тышқақ лағы жоқ тақыр кедей де, ағайынымен ауыз жаласа алмаған “шеті шығар” да, жуанның сойылын соққан ұры-қары, барымташы да, ауыл белсенділеріне ұнамай қалған жарлы-жақыбай да елге қадірсіз бұзақы да енгізілген. Тәркіленушілердің арасында жыл басында жүрген астық науқаны кезінде “ұрықтық дәнді тықты” деген жаламен істі болып, ақшалай айып төлеп немесе түрмеге түскендер де көп болды.

Осындай асыра сілтеушілікті Теңіз ауданының 11 кісісінен – Жұмаханов, Құлшаров, Үмбетәлиев, Измаилов секілді уәкілдер олардың мал-мүлкінің дерегінен ақ, көмпескеленушілер қатарына жатқызуынан көруге болады. Қамысқала ауданы бойынша тізімге түскен Шөменевке, тым болмаса бір ауыз айып да жазылмаған. Осының өзі-ақ Үйшік аймақтық көмпеске көмесиеіндегілердің науқанға қандай көзқараспен келгендігін көрсетеді. Анықтама ретінде ғана жасалған Роденконың тізімінде алғашқысында 34, соңғысында 25 адам көмпескеге түсуі керектігі күні бұрын межеленген. Оның ішінде ірі қараға шаққанда 6 малымен Ф. Қожаров, 16 малымен И. Әлжанов, 20 малымен Ө. Танашев, 44 малымен А. Жақатов, 50 малымен С. Адаев, 54 малымен С. Дүйсенғалиев, және тағы басқа мал-мүлкі көмпескеге ілігерлік мөлшерге жетпейтін көптеген отағасы тартылған /126/. Соңғы, 25 адамдық екінші ақпарда, көмпескеге тартылғандардың мал басының саны көрсетілмей-ақ, “бірінші топқа “ірі бай-шонжарлар” енгізілді, екінші топқа антисоветтік ықпал әрекеті арқылы әлеуметтік тұрғыдан қауіпті саналатындарды тұрмыстық деңгейіне қарамастан қостық”, – деген сыпайы ғана анықтама берілген /127/.

Әрине, осындай өрескел қылмыстардың етек алып кетуі үшін оған тосқауыл қоюға тырысқан азаматтар да болған. Солардың бірі – сол кезеңде Халком кеңесінің төрағасы қызметін атқарған Н. Нұрмақов болды. Ол өзінің нұсқауын жергілікті жерлерге жеделхат ретінде жіберген. Онда: “Келіп түсіп жатқан материалдардан Оқраткоммен Аймақтық көмпеске көмесиеелерінің көмпескеге қатысты декреттерге кереғар, жүгенсіз істерге бой ұрып жүргендіктерінің байқалғандығы айтылған. Аймақтық көмпеске көмесиеі істерінен мал басын әуелде мөлшерлеген деңгейге жеткізу мақсатымен бір жанға бірнеше шаруашылықты қосып тіркеу тәрізді келеңсіз жайттар етек алған. Осындай айла-шарғының салдарынан қырық бес немесе он бес адамды бір отбасына қосақтап жіберу тәрізді қисынсыз мысалдарды көруге болады. Мұндай ұйғарым бұған дейінгі науқанға қатысты декреттерде де, оның қосалқы нұсқауларында да атымен жоқ болғандықтан, әрі қаулы-қарарларымызға мүлде қайшы келгендіктен, Оқраткомдар мен өкілдер жауапкершілікті өз мойындарына алып, мұндай тығырықтан шығудың басқа ақылға сыйымды жолдарын қарастыруы керек!” – делінген /128/. 1928 жылы қазан айының 6-сы күні қағазға түскен аталмыш нұсқау дәл сол күні 12 округтегі көмпеске көмесиеі жетекшілерінің бәрінің қолына тигенімен, аймақтық көмпеске көмесиеелерінің басшылары Совнарком төрағасы Нұрмақовтың бұл нұсқауын ғана емес, іле-шала осы жылдың қараша айының 30 жұлдызында “Кейбір округтегі белсенділер көйлек-көншек пен іш киімді де қаттай бастапты. Мұндай ерсілікті тоқтатып, нұсқауды басшылыққа алындар” – деп жолдаған жеделхатына да міз бақпаған /129/. Олардың, тіпті, Қазаткомның төрағасы әрі Орталық көмпеске көмесиеінің төрағасы Е. Ернараровтың өзінің мұндай ұйғарымдарына да елең етпеуінің де өзіндік гәп болған. Өйткені науқанға белсене араласып жүрген әрбір өкімет өкілі Голощекиннің өзінен тікелей тапсырма алып, соның қолдауына сүйенген. Сол жылдардағы мемлекеттік биліктегі азаматтар арасында бір-біріне деген сенімсіздік пен алауыздық, көзқарас пен мақсат-мүдде қайшылығы жиі қылаң беріп отырған. Осындай ішкі егестердің салдары тәркіге түскен адамдар

тағдырының тауқыметке айналып кетуіне де ықпал тигізген. Сол кезде ел амандығын, оның игілігін көксен қайраткерлердің бірі індетті-асқынып бара жатқан жүзеге сіздікті-сабаға түсіргісі келсе, қара басының қамын күйінген екінші бір сілімтіктері індетті жараны одан сайып ушықтыра түскен. Көп ретте тізімге нақақтан ілігіп кеткендерді ақтағысы келгендердің өздеріне саяси айып тағып отырған. Соның салдарынан бас көтерер дерлік азаматтарымыздың бойын үрей билеп, дәрменсіз күй кешкен. Таптық санасы “бұлынғыр” кедей-кепшіктің ол кезде орта мүлікке деген түсінігі өзгеше болған.

Міне, осындай жағдайда Қазатком мен Орталық кәмпеске кәмесиесінен үміт үзе бастаған ел-жұрт енді В.И. Сталин мен М.И. Калининге дейін шағымданған. Ал Сталиннің қолына тиген осы науқанға қатысты бірер іс тікелей Голощекинге қайтарылған. Калинин өзі қараған істердегі кейбір отбасына ішінара жеңілдік жасауға дейін барған. Кәмпескеге Мәскеудің араласа бастағандығын байқай сала Голощекин ішкі іске басқалардың араласуын тоқтату мақсатымен айла-шарғыға көшкен. Ол 1928 жылы қыркүйек айының 4-і күні Мәскеуге: “Қазатком Бүкілресейлік Ортаткомның кәмпескелеу мақсатында шығарған Қазатком декретіне наразы бай-шонжарлардың арыз-шағымын қарап жатудың мәні аз, басы артық іс деп біледі. ВЦИК алдында кәмпеске қорытындысы бойынша арнайы баяндама жасалатындықтан, кәмпескеге қатысты түскен наразылық пен арыз-шағымды Қазатком төралқасы тікелей шешуі қажет деп біледі” деген жеделхат-өтініш жолдаған/130/. Ол Қазаткомның төрағасы Елтай Ерназаровтың атынан жолданған. Өтініштің алғашқы үлгісі Орталық кәмпеске кәмесиесі атынан даярланып, сонына Қазаткомнан Ерназаров, Халық комиссарлар кеңесінен Нұрмақов, Өлкелік комитеттен Исаев қол қоюға тиісті болғандығы байқалады. Бірақ Голощекиннің аталған үшеудің екеуін өз қолымен сызып тастап, өтінішті жоғарыдағы нұсқаға келтіріп, редакциялап, жауапкершілікті Ерназаровқа жүктеуінде де біраз мән болған. Оның қолымен Орталықтағы сыбайласы Киселевтің атына жөнелте салған. Осы өтініштен соң орталықтағылар Қазақстанда жүргізіліп жатқан кәмпескеге араласуға онша ықылас танытпаған. Бұл

өтініштің қандай рөл атқарғанын ақмолалық Дәндү Рақымшұлының Сталинге жазған шағымынан байқауға болады. Онда Қазаткомдағылар кәмпескеге қатысты бірде-бір арыз-шағымды 1929 жылдың наурыз айының 1 жұлдызынан басшылар үш жылға дейін қарамайтындықтарын мәлімдеуіне қарамастан, шындығында, солай болған тәрізді /131/.

Орталық кәмпеске кәмесиесіндегі азаматтарымыз өз қолымен жасаған қаулы-қарарларына иелік ете алмай қалған тұста, науқанды төңкерісшіл тәсілдермен өрістетудің міндетін Голощекиннің итаршы қолшоқпарлары мен олардың жетегіндегі көрсоқыр белсенділері жаны қалмай атқарған. Мысалы, Мерке ауданына барған уәкілдер кедейлерді, байларды көрсетіндер деп қорқытып үркіткен, оларға айтпағандары үшін зорлық жасаған. № 5 ауылға барған уәкіл Жаппаров: “кедейлерге егер сендер байларды көрсетпесендер, онда өздерің Кеңес өкіметінің жауы ретінде жауап бересіңдер деп қоқан-лоққы жасаған”/132/. Осындай қиянатты Нүрәлі әулетіне өшіккендердің бірі Дайырбайұлы деген белсендінің айыптауынан көреміз. Кәмпеске кәмесиесінің хатшысы: “Нүрәлі тұқымдарын тамырымен құртып жоқ қылу керек екендігін осы жалпы кедейдің жиылысында айтып отырмын”, – деп жазған. Нүрәлі тұқымын не үшін жоқ қылу керектігіне кәмесиесі мүшелері де, ОГПУ қызметкерлері де дәлелді уәж келтіре алмаған. Елдегілердің Барлыбайға да емес, Олжабайға да емес немесе олардың басқа ұлдарына да емес, сонау Қызылордада жүрген Төлеубайға шүйлігуінде өзіндік сыр болды. Төлеубай Барлыбайдың төрт ұлының ішіндегі ең үлкені, орысша-қазақша сауатты болған. Әуелі Петропавл округтік сотында, науқан тұсында Наркомфинде қызмет атқарған. Анығында, сыртта оқып, елден тысқары өңірде қызметте жүрген Төлеубайға жерлестерінің соншалықты жауығар қисыны жоқ болатын. Алайда аймақтық кәмпеске кәмесиесі Төлеубайдың еншісі, әкесі Барлыбаймен бірге деп санап, мал-мүлкін кәмпескеге алып, өзін жер аударуға шешім шығарады. “Бұл жерде Төлеубайды қалдыратын болсаңдар, біз, кедейлер, мал алуға риза еместігімізді білдіреміз”, – деген жасанды ұйымдастырылған жалаға сүйеніп, оны әкесімен бірге жер аударуға үкім шығарған /133/. Комиссия мүшелерінің

арасында көзқарас алшақтығы туған кезде Көшкінов тәртіптілікті хабарлама жасап, Төлеубайды антисоветтік өкілет кет жасап жүрген Кеңес өкіметінің жауы қылып шығарып, да, Ерназаровтың шешімін өзгертіп, қараша айының 10-сы күні Үйшікке жер аударуға екінші рет шешім шығарған/134/. Жергілікті жерлердегі халықтың ығырын шығарған осындай қатыгез әрекеттер жоғарыдан қолдау таппағандықтан күнде мұндай сипатқа ие болмасы түсінікті. Міне, осындай науқан барысында Кеңес өкіметі ұстанған бағыттың жүзіне асыру барысында халыққа жасаған опасыздығымен “еңбекшілер мүддесін қорғайтын” үкімет екендіктерін таныта да “дәлелдеп берді”.

1928 жылы қыркүйек айының 8-і күні өткен Аймақтық көмпеске көмесіесі мен қалалық партактивтің біріккен мәжілісінің күн тәртібінде көмпескеге түсуге тиісті байлардың тізімі қаралған. Онда көмпескеленуге тиіс 65 адамның аты-жөні, мал-мүлкі, әлеуметтік жағдайы қысқаша көрсетіліп, алдын-ала даярланған. Жиылысқа қатысқан 30 адамның көбі дабырдың ішінде жүрген жандайшап белсенділер болды. Олардың ішіндегі Мәмбетәлиев, Қарпықов, Үмбетәлиев, Тілегенов дегендер көмпеске тізіміне бір-бір адамнан ұсынса, Ахтанов, Жұмақанов, Құлкенов, Келмембетов 4-5 кісіден, Едігенов пен Жұмағалиев 7-8 кісіден, Жұмағалиев 13 отағасын, ал, Измаиловтың өзі бір жиылыста-ақ бірден 30 азаматты көмпеске тізіміне қостырған. Айрықша белсенділігімен көзге түскендердің бірі осы Измайлов деген агроном болған. Ол – округтен жауапты өкіл ретінде Қамысқала ауданына бөлінген екі адамның бірі. Бар болғаны Қамысқалаға аймақтан уәкіл ретінде тағайындалған Қарпықовтың көмекшісі. Көмекшісі 30 кісіні көрсеткенде, басшысы – БК(б)П округтік комитетінің нұсқаушысы Қарпықов тізімге бір ғана кісіні іліктіріп, науқанға “салғырттық” танытқан /135/.

“Еңбекші қазақ” газетінде “37 адамды ғана көмпеске-леуді ұйғарды” деген өте ұстамды мағлұмат беретін Ақмола аймағына бөлінген өкімет уәкілі сол жылдары Өлкекомның саяси бөлімінің бастығы қызметін атқарған Сапарбекұлы Садықбек округ ішінде 608 жерде жиылыс ұйымдастырып, ол жиылыстарға 36080 адамды еріксіз қуып-ты-

(оның 6817-сі әйел), округтің әрбір ауданында ұйымдастырылған көмпеске көмесіелеріне 1537 кедей батырақ-тарлықпен тартып, Арқа жеріне ойран салған/136/. Сол жылдары жалғыз аты ғана бар тақыр кедей Демесі-ті тізімге қосқан Едігенов, тышқақ лағы да жоқ Нұрма-ғалиевті діндар деп науқанға тартқан Жұмағалиев сияқты-ларда аз болмаған. Аймақтық көмпеске көмесіесіндегілердің отбасында аша тұяқ қалдырмай, малына үйі мен қара-қопсысын, қолға ілігерлік мүлкі мен жиһазын қоса шығыра қаттап, жоспарды төңкерісшіл тәсілмен 110 пайыз-ға артығымен көтере орындап шыққан. Тәркілеу барысын-дағы асыра сілтеушілік өзге округтарға да жайылды. Осы тәртіптің күшімен республика бойынша (ірі қараға шақ-қанда) 144474 бас мал тәркіленді бұл жоспардың 64 пайы-зы болатын /137/.

3-кесте

**Тәркіленген малдардың саны
(ірі қараға аударғанда) /138/**

№	Округтер	Тәркіле- нуге ұсыныл- ғандар	Нақты тәркі- лен- гендер	Оның ішінде аудандар бойынша			Аудан бойынша кожалыққа шаққанда		
				Оты- рық- шы	Жар- тылай көш- пелі	Көш- пелі	Оты- рық- шы	Жар- тылай көш- пелі	Көш- пелі
1	Гурьев	7063	4957	—	4957	—	—	207	—
2	Орал	15410	10310	1446	8864	—	181	148	—
3	Ақтөбе	27230	15018	2478	12540	—	124	306	—
4	Қостанай	17834	13849	2020	11890	—	106	306	—
5	Петропавл	6000	4883	200	4683	—	66	151	—
6	Ақмола	12142	8829	3926	4903	—	140	272	—
7	Павлодар	3120	2783	1021	1762	—	78	88	—
8	Семей	12000	9113	1152	7961	—	89	156	—
9	Қарқаралы	16027	12702	—	12702	—	—	227	—
10	Алматы	33436	18918	—	17869	1069	—	235	158
11	Сырдария	48139	24736	—	11584	—	—	—	—
12	Қызылорда	27571	18376	—	—	6792	—	351	324
Барлығы		225972	144474	12243	99715	7641	784	2447	482
% есебімен		100%	64%	10,2%	83,3%	6,5%	11 округ бойынша 100%		

Кестеде көрсетілгендей жоспарлы түрде жүргізіліп бұл науқанның лаңы қазақ халқының рухани тірлігіне жағымсыз өзгеріс әкелді. “Малым-жанымның садақас жаным-арымның садағасы” дейтін қазақтың малын жан үшін, жанын ары үшін құрбан ететін адамгершілік қасиеттеріне де бұл науқан, кеңестік идеология осылай өз шимасын салып отырған. Жаратылысынан арлы, намысты, ұлағатты қазақ халқының арасынан кеңестік жаңа жүйе өздеріне қолайлы, жағымпаз, белсенді, сатқын, жандайшаптарды тәрбиелеп шығарды. Олардың саны қазірде азаймай отыр. Осы өз ұлтымыздан шыққан “бұл сарбаздар” аудан-ауданға бөлініп, “тап жауларын” бөріше талады. Мысалы, Ақмола аймағы бойынша ауылдарға жіберілген 131 белсендінің бәрі қазақтар болған. Барған ауылдарында оларға кеңестер даярлаған ауыл кедейлері мен батырақ, малайлардан тұратын қолғабыс көмесиелері көмек көрсеткен. ГПУ (Государственное Политическое Управление) қызметкерлерін қоспағанда Ақмола аймақтық көмпеске көмесиесінде оның төрағасы болған ұлты басқа Козлов деген бір-ақ азамат болған. Көмпескеден өндірілген 12142 мал басын анықтама-лық көрсеткіш бойынша айқындалған 524 жан басына шаққанда, әрбір кісіге 22-ден ғана келеді екен. Алайда бұл дәйектеменің өзі жан санының нақты мөлшерінен төмен, себебі жоғарыдағы көрсеткіш көмпескеге нақты ілікті делініп жүрген 76 істен ғана шығарылған /139/.

Әуелгі қадамын елдің мәдени мұрасын қазына меншігіне көшіруден бастаған отаршыл ел өз атынан бұрынды-сонды жүргізілген шаралардың бәрін көмпеске тұрғысында таныған. Сондықтан көмпескеге мәдени мұраны мемлекеттік тұрғыда тонау, жер-талапай, дүние-мүлікті қазынаға алу шараларының бәрі қатысты. Бұл шаралар елдің ұлттық болмысына залал келтіріп, рухани көмпескеге ұрындырды. Большевиктердің кеңестендіруден көмпескеге жалғасқан, күшпен, зорлықпен енгізген шаралары қазақтың игі жақсылары мен жайсаңдарын мал-мүлкі мен ата қонысынан айырып қана қоймаған, халықтың сандаған ғасыр бойы қалыптасқан ұлттық болмысындағы ізгі қасиеттерін түп-тамырымен жойып жіберуге дейін барған. Сондайлардың бірі-отағаларының өз шаңырағынан, әйелдің күйеуінен бе-

уі, яки отбасының бұзылуы, баланың өкені сатуы, ұлының туысты, ауылдасты ауылдастың ұстап беруі, ақпараттарымыздың ұлттық мүддені аяққа басуы түрінде ірініс берген. Бұл секілді рухани азғындау – өткен тарихи кезеңге ғана емес, ол тәуелсіз еліміздің келешек тағдырымен сабақтас екенін бүгінгі өмір дәлелдеп отыр. Байларды көмпескелеудің саяси жағымен қоса оның ұлттық қадір-қасиетімізді бұзған осындай да залалды салдарлары болды. Алдынала ойластырылған ұлттық мүддемен санаспай, олардың тіршілігіне қиянат жасалды. Байларды көмпескелеу кезінде қазақ ұлты рухани да “көмпескеге” ұшырады. Ұлтымызды қанына сіңген адамгершілік қасиеттерінен жүрдідей еткен Кеңес өкіметінің саясаты мен зорлықпен жүргізілген идеологиясы Байділдің сияқты өкесін көрсеткен, түрік-тік түп қазығына қарамай ұлтын саудалаған жексұрын Сұлтан Ғабдолрахманыш секілділерді тәрбиелеп шығарды. Ақмолалық Байділдің Әбдірахман үстімнен шағым түссе, іс насырға шауып кетер деп, оқиғаның алдын ала қимылдаған. 1928 жылы қараша айының 11-і күні Орталық комиссияға өзінің туған өкесі Құлмұхамедов Байділданы, қайын атасы Қуанышев Дәулетшенің Смағұл және Мұқыш атты екі бауырын көрсеткен. Ол орталық көмпеске комиссиясынан аталған адамдардың мал-мүлкінің алынып, өздерінің жер аударылатын тізімге енгізуін өтінген. Өкесін саудамен айналысқан алыпсатар, болыс, ауылнай болмағанымен, ру аралық тартыстар мен тағы басқа дау-дамайға белсене араласқан атқамінер, ірі қараға шаққанда 50-ден астам малы бар, өзімді және менің отбасымды қоспағанда 10 жан деп көрсетеді де, өзі оны 4-5 десятин егістік жері бар орташа шаруа деуге болады деп баға береді. Екіншісі, менің әйелімнің туысы – Қуанышев Дәулетше төңкеріске дейін дәулетті ірі бай өрі алыпсатар болған. Қуанышевтер үш ағайынды. Смағұл – менің әйелімнің өкесі, Мұқыш пен Дәулетше соның бауырлары деп опасыздыққа барған /140/. Қызыл идеологияның пәрменінің арқасында кейбір қандастарымыз осылай өз басының амандығы үшін туған өкесін, атасын көрсетсе енді бірі Сұлтан Ғабдолрахманыш Сталинге шағымданған хатында “Қаулы бойынша көмпеске қазаққа ғана қатысты, менің тегім татар, мені бұған былық-

тырмаңдар деп” опасыздық танытқан /141/. Рас, қаулы қазақ жерінде тұратын өзге ұлттардың кәмпескеге тартылатындығы айтылмаған.

Сөйтіп, кәмпескеге жататын шаруалардың коммунист туыстары олардың мал-мүліктері туралы жан-жақты ақпарат беріп, оларды тәркілеуге белсенді қатысып, көмектесуге міндетті болған. Бұл науқанда, әсіресе, қазақ коммунист белсенділерінен жоғары белсенділік көрсету талғаны етілген /142/.

Би деп аталғандары үшін, ақсақал деп құрметтелгендері үшін де айыпталғандар болған. Ал ақсақалдықтың табиғи жикке нендей қатысы бар болғанын да ешкім түсіндірмеген. Бұл жерде осы ақсақалдыққа қарсы шығушылықтың да өзіндік сыры болды. Олай дейтініміз – қазақ ауылында ата-бабадан келе жатқан үлкенді сыйлау, оны құрмет түту, көпті көрген, ақыл-тәжірибесі мол ауылдастары алдында беделді қарттарды ақсақалдар деп қадірлеу дәстүрге айналған. Ақсақалдардың руластарының, жалпы жұртшылық арасында беделдері жоғары болып, айтқандарын істететін ықпалдары да аз болмаған.

Ал большевиктер партиясы болса, оларды феодалдық-рулық қоғамның сарқыншақтары, ескілікті қорғаушылар деп кінә тағып, жаңа құрылысқа, яғни Кеңестер өкіметінің қас жауы ретінде көрсетіп жанталасқан. Міне, осындай жағдайда көпті көрген көреген қарттардың жұртшылық ортасындағы беделін қызғанып, осы ықпалынан айыру үшін оларды қатаң жазалап отырған. Мысалы, Ақмола аймағынан Смағұл Қарпықбайұлын ел ішінде сыйлы ақсақалдығы үшін айыптап, жан басы жайлы дерек келтірмей-ақ, тізімге қоса салған /143/. Өтебайұлы Бәйдәліге ашылған істе: “6 жыл би болған, өз руының беделді ақсақалы. Бұрын да, қазір де ауылдың кедейлері мен батырақтары осының ықпалынан шыға алмайды. Билік үшін рулар арасына жік салып жүр. Қазірдің өзінде өз “құйыршықтарын” жергілікті кеңеске тығып жіберуге тырысып келеді”, – деген секілді еш дәлелсіз, тіпті де қисынсыз “айыптаулардың” өзі-ақ істің жасандылығын байқатады /144/. Сыйлы ауыл ақсақалын, ел қадірлісін кәмпескеге тартыңдар деген нұсқау, тіпті, қаулының өзінде де жоқ болып шықты. Соған қара-

п, көзі ашық, оқыған азаматтар қауіпті антисоветтік ретінде қуғындалды. Науқан кезінде 47 жастағы Ахмет Әділбайұлының 51 бас малы мен 45 пұт малын көне кітаптары үшін кәмпескеленіп, отбасымен бірге жер аударылғаны – соның дәлелі. Заңсыздықпен бөленген Ақмола округі Асан қайғы ауданы №5-ауыл тұрғыны, жартылай отырықшы Әділбайұлы Ахмет кәмпескеге нахақтан іліктірілгенін айтып 1928 жылы қараның 17-сі күні Бүкілресейлік орталық Атқару Комитетінің Президиумына, БК(б)П Орталық Комитетінің Саяси бөлімінің жолдасына секретары Сталин жолдасқа төмендегі хатын жолдаған. Онда әуелі 2 жыл Араб еліндегі Мәдина қаласының “Ишфха” медресесінде, Мысырдың Каир қаласындағы “Жәми Асхари” медресесінде дәріс алғандығын, елге арабтың Ибн халдун, Ибн әл Асыр, Талфикул-Ахбар, Ибн Халекен секілді тарихшы ғұламаларының шығармаларын ала келіп, Ислам тарихын жазғанын, ОГПУ-дің Ақмоладағы қызметкерлері оның 45 пұт кітабын, Мәдина мен Каир қалаларынан дәріс алғандығын куәландыратын дипломдарын тартып алғанын жазған /145/.

Белсенділер, әсіресе, осындай көзі ашық азаматтарға жаудай тиген. Мәселен, олар: “Ерғали Жармағанбетов-бабасы Жәңгір ханға уәзір болған тектінің тұяғы” – деп, Жақып Жантазиев деген жалшыны айдап салып, соған көрсеттірген. ГПУ мәліметінде Ерғали жайлы: “... Жаңа өкіметке қарсы үгіт жүргізеді. Интеллектуалдық тұрғыдан өрісі биік. Газеттерді үзбей оқиды. Совет заңына жетік”, – деген анықтама келтірген /146/. Осылай, озық ойлы, оқыған азаматтарды байлардың туыстарына жатқызып, жер аударып, қуғын-сүргінге ұшыратты. Қала берді оларды халық жауы ретінде 1937–38-жылдары жаппай “қызыл қырғынға” іліктірді.

Отаршыл ел тарапынан бұрынды-соңды жүзеге асырылған осы кәмпескелік шаралардың ішіндегі ұлттық мәдениетімізге орны толмас зардап тигізгені-мәдени мұра кәмпескесі болды. Төрт түлікке бағытталған 1928 жылғы кәмпеске ойластырылмай жасалғандықтан, мәдени мұраға қатысты тармақ қаулыда аталмай, жол-жөнекей қосалқы шара ретінде енгізіліп отырған.

Жаманы бар елдің жақсысы болары да заңдылық басына түскен бұл апат тұсында шама-шарқынша қия-қа қарсы тұра білген азаматтар да кездескен. Мысалы, сұрапыл жылдары Жанқожин Жұмағалидың Қамыс ауданындағы Бекайдар ауылының тұрғындары көмпе-тізімінен біржола алынып тасталуын бірауыздан талап етсе, Есбол ауданындағы Жетінші ауылдың қазақтары өзге аудандарда болмаса, бізде бай деген пәле атымен жоқ деп қорқыныштық білдірген. Осы секілді Қызылқоға ауданы Жетінші ауыл тұрғындары да тізімге іліккен бауырларының сөзін сөйлеген. Семей округының алыс аудандарының бірінші байды жанұясымен тәркілеп, жер аударылғанда оларды 500-ге тарта ауылдастары жиылып қимастықпен, жыла-сықтап шығарып салған /147/. Жаңа үкіметтің қорқытуымен қолғабыс комиссиясына кіргендер жұртқа қиянат жа-саудан жиі бас тартқан. 1928 жылғы қазан айының 1-деңгейі байларды және жартылай феодалдар шаруашылығын тәр-кілеу туралы Ақтөбе округынан түскен мәліметтерде Ша-қар ауданындағы қолғабыс комиссиясының мүшесі кедей Ибраев елге қиянат жасамайтынын айтып, өзін осы комис-сия құрамынан шығару туралы өтініш бергендігі осыған мысал бола алады. Темір ауданының № 27 ауылындағы қолғабыс комиссиясының мүшелері-кедейлер, батырақтар, комсомолдар мен мұғалімдер – Қалменов деген байды тәркілеуге қатысудан бас тартқан. Осы аудандағы комсо-мол ұясының хатшысы Майдағазы Жарасов бай Қалменов-тың малын жасыруға көмектескен. Ақтөбе ауданында ком-сомол Дарбаев болса бай Жұбаевты тәркілеу барысында зорлыққа шыдай алмай жылаған. Көптеген жерлерде ауыл комсомолы, партия ұялары, байларды тәркілеу науқанын-да онша белсенділік таныта қоймаған. Осы аталған аудан-ның ауылдық кеңес мүшелері, оның төрағалары мен хат-шылары байларды тәркілеумен шұғылдану орнына байлар-дың ыңғайына көніп, оларға неше түрлі мазмұндағы анық-тама қағаздар берген. Гурьев округының Қызылқоға аудан-ның № 9, 24, 25 ауылдарының Кеңес төрағалары байлар-дың малдарын жасыруға көмектескен /148/.

Алайда көмпескеші белсенділер кедейлердің дәулетті-лерді қуаттауын насихат жұмысының төмендегенінен деп

дүркін-дүркін жиылыс өткізіп, ұзын сонар үгіт-наси-хат арқылы, халықтың шырқын бұзған. Мысалы, Қарқара-руты Ку ауданының №3 ауылында байларды тәркіле-умен арналған осындай жиналыста Сұлтанғазина деген әйел байлар ерлермен құқығы тең дейсіңдер, сол рас па?” – деген сұрағына, “иә, тең” деген жауап алысымен оның “біз бір де бір байды тәркілеу тізіміне және оларды жер аударуға келіспейміз” – деген сөзін жақтаған, өкілдер, уәкілдердің байлар неге тәркіленетінін түсіндір-геніне болғанына қарамастан, Сұлтанғазинаның соңынан еріп-талысты тастап кетіп қалған. Ол жиналысқа 60-шақты бай қатысқан /149/. Қарағанды ауданының байы Тілебек-ті тәркілеп жер аударуға қарсы болғандарға ауылдық кеңес басқа да қоғамдық ұйымдар да тосқауыл бола алмаған. Қарқаралы округындағы 90-ға жуық ауылдық кеңестің бірінен астамы ашық түрде байларды жақтап шыққан /150/. Мұндай қарсылықтар Қостанай округының Меңдіқа-ра, Обаған, Жетіқара аудандарында болған. Ал Жетіқара ауданында байларды жақтап 150 кедей қол қойған /151/. Зорлық-зомбылықтың қандай түрін қолданса да, ұлт-тық салт-сана оңайшылықпен бұзылмай, өзіндік қасиетін сақтай білген. Қазақтар соның арқасында өздерінің бір-біріне деген бауырмалдығын, ағайыншылықтың үлгісін көрсетіп отырған.

Қызылқоға ауданына бөлінген уәкіл Ерімов (аудандық милиция басшысы, БК(б)П мүшесі) Елубаевты көмпеске-леуге барған жерінде 3–4 күн қона жатып, Елубаевқа көмпескеден босатылды деген куәлік көрсетіп, адайлардың қарулы тобына тап болып, кері қайттым”, – деген сылтау айтып, қайтып оралғаны үшін істі болған. Ауылдағы пар-тия ұяларының хатшылары, ауылдық кеңестің төрағалары, сондай-ақ, аудандық және округтық комитеттердегі қыз-меткерлер де байларды тәркілеу науқаны барысында сол-қылдақтық танытқан. Мысалы, Семей, Қостанай, Орал ок-ругтарында байларды тәркілеу науқанын өткізудегі дек-ретті орындамағаны үшін бірнеше коммунист қызметкер-лер жұмыстарынан алынған /152/. Өкілдердің сәресілік асқа бір қой, түстікке бір қой, қонаға тағы бір қой сойдыртуына, тәтті қымыз, шәрбат шұбат, тәуір қыз талап етулеріне

қарағанда, төбеттері де, тояттары да жаман болмағанын ұқсайды. Кенес қызметкерлерінің қолымен жинақталған құжаттарда белсенділердің мұндай жүгенсіздіктерін аттап өтіп, өкілдерді байлардың жыртысын жырты деп кінәлаған. Мысалы, аймақтан ауыл-ауылға бөлінген партия мүшелері мен жауапты қызметкерлердің сегізі қызметінен алынып, ісі сотқа тартылған, екеуі жайлы материал партия ұйымының қарауына тапсырылған, үшеуіне сөгіс берілген, тағы бір үшеуіне ескертпе жасалып, төртеуіне түрлі шара қолданылған /153/.

Ауыл коммунистері ғана емес, көптеген жауапты қызметкерлер арасында да тәркілеу кезінде байларды белсенді қолдаушылар болған /154/. Науқанды іс жүзіне асыруда белсене кіріскен ақмолалықтарға қарағанда Үйшік өкірігі науқаншыларының елеулі тобы хал-қадірінше елдің игі жақсыларын сақтап қалу үшін басын қатерге тіккен. Науқаншылар арасында Измайлов тәрізді бірен-сараны болмаса, қандастарының мал-мүлкін талан-таражға салғысы келгендердің саны көп болмаған. Бүкіл бір өңірден мыңғырған малы бар бірде-бір байдың болмай шығуы осының айғағындай көрінеді. Әуелде Орталық комиссиядағылар Үйшік округы бойынша бірінші топпен – 35, екінші топпен – 10, барлығы – 45 отбасын көмпескеге тартуды жежелепті. Мұндағы белсенділер болса тізімнің бастапқы орталық жоспарлаған көрсеткішінен де асырып берген. Мәселен, Теңіз ауданы 20 шаңырақты, Есбол ауданы 28 түгінді, Доссор ауданы 25 отбасын тәркіге салуға ұсыныс жасаған. Қысқасы, алты аудан 150-ден астам кісіні көмпескелеуді ұсынған. Округтегілер бұл тізімдерді қайта қарап, жамап жасқап 49-ын қалдырған. Ірі бай ретінде ұсынылған сол 49-дың тең жарымының дерлік сүйегі татымайтын, әрі сәрілеу екендігін көргенде, Орталық комиссиядағылар оның 15-ін алып тастап, 25-ін ғана бекіткен. 25-тің 19-ы бірінші, 6-уы екінші топқа жатқызылған/155/. Мысалы, Бәйетұлы Ермағамбеттің мал басының саны агенттіктің санағы бойынша, 392, белсенділер мәліметтерінде 141, науқан кезінде 99 бас қана болып шыққан.

Орталық көмпеске көмесіесі әуелде бекіткен 25 отбасының ішінен 6 адамды науқан соңында алып тастап, олар-

дың орнына жаңадан 5 кісі қосқан. Сонымен, Үйшік округі бойынша заңды түрде ашық көмпескеленушілердің нақты саны – 24 болып шыққан. Осылармен біріктіріліп тәркіге түсірілген 54 түгіннен небәрі 21 жеркепе қыстаудағы баспана, 19 кілем, 18 текемет қана алынған /156/.

Көмпескеленген мал байлардың қолынан кедейлердің қолына ауысқаннан бастап-ақ қырыла бастаған. Байлар өз малынан күнкөрістік үлесін алды делінгенімен, іс жүзінде олардың еншісіне бөлінген малдың “шаруашылық салығын төлемеген” деген сылтаумен қайтадан ортақ малға қосылып кеткенін де, яки Үйшік округі бойынша қатталып алынған 14948 бас (ірі қараға шаққанда – 4592) малдың 1977-сі (ірі қараға балағанда – 485) байларға берілген үлестен қайта өндірілген түлік болған. Мұның соңы ақ ішпей, қызыл тістемей қалған сорлылардың аштыққа ұрынуына әкеп соққан.

Қызылжарлықтар Орталық комиссияның қыркүйек айының 25-і күнгі кестелік көрсеткішінде науқан жоспарын 62 пайызға орындап, республика бойынша бесінші орынға көтерілген. Ал, шын мәнінде, олар міндеттеме бойынша 35 отбасынан 9241 ірі қара көмпескелеп алуы керек еді. 35 отбасының 34-ін көмпескелегенде, бар болғаны 5735 ірі қара ғана өндіріп алған. Ал, қалған бір отбасынан олар жоспардағы қажетті 3506 бас ірі қараның орнын қалай толтыратындығы белгісіз күйде қалған. 5735 ірі қараны 34 отбасына шаққанда 168–169 бастан әрең келеді екен. Осы 168 малдың өзі 3–4 түгіннен әрең жиналып отыр. Сонда ірі бай саналған әр шаңырақтан 56 бастан ғана мал алыныпты. Қызылжарлықтарға көмпескені 100 пайызға жеткізу үшін әлі 3338 бас ірі қара керек болған. Көрсеткіштің олқы болып тұрған осы жерін толтыру үшін әлі, шамамен, 110–120 шаңырақты тәркіге салу керектігі байқалады. 110–120 шаңырақ деген – ол кездің мөлшері бойынша – ең кемі мыңнан астам адам /157/. Бұл мысалдар сол кезде қазақтарға жасалған қиянаттардың қалай жүзеге асырылғандығын көрсетеді. Қазақ шаруаларын саясаттың жетегіне еріп байларға балап асыра сілтеушілікке баруы республика бойынша жүргізілген. Оған дәлел, сол жылдары Қызылорда округі орта есеппен әр шаңырақтан 690-нан, Сыр-

дария аймағы 630-дан, Қарқаралы 542-ден мал өндірісін алуды жоспарлаған көрінеді /158/.

Кереку округінде дәулеттілердің мал-мүлкі бір ғана болып 1928 жылы түрлі желеумен үш дүркін осылай талапайып түскен. Сондай-ақ, 9146 бас ірі қараға жеткізу үшін Ақмола аймақтық кәмпеске кәмесиесіне алғаш жоспардағы 46 “ірі қара байдың” үстіне әуелі 166 отбасын үстемелеп тіркеу керек болса, енді оны 12142 басқа көтеріп, міндеттемені асыра орындап шығу жолында орта есеппен 100-150 бас малы бар 30–40 отбасын тағы да құрбандыққа шалуға тура келген. Іс қағаздарында бір жан басына бір әулеттің, кейде 40–60 адамның тіркеліп кету себебі де осымен сабақтас екендігі байқалады. Межедегі 46 отбасының орнына бір ғана Ақмола аймағынан 220–230 түгіннің кәмпескеге ілігуі – осындай белсенділіктің салдары/159/.

Мұндай қаныпезерліктің аймақ-аймақта кең қанат жайғандығын республика басшылары да, “төңкеріс” ошағында отырған “көсеміміз” де білген. Саясаттың бағытын жақсы түсінген аймақтық комиссиялар кейінгі ұрпақтың қырағы көзінен сақтанып, кәмпескеленушілердің сандық көрсеткішін бастапқы қалпында қалдырып, оны әр түрлі құйтырқы әдістермен бүркемелеуге тырысқан. Әккіліктен алдына жан салмайтын Голощекин отты өз қолымен емес, көбіне жандайшаптар мен шолақ белсенділердің қолымен көсейтін әдісіне салған. Оның ұр да жық қолшоқпарларының бірі – сол уақыттағы Қазақстан Орталық кеңес комитетінің төрағасы – Елтай Ерназарұлы болған. Ұлы кәмпеске науқанын қанды қол жендет осы шала сауатты тоңмойынның “тікелей басшылығымен” жүзеге асырған. Орталық кәмпеске кәмесиесіне төрағалық еткен Ерназарұлы алапат науқанның ашылуына орай өткізілген өлкелік “Қосшы” комитеті пленумында: “...өте зиянды бай – ірі бай, ... Бұларды төңкеріс қимышымен ғана жеңе аламыз. Бұларға ерекше төңкеріс жолын қолданып, бұларды мүлде әлсіретуіміз керек әлсіреткен емес-ау, мүлде ата жуандығына, мықтылығына, байлығына балта шабуымыз керек! Жоқ қылуымыз керек! Дем, желпіне, лепіре сөйлегенінен “кіші Қазанды” жан-тәнімен қолдағанын көреміз /160/.

Сөйтіп, науқан барысында барлығы 694 шаруашылық тіркелініп, 669 адам бай-феодал ретінде жер аударылды. Оның 562-1 топ, 132-сі II-III топқа жатқызылып тәркіленді. Осы шаруашылықтардан толық емес мәліметтер бойынша (ірі қараға шаққанда) 142737 бас мал тәркіленді /161/. Келесі бір толық емес мәлімет бойынша тек Қарқаралы, Семей, Орал округтарынан 269826 бас мал тәркіленген, оның 5300-і – жылқы, 13000-ы – ірі қара мал, 10000-ы – түйе, 192000-ы – қой мен ешкі болған/162/.

Ірі қараға аударғанда 144774 бас мал, 1960 үйлер, оның жабдықтары, жер кепелер, т.б. құрылыстар 2433 әр түрлі ауыл шаруашылық құралдары және 2479 үй-ішінің жабдықтары, жиһаздары басқа да мүліктері тәркіленді. Тәркіленген дүниелер малдардың 25,7 пайызы ұжымдық шаруашылықтарға, 74,3 пайызы жеке кедейлер мен батырақтар шаруашылығы мен әлсіз орташаларға таратылып берілген. Мұндай шаруашылықтардың саны 24991-ге жеткен/163/.

Кәмпескелеудің жалпы “халықтық алапатқа” айналғаны соншалық, Кеңес өкіметінің жауапты қызметкерлері істі болғандардың аты-жөнін емес, тек қана сандық көрсеткішінің бес күндік ақпарын шығарып отыруға әрең үлгерген. Ол көрсеткіштер ақылға сыйымсыз, мөлшерге жеткен дүние-мүлкі кәмпескеленгендердің 1929 жылғы мамыр айындағы көрсеткішінің өзі миллионның үстіне шығып кеткен. Көрсеткіштің мұншалықты болуы науқаншылардың бір отбасын бірнеше дүркін кәмпескеге ұшыратуынан болып еді. Мәселен, 1928 жылғы “мамыражай” кәмпеске тұсында Шорман әулеті бір жыл ішінде үш рет кәмпескеге, он шақты рет тінтуге түскен /164/. 1929 жылы істі болғандардан біреуді түстеп айту мүмкін емес жағдай болған. Көрсеткіштер аты-жөні көрсетілмей бай, орташа, тақыр кедей түрінде ғана толтырылып отырылған. Кеңестер Одағының үлкен энциклопедиясында “Дүние-мүлік кәмпескесі” деген бұл термин таптық қоғамға пиғылы бөтендерге үкімет тарапынан қолданылған қосалқы қылмыстық шара түрінде түсіндірілген. Қаулы-қарарлардың нұсқасы жалаң беріле салмаған. Қаулыны жасауға міндетті түрде қазақ ұлтының өкілдері қатыстырылған. Бірақ сол кезде оны дәл кімдердің жасағандығы беймәлім. Қаулы-қарар жүзеге асырылған

кезде оның қай тармағы қауқарсыз қаперсіз қазақ халқының қабырғасын қалай сөгетіндігі, алдын-ала әбден ескергенге ұқсайды. Оған өз ұлтына қарсы қиянатқа бару белсенді Сапарбекұлы Садықбектің мына әрекеті дәлел әуелгі межеленген көрсеткіште Ақмола округі бойынша кәмпескеге тартылған 46 отбасының 9-ы екінші топқа ілігі керек болса, Садықбек Сапарбекұлы оларға саяси түрдан кінә тағып, екінші топқа енушілердің санын 22 отбасына көтерген. Ал 46 отбасының орнына енген 203 түркінің 23 отағасынан өзгесінің қай топ бойынша жазаға тартылуы керектігіне себеп таба алмаған /165/.

Сонымен, большевиктердің бұл 20-жылдардың аяғында ірі қазақ байларын тәркілеуі, сонау 1917 жылғы Қазақстан төңкерісінің нәтижесінде Ресей капиталистерін жеке меншіктерінен айыру процесімен бірдей бағалануы тұтас бір халықты зобалаңға әкеп соқтырды. Он жылдан астам уақыт өткен халыққа жат шараны құйтырқы сылтаумен қазақ жеріне қайта қолдануын Қазақстан өлкелік комитетінің жауапты хатшысы болған Ф.И. Голощекин: “Кәмпеске науқаны-бұдан он бір жыл болған Октәбір төңкерісі есебінде жүргізілді”/166/ – деп түпкі ойын жасырып өзінше түсіндірмек болса да ірі байларды тәркілеу науқанының саяси астары басқа болды. Ресей боданы болып келген қазақтарды Кеңес өкіметі де өз иелігінен шығармауды мақсат етті. Осы мақсатты жүзеге асырудың ең бір тиімді әдісі ретінде жергілікті халықтың ең ауқатты, оқыған, беделді бөлігін қанаушы тапқа жатқызып, жаппай аластауды қажет деп тапты. Сол кездегі деректерде көрсетілгендей, **Қазақстан жерінде тұратын орыс ұлтының ауқаттылары бұл саяси науқаннан саналы түрде сырт қалдырылып отырған. Яғни бір жерде тұратын екі ұлт өкіліне билік тарапынан екі түрлі саясат қолданылған.** Мысалы, округтерден аудандарға бөлінген уәкілдердің тізімдік көрсеткішінде: “Жаманқала ауданы бойынша кәмпескеге тартылуға тиіс делінген 14 елді мекеннің біреуі – №7 ауыл ғана – қазақ ауылы, қалған 13 поселкенің бәрінде де орыстар. Оларға тек үгіт-насихат жасаумен ғана шектелдік” /167/ – деген түсініктеме берілген. **Бұдан біз байлығына емес, орыстығына қарап тәркілеуге ілінбеуін отаршы халықтың**

өкендіктерінен деп түсінгеніміз дұрыс. Сонда бір мадағы 14 елді мекеннің 13-і орыстар болғандықтан бұл қаулының күші жүрмеген. Біз бұл оқиғадан қазақ халқына қарсы жүргізілген тәркілеудің Орталықтың мақсатты бір мақсатты көздеген соны жүзеге асыру үшін тапқан арнайы саяси науқаны екендігіне толық көз жеткіземіз.

Кәмпеске науқанының ізін ала 1929 жылдың аяғынан кулактар мен байларды тап ретінде жою саясатына көшу” аталатын тағы бір науқан ұйымдастырылды.

Осылай байлар мен кулактарды саяси-шаруашылық науқандарында сергелдеңге салумен шектелмеген Орталық кулактарды тап ретінде жоюды 1930 жылдың қаңтар айының ішінде-ақ қолға алып, нақты іске кірісуге нұсқау берді. Ал бұл айдың соңына дейін астық және мақта өсіруші 60 ауданда 3,1 мың байлар мен кулактар қожалықтары тап ретінде жойылды /168/. Осы жылдың сәуір айына дейін ауқатты деген шаруалардан айып салу жолымен 11,8 мың бас жылқы, түйе және ірі қара малы, 36,9 мың бас ұсақ мал, 8,2 мың пұт астық кәмпескеленген /169/. Жыл ішінде “қанаушы тап” атанған 5500 адам жер аударылды /170/. Ал мұның өзі БК(б)П ОК саяси бюросының “Жаппай коллективтендіру аудандарындағы кулактар шаруашылықтары жоюға байланысты шаралар туралы” қаулысынан бастау алып еді. Голощекин бастаған Қазөлкеком басшылары Смағұл Сәдуақасовқа қазақ халқының құрамына байларды да қосып отырсың деп кінә таққан. Сонда қалай, бай-бай болғаны үшін қазақ халқының құрамына кірмей ме, деген орынды сұрағы жауапсыз қалған. Қазақ ұлты өз халқының ішіндегі әлеуметтік құрамының өртүрлілігімен өлшенбейтіндігі ақиқат. **Тұтас ұлтты бай мен кедейге, екі жікке, бөліп және одан екі халық, екі ұлт жасау арқылы тану, ғылыми дәлелденбеген, қоғамдық әділеттілікке жасалған қиянат еді.**

Міне, Қазақстанда байларға қарсы жүргізілген “таптар күресінің” саяси мақсаты осындай болды.

Ауқатты шаруаның мүлкін тәркілеу, оны жаппай жер аудару жөніндегі озбырлық акциялары, көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтарды ұжымдастыру

мен отырықшыландыру, халықтан ауыл шаруашылығын өнімін тартып алу жөніндегі зорлық-зомбылық науқандық саясаты, заңсыз, адам құқықтарына қайшы жасалды және мемлекеттің өз халқына қарсы істеген кешірілмес қылмысы болды. “Ауылды кеңестендіру” деген ұранмен күресін шиеленістірудің қатерлі бағытын ұстанды. Соның арқылы Қазақстанда “жаңа Қазан” өткізу үшін идеялық саяси негіз жасалды.

Қазақ ауылындағы 20-жылдардың екінші жартысы мен 30-жылдардағы жүргізілген саяси-әлеуметтік, экономикалық шаралардың бүгінгі таңда да және келешекте өмір үшін де тағдылымының маңызы ерекше.

3.4. Индустрияландырудың Кеңестік нұсқасы

20-жылдары Одақты шикізатпен қамтамасыз ету көздерінде Қазақстанның рөлі, оның стратегиялық маңызы зор деп танылып, керісінше, жергілікті жерлерде өндіріс орындарын салу негізсіз сылтаулармен екінші қатарға шегеріліп отырылды. Осы кемсітуді көре білген Смағұл Сәдуақасұлы Қазақстандағы индустрияландырудың қалай жүргізілуі қажеттілігін ұлт мәселесін талқылаған партияның XII съезінде көтеріп, Октябрь революциясы алып берген ұлттардың тең құқылығы халықтардың ұлы жеңісі болып табылатынын, бірақ мұның өзі ұлт мәселесін түгелдей шешіп бере алмайтынын алға тартты. Бұл теңсіздіктің себебін осы халықтардың тарихи даму жолдарынан ғана емес, сонымен бірге шет аймақтарды өндірісі дамыған орталық аудандардың езгісіндегі тек қана шикізат өндіретін аудандарға айналдырғысы келген патша өкіметі мен орыс буржуазиясы саясатының жалғасуынан іздеу керектігін деп басып айтты. Смағұл айтып дәлелдеген пікірлер қаншалықты ақиқат болғанымен, заман талабына, Орталықтың саясатына сай келмеді. Сол тұста, өтпелі кезеңнің өтіне зорлықпен әкелінген қазақ халқының мүддесін ойлап, оның келешегіне жаны ауырып, жүрегі сыздаған, сол кездегі Орталықтан жүргізілген жалған саясатқа, қиянаттарға қасқайып қарсы тұрған алаш азаматтарының бірі Смағұл Сәдуақасұлы еді. Қамшының

андай ғана қысқа ғұмыр кешкен, оның өзін туған елінің аяғы үшін күреске арнаған Смағұл сезімтал Мағжан Жұмаұлы сияқты жырлағандай шынында да, “асыл туған” ардақты азамат болды. Ел намысын ту етіп көтерген Смағұлдай азамат сол аласапыран заманда өзі тұстас көпшілік сияқты шұғылғып, Голощекин секілді мықтылардың шылауында қалып қалмай, өз халқына, ұлтына деген шексіз сүйіспеншілігінің, ұлтжандылықтың үлгісін көрсетті. Әділеттілік деген сөзді қиетті де, киелі ұғымның шегінен шықпай, халқына адал өмір сүретін 20-шы жылдары Қазақстанның саяси өмірінде атқарған рөл атқарған, туған халқы үшін жанпидалыққа ұшыраған Смағұл өз оппоненттеріне: “Қырғыз (қазақ – Е.Қ.) халқының тағдыры үшін тарих алдында ең алдымен қырғыз коммунистері жауап береді”, – деген ұлағатты сөз айта алдырған қайраткер. Алайда, ол Кеңестік идеологияның жасандылығына қарсы тұрғаны үшін қудалауға ұшырап, 1933 жылдың күзінде жырақта жүріп жұмбақ жағдайда дүниеден өтті.

20-жылдардың II-ші жартысында КСРО көлеміндегі халық шаруашылығының барлық саласы бойынша алғанда елді индустрияландыру социалистік құрылысты жүргізудің негізі деп есептелді. Өнеркәсіпті жылдамдатып дамыту, әсіресе, оның “А” тобын қарқынды жүргізу үшін қажет болды. Бұл салаға жалпы өнеркәсіпке жұмсалатын қаржының 78 пайызы бөлінді. Нәтижесінде ірі индустрияның жалпы өнімі 3 есеге артуы тиіс болды /171/. Міне, КСРО-да социализм орнатудағы кезек күттірмейтін міндетке баланған елді индустрияландыру мәселесі 1925 жылғы 18 желтоқсандағы БК(б)П-ның XIV съезінде арнайы қаралды. КСРО-дағы индустрияландыру ауыр өнеркәсіптен басталып, бұрын ешбір елдің тарихында болып көрмеген қарқынмен мейлінше жеделдетіліп жүргізілді. Бұл шараларды жүзеге асыру ауылмен деревня халқын қанау есебінен жүргізілді.

БК(б)П XIV съезі индустрияландыру ісін социализмнің материалдық-техникалық базасын жасаудың негізі деп есептеп, КСРО-ны аграрлық елден дамыған индустриялы елге айналдыруды қамтамасыз ету үшін ауыр индустрияны, өндіріс құрал-жабдықтарын өндіруді шапшаң қарқынмен дамытуды көздеген еді. Партия социалистік индус-

трияландыру саясатын белгілеп, жүзеге асырғанда, шет аймақтарында да, әсіресе, табиғи шикізаттың аса көздері бар, бұрын артта қалып келген ұлт аудандарына қуатты өнеркәсіп орындарын құру қажеттігін есепке алды еді /172/. Мұның өзі, тұтасынан алғанда, өндіргіш күшті орналастырудың социалистік принциптерінен, партияның лениндік ұлт саясатынан туындады және бұрын езіліп келген халықтардың экономикалық мешеулігін, іс жүзінде теңсіздігін жою үшін шешуші маңызы болады деп есептелінді. Сөйтіп, Қазақстанды индустрияландыру КСРО-ның социалистік жолмен индустрияландырудың құрамдас бөлігі деп белгіленді, бірақ ол іс жүзіне ойдағыдай асырылмады. Оның басты себептерінің бірі Қазақстанды одақтас республика деп тек сөз жүзінде танығанымен, іс жүзінде оның әлі де Ресей мемлекетінің ұлы державалық пиғылының ықпалында болуынан еді. Осындай кемсітушілік Қазақстанды жүргізілген “Кіші Қазан” бағытымен үндес жүргізілді.

Одақты шикізатпен қамтамасыз ету көзі ретінде Орталық Азия мен Қазақстанның рөлі, оның стратегиялық маңызы зор деп танылып, керісінше, жергілікті жерлерде өндіріс орындарын салу негізсіз сылтаулармен екінші қатарға шегеріліп отырылды. Осы съезд шешімдерін негізге ала отырып, Смағұл Сәдуақасұлы Қазақстандағы индустрияландырудың қалай жүргізілуі қажеттілігін ұлт мәселесін талқылаған партияның XII съезінде көтеріп, Октябрь революциясы ұсынған ұлттар жөніндегі программа-ны жүзеге асыру үшін ұлттарды аяусыз қанауға салған патша заманынан санамызға берік орныққан, бірақ оңайлықпен құтыла алмайтын кедергілерден арылу керектігін айтып, ол кедергілер республикалар одағына енген ұлттардың шаруашылық және мәдени салалардағы теңсіздігін туғызатындығын көрсетті. Ал Сәдуақасов болса, Октябрь революциясы алып берген ұлттардың тең құқылығы халықтардың ұлы жеңісі болып табылатынын, бірақ мұның өзі ұлт мәселесін түгелдей шешіп бере алмайтынын алға тартты. ... Бұл теңсіздіктің себебін осы халықтардың тарихи даму жолдарынан ғана емес, сонымен бірге шет аймақтарды өндірісі дамыған орталық аудандардың езгісіндегі тек қана шикізат өндіретін аудандарға айналдырғысы кел-

етін патша өкіметі мен орыс буржуазиясы саясатының жа-нан іздеу керектігін көре білді. Өткеннің оспадарынан бірі-екі жылда құтылу мүмкін еместігін мойын-дана, бұл әділетсіздікті азғана уақыттың ішінде жойып-қалайда арылу керектігін батыл айтқан қайраткер болды. Сөйтіп, Сәдуақасов тарапынан партияның XII съезі-нің ұлт мәселесі жөніндегі қаулысының орындалу бары-сындағы кемшіліктер мен қателіктер сынға алынды /173/. Елдерге сүйене отырып Смағұл ең әуелі шаруашылық бөлімшелеріне үлкен мән берді, өйткені оның дұрыс шеші-мі одақтағы ұлттардың шын мәніндегі теңдігінің орнауы-на негізсер ететін еді. Қазірде шаруашылықты қалпына келті-ру үшін әрбір ұлдуірін бітіріп, енді оны қайта құру кезеңіне кіргенде, әр түрлі ұлттар мекендеген шет аймақтардың шаруасының қай-қуы туралы мәселе көтеретін кез келгендігі айтылды. Миллиондаған орыс пролетариатының сапына жыл сайын шет аймақтарда тұратын жергілікті ұлт өкілдері көптеп қосылған сайын елді индустрияландыру тез жүріп, ұлттар-дың одағы да нығая береді ғой деген Орталықтың үміті бекер болып шықты. Мұның өзіндік себептері болды. Оның негізгісі ұлт өкілдерінің біраз бөлігі болмаса, көпшілігі про-летариат қатарына өте алмады. Мысалы, индустрияланды-ру кең етек алған 1929 жылдың аяғына таман Қазақстан халық шаруашылығында 280 мыңға жуық жұмысшылар мен қызметшілер жұмыс істеген. Бұлардың 90 мыңдайы ғана өнеркәсіп, транспорт кәсіпорындарында және құры-лыстарда еңбек еткен /174/. Жалпы Қазақстан пролетариа-тының ішінде қазақтардың саны өте төмен болды. Мысалы, 1928 жылы Байқоңыр тас көмір кенішінде істейтін қазақ жұмысшылары 57,7 пайызды құраса, Ембімұнайда – 52,2 пайыз, Жезқазған мыс рудниктерінде – 44,4 пайыз, Қарсақ-пай мыс қорыту зауытында – 30,2 пайыз, Риддерде – 19 пайыз болды /175/. Ал 1932 жылдың тамыз айында Қараған-дың №3 шахтасында 500 қазақ жұмысшысы болса, қазан айында оның 80-і ғана қалған. Сол жылдың күзінде Шым-кенттің ірі қорғасын зауытын салу құрылысынан орыстар-дың қысымымен жұмыстан 485 қазақ жұмысшысы шыға-рылған /176/. Қазақ жұмысшыларының арасындағы сауат-сыздықты жою дұрыс жолға қойылмады. Мысалы, мұнай

өндірісінде істейтін қазақ жұмысшыларының арасындағы сауатсыздық 72 пайызды құраған /177/.

Қазақстанда шикізат көздеріне жақын тиімді өндіріс орындарын салуға құлық танытпаған Орталық осы ниетпен ұлт аймақтарында пролетариат пен шаруаның одағын нығайту ісіне де өрескел зиян келтірді. Шикізат өндіріс саласында және одан басқа да бірен-саран ғана шоғырланған өндіріс орындарындағы азын-аулақ жұмысшылардан басқа Одақтың өзге жерлеріндегідей, ірі-ірі өндіріс орындары салынбағандықтан, жұмысшы табы да аз болды. Мысалы, бірінші бесжылдық жылдарында ғана Одақ көлемінде 4500 ірі өндіріс орындары салынған болса, /178/ мұның ішінде Қазақстанның үлесі мардымсыз болды. Қазақстанда бірлі-жарымды Шымкент қорғасын, Қарсақпай мыс қорыту зауыттары, Байқоңыр көмір кеніштері, Жезқазған мыс рудниктері секілді кен өндіретін шикізат көздерін ғана игеріп, Түріксіб шойынжолы сияқты құрылыстарын салумен шектелді. Бұдан біз Қазақстан жерінде индустрияландыру жылдарында ірі зауыт-фабрикалардың салынбағанын көреміз. КСРО-ның одақтас республикасы бола тұрса да, Ұлы Отан соғысына дейін Қазақстан жеріне өндіріс орындарын салуға шектеу жасаған. Сол кездің өзінде-ақ, қазақ жерінің қойнауы сан алуан темір рудаларына, минералды тыңайтқыштарға және басқа да табиғи элементтерге бай екендігі мәлім еді.

Тек фашистік Германияның кенеттен соғыс ашуына байланысты жау қолына қалдырмау мақсатымен және соғысқа қажетті қару-жарақ, оқ-дәрі шығаруды, киім-кешекпен қамтамасыз етуді тоқтатпау үшін батыстағы зауыт, фабрикалар елдің шығысына, оның ішінде Орталық Азия мен Қазақстанға көшірілді.

Деревнядағы кедей шаруалардың жағдайы жерге ие болумен қатар фабрика-зауыттардың көптеп салынуына қарай жақсара беретін болса, ұсақ ұлт өкілдерінің жағдайы да сондай болады ғой деген сенім басым болды. Кедейлердің тұрмысын көтеру жөнінде жүргізіп отырған саясатымызбен қатар, олардың бірқатарының сол тұрған жерлерінде салынатын кәсіпорындарға жұмысқа орналасу қажеттігі артуда. Кезінде империалистік орыс буржуазия-

сы шет аймақтардан шикізатты ішке жөнелтіп, ал фабрика-зауытты өзінің қолы жететін жерге салдырса, социалистік өнеркәсіп шаруашылыққа қай жер тиімді болса, сол жерде салынып дамытылуы тиіс. Сондықтан шаруашылықты қалпына келтіру дәуірі бізге патша заманынан қалған “қарғыс атқан мұраның” салқынынан арылып, қоймай, өртүрлі ұлттардың іс жүзіндегі теңсіздігінің сақталып келуін бұдан былай дереу жоюды міндеттейді. Бұл міндеттің артта қалған шет аймақтарды социалистік құрылысқа жұмылдыру жолындағы бір іс, екенін айтқан Смағұл, оның шет жерлерде кеңес өкіметін нығайта түсудің басты кепілдігі де бола алатындығына бұлтартпайтын дәлелдер келтіріп, ұлттық мүддені алға тартты /179/. Смағұл Сәдуақасұлы еліміздегі индустрияландыру мәселесі Кеңестер Одағын Батыс Еуропа мен Американың капиталистік кіріптарлығынан азат ететінін, сонымен бірге сол одақтың ішінде ұлтаралық қатынастарды да социалистік жолмен шешуге тиістігін көрсете білді. Қазақ Республикасының сол кездегі Одақтың толық құқығы бар бір мүшесі болғандығы рас болса, онда олар енді сырт қақпай көрмеуі тиіс екендігін дәлелдеуге тырысты. Оның құқықтары, Смағұл айтқандай, шындық бола тұрса да, сол кездегі билік басындағылар тарапынан көпе-көрнеу зорлықпен бұрмаланып отырды. Мысалы, БК(б)П Орталық Комитеті Орталық Азия бюросының төрағасы Исаак Абрамович Зеленский жолдастың “Сара бағыт” деген мақаласындағы /180/ “КСРО-ның экономикалық саясатының негізгі міндеті-кеңестік шаруашылықты капиталистік дүниеге тәуелділіктен біртіндеп құтқару мүмкіндігін қамтамасыз ету керек деген пікіріне, “Бұл бағыттағы Орталық Азия Республикаларының міндеті ең алдымен, бізді капиталистік әлемге кіріптар етпей, оларға шикізат өндіретін шаруашылық салаларын дамыту болып табылады” – деген пікіріне қосыла отырып, бұл пікірдің зиянды жақтары бар екенін, онымен мүлде келіспейтінін де білдірген Смағұл: “кеңес шаруашылығы капиталистік әлемге кіріптарлықтан арылуға тиіс. Орталық Азия буржуазиялық әлемге кіріптарлыққа түспейтіндей, одан құтқаратын жағдай туғызатын шикізат өндіретін шаруашылық салаларын дамытуы тиіс. Алайда, мұның бәрі – мәселенің бір жағы

ғана. Мұнымен шектелу ұлттық республиканың келеін дамуына зиянын тигізетіні сөзсіз. Мәселенің екінші жағына келетін болсақ, Кеңестер Одағының, оның ішінде Орталық Азияның шаруа жағдайы қай бағытта дамуы керек деген сауал туады, басқаша айтқанда, біз зауыт-фабрикаларды қай жерден салуымыз керек екендігі. Бұл мәселе келгенде Зеленский жолдас бәз-баяғы ұлы державалық “сара” жолдан шықпай отыр. Ол жергілікті жерлерде шикізат көздеріне таяу өндіріс орындарын салуды томаға-тұйықтық, жалпы социалистік шаруашылықты дамыту тұрғысынан алғанда зиянды әрі қауіпті деп баға берді /181/. Бұлай топшылаудың өзі-ескі сүрлеу дей отырып, ұлттық республикалардың экономикалық дамуының келешегіне көз жіберіп, оның шынайы бет пердесін ашып берді. Өкінішке орай бұл сын, пікір уақытында ескерілмеді.

Біріншіден, Зеленский жолдастың әр республиканың шаруашылығын ешкіммен қатысы жоқ жабық шаруашылық етіп құрғысы келетіндер (бұнысы жергілікті ұлт өкілдері ғой) бар дегені шындыққа жанаспайтын ой екендігін, екіншіден, Орталық Азиядан мақта әкету жақсы да, ал дайын мата әкету томаға тұйық шаруашылықтың белгісі ретінде қарау деген пікір қандай теориядан туындайды? Бұл – негізсіз айтылған пікір, адасушылық. Өнеркәсіп шикізат көздеріне нақ осы жүйелі шаруашылық тұрғысынан алғанда қажет. Сол шаруашылық пайдалы болсын десек, өнеркәсіп орындары шикізат өндірілетін жерге мейлінше жақын болуы тиіс деп, ұлттық мемлекет үшін тиімді жолды көрсетіп, соның қажеттілігін барынша дәлелдеді. Бірақ Зеленский жолдас өзінің “сара бағытына” берік, одан қайтар емес, өйткені оның сыртында тұрғандар сол кездегі саясатты жасаушылар, мүдделестер еді. Оның соңғы дәлелі: “Бұл жерде шаруашылық қисынды ғана емес, сондай-ақ, саяси қисынды да ескеруге тура келеді деп ауытқи қалуы. Шындыққа төтеп бере алмай, қалайда Орталықтың мүддесін қорғап қалудың амалына көшкендігі. Томаға-тұйық шаруашылық идеясын жақтаушылар бізге таптық тұрғыдан жау элементтер болып отыр... Орталық Азияда шаруашылықты дербес дамытудың идеологы да, панисламның белгілі қайраткері де Мұстафа Шоқаев”/182/ болған

Бұл есімді көтеріліп отырған мәселемен қосарлай айтуға болмай, бұл жерде сендіру әдісінен ықтиярсыз көндіру әдісіне дәлірек айтқанда, қорқыту әдісіне көшкені байқалады. Шоқаев деген “контра” бар көрінеді, национал-жігерлер, байқандар, болмаса, біз сендерді соның қатарына қосып саламыз деп, индустрияландыру туралы көзқараймын; ойдан құрастырған саяси қисынымен байланыстырып қылашай көлденең тартып отырған /183/. Осы қисынды қиыстырып тұрған әміршіл-әкімшіл жүйе өз дегендерін ескетпей қоймады. Смағұл айтып дәлелдеген пікірлер қаншалықты ақиқат болғанымен, заман талабына, Орталықтың саясатына сай келмеді. Тәуелділік өз дегенін істетті... Осы маңызды мәселеде сол кездегі республиканың жауапты қызметкерлері де опасыздыққа барып, шет аймақтардағы индустрияландырудың ролін қасақана “түсінгілері” келмеді. Смағұл Сәдуақасұлының жергілікті халықтардың болашағына ауадай қажетті осы индустрияландыруды қазақ жерінде де жүргізу туралы маңызды пікіріне аш бөріше жабылды.

Сәдуақасұлының жергілікті жерді индустрияландыру туралы пікірін жоққа шығарушылардың бірі БК(б)П Орталық Комитетінің жауапты хатшысы Ф.И. Голошекин болды. Ол 1927 жылы қараша айында өткен БК(б)П-ның VI Бүкілқазақтық партия конференциясындағы жасаған өлкелік партия комитетінің есепті баяндамасында Смағұлға қарсы: “Оның (Смағұлдың) ойынша, Қазақстанның социалистік дамуы жайында қашан өзіміздің дамыған өнеркәсіптеріміз, өзіміздің дамыған қалаларымыз болғанда ғана сөз етуге болады” және ол Қазақстанның социалистік жолмен дамуы туралы емес, керісінше өнеркәсіп туралы айтып қоймады” – деп, /184/ бір-бірімен тығыз байланысты социалистік даму жолы мен өндіріс орындарын салу мәселелерін бөлек алып қарап шатасты. Онымен қоймай, Сәдуақасұлының КСРО-ның мәнін және пролетариат диктатурасының артта қалған ұлт республикаларының дамуына тигізетін ықпалын түсінбейді не түсінгісі келмейді, ол Қазақстанның дамуын КСРО-дан тәуелсіз дербес мемлекет ретінде көргісі келген буржуазиялық ұлтшылдарша ойлайды деп кінә тағады. Бұл – қателік оның мәні мынада: яғни “әзірше

бұл жерде жоғарғы биліктің қажетті тұтқаларын жасамайынша, Қазақстан социализмге қарай дами алмайтынын көрінуде” деп, дұрыс қойылған мәселені пролетариат диктатурасымен шатастырады. КСРО-ның өз ішінде осылай қойылған бұл мәселе әрбір аудан елді индустрияландыру бүкілодақтық еңбек бөлінісінің негізінде, Кеңестер Одағы индустрияландырудан, яғни әрбір ауданның өзіндік жеңіл экономикалық ерекшеліктері ескеріле отырылып қатыстырылады. Егер біз осы мәселені Сәдуақасов айтқандай немесе өз кезінде ұлтшылдардың жиналысы пешкендей барлық шет аймақтарды бөліп алып, оларды индустрияландырып және үлкен зауыттардың құрылысын жүргізсек не болады еді? Онда ешқандай индустрияландыру болмаған болар еді, біз онда тек “Төрткүл Ленинград болғанша, Қызылорда Мәскеуге теңелгенге”/185/ дейінгі ондаған жылдарды тосумен болар едік деген қисынсыз баламаны мысалға келтіреді. Және 5 жылдыққа Қазақстан дамуының сипатына қарай жалпы міндеттері және жергілікті ерекшеліктеріне сәйкес, шикізат базасы ретінде ғана кіруі тиіс деп кесіп-пішеді. Осылай алалау сұрқиялылық, шындықты бұрмалау болды.

Қазіргі мал шаруашылығының дамуын оның товарлығы жөніндегі және өзара айырбас мәселелерін алыңыздар, осылар КСРО-ның даму мүддесіне сай келе ме? Иә, келеді. Бұл сонымен бірге одақтық өнеркәсіпке пайдалы болып табылады. Одақтық өнеркәсіп бізде бар техникалық дақылдар жүн, ет, тері саласына және тағы басқаларға тәуелді болуы мүмкін және біздің бұдан әрі дамуымыз үшін үлкен маңызы болады. КСРО-ның көлеміндегі индустрияландыру дегеніміз, яғни ауыл шаруашылығының мәдени түрлерінің дамуы, оның товарлығын ұлғайту, одақтық өнеркәсіпті қамтамасыз ету үшін және елдің ішкі қажеттілігін қанағаттандыру үшін азық-түлікті молайтатындай етіп қаржыландыру және бұл көпшілік тұрғындардың пролетарлық бөлігінің мүддесіне сай келуі деген сөз. Сондықтан ірі зауыт пен фабрикаларды емес, ұсақ және орта шаруа қожалықтарын дамытып және оларды ұжымдастыру қажет”, – деген байлам жасалды /186/.

Жауапты хатшының бұл амалдарының негізсіз екендігін дәлелдей келіп, Смағұл: “Голощекин жолдас өнеркәсіпті

шаруашылығының соңына апарып тіркеп, сол арқылы Қазақстанның ауыл шаруашылығымен мәңгі-бақи айналыстығының алдын-ала кесіп-пішуі және өнеркәсіп туралы шешім қабылдап тұрып, жөндеу шеберханаларын ғана ұсынуы қалай? Біз біздің атам заманнан кебісін жамап, күрегін жөндеп келеді, бірақ мұны әлі күнге дейін “өнеркәсіп”, оның үстіне “өнеркәсіп саласындағы негізгі кәсіп” деп атаған емес. Шұға фабрикаларын ұйымдастыру өз-өзінен сұранып тұрған кезде Голощекин жолдас неге жүн жуатын машинадан әріге қара алмайды, дәлірек айтқанда, барғысы келмейді? Жуылған жүнді бір алып кетіп, осы жүннен тоқылған “москвалық” шұғаны қайта алып келіп жүргеннен гөрі Қазақстаннан дайын шұғаны бірден алып кету темір жолдарға да жеңіл емес пе? Жүйелі шаруашылық біздің тұжырымдарымызды жақтайтын сияқты, ал Голощекин жолдас өзінің мүдделесі Зеленский жолдастан үлгі алып, бізді “Қазақстандағы томаға-тұйық шаруашылықтың” қорғаушылары немесе, оның (Голощекиннің) сөзімен айтқанда, “қазақ ауылының әлеуметтік-экономикалық құрылымына қол сұқпауды жақтаушылар” /187/ деген пікіріне қарсы осындай жауап айтқан.

Сол кезде Сәдуақасов жанталаса дәлелдеген Қазақстанның КСРО-ның толық бір мүшесі ретіндегі құқығы сақталуын, негізінде, социализмнің ірге тасының негізгі буыны болып саналған елде жүргізілген индустрияландырудан шет қақпай көрмеуін айтып, осы мәселе төңірегінде қызу саяси айтысқа түсті. Егер де кезінде республика басшылығындағы басқа да қайраткерлер отаншылдық сезім танытып, Смағұлды қолдаған күнде сол жылдарда қолдан жіберіп алған мүмкіншіліктер жүзеге асып бүгінгі күнгі ұрпақ игілігіне қызмет еткен болар еді. Бірақ олай болмай, қоғам қайраткерлері деп саналған ел билеген қазақ азаматтары өздерінің жеке бастарының мүддесін халық мүддесінен жоғары қойғандықтан, “кіші Қазанның” теоретигі Голощекиннің жетегінде кете барды.

Туған жеріне, өз еліне өнеркәсіп орындарын салуға қарсы шығушылардың бірі, сол кездегі БК(б)П Қазақ өлкелік партия комитетінің екінші хатшысы Ораз Жанұзақұлы Исаев болды. Ол “Сәдуақасовтың айтуынша, біздің

Одақтың ішіндегі ұлтаралық қатынастар әрбір шет аймақтағы республикаларда, әрбір ұлттарда кішкентай зауыт-сымақтар, шойынжол бөлігі, ең болмағанда қандай да бір массын фабрикалар т.б. салынса, сонда ғана шешіледі. Осы жерде Сәдуақасов “ортақ өгізден жеке бұзауым артың деген қазақ мәтелін ұмытпай, соны басшылыққа алып Сәдуақасов, бұл мәтел ескірді! Сен өткен күнмен өмір сүреді екенсің, ұлтаралық қатынастар бұлай шешілмейді. Пролетариат диктатурасы жағдайында дәл бұлай істеу социализмге қарама-қайшы. Пролетариат диктатурасы егер ұлтаралық мәселені шешсе, онда социалистік құрылыстың табысты болуы сөзсіз, ол жаңа Коммунистік қоғамның негізін біржолата нығайтады, сонда керісінше болады” ортақ өгіз” бөрінен артық болады деп, көргендік таңытқансыды/188/. Ал сол, “ортақ өгіз” принципінің келеушегі жоқ екенін уақыт көрсетті, оған өзіміз және бүгінгі күн куә.

“Біздің Одақты индустрияландыру, біріншіден, біз үшін, Одақта іс жүзінде социализмді орнататын мәселе болып табылады, өйткені елдің өндіргіш күштерін жетілдіру, біздің мәдени және техникалық жағынан артта қалған еліміздің ұсақ өндірістерін социализмге жеткізу тек индустрияландыру арқылы ғана жүзеге асады. Екіншіден, халықаралық революцияның қазіргі жағдайында біз тек индустрияландыру арқылы ғана Одақта социализм орната аламыз, Еуропа мен Американың буржуазияларынан тәуелсіз болып, олардың экономикалық және саяси тіміскілеулеріне төтеп бере аламыз. Сәдуақасов Қазақстанның осы тұрған қазіргі қалпын дәлел ете отырып, оны дереу өзгелермен іс жүзінде “геңестіру” мәселесін қояды. Қазақстанды Қазан революциясы өмірге әкелгені және ол Кеңестер Одағының бір бөлігі екендігі Сәдуақасовтың басына келмеген бе? Қазақстан бұдан бұрын дәл осындай болмағанын, ол орыс буржуазиясының шикізат алатын отары болғанын ол біле ме екен? Сондықтан біз үшін ең бірінші және негізгі мәселе болып табылатын Қазақстанның өзінің аяғынан тік тұрып кетуі біздің революцияның, біздің Одақтың нығайуымен байланысты екені оған түсінікті бола қояр ма? Біздің жау қоршауында тұрғанымыз, біздің Одақ әлемдегі бір

нығыз Кеңестер елі екені немесе бізді қоршаған капиталистер ол үшін мүлде жау болып табылмай ма, оның осыдан бары бар ма? Одағымызды нығайту, осы жағдайдағы біздің қорғаныс қаблеттілігінің болуы – біз үшін басты мәселе”/189/ деп негізгі ойды басқа жаққа аударған. Жүргізілетін шаралардың бәрі осы мақсатқа икемделе жүргізілуі тиіс. Бұл әрине, Одақтың өз ішіндегі таптық мәселелердің дұрыс шешілуіне әсер етеді деп оның маңыздылығына сипаттама беруге тырысты. Одақтың жалпы ішкі және сыртқы жағдайларымен байланысу мүмкіншіліктері және шет аймақтарды одақтың алдыңғы бөлігімен “іс жүзінде геңестіру” тоғышарлық болып табылады деп бұл қадамға басқаша қарайды. Біршама артта қалған біздің елімізде индустрияландыру жеңіл шаруа емес екендігін айтып қорқытпақ болады...– деп, негізгі мәселені талқылаудан тайсақтап, оны өзге арнаға бұра тартып отырған. Осы мәселені шешуде Сәдуақасовтың қарсыластары империалистік Ресей кезінде Қазақстанның шикізат көзі болғанын оның дұрыс еместігін мойындайды. Сол өлкені индустрияландыруға келгенде сынықтан сылтау тауып, сырғақтауларының басты себебі олардың, сол отаршылдық көзқарастан арылмауы, Қазақстанды баяғы пиғылмен қабылдауы болып табылады.

Орыстың империалистік буржуазиясы шет аймақтарды бірінғай арзан шикізат байлығын соратын және товарды өткізетін аудандар ретінде ұстағаны рас. Мұндай үрдіс пролетариатқа жат екендігі де шындық. Пролетариат жаңа социалистік қоғам орнатуға және шаруашылықты мақсатқа сай жүргізуге мүдделі. Бірақ орталық фабрикаларға Орталық Азиядан мақта әкету, Қазақстаннан шикізат тасу, барлық фабрикаларды Орталық Азияға көшіруден гөрі, нағыз шаруашылық мақсатқа сай келеді. Орыс өнеркәсібінің революциялық пролетариаты жалғыз КСРО-ның емес, дүние жүзі еңбекшілері армиясы құрамының алдыңғы қатарлы бөлігі болып табылады. Бүгінде қолда бар мүмкіндікті пайдаланып, біз Иваново-Вознесенскінің, Мәскеудің және Ленинградтың маман пролетариаттарын шапшау шығармай сақтап, ал шет аймақтардағы өнеркәсіп пролетариатын қалыптастыруды әзірше қоя тұруды көздеп отырмыз. Ер-

теректе жұмысшылар империалистер салған зауыты- фабрикаларда шоғырландырылса, оған олар кінәлі емес қой деп, мәселені басқа қажетсіз мысалдармен дәлелдеме болады. Өз дәлелдерін дұрыс деп есептеген Голощекин пролетариаттың ұйымдасқан тобын бытыратуға, олардың арасына іріткі салуға жол бермейміз” деп, өздеріне пайдалы негізсіз сылтауды, бұл мәселеге қатысы шамалы саяси мысалдарды тықпалайды. Іс жүзінде сол шет аймақтардың оның ішінде Қазақстанда, өнеркәсіп орындары жандануда пролетариат өсуде /190/ деп жоғарыдағы өз сөзіне қарсы шыққан ол: “Сәдуақасов Қазақстанды Орталықтан бөліп алып, Россиямен экономикалық байланысты мүлдем үзгісіз келеді” – /191/ деген айып тағуға көшеді.

Смағұлдың осы жергілікті жерде де индустрияландырудың жүргізілуі өте қажет деген көзқарасына қарсы Голощекиннің шашбауын көтеруші БК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің мүшесі Құрамысов Ізмұқан Мұқашұлымен бірге сол жылдары РСФСР-дің экономика кеңесінің мүшесі қызметін атқарған Сейітқали Меңдешовтер де өре тұрды.

Г.Ф. Голощекиннің сойылын соғушы белсендінің бірі І.Құрамысов 1928 жылғы 20 ақпандағы “Советская степь” газетінің №42 санындағы жарияланған мақаласында: “ұлтшыл-демократияның” Қазақстандағы әйгілі “Дон-Кихоты” Смағұл Сәдуақасұлы деп айғайлатып айдар тағып, кінәлай тиісіп, индустрияландыру мәселесіне арнаған мақаласына негізсіз шүйлігеді. Осы мәселеге өздерінің азын-аулақ болса да тоқтағысы келетіндіктерін ескертіп, егер мына Смағұл большевиктердің таңдаулы өкілдерін жамандамаса, Қазақстандағы партиялық бағытқа қарсы күрес жүргізбесе, “сәдуақасовшылық” партияға қарсы ағым деп айыпталмаған болар еді деп жол көрсетпек болады. Оның нені аңсайтыны түсінікті, Смағұлдың айтуынша, Қазақстандағы шығатын шикізаттың барлығы сол жергілікті жерде өңделуі тиіс. Яғни, ол мұнысымен Қазақстан шикізатын өңдейтін барлық зауыт-фабрикалардың жабылуы туралы мәселені қоюшы болып табылады. Мәселені осылай қою ұлтшыл-демократтардың таяу уақытқа арналған шағын бағдарламасы (программа-минимумы) екені талассыз деп көрсетсе, ал бағдарламаның түпкі мақсаты (программа-максимумы)

теректер Одағынан ұлт аймақтарды және ең бастысы Қазақстанды бөліп алу ұраны болып табылатындығы сөзсіз деңгейге дейін барды. Ал, шындығында олар бұл бағыттың дұрыс-бұрысын еңбекшілерден сұрамай, олардың ішінде тыс қазақтың ұлтшыл зиялылары, (алашордашы-лардың) оның ішінде Сәдуақасов та, Қазақстан еңбекшілеріне қарсы жүргізуде өздерін осы өлкенің заңды мұрагеріміз деп тағуға әдеттенген” – деп жала жабуға тырысады /192/.

Сәдуақасовтың индустрияландыруына қайтып оралсақ, біздің көзімізге келіп, Құрамысов жолдас “егер партия осы жолға түссе болар еді” деп өкінішін білдіреді. Онда орталық аудандарда бірнеше зауыт, фабрикалар тоқтап қалып, онсыз да еңбектен алған жұмыссыздықты одан сайын өсірер еді. Еңбекшілері осындай ұрандар көтерген Сәдуақасов панисламистер Шоқаев, Исақов және Валидовтардың қатарына кіріп кеткендерін өздері білер ме екен? – деп астарлайды. Біздің партия осы мәселелердің бәрін елімізді индустрияландыруға бет алған бағыты бойынша шешеді, оның ішінде ауыл шаруашылығын арнайы аудандар құру арқылы үйлестіруді күшейту жолымен, демек, кейбір аудандардың бір-біріне өзара тәуелділігін сақтап, сонымен қатар біздің импортқа тәуелділігімізді барынша азайтуды көздейді. Сәдуақасовтың бұл қадамы біздің шаруашылықта социалистік элементтердің өсуіне қарсы бағытталған бай элементтердің өрекеті – деп түйіндеп, оны “халық жауы” атандырды /193/.

Ал, С. Меңдешов болса 1928 жылғы 17 наурызда Мәскеуден “Большевик” журналының редакторы Е.Ярославскийге арнайы коммунистік сәлеммен хат жолдайды. Ол осы журналдың №1 санындағы жылдың басында жарық көрген Смағұл Сәдуақасұлының аталмыш мақаласын өзінше сынап “ұлттар мен ұлт өкілдері туралы мәселелер” атты оған қарсы мақаласын жазады. Онда Меңдешов Смағұлдың пікіріне негізсіз тиісіп оған күйе жағуға тырысып бағады. Менің, дейді – Сейітқали Меңдешев Қазақстанда жүргенде “Сәдуақасовшылықпен” ымырасыз күрес жүргіземін сізге белгілі. Бұл жолы да ол индустрияландыру мәселесі төңірегінде Зеленский мен Голощекин жолдастарды ұлыдержавалық шовинистер, партия бағытынан ауытқушылар деп кінәлауды негізсіз деп санап, оларды ақтамақ

болады. С. Сәдуақасұлын осы мақаласында ол өзін ұлтшылдардың нағыз саяси идеологымын деп отыр деп бағбаттайды /194/.

Осындай басшылардың арқасында ел тағдыры тәлкекке түсіп, ұлт келешегі кері шегерілді. Түріксіб сияқты бірін саран құрылысты есептемегенде, ұзақ жылдар қазақ жері сол баяғы қалпында “шикізат көзі” ретіндегі күйін кешті.

Ел ағасы ретінде мемлекеттің басшы қызметінде болған көзі ашық осы азаматтар Смағұлдың озық ойын түсінбейтіндей алмаймыз. Олар түсінгісі келмеді, Голощекинге бас иіп, ол жүргізген саясаттың құлы болды, халық, ұлт мүдделерін өздерінің қара басының қамдарына айырбастай салды. Осылай жағымпаздану, сатқындыққа бару неге апарып соғарын біле тұра көз жұмып, құлшына кіріскен, өз елінің өткен тарихына, тұрмыс-тіршілігіне тәкәппарлықпен қарап, қазақы мәдениет, салт-дәстүрден өздері жеріп шошынған, ел үміт артқан “ағаларымыз” болғандығы – шындық. Сонымен бірге солар секілді халқын сатуға ойланбай-ақ даяр тұратын, оның тағдырына немқұрайды қарайтын, жеке басының күйін күйттеп, опасыздыққа оңай бара беретін “азаматтар” әлі де баршылық. Келешекте тарихтың өзі олардың кім болғандығын таразылап берері ақиқат.

XX ғасырдың 20–30-жылдарында қазақ елінде Кеңестер өкіметінің жүргізген саясаты сол кездегі аласапыран тұста жергілікті халықты мүлдем күйзелтіп, бей-берекетін шығарды. *Сол тұста, өтпелі кезеңнің өтіне зорлықпен әкелінген қазақ халқының мүддесін ойлап, оның келешегіне жаны ауырып, жүрегі сыздаған, сол кездегі Орталықтан жүргізілген жалған саясатқа, қиянаттарға қасқайып қарсы тұрған алаш азаматтарының бірі Смағұл Сәдуақасұлы еді.* Қамшының сабындай ғана қысқа ғұмыр кешкен, оның өзін туған елінің болашағы үшін күреске арнаған Смағұл сезімтал Мағжан ақын жырлағандай шынында да, “асыл туған” ардақты азамат болды. Бүгінгі ұрпақ Смағұлдай ардақты азаматтың әруағына тағзым етіп, оның ғибратты өмірінің бір сәтін еске алып, одан тәлім алуы керек. Өйткені, бүгінде Смағұл ағамыздың ұлтжандылық қасиеті біздерге ауадай қажет-ақ болып тұр.

Ел намысын ту етіп көтерген Смағұлдай азамат сол аласапыран заманда өзі тұстас көпшілік сияқты бас шұлттып, Голощекин секілді мықтылардың шылауында кете қармай, өз халқына, ұлтына деген шексіз сүйіспеншілігін, ұлтжандылығын дәлелдеді. Алайда ардақты ағамыз 1933 жылдың күзінде елден жырақта жүріп дүние салады. Осы ауық хабарды естіген ақиық ақын Мағжан Жұмабаев оның өлімін аза тұтып, қазақтың жанашыры болған Смағұлдың былайша жоқтайды:

Жас Смағұл үздік туған бала екен,
Байтақ елге асқар таудай пана екен.
Сол баладан, сол панадан айрылған,
Қайран қазақ, орны толмас жара екен.
Кім біледі ердің асыл туған баласын,
Байтақ елдің асқар таудай ағасын.
Ажал шіркін, қарамайсың ажарға,
Тағдыр тартып, жыртқызыпты жағасын.
Аққуы жоқ, қаздары жоқ көл жетім.
Смағұлдай баласынан айрылған,
Қайран қазақ болдың бүгін сен жетім, –

деп қабырғасы қайыса, өзегі өртені күңіренуі тегін емес екен. Мағжандай ақынның көріпкелдік қасиетіне бүгінгі ұлтжанды ұрпағы тәнті. Сол орны толмас жара жазылмай, сол жетімдіктен әлі құтыла алмай жүрген сияқтымыз. Смағұл Сәдуақасұлының сол 20-жылдардың ішінде көтерген өзекті мәселелері күні бүгінге дейін өзінің маңыздылығын жоғалтпапты. Оған сол кезде айтқан: “Қазіргі уақытта еліміз күйзелістерге емес, творчестволық және қалыптты, бейбіт еңбекті қажет етуде, елімізде жаңа экспроприациялар емес, еңбек пен ғылым құтқарады”, /195/– деген сөзі дәлел.

Жаппай индустрияландыру бағдарламасында көрсетілген мәселелерді орындау барысы мен одан туындаған азық-түлік ресурстарының тапшылығы шаруаларға қасиетке толы ауыртпашылық әкелді. Шаруашылық саласындағы пікір таластардың Қазақстан үшін ең маңыздысы елді индустрияландырудағы республиканың орны еді. Патша өкіметінің заманынан бері жалғасып келе жатқан қате көзқарастың бірі – ұлт республикаларына, оның

ішінде қазақ жеріне, шикізат шығаратын ел ретінде қарастырылуының маңызын ашықтықпен анықтау мақсатымен шикізат шығаратын өндіріс орындары жоқ ел ешуақытында өзгелерге тәуелді болудан құтыла алмайтындығын алғаш айтып, сол жолда жанын “садаға” қылған С. Сәдуақасұлы болды. Оның жас республика Қазақстанға ауыл өнеркәсіп орындарын салу қажеттігі жолында күресіп, сол кезде өзге әріптестері тарапынан қолдау таппауы бүгінгі ұрпақты тиісті үлесінен айырып, әлі де сол кірпі тартықтан шыға алмай отыруы сол бас сауғалаудың салдары еді.

Бүгінде тарихи оқиға ретінде ғана жетіп отырған С. Сәдуақасұлының отаншылдық қасиетін үлгі тұту, содан гибрат алу. С. Сәдуақасұлын ұлттық мүддені қорғаушы мемлекет қайраткері ретіндегі дәрежеге көтеріп бағалау, оның бұл үлгілі ісі мемлекет тарапынан өз дәрежесінде елеп ескерілмей келеді.

Түріксіб

1926 жылы 25 қарашада БКП(б) Орталық Комитетінің Саяси бюросы Мемлекеттік жоспарлау комитеті ұсынған Одақ көлеміндегі маңызы бар жұмыстардың ең кезек күттірмейтін мәні бары Сібір мен Орталық Азияны қосатын Жетісу теміржолы мен Днепрге салынатын электростанция деп саналды”. Бұл аталған теміржол құрылысы 1926 жылы 3 желтоқсанда басталды. Теміржол құрылысын еліміздегі теміржол құрылысының білгір маманы бұрынғы революционер В. Шатов басқарды. Ресей Федерациясы Үкіметі бұл құрылысқа басшылық жасауды сол кездегі РСФСР Совнаркомының Төрағасының орынбасары Тұрар Рысқұловқа жүктеді. Бұл жұмысқа Қазақстан тарапынан Республика Совнаркомының Төрағасы Н. Нұрмақов жауапты болды. Түріксібтің негізгі мақсаты Сібір мен Орталық Азия арасындағы жүк тасмалын іс жүзіне асыру болды. Түріксіб құрылысы басталған алғашқы станция Арыс елді мекені болды. Ал Арыс пен Ташкент қаласы аралығы 200 шақырым болатын. Осы Арыстан оңтүстікке Ташкентке, шығысқа Луговой станциясына қарай темір жол тартылды. Бұл

құрылысы 1924 жылы салынған еді. Кейін Түріксібтің негізгі құрылысы Осы Луговой станциясынан Барнаул қаласы арқылы Новосибирскіні жалғастырды. 1927 жылы қаңтарда Луговойда алғашқы костыль қағылды. Бұл Түріксіб құрылысының бастамасы болды. Сөйтіп, Түріксібтің бітіленген мерзімнен 17 ай бұрын 1 май мейрмына 2 күн мерзімінде аяқталды. Түріксібтің аяқталуына арналған салтанатты жиын 1930 жылы 28 сәуірде Айнабұлақ станциясында өткізілді. Жолдың ұзындығы 1442 шақырым болды. Теміржол құрылысында 100 000 адам жұмыс істеді.

4.4. Ауылдың таптық жіктелуі. Ашаршылық нәубеті

“Таптардың өмір сүруі өндіріс дамуының белгілі бір тарихи фазасына ғана байланысты” деген Маркстің /196/ пікірін жалғастырған большевиктер көсемі В.И. Ленин: “Таптар деп, адамдардың үлкен топтарын, қоғамдық өндірістің тарихи белгілі бір жүйесінде олардың алатын орнына қарай, өндіріс құрал-жабдықтарына, олардың (көбінесе заңмен бекітіліп, қалыптасқан) қатынасына қарай еңбекті қоғамдық жолмен ұйымдастырудағы олардың рөліне қарай, ал олай болса, қоғамдық байлықтан олардың алып отырған үлесінің мөлшеріне және ол үлесті алу әдістеріне қарай айырылатын топтарын атаған ...”/197/

Сөйтіп, марксизм-ленинизм классиктері таптар арасындағы негізгі айырмашылықты өндіріс құрал-жабдықтарына қатынастың бірдей болмауымен байланыстырады. Таптар туралы осы анықтама 20-жылдары рулық-патриархалды құрылыстан әлі арыла қоймаған қазақ ауылдарына еріксіз таңылып, бұл мәселедегі Ресей тәжірибесі оларға өзгеріссіз көшірілді. Ауылдағы таптық жіктелудің жаңа процесі осылай большевиктердің мемлекеттік билікті иемденуімен тікелей байланысты болды. Бұл мәселе көтерілген кезде-ақ, қазақтың ұлттық көсемдеріне айналған, біртуар азаматтары Әлихан Бөкейханов пен Ахмет Байтұрсынұлының “Қазақта бай мен кедей арасында таптық қайшылық жоқ, оларда рулық мүдде немесе жалпықазақтық мүдде ғана бар және ол таптық мүддеден басым түсіп отырады”-

деген тарихи дәлелденген ғылыми тұжырымдарына әулеттан шошына қараған Голощекин бастаған топ тарапынан ол “ұлтшыл реакциялық теория” ретінде бағаланды /199/.

Жаңа үкіметті өмірге әкелген большевиктердің қағидалары бойынша тап күресінсіз жаңа қоғамның ауысуы мүмкін емес болатын. Тап күресін жүргізу үшін оған тиімді алғышарт керек болды. Большевиктер ондай алғышарт болып табылатын қазақ даласында бұрын мүлде болмаған көрмеген, антагонистік таптарды қолдан жасауға кірісіп ондай таптық жіктелу өздігінен болған жоқ. Оған қазақ ауылдарындағы жоқтан бар етіп жасалған жасанды таптық жіктер пайдаланылды. Осы таптық жіктелу ауылдарда жоқ парлы түрде жүргізілген екі науқан, шабындық және егістік жер иеліктерін қайта бөлу мен байлар және жартылай феодалдарды тәркілеу барысында, тіпті, қарқынды түрде жүзеге асырылды. Қазақ ауылдарындағы халықты таптық жіктелуге бөлу бұл науқандарға дейін-ақ, қолға алынған болатын. Ал аталған науқандар нәтижесінде қазақ ауылдарындағы жалпы халық әр түрлі әлеуметтік жіктерге бөлінді. Олардың ең негізгілері большевиктер, байлар мен ірі феодалдар деп айдар таққан қазақ ауылының ауқатты бөлігі, дін басылары болса, екіншісіне кедейлер жатқызылды. Сондай-ақ, бұл екінші топ кедейлер, яғни “қаналушылар” қатарына батырақтар мен жалшылар да кіргізілді. Сонымен VI партия конференциясында Ф.Голощекин айтқандай: “...ауылда екі мықты полюс қалыптасты, бірі – 62–70 пайызды құраған кедейлер де, екіншісі – байлар мен жартылай феодалдар/199/.

Ал енді, осы аталғандарға тоқталар болсақ, ірі байлар мен жартылай феодалдар 1925 жылдың 21 қарашасындағы ҚазОАК-тің берген түсініктемесінде былай деп сипатталған. “Табын-табын малдары бар ірі байлар”– деп, меншігіндегі мал санының мөлшері ең кем дегенде бір адамның еңбегін қанайтындай дәрежедегі шаруашылығы барлар жатады деп түсіндірілді /200/. Ал енді осы “қанаушы” тапқа мал басы жоғарыдағы деңгейге жетпесе де, діни ұйымдардың өкілдері, имамдар, ишандар, хазіреттер, қазилар, қарилар, мүфтилер де жатқызылды.

оны өтпелі кезеңде ауылдың еңбекші жұрты жалпы шаруашылық болып аталғанымен, олар (кедей, жарлы) батыр (малайлар, жалшылар) және орташалар (күнкөргіш, еңбекші шаруа, ауқатты, орта шаруа) болып келді. Бұлар бойынша ерекшеленді/201/.

Ауыл халқын таптық жіктерге бөлуде басты рөл атқарған науқанды былай қарағанда шаруашылық мәні бар болып отырғанымен, ал ақиқатына келгенде, оның саяси астары оған да тереңірек болған. 1926–27-жылдары жүргізілген шабындық және егістік жерлерді қайта бөлу науқаны осы ауқатты жүзеге асыруға жұмылдырылды. Бұл науқан 1926 жылғы 20 мамырдағы қабылданған ҚазАССР-нің Орталық шаруа комитеті мен ХКК-нің барлық жергілікті Кеңестер-дің шабындық және егістік жерлерді шаруашылық ауылдар мен жеке шаруашылықтарға өздерінің әкімшілік территориясы шеңберінде тең етіп бөлуге жедел кірісуге міндеттенген декреті негізінде жүргізілді. Бұл декретті іс жүзінде асыруға республиканың 218 болысындағы партия, кеңес органдарының ең таңдаулы бөлігі жұмылдырылды /202/.

Науқанды жүргізу үшін барлық қазақ ауылдарында құрамында ауылдық кеңестің бір өкілі, жергілікті “Қосшы” одағы ұясының төрағасы, еңбекшілер атынан кеңес органдарының уәкілдері бар үштіктер құрылды. Бұл үштіктердің міндеті шабындық және егістік жерлерді қайта бөлу арқылы ауыл халқының таптық жіктерін ажырату болды. Осы науқан жүргізілетін мәселенің негізіне көз жүгіртер болсақ, қазақтар көшпелі ғұмыр сүріп, көбінесе мал шаруашылығымен айналысқандықтан, олардың көпшілігінде тек шабындық және жайылымдылық иеліктер ғана болған. Ал егістік жерлер отырықшылыққа ертерек бейімделген кейбір аудандарда ғана кездесті. Науқан алдында жоғарыда сөз болған шабындық және жайылымдық жерлердің көп бөлігі байлар мен жартылай феодалдар деп аталғандардың, яғни ауқатты шаруалардың, олардың руластарының, сондай-ақ, орыс мұжықтарының иеліктерінде болып келді. Жүргізілген науқан нәтижесі бойынша қанаушылар деп есептелген байлар мен жартылай феодалдардан 1136 мың гектар шабындық және 1250 егістік жерлер тартып алынып,

қазақ еңбекшілеріне қайта бөлініп берілді. Кеңестер өкілі осы жерлерді өздері мөлшерін қолдан жасаған әдістермен бөлуінше, белгілей отырып, әр түрлі таптық жіктерге бөліп берді. Олардың арасында 61,6 пайыз шабындық иеліктері мен 59,3 пайыз егістік жерлер алған кедейлер мен батырақтардың да, 38,4 шабындық және 40,7 пайыз егістік жер иеліктері мен ие болған орташалар да болды /203/. Ауылдағы таптық жіктелудің барынша қарқынды жүргізілді. Таптық жіктелудің мұндай шапшаң жүргізілуі, осы істі қолдан жасаған Кеңестер өкіметінің күштеу, зорлық жасау әдістерін жаппай қолдануының нәтижесі еді.

Шабындық және егістік жер иеліктерін қайта бөлу нәтижесі қаны барысында тиісті жер үлестерін алған әр түрлі таптық жіктерінің жалпы саны, тек есеп үшін шартты түрде ғана көрсетілді. Ойдан құрастырыла салған таптардың сандық көрсеткіштері де сол кездегі саясат үшін ауадай қажет болған секілді. Мысалы, қайта бөлу нәтижесінде жер алған орташалар туралы мәліметтің жорамал дерек екенін, сол кезде мемлекеттің жоғары лауазымды қызметінде болған А. Асылбековтің сөзінен байқауға болады. Ол: “1928 жылға дейін ауылдағы таптық жіктердің өзіндік ерекшеліктері болды, ол бір-біріне қарама-қарсы қойылған ауыл кедейлері мен батырақтары (ауыл халқының 60 пайызға жуығы) да, екінші жағы байлардан тұрды. Ауылда орташа басты тұлға болып, шешуші рөл атқармады” – деген пікір білдірген /204/.

Бұл пікірді БК(б)П VI Бүкілқазақстандық партия конференциясында “Ауыл орташасы туралы” жасаған баяндамасында Ф. Голощекиннің өзі де растап: “Кейінгі кезде біздегі ауыл орташасы туралы мәселе, басқа жерлердегідей деп айтатындар табылды. Бұл дұрыс емес. Бізде орташа бар ма? Бар, бірақ ол шешуші рөл атқармайды және ауылда басты тұлға да болып табылмайды” – деген болатын /205/. Міне, солай бола тұрса да, сол кездегі осыған қатысты көптеген ерекшеліктер ескерілмей, ауылдың көбі орташалар еді деген мүлде қате пікір қалыптастырылды. Осы негізде ауылдың тап жіктерін әркім өзінше әр түрлі бағалап, қателесті. Сол жылдары жұрттың көбі екі-ақ тап бар, олардың бірі байлар да екіншісі пролетариат деп

төн. Ал шаруалар осы екінші тапқа қосылады деп түсінген. Кейбіреулер байлар табы пролетариат және кедейлер мен орта шаруалар табы бар деп адасты. Бұл көзқарас дұрыс емес, өйткені кедей мен орта шаруалар қосылып жеке тап бола алмайтын еді. Себебі өндіріс құралдарына қатынастарының арасында үлкен айырма бар еді. Осы айырманың нәтижесінде орта шаруаны ешкім қанамады, қайта кейбір жерлерде орта шаруа өзі кісі еңбегін пайдаланатын кездері де болған. Ал кедейлерде ол мүмкіншілік болмады. Ол қашан да кісіге жем болып, еңбегінің игілігін алмады. Пролетариат пен орта шаруаның (орта шаруаның) қоғамдағы өндіріс қатынасы жағынан алатын орындары да бөлек. Пролетариаттың меншігі жоқ та, қара шаруаның (орта шаруа) меншігі бар. Бірақ жалпы алғанда бұл екеуінің (пролетариат пен орта шаруа) көп жағдайда қатынастары бір-бірімен үйлеседі. Сондықтан араларында қайшылықтары болса да, ол лезде-ақ жойылып отырады. Ол қара шаруа мәселесіндегі қайшылықтар, Лениндік саясатты жүргізу арқылы жойылады деп есептелінді.

Қазақ ауылын таптық жіктеу әр жерде әр түрлі болғаны белгілі. Оны Сырдария губерниясындағы таптық жіктелудің қалай жүргенінен байқауға болады.

4-кесте

Қазақ ауылын таптық жіктерге бөлу

Шаруашылық-тар	Мал басына шаққанда	1924/25 ж.	1925/26 ж.	1926/27 ж.
Кедейлер шаруашылығы	1-топ, малы 5 басқа дейінгілер	22,6 пайыз	20,2 пайыз	15,2 пайыз
Орташалар шаруашылығы	2-топ, малы 10 басқа дейінгілер	19,4 пайыз	19,6 пайыз	17,0 пайыз
	3-топ, 20 басқа дейінгілер	19,8 пайыз	20,4 пайыз	23,0 пайыз
	4-топ, 40 басқа дейінгілер	17,0 пайыз	17,0 пайыз	19,2 пайыз
Байлар шаруашылығы	5-топ, 40 бастан жоғарылар	21,2 пайыз	22,8 пайыз	25,6 пайыз

Кестеде көрсетілген жылдары 3 топқа бөлінген орта шаруалар саны бұл губернияда 59,2 пайызға жеткен көріне-

ді. Ал байлар мен ірі феодалдарды тәркілеу науқанындағы бұл таптық жіктелу науқан өткеннен соң, ұл өзгеріске ұшырағаны да белгілі /206/.

Ал М. Қайыпназаровтың зерттеуі бойынша ауылда таптық жіктер былайша ажыратылып топталған:

1-топ, кедейлерге 7-ге дейін ірі қара малы барларды

2-топ, орташаларға 35-ке дейін ірі қара малы барларды

3-топ, байларға 35-тен асқан ірі қара малы барларды жатқызған. Осылай топтаудың өзі де тұрақты болмаған.

Егер бір ауылда 20–30 ірі қара малы барлар ғана тұрса, өзгелерінде одан басы артық малы барлар болмаған кезде онда алғашқылардың өздері байлар деп есептелген /207/.

Ал, белгілі ғалым М. Сириус 25 ірі қараға дейін малы бар шаруаларды кедейлерге жатқызып, 25-бестен 55-ке дейін ірі қара малы барларды орташаларға, ал одан жоғары малы барларды байлар шаруашылығына жатқызады /208/.

Енді бір жерлерде, таптық жікке бөлу мүлдем басқа әдіспен жүргізілген. Оған мысалы, 1927 жылы Қызылжар уезінің қызыл әскер болысындағы тап жіктері дәлел (отырықшы ауданның бірі). Бұл ауданның шаруаларының барлық саны 3712 болды. (100 пайыз) Осыларды таптық жікке бөлгенде:

Меншігінде малы жоқтар 26–0,7 пайыз; 3-тен ірі қара малы барлар 701–18,86 пайыз; 3-тен 5-ке дейін қара малы барлар 827–22,28 пайыз; 5-тен 10-ға дейін қара малы барлар 1255–33,82 пайыз, 10-нан 15-ке дейін қара малы барлар 509–13,72 пайыз; 15-тен 25-ке дейін қара малы барлар 300–8,0 пайыз; 25-тен 35-ке дейін қара малы барлар 62–1,67 пайыз; 35-тен жоғары малы барлар 32–0,87 пайыз болды /209/.

Міне, осы қолдарындағы мал санына сәйкес бөлінген сегіз түрлі шаруаның қайсысының орта шаруаға жататынын анықтау мүмкін болмаған. Аталған шаруалардың қайсысы бір түрін орта шаруаға жатқызған күнде де олардың бірде-бірінің пайыздық саны аталып жүрген мөлшерге сай келмейді. Бұл жағдай сол кездегі қазақ ауылдарының көпшілігіне тән құбылыс болды. Ал, орыс деревнясының жағдайы мұндай емес, онда 60–65 пайызға дейін орта шаруалар болды, яғни басым көпшілігі. Қазақ ауылдарында жағдай басқаша. Егер жоғарыдағы мал саны бойынша бөлу тәсілімен белгілеуге жүгінсек, қазақ ауылындағы орта

шаруалар 21 пайыз шамасында ғана болады. Сонда малдың саны кімде деген сұрақ туындайды? Қазақ ауылдарының ірі қарадан 3-ке дейін малы барлар 701 шаруа десек,

орта шаруалардың қолдарындағы барлық малдың саны – 827 тұяқ болады. 3-тен 5-ке дейін малы барлар – 827, 5-тен 10-ға дейін малы барлардың қолындағы барлық саны – 4777, 5-тен 10-ға дейін қарасы барлар – 1255, бұлардың қолындағы барлық малы басы 13404 тұяқ. 10-нан 25-ке дейін малы барлар – 300 тұяқ, бұлардың қолдарындағы мал – 19838 тұяқ. 25-тен 35-ке дейін малы барлар – 62 тұяқ, бұлардың қолдарындағы мал – 94 тұяқ, бұлардың қолдарындағы мал – 5868 тұяқ /210/.

Осы цифрларды салыстырып қарағанда да орта шаруалардың малы айтарлықтай көп емес шығып шығады. Бұл сол кездегі отырықшы аудандарға тән жағдай болды. Ал, көшпелі аудандарды алсақ, онда орта шаруалар саны бес есе кем, көшпелі аудандарда кедейлер 80 пайыз да, қалғандары байлар болды. Өйткені, бұл аудандарда 80 пайызға кіргендер салықтан босатылған кедейлердің үлесі көрсетілген /211/.

Сөйтіп осы бір ауданның тұрғындарының қол астындағы малдарының саны бойынша таптық жікке бөлу барысын зерттей отырып, Қазақстан бойынша қарастырып отырған жылдарда, орта шаруалар бұдан бұрын беріліп жүрген әдебиеттердегідей, ол шаруалардың тең жартысынан астамы болмағанына көз жеткіземіз.

Бұл жөнінде БК(б)П өлкелік комитетінің бөлім меңгерушісі Ораз Жандосұлы 1928 жылы “Қызыл Қазақстан” журналына ауылдың ахуалын, ондағы халықтың әлеуметтік мәртебесін зерттеген материалдарын жариялаған. Онда ол жергілікті халықты 6–7 тапқа бөледі. Ол ауыл халқын байға, кедейге, орта шаруаға бөлу жеткіліксіз дей келіп, оларды былай бөледі: 1) ауыл пролетариаты, 2) ауыл кедейі, 3) ауылдағы ұсақ шаруа; 4) орта шаруалар, 5) ауқатты шаруалар, 6) ірі байлар мен ақсүйектер. Ауылда осы сияқты тап жіктерінің барлығы шындық және оны Ораз Жандосұлы одан да көп, тіпті 10-нан да асыра бөлуге болатынын ескертеді /212/.

Аталған мәселе келесі бір деректерде тіпті басқаша берілген. Қазақ мемлекеттік жоспарлау бюросының мәліметтеріне, ҚазАССР – Жер істері Халкомының экспедициясының және басқа да деректерге сүйеніп есеп жүргізген

ғалым А.П.Кучкин Қазақстанда байлар мен жартылай феодалдарды тәркілеу науқанына дейін ауылдарда 60 пайыздан астам кедейлер, 30 пайызға жуық орташалар және 10–12 пайыз байлар болып, тәркілеу науқаны барысында ауылдың таптық бейнесі өзгеріп, орташалар 76,3 пайызға өсіп, ал кедейлер 18,2 пайызға төмендеді десе, Г.Ф. Дахшлейгер бұл деректерді асырылып берілген мәлімет деп есептейді. Ал Г.Ф. Дахшлейгердің өз есебі бойынша байлар мен жартылай феодалдарды тәркілеу науқанынан кейін кедейлер шаруашылығы 50, орташалар мөлшермен 43,44 пайызға көбейді деген мәлімет келтіреді /213/.

Кеңес өкіметі ауылда өткізілген қос науқаннан кейін таптық жіктелуді өздерінше сұрыптап шығарды. Оның ішінде орташаның шынайы бет-пердесін ашу мүмкін болмады. Өйткені орташаландырудың өзі Кеңес өкіметінің белгілі бір мақсатқа жетуі үшін ойластырылып жасаған кезекті шарасының бірі еді. Ірі байлар мен жартылай феодалдарды тәркілеу нәтижесіне қанағаттанбаған Орталық Атқару комитетінің Бақылау комиссиясы өз қорытындысында өлкеком ірі байлар, жартылай феодалдар, және кулак типтес байлардың, бәрі бірдей емес және олардың кедейлерге қатынастары да әркелкі дей келіп, олардың екеуі де қанаушылар, қазақ еңбекшілерін сүліктей сорушылар болғанымен, олардың бір-бірінен үлкен айырмашылықтары бар деп ақталған. Ірі бай – жартылай феодал қазақ кедейлерін тек капиталистік қатынастар негізінде ғана қанамай, оларды жартылай крепостниктік, патриархалды-рулық қатынас арқылы қанады. Және мұндай жартылай феодал өз ауылында ғана үстемдік етпей, мұқым ауданды, кейде тұтас уезді өз қарамағында ұстады деп дәлелсіз тұжырым жасаған. Ал, енді оған оның шыққан тегін, ақсүйектігін қосып, олардың қанаушылық мүмкіндіктерін одан да асырып көрсеткен. Кулак типтес байлар ауылдағы капиталистік-товарлы қатынастар негізінде пайда болған деп өзгешелейді /214/. Сол кезде қазақ даласындағы ауқатты шаруаларды осылай ірі бай, жартылай феодал, кулак типтес байлар, орташалар кедейлер, батырақтар деп айдарлап таптық жіктерге бөлу, “кіші Қазан” бағытын іс жүзіне асыру үшін қажетті, қолдан жасалған алғышарт болды.

Ауылда тап жіктерін, оның ішінде орташаны анықтау үшін қолданылған таптық жіктелу теориясына соқты. Тап тұрмысында тұрағы жоқ орташаның саяси бет-бейнесін айқындау үшін, Лениннің орташа шаруаларды анықтамасына сүйенсек, онда: “Орташа деп шаруаларды айтамыз. Олардың шаруасы есепшілікпен болса, өз есебімен өзі күн көріп отырса және өзінің есебі жетіп, басқаларға жалынды болмаса, міне осылар біз орташа дейміз” делінген. Алайда бұл қағида басшылыққа алынбады /215/. Сонымен бірге орташаларды анықтауда мына төмендегі мәселелер де назардан тыс қалып қойып отырған. Олар:

1. Әр ауданды жеке-жеке алып, олардың ерекшелігімен қарауы. (ол отырықшы ма, әлде көшпелі ме?)
2. Шаруашылық түрі: диқаншылық, малшылық және т.б.
3. Мал-мүлік, жер-судың мөлшері, шаруашылық саймандары.

4. Әр ауыл тұрмысының, кәсіпшілігінің өзгешеліктері т.б.

Бұл жағдайлардың көбі ескерілмей, сол кезде қазақ ауылдарындағы орташалар, қолдарында қанша малы барлығымен ғана өлшенген. 1927 жылы кедейлер мен орта шаруалардың шаруашылығы Қазақстан бойынша барлық шаруашылықтың 94 пайызын құрады. Сөйтіп, орта шаруа аграрлық сектордағы басты тұлғаға айналды делінген асығыс пікір де жасалады. Бірақ орта шаруа туралы айтылған бұл тұжырым күдікті болып, әр түрлі пікір таласын да туғызды /216/.

Кеңес өкіметінің ауылды орташаландыру саясаты шабындық және егістік жер иеліктерін қайта бөлу мен ірі байларды, жартылай феодалдарды тәркілеу барысында жүзеге асырылды. Бұл жөнінде “Еңбекші қазақ” газетінің 1928 жылғы 285 санында: “Рас бұдан бірер жыл бұрын қазақ халқының көпшілігі кедейлер болғаны рас. Орта шаруаның саны да, “сапасы” да аз болғаны – шындық. Орта шаруалардың байлардан жігі бөлініп, көзге көрінерліктей болмағаны да белгілі. Бірақ әлі де осындай жағдайда деуге болмайды, соңғы кезде, әсіресе, тәркілеу науқаны кезінде ауылдағы орташа шаруалар байлардан жігін бөлді” /217/ – деп жазылған.

Байлардың малдарын азайту немесе кедейлер мен орақтарға байдың малын үлестіру арқылы олардан “оршау шаруа” жасау, шаруашылықтары орташаланды деушілер арасында, көптеген түсінбеушіліктер туды. Солардың бірі – қазақ даласындағы таптардың, қолдарындағы жиі өзгеріп тұратын малдарының санына қарай бөлінетіндігі. Ал бұл жағдайда мыңғырған малдары болмаса да, “қанаушылар” қатарына жатқызылған дін өкілдерінің осы сапқа енгізілуі көпшілік тарапынан түсінбестік тудырды. Мұндай әдіс қанша келе, өлкекомның екінші хатшысы І. Құрамысовтың Малдарды үлестіру нәтижесінде ауылда біз орташаларға қатыстыбын жасай алдық па? Менің ойымша, орташаларды тек кедейлер шаруашылығына бұлайша мал үлестіру арқылы орташаларды жасауға болмайды. Мұндай әрекеттен олар орташа болып кетпеді. Бұл бағытта үлкен үміт артылған тәркілеу науқаны да ауылды кеңестендіруге кедергі жасаған патриархалды сарқыншақтарды жоя алмады деп, кемшіліктерге тоқталады /218/. БК(б)П Қазақстан өлкелік комитетінің бөлім меңгерушісі Ораз Жандосов ауылдағы жұмыстың осы жаңа әдістеріне көңілінің толатынын білдіре келіп, социалистік құрылыс мәселесін шешуге көпшілікті тарта бастағандықтарын атап өтті. Ол орташа мәселесі туралы қойылған сұраққа орташа туралы әңгіме жүргізу бос сөз дей келіп, жалпы алғанда қазір ауылда орташалар өте көп деп өзінің бұл мәселе төңірегіндегі пікірін ашып айтпай, екіұшты қисық жауаппен ғана шектеледі /219/.

Ф. Тоғжанов болса, осы мәселеде ең алдымен, тарихшы Тимофеевтің атауларымен толық келісетінін, ал Голощекиннің “Правда” газетінде жазған атауларымен келісе алмайтындығын көлденең тартып: “Менің қарсы болғаным, оның ауыл орташаландырылды деген пікірімен келіспейтіндігім және ауылда көптеген байлар тәркіленуден қашып, малдарын сатып, сойып, шаруашылықтарын орташаның мөлшеріне дейін түсірді деген жалған алып-қашпа сөздер негізінде құрылған тұжырымды жақтауы болды. Кедейлердің тәркіленген малдан мал алуы, олардың шаруашылықтарын орташаларға теңестірді деп айтуы да дұрыс емес, керісінше барлық фактілер жағдайдың дәл осылай болмаға-

нәрсетіп, жоққа шығарады” – деп шындықтың бетін ашытырысады /220/.

Тарихшы Ф. Тоғжановтың дәлелді уәжіне және сол жағдайдағы құжаттар мен басқа да баспасөз беттерінде айтылған пікір таластарға сүйене отырып, кеңес дәуіріндегі көрген ғылыми әдебиеттерде жазылғандай, қазақ даласында орташа басты тұлға бола алмағандығын байқауға болмаймыз. Оларға мұндай дәрежеге жетуге мүмкіншілік те болмаған. Орташаларға қамқорлық жасау қажеттігі туралы қанша қаулы қабылдағанымен, оларды іс жүзіне асыру барысындағы кедергілердің көбі сол кезде үкімет органдарының өз тарапынан жасалып отырылды.

Ал, партия тарапынан бұл бағытта орташаларға қатысты мәселелерде жіберілген жоғарыдағыдай бұрмалаушылықтар мен қателіктерді жою жолындағы қадамдар тек талпыныс күйінде ғана қалды. Кулактарды тап ретінде жою және ұжымдастыру барысында, орташа шаруаларға қатысты қолданылған асыра сілтеушілік – бұл істегі ең бастысы, ең негізгісі, ең маңыздысы, ең зияны болды. Орташа Комитеттің өзі осы мәселеге ерекше мән беріп, (2 сәуірдегі үндеуінде) республика партия ұйымдарына мұндай асыра сілтеушілікті, ең алдымен, орташа шаруаларға күштеу әдістерін қолдануды доғаруды, дереу тоқтатуды талап етеді. Іс жүзінде орташалар осы жылдары бұрмаланушылықтарға жиі ұшырап, ауыр зардап шегіп жатты.

Деректерге жүгінер болсақ, одан сол кездегі орташалардың үкіметке деген көзқарастарын да байқауға болады. Мысалы, Ақмола губерниясының “Революция” атындағы болысының Александровск селосының орташасы Николай Еремін: “Шаруаны жан-жақтан тонауда, оған өз жағдайын жөндеуге мүрша берілмеуде. Бұрын ешқандай салық төлемесек те, мемлекет өмір сүрді ғой, ал енді қазір қанша төлесек де құдыққа құйғандай жоғалып жатыр” – дегенді ашына айтса, екінші орташа Василий Коптев оны қостап: “Кеңестер үкіметі барлық шаруаларды бірдей етіп кедейлендірмек қой” деген наразылығын білдірген. Петропавл уезінің Пресно-Горьковский болысының, Пресно-редутский станциясының орташасы Шилов Парферий “Кеңес үкіметі шаруаларды үнемі алдауда. Олар, ең алдымен, са-

лық салудың бір мерзімін белгілесе, кейіннен оны сан өлшеміне ертіп, салықты үсті-үстіне салып, ақшамызды, нанымызды да тартып алуда” деген ашулы сөзін қалғандары да қоқтаған /221/. Семей губерниясы Бұхтарма уезінің Қатонқарағай болысының Березовск поселкесінің кедейі Дмитрий Реут “... өздері шығарған кітаптары мен газеттерінде кеңес өкіметі үнемі өздерін дәріптеп барлық халықтың өмірі сүруін жеңілдетеміз, олар еркіндікте болады деп жазғанымен шындығын, айтар болсақ кез-келген мұжық осы кеңес өкіметінің саясатынан қан жылап отыр” /222/.

Ақтөбе губерниясының Темір уезінің Ленинск поселкесінің шаруасы Лычко Филипп “Кеңес өкіметі өзі шығарған заңдары сияқты өздері де әділетсіз” десе, Атбасар уезінің Социалистік болысының Владимир-Борисов селосының кедейі Василий Давыденконың өздерінің селоластары арасында “Біз енді коммунистерге сенбейміз, олар бізді тәуір алдап келді, үкімет уәкілдерінің көздері жоқ па?”— деген наразылығын былайғылары да қолдаған /223/. Міне, бұл оқиғалар сол кездегі қызыл идеологияның құрбаны болған Қазақстандағы шаруалардың шынайы өмірін бейнелейді. Орташалардың кеңестер тарапынан күштеу әрекетіне ұшырап, соншалықты зардап шеккендігі туралы және ол жасалған қиянаттарды үкіметтің өзі мойындағанын, сол қателіктерін түзету барысындағы 1930 жылғы 10 мамыр айындағы шешімінің нәтижелерінен байқауға болады /224/.

5-кесте

Орташаларға Кеңестер тарапынан жасалған заңсыздықтар

Р/с	Орташаларға қолданылған шаралар	Нәтижесі
1	Орташалар шаруашылығына қайтарылған мүліктер	9533 зат
2	Қамаудан босатылған орташалар	4073 адам
3	Сайлау құқығы қалпына келтірілгендер	1618 орташа
4	Орташаларға салынған айыптардың күшінің жойылғаны	1266 шаруашылықта
5	Қылмысты істердің тоқтатылғаны	2664 орташаға байланысты
6	Жер аударудан қайтарылғандар	1160 орташа

Орташаларға көрсетілген осындай зорлық-зомбылық, еңбекті көрсету әдістері, әсіресе, олардың шаруашылықтарын ұжымдастыруға байланысты жүргізілген науқан барысында еңбек алды. Өйткені билік басындағылар бұл шараны халық мүддесіне қарсы, олармен санаспай жүргізді. Сол себептен Кеңес өкіметінің жергілікті органдары бұл шараларды жоғарыдан түскен нұсқау бойынша іске асырды. Науқан барысында еріктілік принципі бұйрықпен, нұсқаумен, жиналыспен, сырттай дауыс берумен, қысым жасаумен ауыстырылды. Орташаларға қолданылған бұл әкімшілік әдістер олардың мүдделеріне орасан зор нұқсан келтірді. Шаруалардың заңды талаптары Кеңес өкіметіне қарсы бас көтерулер ретінде бағаланды. Мұндай “Кеңес өкіметіне” қарсы бас көтерулер Семей округының Зырян ауданында, Орталық Қазақстанның 6 ұлттық ауданында болды. Олар дін жолын сақтауды талап етіп, ұжымдастыру барысында жеке басқа жөнсіз салық салуға қарсылық білдірді /225/. Халық наразылығын басу мақсатымен 1929 жылғы желтоқсанда өткен өлкекомның III пленумы партия ұйымдарына “ауылдағы орташаға барынша көңіл бөліп, олармен жүргізілетін жұмыста ешқандай күштеу түрлері қолданылмауын ескертті” /226/.

Алайда, өмірде бұл нұсқаулар орындалмай аяқсыз қалды. Орташалардың шабындық жерлер мен егістік алқаптарды қайта бөлу кезінде бірде байлар, бірде кедейлер жағына пығып, тұрақсыздық көрсетуінің өзіндік себептері болғаны белгілі. Оның бастысы қайта бөлу науқаны жүргізілгенде орташалардың негізгі мүдделерінің ескерілмеуінен еді. Жер үлестері тең бөлінеді деген принцип оларды да экономикалық жағынан тәуелді етті. Бірақ іс жүзінде құнарлы, шұрайлы жер үлестері көбінесе кедейлерге бөлініп, орташалар үміттенген тиісті үлестерін де ала алмай, тіпті, бұрынғы өз жерлерінен де айырылып қалу жағдайлары жиіледі. Олардың бұрыннан иемденіп келе жатқан меншік жерлерінің өзі байлардың жерлері сияқты бөліске түсті. Сөйтіп, орташалар жер үлестерін қайта бөлу кезінде қатты ұтылды /227/. Мысалы, республиканың көпшілік жерінде бай шаруашылықтарымен қоса орташалардың да шаруашылықтары тәркіленіп өздері тұтқындалды. Қаз-

крайсоюздың 1930 жылғы 18 наурыздағы хабарламасын көрсетілгендей, Сырдария округының Үржар, Петропавл округының Красноармейск селосында орташалар қолжазбалдырған, олардың тұрған жерлерінен басқарушыларға аудандарға көшулерін талап еткен /228/.

Өлкелік партия комитеті жаппай ұжымдастыру кезінде бай мен жартылай феодалдардың үлес салмағы 5–7 пайыз деген жаңсақ деректі басшылыққа алып шатасты. Осындай жалған дерекке сүйенгендіктен, 10 мыңнан астам орта шаруашылықтар ешқандай негізсіз бай мен жартылай феодалдардың қатарына еріксіз әкеп таңылып, нақақтан тәркіленген жағдай да болды. Бұларға Кеңес өкіметінің қызметінде жүргендердің тарапынан зәбір көрсетіліп, қысым жасалды. Тек 1929 жылы ұжымдастырудың алғашқы кезінде ғана 56498 шаруа жауапқа тартылып, оның 34 мыңнағана астамы сотталды. Сотталғандардың 58 пайызы ғана кулактар еді /229/.

Ұлы Қазан төңкерісінен кейінгі жылдары ауылда жүргізілген тапқа бөлу шаралары ақыры жергілікті халықтың негізсіз әлеуметтік жіктелу процесін іске асырып тынды. Қазақ ауылдарында зорлықпен, күшпен тап жасаудың қатігес саясат екендігі сол кезде-ақ сынға ұшырады. Сондай сынның бірін Шәкәрім Құдайбердіұлы айтқан болатын: Ол: “Бай мен кедейді теңеу, байдың малын кедейге бөліп беру – кедейді еріншектікке, еңбексіз мал табуға дағдыландырып жіберетін жол, жалғыз тәрбиемен де адам өмірін түзете алмаймыз дейді. Өйткені адамның мінез-құлқының қалыптасуына сыртқы ортаның да әсері зор болады” деп, оның себебін де көрсетіп береді /230/. Қазақтың дәстүрлі өмір сүру әдістері мен оның сырын жақсы білетін Шәкәрім ғасырлар бойы қалыптасқан салт-дәстүрден оп-оңай арылу олардың жеке бастарына байланысты еместігін ескертеді.

1928 жылғы 19 желтоқсандағы өлкекомның III пленумында жасаған баяндамасында Голощекин: “Біз, біріншіден, ірі байлар мен жартылай феодалдарды тәркілеу арқылы феодализм мен патриархалдық қатынастарға соққы бердік, рулық қатынастардың ұйтқысы болып келген ауылдан ірі, ең жау таптарды қудық. Екіншіден, ауылдың әлеуметтік құрамы үлкен өзгеріске ұшырап, кедейлер мен батырақ-

дербес күшке айналып, өздерінің мүдделерінің Кеңес өкіметімен бірге екендігін түсіне бастады” /231/ деп көрсетті. Ірі байларды тәркілеу ауылда тұтас бір сандық, сапарлы өзгерістерге әкелді. Сандық жағын алсақ, орташалар кедейді. Ірі қара малға шаққанда 5–7 мал алған, тіпті 3–4 мал алған тиген кедей шаруашылықтары орташа шаруаларға қарағанда жақындады делінді. Осы өзгерістердің бәрі қазіргі ауылда “орташаның” ауылда негізгі тұлға екендігін дәлелдейді деп жалған тұжырымға жол берілді /232/. Бұл тұжырымның ұшқары айтылғандығын мына мәліметтер растайды. 1929 жылдың шілде айының 1-індегі мәлімет бойынша, кедей-батырақтар шаруашылығының республика шаруашылығы бойынша үлес салмағы 85,2 пайызды құраса, ал орташалар шаруашылығы тек 9,5 пайызын ғана құраған деген мәлімет келтіріледі /233/.

Сөйтіп, голощекиншілер большевиктердің көсемі В.И. Лениннің антагонистік таптар өмір сүретін қоғамға қатынастырылған теориясын рулық қауымдастықтан әлі арыла қоймаған қазақ ауылдарына зорлықпен енгізді. Ауылды таптық жікке бөліп, оларды бір біріне қарсы қою арқылы большевиктер бұл халыққа қатысты жымсық әрекеттерін іске асыруға белсене кірісті. Жоспарларының ең бастысы – қазақ даласында өз қалауларына Кеңес өкіметін орнату болды. Бұл саясат ауылда тұңғыш рет халықты тапқа бөлуді жүзеге асыруда көрінді. Оның бір көрінісі 1926–27-жылдары партия басшылығымен кедейлер топтастырылып, “Қосшы” одақтары, яғни кедейлер ұйымдарының құрылуы еді. Қазақстанның оңтүстігіндегі губернияларда бұл одақтар байларды жақтаған элементтерге қарсы күрес жүргізсе, қалған губернияларда байларды қосшы одақтарына енгізбеу жолында күрес жүргізді /234/. Қосшыға кірген қазақ кедейлерінің ұйымдары Оңтүстік Қазақстанда ғана құрылды. Қазақстанның басқа жерлерінде мұндай ұйымдар оңайшылықпен құрыла қоймады. Бұл жағдайдың өзі ауылда таптық жіктелудің оңайшылықпен, жоғарыдан түсетін нұсқаусыз жасалмайтындығын көрсетті. Оңтүстікте құрылған бұл қосшы одақтары өзі өмір сүргеннен бергі уақытта таптық ұйымға емес, ұлтшыл шаруалар ұйымдарына айналған деген баға берілді /235/. Осыған байланыс-

ты өлкеком, біріншіден, бірнеше нұсқаулық құжаттар жарлады. Қайта құруды жүзеге асыратын хат, жарғы секілді құжаттарды әзірлеп, солар бойынша оңтүстіктегі “Қосшы” одақтарын қайта құрумен айналысты. Кейіннен әкімшілік жолмен “Қосшы” одақтары Қазақстан бойынша да құрыла бастады. Кеңес дәуірінде жарық көрген әдебиеттер көрсетілгендей, екі жыл ішінде ауыл кедейлері “Қосшы” одақтарына біріктіріліп, оның мүшесі 230000 адамға жеткізілді. Әлеуметтік құрамы жағынан ондағы батырақтар 14,1 пайыз, кедейлер – 54 пайыз, орташалар – 23 пайызды құраған /236/. Кедейлерді социалистік құрылым жолындағы таптық күреске тарту мақсатымен құрылым бұл “Қосшы” одақтары ұйымдастыру барысында-ақ, өзін құрамында қарама-қайшы мүддедегі адамдардың болуынан, олардың бірі жер алуды, енді бірі алған жерлеріне қол болуды ғана көздегендіктен, өз мәнін жоғалтып алды /237/ – деген Ораз Жандосовтың берген бағасынан-ақ бұл науқанның тиісті нәтиже бермегенін көреміз.

1927 жылғы 12 қазанда БК(б)П өлкекомның бюросы шабындық және егістік алқаптарды қайта бөлу жөнінде және кезектегі міндеттер туралы қабылдаған қарарында “қайта бөлу барысында кедей-батырақ белсенділері таптық күресте шыңдалып, партия мен бұқара арасын жалғастырып тұратын міндет атқарды” /238/ – деп атап көрсетсе де, қайта бөлу барысында байқалғандай, бұл екі әлеуметтік таптың – байлар мен кедейлердің арасындағы күрес күткендей дәрежеге жетпеді. Таптық күрес көбінесе ру тартысы мен ауыл арасындағы дау-жанжалдармен ғана шектеліп отырды. Кеңес өкіметі жоспарлаған жүргізілуге тиіс тап күресінің ойдағыдай болмауының өзіндік объективті себептері болды. Оның негізгілерінің бірі – қазақ байы мен кедейінің арасындағы бірін-бірі қанайтындай алғышарттардың болмауы, керісінше, олардың арасындағы рулық қатынастардың беріктігі. Кедейлер мен батырақтардың тұрмыс-тіршіліктері, оның дәрежесі байлардың “қанауынан” емес, сол кездегі Ресей империясының отары болып, қоғамдық даму сатысында кенже қалуынан еді. Екіншіден, байлар мен кедейлер рулас туысқан адамдар болғандықтан, олардың араларында таптық қанау деген

нік болған емес, керісінше, рулық мүдде басым тұрған-ды. Ежелден келе жатқан тарихи құбылыс болатын. Сондықтан ауылда байларға қарсы тап күресін ұйымдастыру, барлық күштерді біріктіру жүзеге аспады. Шабындық және егістік алқаптарды қайта бөлуде кедейлер мен орташалардың байларға қарсы бірыңғай майданын ұстау да мүмкін болмады. Орташалар деп аталған шаруалар бірде кедейлер, бірде байлар жағында болып, бұл “күрес” тұрақтылық көрсетпеді. Сондай-ақ, оның әлеуметтік “келбетін” анықтау да жасанды болды. Сол себептен Лениннің партияның VIII съезінде: “Тұрмысын түзеп, өмірдің берсек қана коммунист қоғамында орта шаруалардың жаққа шығады. Әуелі жәрдем көрсетіндер, сонан соң кейін сеніндер. Орта шаруаға шаруа ретінде қысым көрсетудің өзі қате, мақсат – орта шаруаны әлсірету емес, мақсат – қара шаруа тұрмысының өзгешеліктерін есепке алып оны тұрмысқа көшуге үйрету” – деген нұсқауы бұрмаланып, оларға әр түрлі қысым жасалынды /239/.

Ашаршылық нәубеті

Кеңестендіру тұсындағыдай адамзат баласының әділет жолын айуандықпен аяққа басқандығы тарихта ешбір мемлекеттік жүйеде болмаған. Голощекин жүргізген толассыз науқандардың соңы тұтас бір ұлтты ашаршылыққа ұрындырып тынды. Ашаршылық қақпанына түскен қазақтарды бірінің етін бірі жеуге дейін апарған. Осы нәубет адамдарды аздырып тіпті өзінің туған баласын жеуге дейінгі жағдайға мәжбүр еткен /240/. Сол “кіші Қазанның” зұлматын өз көзімен көрген Төлепқали Зейінғалиұлы: “Іші-бауырымыз омыртқа-қабырғамызға жабысып, бәрі тұтасып бұралып, тізелеріміз бүгіліп, буындарымыз босап, отыра кетсек дейміз, отырсақ жата кетсек дейміз, жатсақ осыдан мәңгі тұрмай, тып-тыныш ұйықтай берсек дейміз” /241/ – деп сол жылдардағы қазақтың басына түскен қасіретті еске алады. Мұндай қасірет, шарасыздық сол жылдары мұқым қазақтың басында болған жәйт еді. Ал осы апаттан шейіт болғандар қазақ халқының тең жартысына жуығын қамтыды. Қазақ елі “кіші Қазан” бағытын жүргізуден туындаған

аштықтан және соған байланысты індеттерден, сонымен бірге ақ, сол жылдардағы әлеуметтік тұрмыстың ауыртпалығына тікелей қатысты табиғи өлім деңгейінің үнемі жоғары болуынан 2 миллион 200 мың адамынан, яғни барлық қазақ халқының 49 пайызынан айрылды /242/. Сол орны толтыра алмай адам шығынынан болған зардаптар күні-бүгінге дейін жылдан астам уақыт өтсе де, мемлекеттің дамуына айтарлықтай залалын тигізуде.

Көршілес елдерге оның ішінде қазақ өлкесіне отаршылдыққа апаратын революцияны енгізу үшін Кеңес өкіметінің партиялық жікті ретті кезінде орынды пайдалана білмеуі. Міне осындай әдіспен ауыл таптарға бөлініп, жоғарыдағы большевиктер партиясының қалауы бойынша жіктеліп, Ұлттың тектесі мен зиялысы, жақсы мен жайсаңы, оқыған мен үстем тап ретінде қудаланды. Бұл қудалаулар белгілі бір мақсатқа жету үшін жүргізілді.

Осы жүргізілген әр түрлі қысымдардың күшіне шыдамай алмаған қазақтар Жайық бойына, Солтүстік Кавказға және Закавказьеге, Оралға, Сібірге, Алтай мен Орталық Азия республикаларына көшуге мәжбүр болды. Жүз мыңға жуық қожалық шет елге – Монғолияға, Қытайға (тек Шыңжаанның өзіне 70 мыңдай қожалық көшіп барған), Ауғанстанға, Иран мен Түркияға да жер ауған. Тек қана 1932–1933-жылдарда ғана Қазақстаннан Қытайға 1 миллион 300 мың адам ауған. Қазақтардың туған жерлерін тастай қашуына республикадағы жергілікті халыққа “кіші Қазан” жүргізген науқандардағы қиянаттар түрткі болды. Алтайдан Маңғыстауға дейінгі аралықта Кеңес өкіметіне қарсы шаруалар көтерілістері мен наразылықтары бой көтерді.

1930–1932-жылдары Қазақстанды әйгілі ұлы жұт аштық жайлайды. 1930 жылы аштықтан 313 мың адам, 1931 жылы аштықтан 755 мың адам, 1932 жылы аштықтан 769 мың адам өлді. Ауыл халқының 40 пайызы ашаршылықтан өлді, (1 миллион 750 мың адам) 1 миллионнан астам адам шетелге көшіп кетті. Оның 616 мыңы Отанына оралмады. 1931–1933-жылдары аштықтан 6,2 миллион адамның 2, 1 миллионы өлді /243/.

КСРО-ның өз ішінде бір өлкеден екінші өлкеге қоныс аударған босқындар да аз болмады. 1935 жылдың басына

босқындарды қайтару жұмысы негізінен аяқталды. 1935 жылдың соңына қарай 50 мыңнан астам босқындар республика шаруашылықтарында орналастырылған болса, бұл көрсеткіш 1935 жылға қарай 160 мыңға артты. Үкімет күштеп ұжымдастыру барысында шаруаларға өріксіз тартып алынған малдарды, босқындарға қайтару мәжбүр болды. 1933 жылы ғана колхоздардан, товарлы малдардан және республикадан тыс жерлерден 600 000 босқа жуық мал алынып бұрынғы босқындарға таратылып берілді.

Қажетті экономикалық алғышарт жасамай-ақ, сталиншіл тоталитарлық режим ұлттық-шаруашылық ерекшеліктерін ескеріп жатпай-ақ, қазақ ауылын отырықшы-егіншілікке, яғни орыс деревнясының үлгісімен өмір сүруге күштеп көндірді. Бұл бастама күш қолдану нәтижесінде тез нәтиже алды. 1930 жылы – 87136 қожалық, 1931 жылы – 1508, 1932 жылы – 77674, ал, 1933 жылы – 242208 қожалық отырықшы өмірге “көшті”/244/. Бұл қисынсыз күштеу әрекеттері мал шаруашылығын орны толмас апатқа ұрындырды. 1928 жылы 6 миллион 509 мың ірі қара болса, 1932 жылы оның 965 мыңы ғана қалды. 18 миллион 566 мың қойдан 1932 жылы 1 миллион 386 мың ғана қой қалды. 1928 жылы Қазақстандағы 3 миллион 516 мың жылқының 8 миллион 200 мыңы шығын болды. 1929 жылғы Қазақстандағы 40,5 миллион малдан 1933 жылы 4,5 миллион ғана қалды. Малдың осылай күрт төмендеуіне Қазақстанда жүргізілген “кіші Қазан” саясаты және өнеркәсіп орындарына қажетті орталықтандырылған ет және астық, басқа да ауыл шаруашылығы өнімдерін даярлауды талап еткен орталықтан түсірілген нұсқаулар себеп болды /245/. Ал қазақтардың малдан айырылуы теңдесі жоқ демографиялық, әлеуметтік-экономикалық дағдарыс туғызып, тұтас бір халықтың қырылуына әкелді.

1932 жылғы аштық, оның себептері туралы мемлекет қайраткерлері Ф. Мүсірепов, Қ. Қуанышев, М. Ғатауллин, Е. Алтынбеков, М. Дәулетқалиев Ф.И. Голощекинге хат жазды. Бұл хат “Бесеудің хаты” деп аталды /246/.

5.4. Мәдени құрылысты идеологияландыру және байырғыландыру (коренизация) саясаты

Қазақстан тарихындағы мемлекеттік маңызы бар, өзекті, күні бүгінге дейін өзінің шынайы бағасын ала алмаған кеңестік дәуір тұсындағы тұжырыммен шектеліп қалған ғылымда жаңаша зерттеле қоймаған мәселелердің бірі 20–30-жылдардағы мәдени құрылысты идеологияландыру ондағы интеллигенцияны “ұлтшылдыққа” айыптау.

Қазан төңкерісіне дейін патша отаршылары шешіп пішкен “қазақтарда зиялы қауым болған жоқ” деген қателік пікір сауатсыз, қараңғы халық деген жалған тұжырыммен заңдастырылды. Ал 20–30-жылдары большевиктер өмірге әкелген әміршіл-әкімшіл жүйенің жалған идеологиясы қазақ халқының санасын улап, жан дүниесін лайлап, оларға еркінен тыс зорлық жасап, ғасырлар бойы қалыптасқан әдет-ғұрып, салт-дәстүр жораларынан, мәдени жетістіктерінен еріксіз айырып, кеңестік қалыпқа салып, ұлттық бет-бейнесін өзгертуге шұғыл кірісті. Олар “көшпелі ел ХХ ғасырда өмір сүруге тиісті емес” деген “теориямен” қаруланып, қазақтарды өз “қамқорлықтарына” алды.

Көшпелі елді “қараңғы болды, мәдениеті төмен еді” деген жасанды тұжырымдар әлі күнге дейін қазақтардан көлеңкедей қалмай келеді. “Қазақтардың көшпелі ел болып өмір сүруі-өркениеттен артта қалушылық емес, ата кәсіп” – деген осы саланы зерттеуші орыс профессоры С.П. Швецовтың ғылыми пікіріне де ешкім құлақ аспады. Ал, кейін сол пікірдің ақиқат екенін уақыттың өзі дәлелдеп шықты. Көшпелілер атанған қазақ халқының бай ауыз әдебиеті, қолөнер мәдениеті, материалдық рухани байлықтары, сондай-ақ басқа халықтарда қайталанбайтын өзіндік дала этикасы болды. “Бұл – көшпелілер өркениетінің этикасы. Ол – он үште ұлын ұлан етіп ер жеткізген, он алтыда қызын бұлан еткізіп бой жеткізген халықтың этикасы. Ол – сұлулыққа, батырлыққа, парасаттылыққа бас иіп, әдептілік пен тәрбиелілікке үлкен мән беріп, басына көтерген халықтың этикасы”, – деген академик М. Қозыбаевтың берген бағасына толық қосыламыз /247/.

Ал осындай дала этикасының тамаша үлгілерін ғасырларға созылған жаугершілік заманда, одан қала берді отаршылдық бұғауы жүздеген жылдар мойнынан түспеген кездерден бері сақтап келуі, қазақ халқының дамуында осындай қиын-қыстау заман болмағанда өркениетті елдерімізден біреуіне қарағанда еркіндік болар еді деген ойға жетелейді. Олардың бірі ескеретін жәйт, бұл халықтың мәдени салт-дәстүрлері өзгеше, яғни шығыстық болды, ал оны Батыс елдерімен салыстырып, бір өлшемге салып бағалау әділетсіздік болар еді. Көшпелі ел атанған қазақтардың қонақжайлылығы, сөзге шешендігі, зеректігі, алғырлығы, үлкенді құрмет тұтатын асыл қасиеттері өркениет төрінен орын алған халықтардан кем соқпады.

Өзге халықтар секілді тарихта қазақтардың да елінің, жерінің бет-бейнесін, болмысын, қадір-қасиетін өзіндік ұлттық ерекшеліктерін айшықтап тұратын, жұртының мақтанышына айналған, маңдайына біткен тума талант, оқыған, өмірде тоқығаны көп аяулы перзенттері аз болмағаны ақиқат. Олар өздері өмір сүрген кезеңдерде халқының бетке ұстар зиялылары болды. Мәдениеттің әр саласының өкілдері болған олардың өз халқының мақтанышына айналғанына тарихта, ел аузында қалған есімдері дәлел. Тек соңғы екі ғасырдағыларын атасақ олар: ғалым-этнограф Шоқан, ағартушы Ыбырай, қазақ поэзиясының классигі, данышпан Абай, ақын-философ Шәкәрім, Біржан сал, Ақан сері, Үкілі Ыбырай, Құрманғазы, Әлихан, Ахмет, Мағжандар сияқты ұлт мақтаныштары және Мұстафа, Тұрар, Смағұл, Сұлтанбек, Ыдырыс секілді қоғам қайраткерлері т.б. болды. ХХ ғасырдың басында қазақтардың 20 пайызынан астамы оқи да жаза да білген. Мұның ішінде мұсылманша оқығандары да бар, олардың біразы Ыстамбұлда, Францияда, Петерборда, Мәскеуде, Қазанда, Уфада, Омбыда оқығандар еді, олардың көбі парсы, араб, орыс және басқа да шет тілдерін білді. Мысалы, Абай Құнанбаев, Шәкәрім Құдайбердиев, Әріп Тәңірбергенов, Нәзір Төреқұловтар бірнеше тілдерді меңгергендер.

Ал 1926 жылғы халық санағы мәліметі бойынша Республика халқының 25 пайызы сауатты болған /248/. Елдегі мәдени саладағы қайта құрулар социалистік құрылысты

орнатудың маңызды буыны деп есептелді. Оның әдебиет пен өнер саласындағы өзгерістердің жаңа кезеңінің адамдарын тәрбиелеудегі рөлі баса көрсетілді. Кенес елінің, оның ішінде Қазақстанның идеялық өмірінде БК(б)П Орталық Комитетінің 1925 жылғы Қаулысындағы қаулысының ықпалы күшті болды. “Көркем әдебиет саласындағы партия саясаты туралы” деген бұл қаулыда жат идеологияға қарсы күресті күшейту қажеттілігі айтылды. Қаулыда “пролетариат жазушыларының үстемдігі жоқ, партия бұл жазушыларға осы үстемдікті алудың қажетті шарты ретінде қажетті құқығын иемденуге көмектесуі керек” – делінген /251/. Сонымен бірге партияның Орталық Комитеті жаңа әдебиеттің негізгі міндеттерін, оның социалистік қоғам құрудың маңызындағы күресінің орнын белгілеп берді. Сөйтіп, партия көркем әдебиеттің еркін дамуына түсау салып, оны айтқанын қолдай көніп, айдауына жүретін жағдайға бейімдеді. Оған дәлел ретінде буржуазиялық идеологияға қарсы күресу мақсатында пролетариат жазушыларын біріктіретін ұйым – Пролетариат жазушыларының ресейлік ассоциациясы (РАПП) құрылды. Оның үлгісімен дереу 1926 жылы (ҚазАПП) пролетариат жазушыларының қазақтық ассоциациясы құрылды. Оның “Жыл құсы” атты баспа органы болды. Бұл альманахтың беттерінде теориялық маңызды мәселелер бойынша қазақ совет әдебиетінің көрнекті өкілдері мен әдебиетшілерінің мақалалары басылды. Партия тарапынан тапсырма бойынша жазылған олардың бұл мақалалары өмір шындығынан алшақ жатты. Ол мақалалардың басты мақсаты ұлтшыл-буржуазиялық идеологияның өкілдерін мұқабалау болды.

РАПП басшылығы да кез келген ұлт әдебиетінің революцияға дейінгі мұрасы буржуазиялық мұра болып табылады, өйткені оны буржуазиялық ортадан шыққан жазушылар жасаған деген идеяны басшылыққа алуды ұсынады. Бұл тұжырымдамаға орай, пролетарлық әдебиетті тек пролетарлар өулетінен шыққан жазушылар ғана жасай алады деген бір жақты бағыт ұстады. Ал ҚазАПП-шылардың (Қазақстан пролетар жазушыларының ассоциациясы) орталыққа еліктеген өз мақсаттары мен ұрандары болды. Олар Абайды ұмытуға, шығармаларын өртеуге шақырды. Оны

ұмытудың келе жатқан қазақ буржуазиясының идеологы” деп кемсітті. М. Жұмабаев сияқтыларға қара бұлттардың “Пролеткульт” идеологтары пролетариат мәдениетінің классикалық мұрадан айырып алу ұранын, біздің революцияға дейінгі мәдениетіміздің демократиялық дәстүрін нигилистікпен жоққа шығару ұранын жария етті. Осы кездері туып, уағыздалған пролетарлық мәдениетті пролетариаттың өзі ғана жасауы керек деген ұғымның орнына, міне, сонда жатты. Осы бір идеяның түр-түсін бізге қана өзгертіп, РАПП-шылар “пролетар тегінен” шыққан талантты жазушыларды социалистік мәдениеттен аластамақ болды. Ол солай болды да. Ал жас ұлт әдебиетінің топырағына егілген бұл “бағалар” сұмдық зиянды болды. Шықты. ҚазАПП-шылар, қазақ әдебиетінің негізін қалаған Абайды және оның барша ізбасарларын, сол сияқты революция арасындағы ұмытылмайтын ауыр жылдарда өмір сүре алмаған із қалдырған әдебиетке қосылған жазушыларды түр-түсіндей “буржуазия жандайшаптары”, “буржуазиялық ұлтшылдар” деп жариялап, өткеннен қалған бай мұрадан бір-біріне аластап тастауға тырысты. Бұл шабуылға ең алғашқылардың бірі болып ұшырағандар Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынұв, М. Жұмабаев, М. Дулатовтар болды.

Алаш Орданың басшысы Ә. Бөкейхановқа қазақ әдебиетінің ескі, күні өткен шығармаларын (Кенесары, Наурызбай және Абылай туралы) поэмаларды басып шығаруды кеңінен жүргізді, діни феодалдық-патриархалды тақырыптарға жазылған хан мен байлардың өмірін мадақтайтын ертегілерді басып шығарды деп негізсіз айып тағады. Алаш-ордашылар мәдениет пен өнер саласында өздерін қожайын санап, өздерін қазақ халқының өкілетті өкілдері ретінде сезінеді деп кінә тағып, оларды қудалады /251/.

Сол кездегі бұл азаматтар Орталықтан жүргізілген большевиктер саясатының түпкі мәнін дер кезінде түсіне біліп, оның халыққа түбінде ешбір жақсылық әкелмейтінін, тек отарлаудың жаңа бір түрі екенін сезіп, оған қарсылық жасап бақты, жандары ауырып, жүректері сыздады. Мысалы, осы аласапыран кезеңде ауылдағы тап күресін және идеологиядағы таптық принципті жоққа шығара отырып, А. Байтұрсынұв: “Қазақтың қалам ұстаған отаншыл қайраткерлері

әрі интернационалист болып, әрі өз Отанына қарсы шылар қатарында қала алмайды. Олар сырттай өз мүмкін, бірақ ішкі жан дүниесі өзгермейді. Олар халқын құрбандыққа апаратын отаншыл рухтағы емені метпен бірге бола алмайды” – деп ашық айтты /252/.

большевиктер партиясының халық мүддесінен алыс түрғанын көре білген Мағжан коммунистерді еңбек халық деген атауды жасалуына көтеруші топтың баға берді. Өлкелік партия ұйымы оған қарсы болып, өшіп бара жатқан өмірді, пантюркизмді, “Алашты”, билеушілердің жырлады деп айыптады. М. Жұмабаевтың Ташкентте өлеңдер жинағының басылып шығуына байланысты Шығыс Коммунистік университетінің және рабфактың тыңдаушыларының 1924 жылы қараша айында Мәскеуде ұйымдастырылып өкізілген жиналысы болды. Ал 1925 жылғы жиналысында іле-шала “Еңбекші қазақ” газетінде сол жиналысты қатысушылардың сөздері басылып, ақынның творчествосына баға берілді. Бұл баға оқырман көпшіліктің әділ бағасы емес, партия ұйымдарының шындықты бұрмалаған жалған сүркі саясаты еді. Осы жиналыста әдебиет таптық ұғымнан жоғары тұратын құбылыс, саясаттан тыс болуы керек деген Мағжан тұжырымдарына кеңестік идеологияның жанашырлары қарсы шығып, ол саланы бас аяғына дейін өздерінің қалауларына идеологияландырды. Мағжанның өлеңдері байлардың әдебиеті, кеңестік пиғылға қарсы бағытта деп сипаттама беріледі /253/. Осы Мәскеуде өткен жиналыста қазақ студенттерін Жұмабаевқа қарсы айдап салудағы мақсат, сол кездегі партияның ұлттық әдебиетті өз ықпалына түсірудегі кезекті әрекеттерінің бірі болатын. Бұл жиналыста студенттер бірауыздан Жұмабаевтың поэзиясы формасы жағынан көркем болғанымен, ол кеңестік саясатқа қарсы зиянды, ұлтшыл деген пікір “білдірді”.

Қазақстан партия ұйымдары мәдени мекемелерді, оның ішінде баспасөз бен баспа ісін дереу өз ықпалында ұстау мақсатында батыл шаралар жүргізді. 1925 жылғы желтоқсандағы V өлкелік партия конференциясының қарарында былай деп көрсетілді: “Баспа қызметкерлерінің құрамын сан және сапа жағынан да қанағаттанарлықсыз

өкілетіп, конференция баспа қызметкері қатарындағы мүшелерінің пайызын ұлғайтуды ұсынады, баспа қызметкерлерінің біліктілігін көтеру үшін қысқа мерзімді курстар ұйымдастырып, әсіресе, қазақтарды көптеп тартуға белгіленді” /254/.

Өлкелік партия ұйымы “буржуазия идеологтарына” қарсы жас ақын жазушылар Сейфуллиннің, Мұқановтың, Шығайдың, Жансүгіровтердің қазақ кедейін білімге, өзіндік шығармаларына қарсы күреске, социализм құруға шақырып, шығармаларын бастырып шебер пайдаланды. Жаңа қоғамға жатырқай қарап, оның келешегіне күмәнмен қараушылар “ұлтшыл буржуазия” өкілдеріне қосақталды, олармен-саран Б. Майлин, С. Мұқанов сияқтылар, еңбекші халықтың мүддесін көздеп, оларды жарқын болашаққа жеткізетін жаңа қоғамды өз шығармалары арқылы насихаттауға бастады. Алғашында жаңа өмір жақсылық әкелер, әділдік орнап, ел теңелер деп үміттенген Бейімбет, өзінің қаламбыр, Раушан, Азамат Азаматыч сияқты өзі жасаған шығармалары арқылы есімі мәтелге айналған, елге мәлім шығармалары арқылы жаңа өмірді бірге құруға шақырды. Бірақ басқалар сияқты ол халқына, ел азаматтарына опақсыздық жасап, жағымпаздыққа бармады. **Кеңестік саясатты уағыздауға ат салысқанымен де, өмір шындығынан аттап кете алмады. Басын бәйгеге тіге жүріп, заман сырын ашып берді, тұтас бір дәуірдің гажайып картинасын, сол кезеңдегі қазақы мінездердің қайталанбас, керемет бейнесін жасап беріп кетті.** Ол өзі туралы: “Менің жақсы нәрселерім еленбей, оны аяқпен асыра салған секілденіп, бұдан 15–20 жыл бұрын жазғандарым болса, соны сүйреп әкеп, додаға салу басталды. Бұл – ҚазАПП-тың қыспағының үдеп тұрған кезі еді. Мен сол кезде көзге шыққан сүйелдей көріндім” деп жазуы сол бір аласапыран кезеңнен белгі береді /255/. Міне, осы жоғарыда есімдері аталған екі тұлғаның тағдырлары да өзгеше болды. Қазақ әдебиетіндегі біз атаған екінші алып тұлға – С. Мұқанов болса, ол саяси жүйенің алдамшы идеологиясының жетегінде кете барды, оның айтқанынан шықпай “жан-тәнімен беріле” қызмет етті. Ұлы Қазан төңкерісінен кейінгі кезеңдегі қазақ әдебиетіндегі ағымдар туралы мәселеге келген-

... бірінші бастысы — “Еңбекшілер бағыты” деп те аталды. Оған Коммунистік партияны, Кеңес өкіметін, еңбекшілерін қорғап жазған жазушылар мен ақындар, ұлтшылдар мен отаршылдарға қарсы шығып, қазақ еңбекшілерінің тағдырларын Кеңес өкіметімен байланыстырып жазған жазушылар ұсынған әдебиетімен С. Мұқанов ірі байлардың, моллалар мен ақсақалдардың мүддесін көздейтін “Кеңес өкіметіне қарсы бағыт” деп бағалады. Олардың жақтастары панисламизм мен пантюркизмді ақтаушылар, Коммунистік партияға, барлық орыстарға қарсы деп жазықсыз кінәлап, екінші бағытқа жатқызылды... Нақты тұрақты көзқарастары, принциптері жоқ күнделікті билік өкімдер жақта, солардың соңынан еруші жазушылар мен ақындарды Мұқанов үшінші бағытқа жатқызады.

Осылай, қазақ әдебиетіндегі әр түрлі ағымдарға баға бере келіп, С. Мұқанов, Ғ. Тоғжановқа қарағанда ұлтшылдарға қарсы дәйектілік көрсетіп, үлкен ымырасыздық танытты. Тіпті, С. Мұқанов А. Байтұрсынұовты да менсінбей, “Ахметті тек букварь (әліппе) құрастырғаны үшін ғана бағалауға болады. Әйтпесе қазақ еңбекшілеріне ол ешқандай да қымбат емес”/256/ дегенге дейін барды. Осылай айтаққа еріп, ұлттың атын жамылып, өз қандастарының сорын қайнатқандар да аз болмады, олардың басым көпшілігі басқару-әкімшілік биліктерде және әдебиет саласында отырып ауызды аштырмады, адамның мысын басып тұратын бір дүлей күшке жанталаса қызмет етті. Ол күш империялық саясаттың идеологиясы болатын.

Партия ұйымдарын жат элементтерден тазартуға ауыл кедейлерін саяси белсенділікке шақырумен қатар идеологиялық майданның барлық учаскелерінде пәрменді шабуылдар басталды. Бұл қадам 1929 жылы өткен Казкрайкомның V пленумының шешімінде ашық айтылды: Қазақ пролетариаты әдебиетін нығайту мен дамыту және барлық көркем әдебиетте жетекшілік рөлді жеңіп алу үшін коммунист-қазақтар мен шығыс ұлттарының арасындағы осы дәуірдің пролетарлық көркем әдебиеттерін жасау мүмкіндігі туралы күдік пен сенімсіздікті батыл жеңу талап етілді.

... ұлтшыл-оуржуазиялық (қандай да бір) күрес жүргізу деп есептеді. ҚазАПП-қа өз мүшелерінің арасында топшыл элементтердің күшін жою бағытында Кеңес өкіметін кеңінен өрістетуге қажет екендігі, пролетарлық жазушылар арасындағы өз ықпалын олардың революциялық марксистік көзқарастарын қалыптастыруда мәдени және саяси жұмыстарды барынша соған бейімдеу керектігі айтылды /257/.

Алайда бұл идеологиялық бағыт бұдан былай партияның жіті бақылауымен жүргізіліп отырылды. Оған қазақтың пролетар жазушыларының 1932 жылғы сәуірде өткен съезіндегі “Қазақтың көркем әдебиетінің жағдайы және ҚазАПП-тың міндеттері туралы”/258/ деген тақырыпта жасалған Қайып-Назаровтың баяндамасының қарары дәлел. Қарар сол кездегі большевиктер партиясының осы саладағы жұмысының бағытына жан-жақты нұсқау берді. Социализм кезеңінде пролетарлық әдебиет, бұрын-соңды болмаған пролетариаттың тап күресіндегі Кеңестер Одағының барлық еңбекшілеріне коммунистік тәрбие беретін қуатты құралы болуы тиіс делінді. Қазақтың пролетарлық әдебиеті өзінің алғашқы қадамынан бастап, Алашорда мен байлардың әдебиетін біртіндеп, ойдағыдай ығыстырып шығара отырып едәуір көпшілік әдебиетіне айналды деген пікір қалыптасты. Сондай-ақ, қазақ пролетарлық әдебиеті алдындағы таяу арадағы міндет, барлық қазақ әдебиетіндегі үстемдікті жеңіп алу деп, өзінің идеологиялық сұрыптауын да жүзеге асырып отыруды ұмытпады. Біраз жазушылардың шығармаларында (Сейфуллинде) бай-феодалдардың идеологиясы, жергілікті ұлтшылдық, контрреволюциялық троцкизм сияқты белгілер пайда бола бастады. Қазақ шаруалары ескіліктің сарқыншақтары шеңберінен, ұсақ буржуазиялық идеализм пиғылынан шыға алмауда (Жансүгіров, Майлин, Тұрманжанов және басқалар) және көркем әдебиетке топшылдық күресті таратуы байқалды. Сондай-ақ қазақ әдебиетіндегі жолбике жазушылар тарапынан сын және өзара сын дегенді желеу еткен кеңес аппаратына, коммунистерге, колхоздарға тоғышарлық сын-

алашордашылар, ұлтшылдар және троцкишiлердiң сын-
рынын әшкереленуi әлi әлсiз көрiнедi. Аймауытов, Кеме-
геров, Әуезов, Екеу, Мәметовалар және Сейфуллин сияқты
Алаш Орда агенттерi мен олардың жақтастары қазақ партия-
тия ұйымдарының iшiнен сына қағуда. ҚазАПП-тың “Әдебиет
биет майданы” (бұрынғы “Жаңа әдебиет”) журналы мүлде
қанағаттанарлықсыз шығарылады деп танылды. Журнал
редакциясы партиялығы жоқ мақалалармен идеологиялық
сапасы жағынан жат әңгiмелер басуға әуестенуде. Партия-
ның тура нұсқауына қарамастан ҚазАПП-тың өз iшiнде
сын мен өзара сын соңғы уақытқа дейiн өз дәрежесiнде
болмады деп баға берiлiп, дереу осы съезд шешiмдерiн
басшылыққа алу мiндеттелдi. Онда “РАПП-тың V плену-
мының РАПП-ты қайта жасақтаудағы алдында тұрған ке-
зектi мiндеттерi туралы қарары оған нақты бағдарлама
және нұсқау болып табылатынын ескерттi. ҚазАПП-тың
таяу арадағы негiзгi мiндетi шығармашылық айтысты кеңi-
нен өрiстету керектiгi айтылды /260/. Шығармашылық ай-
тысты және ҚазАПП-тың шығармашылық мiндетiн шешу-
де, әдеби мұраға сын көзбен қарамай оған маркстік-ленин-
дік талдау жасамай өрiстету мүмкiн емес. Қазақ әдебиетiн-
дегi ұлтшыл-буржуазиялық ықпалды, контрабандалық, кон-
трреволюциялық троцкистік концепцияны, топшылдықты
аяусыз әшкерелеу және кез-келген уклондармен нақты
күрес бұдан кейiнгi ҚазАПП-тың басты мiндетi болуы тиіс
делiнедi. ҚазАПП күнделiктi қызметiнде әдебиет пен ис-
кусствоға жат ықпалды тықпалаған кез келген әрекетке
большевиктік қырағылық және идеялық ымырасыздық
көрсетiлуi қажет. Сынды маркстік-лениндік деңгейге көте-
рiп, оны партияның жауынгерлік қаруына айналдыру қажет.
Съезд қазақтың ұлттық театрының дамуына үлкен мән
бере отырып, оны көпшiлiкке идеологиялық және мәдени
тәрбие берудiң қуатты үгiт құралы (V пленумының қара-
ры) ретiнде ҚазАПП басшылығына қазақ театрына нақты
көмек көрсетудi күшейтудi, социалистік құрылыстың мiн-
деттерiне лайықты идеологиялық ұстамды репертуар құ-

ес жүргізуге ерекше назар аудару көзделдi” /261/.
Республикада 20-жылдардың ортасынан бастап-ақ қызыл
идеологияның қысымымен қазақ ұлтшынның бет-бейнесi, жан-
дүниесi өзгертіліп тілі, психологиясы “интернационаланды-
рылды”. Сөйтiп, бiртiндеп, олардың өзiнiң ұлттық психоло-
гиясы өзгертіле бастады. Осы ұғымды жергiлiктi халыққа
ойындату арқылы бұл процестi жасанды түрде тездетудi
көздеген әрекеттер жаппай жүргiзiлдi. Әдетте мұндай әре-
кеттерге қарсылық бiлдiретiн зиялылар тарапынан болатын
кедергiнi болдырмау үшiн, оларды бұл ортадан дереу аластау
керек болды. Халықты айтқанына көндiру үшiн алдымен ұлт
қамын көксеген осы ел ертеңiн ойлаған зиялыларды жою күн
төргiбiне қойылды. Сөйтiп, 20–30-жылдарда қазақ интелли-
генциясы Кеңестер өкiметi тарапынан бұрын-сонды болып
көрмеген жалақорлыққа, жауыздыққа тап болды. Қазақтың
ағартушы-интеллигенттерiнiң алғашқы буынының есiмдерi
халық арасында өте беделдi болды, сондықтан олардың со-
ныңан халық ойланбастан ердi. Осы орайда Кеңестер өкiметi
олардан сескенгендiктен, ОГПУ органдары арқылы әрекет-
ке кiрiстi. Кезiнде қазақ интеллигенциясы Ресейдiң Қазақ-
станның “бос жерлерiне” 55 миллионнан астам орыс шаруа-
ларын қоныс аудару арқылы отарламақ болған әрекетiне
қарсылық бiлдiрген едi /262/. Шындығында, ондай бос жер-
лер болмаған, солай болса да жерлердiң иелерi – қазақтар,
жергiлiктi тұрғындар қарудың күшiмен қуылып, жер боса-
тылған болатын. Қазақ интеллигенциясының өз жерлерiн
Ресей империясының осылай отарлауына жол бермей, қар-
сылық көрсеткен кезi әлi ұмытылмап едi.

Тұтас бiр халықтың бетке ұстар маңдай алды тұлғала-
рын тұншықтыру, құрту, “ел сенiмiне енген даралардың”
көзiн жою арқылы ұлттық сананы жою-империялық саясат-
тың патша заманынан келе жатқан сенiмдi тәсiлi болған.
Оған мына бiр оқиға дәлел. Әлихан Бөкейханов Алаш Ор-
да үкiметi Ресейден дербес мемлекет болғысы келетiнiн
мәлiмдегенде, патша адмиралы Колчак оларды қалай уыс-
тан шығармаудың тәсiлiн айтып: “*Маған салса, қазақтар-*

ды бағындыру қыынға соқпас еді: ол үшін халыққа өтетін, халық сенетін 500 интеллигенттің көзін жою жетіп жатыр қазақтар тағзым етті деп есепте” — ген екен /263/. Осы әккі тәсіл іс-жүзіне асырылды. Расында, қазақ ұлтының ең осал жері сол болатын. Сол осы жерден ойып кірген “қызыл идеология” сан-алуан күйтырар әдістер арқылы көзі ашық, оқыған азаматтарды өздерінің жұмысқы саясатын жүзеге асыруға бөгет болады деп қорқыныш оларды орталарынан аластап қуғын-сүргінге ұшыратты.

Қазан төңкерісінен кейін тарихи аренада көрінген ұлттың шынайы жанашырларына, большевиктер жүргізген өккі саясатқа қарсылық білдіргендері үшін “халық жауы” деген айдар тағылып қудаланғаны белгілі. Осы жылдары Қазақстанның оқулықтары мен ғылыми әдебиеттерінде А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, М. Дулатовтардың есімдері үнемі Кеңес өкіметіне қастандық жасаушы зиянкес жау ретінде берілді. Бұл фамилиялардан кейін таптауырына айналған “ұлтшыл-буржуазиялық элементтер” деген құбыжық сөздер қосарланып жазылатын болды.

Негізсіз тағылған осы айыптар сол кезде жұртқа найзағайдың жарқылындай әсер еткен “халық жауы” деген анықтамамен байланыстырылды. Кеңес өкіметімен ашық күресте жеңілген олар идеологиялық майданда зиянкестік жау сауға көшті деген пікір таратылды. Ал мұрағат материалдары бұл айтылғандарды жоққа шығарады. В.И. Лениннің өзі кешегі алашорда өкілі болған қырғыз әскери ревком мүшесі А. Байтұрсыновпен кездесіп әңгімелескеннен соң, қырғыз өлкесінде кеңсе жұмысын қалай жақсарту керектігі туралы бірнеше кеңестер берген /264/.

Алайда әдебиет пен өнер саласына партия ықпалын жүргізу оңай болмады. Сондықтан ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық санаға большевиктер ұсынған жалған идеологияны сіңірту зорлықпен жүргізілді.

1928–1930-жылдары Қазақстанда ПП ОГПУ-дың (Біріккен Мемлекеттік Саяси Басқарманың өкілетті өкілдігінің) үштігімен қазақтың алғашқы интеллигенттеріне “ұлтшылдар” деген айып тағып “ұлтшыл-буржуазия” өкілдері деп аталған қылмысты іс ашады. Революциядан бұрынғы алғашқы ағартушы-ғалымдардың барлығы бұл атауға жатқы-

ды десек қателеспейміз. Олар: алғашқы қазақ оқулықтарының авторлары, ағартушы-ғалымдар, ақын-жазушылар, заңгерлер, дәрігерлер, саяси қайраткерлер, Алаш Орда ұйымының мүшелері – яғни қазақтың ылғи зиялылары Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Жұмабаев, Аймауытов, Қ. Кемеңгеров, Е. Омаров, М. Тынышбаев, Досмұхамедов, Ж. Досмұхамедов, Ә. Ермаков, Ж. Күдесін, Ж. Ақпаев және басқалар еді.

Қазақстанда ағарту ісімен шұғылданған осы жайсандар қуғынға ұшыраған соң-ақ, қазақ ұлты тұтасымен Ресейге тәуелді болып қалды. Ғылым мен мәдениеттің дамуы да партияның жіті бақылауында жүзеге асырылып отырылды. Бұдан былай қазақ балалары тек орыс тілінен аударылған оқулықтармен ғана білім алатын болды. Олар өз тарихын ұмытып, барлық оқиғаларды бұрмаланған қысқа тарих оқулығы бойынша оқып, білім алды. Қоғам дамуы туралы “жезендер”, ұлттар арасындағы “интернационализм” секілді “жаңа аңыздарға” табынып, соған сеніп, жаттап, “жарқын болашаққа” жетеміз деп даурықты. Кім де кім партияның айтқанына көнбесе, олардың алдарынан да тиісті жаза күтіп тұрды. Өмір өзгеріп, жалғандық жалаңдаған заман келіп, халық оған мойынсынып, тіршілік мәні кете бастады. КОКП-ның сұрқия саясатының арқасында зиялылардың жаңа ұрпағы “қалыптасып”, олардың көпшілігінің балалары өз ана тілін білмейтін, ата-дәстүрден шошынған, ауылдағы қазақ-ша сөйлейтін туыстарынан жерінген “жаңа қазақтарды” құрады. Ұлттық санадан, психологиядан жұрдай, түрі қазақ, жан дүниесі, ойы, тілі орыс бұл қандастарымыздың келешегі әлі де бұлыңғыр күйде қалып отыр. Міне, “қызыл идеологияның” құдіреттілігінің нәтижесі осындай болды...

Алғашқы қуғынға ұшыраған ғалымдардың бірі Күдерин Жұмахан болды. Оны “1927–28-жылдары Ташкентте Тынышбаевтың астыртын ұйымының мүшесі болып, онымен үнемі байланыста болғансың. Ұйым жетекшісімен бірігіп “Орта шаруалардың одағын” құрдың” деп (өмірде ондай ұйым болмаған) айыптайды. Осы әрекеттері үшін Күдерин Жұмаханды өмірде болмаған ұйымның өзге де 15 “жетекшісімен” 5 жылға Орталық – қаратопырақты облыстарға Воронеж бен Льгов қалаларына жер аударады.

Қазақ интеллигенциясын осылай жою кезең-кезеңімен жүргізілді. Бірінші: 1928–1931-жылдары; екінші 1932–1938-жылдары; үшінші 1949–1953-жылдары. Қанша әуреленгенмен де алғашқы интеллигенттердің “қылмыстың” мойындарына қоя алмады, бірақ олардың халық арасына ықпалы тиіп, іріткі туғызуы мүмкін деген күдікпен Ресейдің Орталық – қаратопырақты облысына, Карелияға, Соловкиге өкімшілік жолмен бес жылдан он екі жылға дейін мерзімге жер аударды /265/. 1931 жылы дұшпан топтың өкілі деген желеумен 10396 адам тұтқындалды, соның басым көпшілігі интеллигенция өкілдері болды /266/.

Осындай зобалаңдардың асқынуына идеология, әсіресе, 1932 жылы 10 қаңтарда БК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің Мәдениет және Насихат бөлімдері мен Қазақстандық марксизм-ленинизм ғылыми-зерттеу институты “Сталин жолдастың хатына байланысты Қазақстанның теориялық майданындағы күрестің міндеттері туралы” қабылдаған қаулысы себепші болды. Қазақтың көркем әдебиеті мен әдеби сыны социалистік құрылыстың қазіргі талабына сай емес, олар Алаш Орда ықпалында болып, әлі өз дәрежесінде жүргізілмей отыр. Бұл мәселелерді жүзеге асыру партияның теориялық күштерін топтастыру арқылы орындалуы қажет деген нұсқау берілді /267/. Осы қаулы интеллигенция өкілдеріне қарсы қуғын-сүргіннің күшеюіне үлкен әсерін тигізді. Сөйтіп, алғашында ғылыми қателіктерден басталған ой-пікірлер бұдан былай бұлжымас саяси қағидаға айналып, ресми сипат алды. Бұл тұжырымдардан басқа ой-пікірлердің барлығы саяси-ғылыми қателіктерге бағаланып қуғындалды. Осындай теріс көзқарас ақыры зиялылардың түбіне жетіп тынды. Қудалаудың осы идеологиялық әдісі әлі де жалғасып келеді.

Сол кездегі зиялыларды жаппай қудалау қазақтардың патриархалдық-рулық қоғамдағы сипатына тән, қанға сіңген рушылдық пен жікшілдік ел билігіне араласқан азаматтар арасындағы бақталастық, күншілдік, іштарлық, көреалмаушылық сияқты әдетті әрекеттері өршіп, оған себебін тигізуінен де болды. Осы жағымсыз қылықтар партия тарапынан зымияндықпен қолдау тауып, ушықтырылып отырды. Осындай айлакерлікті әбден меңгерген Голоще-

қазақтарды бірін-біріне әшкерелетіп, оларды жаппай ұстап, қуғындауға кірісті. Бұл жазалауға, қуғын-сүргінге ұшыратуға идеологияның сенімді құралы баспасөз мақалалары айтарлықтай “үлес” қосты. Мысалы, “Лениншіл жас” газетінде Еселбаев деген “Семей театры ұлтшыл бөкетовтің бөлтіріктерінен әбден тазартылсын” деп шұғылданды. Ол мақаласының аяғында алашордашыл, ұлтшыл бөкетовтың бөлтіріктері Қиялов, Көкібаев, Қалтаевты театр-дан қуу керек” – деп ұсыныс білдіреді /268/. Міне осы мақалалардан бастау алған қазақтардың өздерін өздері халық жауы етіп көрсетуші әдеті кейінгі жаппай қуғын-сүргін жылдарына ұласты.

Ш. Өржанов деген “Наркомпростағы халық жауларының ұяларын” тауып “қырағылық” көрсетті. Бірімжанов, Байдәулетов, Сейітханов, Қарымсақов, Садықов, Аспандияров, Үсенов, Айтметов, Есембаев, Әубәкіров, Игенов, Мырзабекова, Ахметова, Назаров сияқты бір топ адамды “халық жауы” Жүргеновтің сілімтіктері деп өзінше “дәлелдеді”. “Егер де бұл бай-манаптардың істеген зиянкестік зардаптарын тез жоюды ойласақ, әлгі халық жауы Жүргеновтің сыбайластарын Наркомпростан қуу керек” – деп “ақыл” береді /269/. Сол кездегі қалыптасқан “қағида” оқу-ағарту халық комиссары Т. Жүргенов жау екен, ендеше оның қарамағында істейтіндердің бәрі жау болды. Саяси сауаты жетерлік философ І. Қабылов өзінің “Троцкишіл, оңшыл, ұлтшыл сұмырайларды түгел құртайық” деген мақаласында Рысқұлов пен Қожановты, Жолдыбаев пен Сұлтанбаевты, Сәдуақасов пен Мұстамбаевты “предатель”, “сұмырай”, “ұлтшыл”, “алашордашыл”, “фашист”, “агент” деген ғайбат сөздермен қорлауы оның өз пікірі емес, сол кездегі идеологияның арандатуы екені де айдан анық /270/.

Идеологияның негізгі құралы болып саналатын баспасөзде партияның арнайы тапсырмасымен осылай өртке май құйылып отырылды. Бұл орайда, әсіресе, сол кездегі “Лениншіл жас” газетінің редакторы З. Тұрарбеков ерекше белсенділік көрсетті. “Комсомолға кіріп кеткен жауды толық жоямыз” /271/. “Бухариншіл контрабанда” және “Ауыл мұғалімі” журналының редакциясындағы ашық ауыздар”, “Комсомолдағы халық жауларын түгел әшкерелеп, түп

тамырымен құртайық!” /272/. “Комсомолдағы халық жазушыларын бірін қалдырмай, әшкерелейік!”/273/ “Буржуазиялық ұлтшылдардың ұясын тас-талқан жасау керек!” /274/ деген сияқты редакциялық нұсқауға толы мақалалар қаптатып жіберді.

Ұзақ жылдар “Еңбекші қазақ” газеті редакторының орынбасары болған идеологиялық майданның жауыншы Сүгіров Рахым: “ұлтшыл-фашистер өздерінің қастық өркеттерін ешуақытта тоқтатқан жоқ. Өлкенің жаңа басшылығымен бірге ескі перегибіт сөккен болып, сұрқия сөз бетке ұстап, Құлымбетов, Жүргенов, Жандосовтар – түшпін күйрықты шошқалар – өздерінің фашист қожайындарының тапсырмаларын орындау үшін үнемі астыртын жұмыс жүргізіп келгендігі айқындалып отыр. Халық жаулары Асылбеков, Нүрсейітов, Ғатауллин бастаған контрреволюцияшыл ұлтшыл топ Орталық Қазақстанның мал шаруашылығын өсірмеуге, кері кетіруге аз қастандық істеген жоқ” /275/. Осындай жала жапқан материалдарды басу үлкен науқанға айналды. “Партияның X съезі қарсаңында, – деп жазды Кеңес өкіметіне “жаны ашығандар”, “Социалистік Қазақстан” газетінде Қожанов, Аспандияров, Жандосов және басқалары троцкистік-ұлтшылдық тезис жасап, ол тезистерін Сталин жолдастың тезистеріне қарсы қойды. Бұл тезиске Досов пен Төртқұлов та қол қойды...” Міне, кеңес дәуіріндегі өзіндік пікір білдіріп, ұсыныс жасағандарды осылай талмау жерден ондырмай ұрып отырды. Кешегі жолдас, сырлас адамдардың бір-бірін жау етіп көрсетулерінің басты себептерінің бірі большевиктер жүргізген “қызыл идеологияның” қармағына ілінуінен еді.

Пролетариат жазушысы атанған С. Мұқанов: “Б. Майлиннің 1925 жылы жазған “Ел мектебі” деген революцияға қарсы пьесасын көрдік. Ол бұл пьесасында ауылдың тұрмысын жамандап, халық жауын мақтаған, жазған өлеңдері революцияға қарсы” деп /276/ көрсеткен. Қазақстан совет жазушыларының 1-пленумында ол тағы да: “Әдебиет майданы” журналына жылдан артық редактор болған жолдас Сәкен Сейфуллин еңбек ақы алғаннан басқа еңбек сіңірмеді. “Троцкийдің бандасының бандиткасы Галина Серебрякованың “Маркстің жас кезі” деген революцияға

сы романын аударып басты” – деген ауыр сөздермен баптауға дейін барған /277/.

Ал, ол Ілияс Жансүгіровті “ұлтшылдық туралы кітаптың шығарды, онда қырғыз бен қазақтың арасына отыратын мәселе көтерген” деп кінәлайды. Академик ағаның Ілиясты да бұл кезеңге ешқандай қатысы жоқ, ұлтшыл емес еді, ұлтшылдай да, ұлтшылдар етіп шығаруы сол жылдардағы билікке жағынудың айласы болса керек. Кеңестік жүйеге қызмет еткен С. Мұқанов сияқты қуғын-сүргіннен қалған жазушының тағы бірі Ж. Саин болды. Белгілі жазушы атанған ол: “Халық жаулары, фашизмнің қарғылы әрекеттері шаруашылық, мәдениет құрылысымыздың бір бөлігіне зиян жасап қойған жоқ, олар өздерінің екіжүзділік сұрқиялығын пайдаланып, әр жерге-ақ қанат жайғысы келді. Олар “сұр күшіктерің” Тоғжанов, Жансүгіровтер бізге күнге дейін көркем әдебиет майданында жүр. Қазақстан ЛКЖО Орталық комитетінің секретарлары О. Кенжетанов, Ұ. Құлымбетов, С. Есқараев, Ж. Сәдуақасов, тағы басқа Жапон империализмінің агенттері бастаған ұлтшыл-фашист бандылары Қазақстанды ұлы Советтер Союзынан бөліп алуға тырысты. Қазақтың бостандық алған Советтік Социалистік Республикасын жапон империализмінің колониясына айналдырып, феодалдардың, байлардың, молдалардың үкіметін қайта орнатпақшы болды. Қазақ еңбекшілерін аштыққа, қайыршылыққа ұшыратпақшы болды. Зұлым ұлтшыл-бандалары жастарға да өздерінің арам қолдарын созды, жастардың ішіндегі тұрмыс жағынан бұзылған, саяси табансыз элементтердің ішіне шпиондар, диверсанттар, зиянкес мамандарды таратты. Өлкелік комсомол комитеті өзінің басшылығында ұзақ уақыт халық жауы, ұлтшыл-фашист Тәштитовтың отырғандығы осыны көрсетеді” деп соқты /278/. Сол кезеңдегі партияның саясатына құлай берілгендер осылай оның айтқанын екі етпей орындауға тырысты. Міне, осындай кезекті бір тапсырма Алматы пединститутының бір топ студенттеріне де жүктелді. Олар өз ұстазы, әдебиет теориясы пәнінен сабақ беретін Әмина Мәметованың үстінен шағым ұйымдастырады. “Бізді дұрыс оқытпайды. Алашордашыл ақындардың зиянды өлеңдерін айтады... Тіпті контрреволюционер, алашордашыл

ақын, соңғы кезде бандит болып, талай еңбекшілердің
нын жұтқан Шәкәрімді де мақтайды. Шәкәрім алаша
ның әрі ақсақалы, әрі соты болып, контрреволюция
жырын жырлаған ақын екенін кім де болса біледі”
деп “жаңалық” ашты. Жапония, Германия қайда екенін
білмейтін, тіпті ол мемлекеттерді картадан көрсете алма
тын толып жатқан адамдарды солардың агенттері еті

“Ұстаздың көлеңкесін де басуға болмайды” деген қа
даны бұзып, біртуар ғалым ағаларының қаламынан шық
еңбектерді іздеп жүріп оқитын шәкірттері М. Ақынжан
С. Әбішев, Қ. Әбдірахманов, И. Сариев, З. Бұлақба
М. Мұхаметжановтар 1937 жылғы 29 қыркүйекте “Каз
станская правда” газетіне “Японский шпион в роли истор
ка” деген мақала жазады. Бұл мақалада олар өздерінің
ұстазы, профессор С. Аспандияровты қаралайды.

Қолдан жасалған бұл зұлмат творчество адамдары
сенім мен үміттен айырып, мүлде су жүрек етті. Олардың
бойын үрей биледі. “Байтал түгіл, бас қайғы” күйге душар
етті. Қызметкерлерді “тыныш жүріп, жан бағып аман бо
лайықшы” дегізді. Ақын-жазушылар тарапынан творчест
воға селқостық туды, оларды бұқарадан аулақ болуға мәж
бүр етті. Зиялы қауымнан жасанды “ұлтшыл-фашистер”
жасаудың тағы бір себебі – көп адамдардың жалтақтығы,
жағымпаздығы, айтқанды орындай қойып жақсы атануы
болды. “Мынаны құрт”, “мынаны жаз” десе-ақ болды “ләп
пай, тақсыр” – деп құлдық ұрып тұрды. Жалақорлардың
енді бір тобы бас сауғалау қамында болды. “Қырағылығың
кем деген айыптауға ұшырап, мансабымнан айрылып қа
лармын” деп сақтанғандарының түрі осы болды. Атақ үшін
неден болса да тартынбады, адал адамдарды жәбірлеуге,
қорлауға, айдатып, аттыруға дайын тұрды. Өзгелерді “өш
керелеп”, өздері ғана Кеңес өкіметіне адал еңбек сіңіріп
жүрген берілген адам ретінде көрініп, жау болмауға, ман
саптарынан айрылмау үшін жанталасты. Сөйтіп, өз баста
рының амандығын күйттеуден аса алмады.

*Осылай “қызыл идеология” адамдардың моральдық
жағынан азғындауын тездетіп, кісілік қасиеттен жүрдай
етті, ар-өзіданға қаяу түсірді, саналы, адамгершілік қы
лықтарды жоғалтты, адамшылдық іс істеуден айырды.*

олощекин кезінен бастау алған интеллигенцияны ку
сүргінге ұшырату “1937–38-жылдарға дейін созылып,
қазақтың оқыған 66 мың адамына жапа шектірді.
шығын алдыңғы шығыннан кем соқпады. Бұлар ха
ның интеллектуалдық әлеуетін әлсіретіп, психология
жасытуда алдыңғы трагедиядан да асып түсті” /280/.
Зиялы қауымынан айрылған қазақ халқы “тілсіз”, “мыл
т”, күй кешіп, есенгіреп, есінен танып қалды. Халық
ына төнген бұл зұлмат Кеңестер империясының тұтас
ын, беріктігін қамтамасыз ету үшін Орталықтан жос
ры түрде жасалған шара болатын. Ондағы тағы бір
қсат өкіметке қарсы бас көтерер интеллигенция өкілде
нен құтылу еді. Өйткені көзі ашық оқыған зиялылар боль
шевиктер жүргізіп отырған саясаттың жалғандығына көз
ері жетіп, олардың осылай бұра тартуларына қарсылық
шдіргендер еді. Сол кезде-ақ билік басындағылар өздері
кедергі болатын осындай ұлтжанды азаматтарды жасы
рын түнделетіп келіп ұстап, шетінен топ-тобымен жалған
қала жауып тұтқындауды әдетке айналдырды.

Осы саяси науқандардан соң-ақ, қазақтар революция
дан кейінгі кезеңде жүргізілген жаңа саясатты, тұрмыстың
басқа саласына қарағанда тезірек меңгерді. Оны сол кез
дегі мына бір Мақаншыдан (бұрынғы Семей облысының
ауданы) келген жеделхатта жазылған оқиғадан оқып білуге
болады: “Қарағанды облысында ашылған контрреволю
циялық бандиттердің, ұлтшыл-фашистердің ұйымы тура
сындағы айыптау қорытындысын оқысымен, осыған байла
нысты Мақаншы селосындағы колхозшы, жұмысшы және
қызметшілердің қарашаның 19-ында 1275 адам қатынас
қан митингісі болды. Митингіге жиналған адамдар әшке
реленген халық жауы Асылбеков, Нүрсейітов, Ғатаулин,
Ізбасаров тағы басқа азғын иттердің істеген зиянкестік
ісіне қатты ызаланып, Отанымызды сатпақшы болғандар
ды жер бетінен мүлдем жоюды пролетариат сотынан та
лап етті” /281/.

Митингіде шығып сөйлеген колхозшы-жұмысшылар,
қызметшілер өздерінің сүйікті Отанына, Ленин-Сталин
партиясына шын берілгендігін, КСРО-дағы туысқан көп
ұлттардың мызғымайтын берік достығына адалдығын көр-

сетті. Митингіге қатысушылар өзінің қаулысында: “Біздің ұлы Отанымыз – КСРО-да көп ұлтты елдердің туысқандық достығы әбден бекіп нығайды, халық жауларының қанды әрекеті болса да олар біздің совет елінің туысқандық бөлшегіне бұза алмайды. Бұған ұлы көсеміміз, данышпан әкеміз Сталин жолдас бастаған Орталық партия Комитеті басшылық етіп отырған біздің большевиктер партиясының күші беделі толық кепіл” – деп қол қойған.

“Ұлтшыл-фашист сатқындардың бандасын әшкерелеу олардың талқанын шығарған НКВД (Народный Комиссариат Внутренних Дел) орындарына, оның айбынды басшысы Ежов жолдасқа алғыс айтатындарын, осы азғын итердің істеген істеріне ызаланып қана қоймай, Ленин-Сталин партиясының, оның данышпан көсемі Сталиннің төңірегіне бұрынғыдан да берік топтасып, жаңа табыстармен жауап беретіндерін, аудандағы стахановшылар қатарын бұрынғыдан да көбейтіп, еңбек өнімділігін арттырып Советтер Союзының күшін бұрынғыдан да нығайтумен жауап беретіндіктерін жазған. Сондай-ақ, олар пролетариаттық әділ соттан Отанды сатпақ болған троцкийшіл, бухариншіл ұлтшыл-фашист сұмырайларды атуға үкім шығаруды талап еткен. Митингінің тапсыруы бойынша: Смауллаев, Кизеев, Қордашев, Шернисов, Ыбыраев, Сағитов, Санкина, Погрерицкийлер қол қойған” /282/.

Біліктерін іс жүзіне асыру жолында большевиктер партиясы халық атынан сөйлеу тәсілінің тиімділігін шебер меңгергені соншалықты, өз жоспарларын, іс-шараларын “көпшіліктің талап етуі” ретінде көрсетуге әуес болды. Осы жасанды идеологияға сеніп өздерін-өздері ұстап берген аңғал қазақтар туралы сол кезде-ақ А.Байтұрсынов: “Жұртқа көңіл қалып тұр, жұрт жалғанға нанып тұр” деп олардың адасқан дәрменсіз күйін, бұлыңғыр келешегін деп басып ескерткен еді /283/.

Халықты алдап-арбап, қорқыту тәсілдерін қолданған большевиктердің жаңа қоғам құру идеологиясы, пролетариаттың социалистік революциядағы жеңісімен, яғни саяси билікті алысымен басталып, ол қоғамның барлық саласындағы қайта құрулардың “қуатты құралы” ретінде қолданылып отырылды.

Республикадағы алғашқы мәдени ошақтар

Республикадағы 1928 жылы алғашқы ашылған жоғары оқу орыны Қазақ мемлекеттік педагогикалық институтына, 1935 жылы Абай есімі берілді. Одан кейін 1929 жылы Алматы малдәрігерлік институты, 1930 жылы Қазақтың жылшаруашылық институты, 1931 жылы Алматы медицина институты, 1934 жылы Қазақ мемлекеттік университеті ашылды. 1926 жылы Ж. Шаниннің басқаруымен алғашқы ұлттық қазақ театры ашылды. 1934 жылы музыкалық театры ашылды, қазіргі Абай атындағы опера және балет театры. Алғашқы қойылған опера Е. Бурсиловскийдің “Қыз-Жібек” спектаклі болды. 1934 жылы атақты композитор А. Жұбановтың басқаруындағы Құрманғазы атындағы оркестр құрылды. 1938 жылы Мәскеуде қазақ мәдениетінің онкүндігі өтті. Әніші Күләш Байсейітоваға КСРО халық артисі құрметті атағы берілді. 1934 жылы Қазақстанда көркем фильмдердің алғашқы студиясы ашылды. 1938 жылы алғашқы дыбысты көркем фильм “Амангелді” түсірілді. Композитор А.В. Затаевич 1925 жылы “Қазақ халқының 1000 әні”, 1931 жылы “Қазақ халқының 500 әні мен күйі” жинағын шығарды.

Байырғыландыру (коренизация) саясаты: себептері, мәні, салдары

Тарих тағлымына жүгінсек, Ресей империясының отаршылдық саясатының нәтижесінде кең-байтақ қазақ жеріне келімсектер әр түрлі сылтаумен жымысқыланып келіп, әбден сіңісіп, жайлап алғандығы белгілі. Осылай ұзақ жылдар бойы ассимиляция арқылы ұлттарды жұтып қою саясаты жүргізіліп, славян ғұрпы мен мәдениеті күштеп танылды. Кейіннен түрі кеңестік, заты интернационалистік жаңа отарлаудың құрбаны болған Қазақстанда 20-жылдары “қазақтандыру”, яғни байырғыландыру (коренизация) саясаты жүргізілді.

Ресей империясының мұрагері Кеңестер Одағы деп аталған алып мемлекетті өмірге әкелген большевиктердің қол астына қараған бірде-бір елде ешқашан дәл біздің

халқы бар басқа республикаларда, сол әу бастан осындай саясатты туғызатын факторларға жол берілмегенге үкелді. Сонда өзінің ғасырлар бойы мекендеген ата-бабаларының кіндік қаны тамған жерінде қазақ ұлтын, өз үйінде да “қазақыландаруға” душар еткен не жағдай болды екен деген сұрақ туындайды.

Бұл – сонау өткен 18 ғасырдың басында салынған ағашқы бекініс – қалалардан бастап жүздеген жылдар бойы әр түрлі айлакерлікпен жүргізіліп келген орыстандыру саясаты еді. Осы әккі саясаттың негізін, зұлымдық мөнін соң кезде-ақ Бұқар жырау бабамыз көрегендікпен болжап, былай деген еді:

...Күнбатыстан бір дұспан,
Ақыр да шығар сол тұстан.
Өзі сары, көзі көк,
Бастығының аты поп,
Күншығысқа қарайды,
Шашын алмай, тарайды.
Кұдайды білмес, діні жоқ,
Жамандықта міні жоқ.
Осы сынды бір көпір,
Аузы-басы жүн көпір,
Жаяулап келер жұртыңа.
Жағалы шекпен кигізіп,
Балды май жағар мұртыңа.
Жемірлерге жем беріп,
Ел қамын айтқан жақсыны,
Сөйлетпей ұрар ұртыңа.
Бауыздамай ішер қаныңды,
Өлтірмей алар жаныңды.
Қағазға жазар малыңды,
Есепке салар барыңды.
Еліңді алар қолыңнан,
Әскер қылар ұлыңнан.
Тексізді төрге шығарып,
Басыңа ол күн туғанда,
Тендік тимес қолыңа –

деген көрегендігі араға уақыт салып, айна-қатесіз келді /284 /.

астығын ту-талақай етіп келді. Тарихта орыстың өздеріне қазақ сияқты ұрынған халық кемде-кем. Ата-бабаларымыздың ұрпаққа қалдырған жеріне, табиғат сыйларымыздың қазыналарымызға қызыққандар қазақтарды мәңгі етіп, бұрынғы құлдық психологиядан арылмауын білгендер, ең алдымен, өз айласын жас ұрпақтың сана-сезіміне улаудан бастағаны белгілі болып отыр. Патшалық Ресейде қазақ даласында мектеп, гимназия ашқан болып, бірақ бізге сусаған қазақ баласына көз ашқаннан “Библияны” ұсынып, христиан дініне баулығаны бүгінде тарихи құжаттармен, басқа да деректермен дәлелденіп отыр /285/.

Ресей империясы қазақтардың тілін де, өзін де жойып жіберуге XIX ғасырдың басында-ақ кіріскені тарихи деректерден тайға таңба басқандай көрінеді. Омбы губерниясындағы қазақтарды орыстандыру мақсатында жүргізілген зорлап шоқындыру нәтижелі болмағандықтан, сол өлкенің генерал-губернаторы Сперанский басқа әдіске көшу керектігін мойындап былай деген: “Біз оның есесіне қазақтардың арасында жаппай орыс мектептерін ашамыз. Сонда олар өз тілін ұмытады. Ал, ана тілін ұмытқан халық оп-оңай орыстанады” деп өз ойларын осылай ашық білдірген көрінеді /286/.

Қазан төңкерісінен кейін қазақ елі өзін отарлық езгіден босатқан жаңа өкімет – Кеңестердің “қамқорлығына” түсті. Мұндай “қамқорлыққа” ғасырлар бойы ата-бабалары иемденген ұлан байтақ жерді мекендеп, өсіп-өнген, тұтас бір халықтың ұлттық қасиетін айқындайтын ана тілінің тағдыры да енді большевиктердің қолына көшті. Кеңестер өкіметі және оның органдары еңбекші шаруаның, кедей-кешіктің мүдделерін көздейтіндігіне, солар үшін қызмет ететіндігіне көздерін жеткізу үшін республикада басқару аппараттарын “қазақтандыру” (“байырғыландыру”) міндетін күн тәртібіне енгізеді. Оны көбінесе жергілікті тұрғындардың әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, тілін білетін сауатты адамдармен ауыстыру көзделді. Бұл қадам сол кездегі Қазақ Республикасының алдында тұрған күрделі

саяси, шаруашылық және мәдени міндеттерді шешу үшін өте қажет еді. Осылай елдегі қоғамдық өмірдің барлық саласындағы ұлттық теңсіздікті жою жолындағы күрес бір маңызды науқаны басталып кетті. Бұл жолда қазақ елінің жергілікті халықтарына түсінікті болу үшін Кеңестер өкіметіне сол халықтың өз тілінде сөйлеуі ауадай қажет болды. Осы жергіліктендіру (“қазақтандыру”) 1925 жыл өткен V Өлкелік партия конференциясында өзекті мәселе ретінде қайта қаралды. Онда кейбір европалық жолдардың кеңестерді қазақыландыруды ешбір меңгере алмай-ақ қойғаны. Бұл шараны өздеріне, орыстарға қарама бағытталған контрреволюциялық әрекет деп түсінгендіктен аталды, егер осылай Қытайға Кеңес өкіметі енгізілер болса, онда қытайша сөйлеп, қытайша жазылатыны, онда кеңестерге басшылық жасайтындар да сол қытайлар болатыны сөзсіз екендігі айтылды. Сол сияқты Үндістанда үнділерше, Германияда немісше сөйлеу қажет екендігін өрбітетін саналы коммунист түсінуі тиіс жағдай деп мысал келтіріп отырып, қазақ жеріндегі өкіметті де кеңестендіру үшін оны, ең алдымен, қазақыландыру керектігі сөз болды. Оларды қазақыландырмасақ (жергіліктендірмесек) онда ол өкімет бөтен болады, патша заманындағыдай губерна-торлық билік немесе, әйтеуір, басқаның билігі болады. Ал біздікі Кеңестік болуы тиіс екендігі айтылды /287/.

Өйткені, большевиктер ойлағандай, пролетариат диктатурасы органы ретінде қазақ ауылдарында кеңестерді құру жергіліктенбегендіктен, үлкен қиыншылық туғызды. Республикада Кеңес өкіметінің іс-қағаздары орыс тілінде жүргізілді. Ауыл тұрғындарының бұл тілді білмеуінен үкіметтің декреттері, губерния мен уездердің қаулы-қарарлары қазақ болыстарында, ауылдық кеңестерде тек іс қағаздары ретінде ғана тіркелді. Ол құжаттарды оқып, оның мазмұнын түсінетін адамдар санаулы, тіпті, көпшілік жағдайда мүлдем болмады. Осы себептен жергілікті халық, әсіресе, ауыл тұрғындары Кеңес өкіметінің жүргізіп отырған саяси-әлеуметтік шараларынан бейхабар болды. Мәселен, Жаркент аудандық атқару комитетіне (Ұйғыр ауданы) Алматы округтік атқару комитетінен келіп түскен іс қағаздардың 70 пайызы орыс тілінде жазылған. Аудандық атқару коми-

нің қызметкерлері бірнеше мәрте осы орыс тілінде ең әр түрлі құжаттарды ұйғыр тілінде, тіпті болмаған жағдайда қазақ тілінде жіберуді сұрап қайта қайтарған жағдайда кеңестері нәтижесіз болып, бәрбір сол қағаздар қайта орыс тілінде келіп түсетін болған. Мұндай сорақы жағдайлар Шелек, Еңбекшіқазақ, Октябрь, т.б. аудандарда да орын алды. Тіпті бұл аталған аудан басшыларының өздері орыс тілін білмейтін болған /288/. Аппаратты байырғы жағдайында қалдырып, қазақша сөйлету жолындағы әрекеттер үкіметтің қаулы-қарарларын жүзеге асыратын жоғары органдардың өздерінің тарапынан осылай тұншықтырылып отырылды. Ескі аппарат тек уақытша жамап-жасқалынды. Жергілікті халықтардың тұрмыс-тіршілігіне, ұлттық ерекшеліктеріне ешқандай мән берілмеді. Тек жоғарыдан нұсқаулардың үсті-үстіне жолдап, өз айтқандарының ғана орындалуын талап етіп отырды. Ал аудандар мен ауылдардағы төменгі буындардағы аппараттар-аудандық атқару комитеттері мен ауылдық кеңестерде қызметкерлердің қабілеті төмен еді. Олардың басым көпшілігінде орысша сауаты жоқ, үкімет пен партияның саясатын түсіне бермейтін адамдар отырды. Ауылдық кеңестердің тек аты ғана болатын, ал іс жүзінде олар талапқа сай жұмыс жүргізе алмады. Ауылдық кеңестердің төрағалары көбінесе сауатсыз болды /289/. Ал 1926 жылы жалпы республика көлемі бойынша алғанда орысша сауатты қазақтардың саны 10 пайыздан төмен болған /290/.

“Қазақтандыру” Қазақ АКСР-і құрылғаннан кейін, дәлірек айтсақ, 1921 жылдан басталған еді. Осы жылдың 2 ақпанында Қазақ АКСР-і Халық Комиссарлары Кеңесінің “Республиканың мемлекеттік мекемелерінде орыс, қазақ тілдерін қолдану туралы” №19 декреті шықты. Декреттің 1-бабында ҚАКСР аймағын құрайтын Семей, Ақмола, Орынбор – Торғай, Орал және Бөкей губерниясы және Адай уезіндегі мемлекеттік мекемелерде орыс және қазақ тілдері тең құқықта қолданылады делінген болса, осы декреттің 3-бабында Республиканың барлық орталық, губерниялық мекемелеріндегі іс қағаздары және өзара қатынас орыс тілінде жүргізіледі” деп, алдыңғысын жоққа шығаруынан бұдан кейінгі жүргізілген “байырғыландыру” саясатының

өзі тек көзбояу болғанын көреміз /291/. Декреттің шынайы маңызды оқиға болғанымен, ол осы екі тілді тең қолдану тек сөз жүзінде ғана құқық берді. Оның бір дәлелі жылдары қазақ тілінде кітап шығарылмағандығы. Бұл ралы Бүкілқазақтық халыққа білім беру съезінде А. В. тұрсынов мәселе көтерген /292/.

Ал 1923 жылдың 22 қарашасында Қазақ Орталық Аппарату Комитетінің шығарған декреті бойынша республика мемлекеттік тіл қазақ және орыс тілдері болып жарияланды. Декреттің 7 тармағында ҚазОАК-тің және губерниялық атқару комитеттері жанынан осы жұмысқа басшылық жасап, бағыт беретін комиссиялар құру қажеттілігі көрсетілген. Осы нұсқау бойынша құрылған бұл комиссиялар мекемелерді “қазақыландыру” ісімен тікелей айналысты /293/. Бірақ, олар жоғарыдан түскен нұсқауларды орындаумен ғана шектеліп, орыстарды қазақтармен ауыстырумен өуестенді. Оның өзінде де “қазақыландыруға” тигізетін пайдалы шамалы күзетші, үй сыпырушы, ат айдаушылар секілді қосалқы жұмысшылармен ауыстырылды. Кеңес өкіметінің орталық органдарынан бастап барлық уездерінде декреттер, нұсқаулар мен басқа да құжаттар екі тілде қатар жүргізілетін болып міндеттелді. Бұл міндетті іс жүзіне асыру үшін мемлекеттік аппараттарда екі тілді бірдей меңгерген қызметкерлер болуы қажет еді. Ондай екі тілге маманданған қызметкерлердің жетіспеушілігіне байланысты қазақтар арасынан хат танитындарын іріктеп алып, жергілікті халықтың тілін білмейтін орыстармен ауыстырудан басқа амал қалмады. (Ол кезде бүгінгідей орыс тілді қазақтар болса, саусақпен санарлықтай ғана еді.— *Е.Қ.*)

Мекемелерді қазақыландыру, яғни ондағы іс қағаздарын қазақ тілінде жүргізу және оған келген адамдармен қызметкерлердің жергілікті ұлт тілінде сөйлесе білу мәселесін дұрыс жолға қою әрбір конференция, жиналыстарда жиі көтерілгенімен, ол сөз жүзінде қалып отырды. Өйткені бұл мәселенің дұрыс шешілуіне Өлкелік партия комитетінің хатшысы Голощекиннің өзі де құлықты болмады. Ол “қазақыландыру” жұмысы партиядан басқа мекемелердің бәрінде жүруі керек, партияның қазақыландыруының қажеті жоқ, өйткені партия

...дікі, оның тілі орысша болса да жетеді”/294/ – деуі бұл іс осы жағдайда алға баспайтынын көрсетіп берді. “Қазақыландыру” тәжірибесі сәтсіз болып, алғашқы жылдары ешқандай нәтиже бермеді. Осылай Кеңестік аппаратты “байырғыландыру” саясаты Ф.И. Голощекин жүргізген “Бірінші Қазан” бағытының жетегінде кете барды.

Бұлай болуының өзіндік себептері де бар болатын, өйткені “қазақыландыру” туралы қабылданған декретті өмірде жүзіне асыратындай нақты жоспар, тиімді әдістер, тіпті, мақсат деген ниет те болмады. Болған күннің өзінде олар көзбояу үшін ғана жасалып, көңілдегідей нәтиже бермеді. Аппараттарды “қазақыландыруды” жүзеге асыру міндеті мемлекет тарапынан шынайы ықпал пен жүйелі ойластырылып, іс-қимылды енгізуді қажет етті. Солай бола тұра “қазақыландыруды” жүргізуде немқұрайлылықпен келеңсіз, қысқа сыймайтын істерге үкімет тарапынан жол берілді. Мысалы, жер шаруашылығы ұйымында екі үй сыпырушы орыс әйелін екі қазақ әйелімен ауыстырса, бұл ұйымда “қазақыландыру” 100 пайыз орындалды деп есептелді /295/. 1926 жылдың басында мемлекеттік аппараттардағы “қазақыландыру” нәтижесі өте мардымсыз болды. Көкшетау уезіндегі мекемелерде барлық 477 қызметкердің 38-і ғана, яғни 8 пайызы қазақ болды /296/. Бұл жылдары кеңестік аппараттарды “қазақыландыру” республиканың басқа да губерниялары мен уездерінде осы шамалас болған. Ал аппаратты “қазақыландыру” көбінесе қосалқы жұмыстағы адамдармен көбейтіліп, күзетші, шабарман, үй сыпырушы, т.б. есебінен жиі жүргізілгенін байқауға болады. Сөз болып отырған Көкшетау уездік аппаратындағы жоғарыдағы аталған 38 қызметкер қазақтың 12-сі ат күтуші, күзетші, тағы сол сияқтылар болған /297/.

Комиссия “қазақыландырудың” бірінші кезеңі болып табылатын 1926 жылға дейін проценттік норма әдісімен жұмыс істеді. Аталған мерзімде әрбір мекемеде жұмыс істеуге тиісті жергілікті халықтың өкілдерінің процентке шаққандағы нормасы белгіленіп, сол іске асырылды. Қандай шара қолданылса да ол мекеме бәрібір қазақша сөйлемеді. Оның себебі билік басындағылардың бұл іске деген

немқұрайды қарауы және мекеме басшылары мен оның қолдауына өзге де мамандардың көбі орыс ұлтының өкілдерінің қатысуымен болуынан еді. Орталықтың, оның республикадағы өкілі Голощекиннің де бұл мемлекеттік мекемелерді “қазақшалаудың” ісіне көзқарасы мүлдем өзгеше болғандықтан олар бұл істі алға бастыруға ешбір ықылас білдірмеді, керісінше қолдау кедергі жасап бақты. 1926 жылы 8 мамырда Қазөлкекомның бюросы “байырғыландыру” мәселесін талқылаған мәжілісінде “қазақшалауды” жүргізудегі проценттік мәселені шешер әдісін сынға алып, осы процент әдісіне сүйеніп, төменгі қосалқы қызметкерлерді қазақтармен алмастыру арқылы көзбояушылыққа жол беріліп отырғанын айыптайды /298/. Үш жылға созылған бұл пайызға (процентке) бағынышты жүргізілген жұмыс іс-қағаздарын мемлекеттік аппараттарда қазақ тіліне көшіру де айтарлықтай нәтиже бермеді. Аппаратты байырғыландыру ісіндегі мұндай практиканы дереу өзгертуді өмірдің өзі талап етті.

БК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің шешіміне сәйкес проценттік норма жойылып, оның орнына аппаратты қызметтік (функционалдық) жағынан байырғыландыру әдісі енгізілді. Бұл ретте қай қызметке болмасын оның ұлтына қарамай-ақ қазақ тілін білетін, мемлекеттік аппаратты халықпен тікелей байланыстыратын қызметкер тағайындалатын болды. Ондай қызметтің тізімін әрбір мекеме мен ұйым үшін жұмысшы-шаруа инспекциясы органдарының басшылығымен арнаулы комиссиялар белгіледі.

Байырғыландыруды қалыпты жүргізу үшін ҚазОАҚ-тің Төралқасы 1926 жылдың 20 мамырдағы мәжілісінде бұған дейін қазақшалауды ісін жүргізген Орталық комиссияны таратып, бұл комиссияның міндетін сол кездегі беделді орган деп саналған жұмысшы-шаруа инспекциясы Халкоматына берді. “Қазақшалаудың” екінші кезеңі 1926 жылдан бастап Қазақстан Жұмысшы-Шаруа Инспекциясы Халық комиссариатына (ЖШИ) берілді. Сол кезде бұл ЖШИ мемлекеттік аппараттардың үстінен қарайтын партиялық бақылау міндетін атқаратын орган болатын. Мемлекеттік маңызы зор істі қолға алған бұл орган төрешілікке жол беріп, осы әдісті жүзеге асыру үшін арнайы

жоспарлық жоспар жасады. Жоспар бойынша жергілікті мекемелерге арнайы бұйрықтар жіберіліп, оларды да осындай жоспарлар жасауға міндеттеді. Бұл қолданылған “қазақшалаудың” функционалдық әдісі Голощекиннің айтуынша ең әуелі, жергілікті халықпен тікелей байланысты жүзеге асыратын қазақша білетін қызметкерлер-іс жүргізуші-қызметшілер, есепшілермен қамтамасыз етілуі тиіс болды. Осы әдіспен “қазақшалауды” барысында да бұрмалаушылықтарға жол беріліп, бұл жолы мекемелердегі орталық және республикалық мамандар буыны ғана қамтылды /299/.

1926 жылы 19 желтоқсанда ЖШИ Халкомының коллективті республикалық Орталық аппаратты “байырғыландырудың” жоспарын бекітті /300/. Осы жоспар бойынша “байырғыландыру” мерзімі 7 айдан 2 жылға дейін созылды. Кейіннен бұл жоспарланған іс шаралар да сол кездегі тапшылықпен қабыспайтынын көрсетті. Істің ең күрделісі ауыстырылуға жататын қызметкерлердің номенклатуралық тізбесін жасау болды. Осы тізімге республикалық әкімшілік және шаруашылық органдарындағы қызметкерлердің орта буынының құрамын қамтитын 42 қызметтік атаудан тұратын номенклатурасы енгізілді. Осы тізімге дәрігерлер, агроном, экономистерден басқа, көпшілік әлеуметтік-мәдени мекемелердің қызметшілері де кіргізілмеді. Барлығы “қазақшалауға” 13183 қызмет орны жоспарланды /301/. Бұл сан өзге бір деректерде 13180, /302/ келесі бірінде 1275, /303/ болып берілген. Тек 1927 жылы ғана бар-жоғы 2300 қызмет немесе жоспардың 18 пайызы ғана қазақшаладырылған болып шықты /304/.

Бұдан кейінгі жылдары “байырғыландыруды” жүргізу ЖШИ-ден алынып, атқару комитеттеріне берілді де, мекемелер мен ұйымдардың басшыларына бұл істі жүргізуде тікелей жауапкершілік жүктелді. “Байырғыландыруды” жүргізудің бұл жолы да ұтымды нәтиже бере қоймады. Әсіресе, қазақ тілін қолдану барысы сол бұрынғы қалпынан қозғалмады.

Арада бір жыл өтісімен 1927 жылдың 28 наурызында, БК(б)П Қазөлкекомында байырғыландырумен тікелей айналысқан ЖШИ Халкоматының осы мәселені жүзеге асы-

рудағы жұмысы туралы баяндамасы тыңдалып, онда көптеген кемшіліктер сөз болды. Онда “байырғыландыруда” мекеме басшылары тарапынан немқұрайдылыққа жол беріліп, аппаратқа қазақ мамандарын тартуда жіберілген олқылықтар, оларды даярлайтын курстардың уақытылы ашылмағандықтары және т.б. кемшіліктер сыналды. Алайда жіберілген кемшіліктер қайта-қайта аталып көрсетілсе де қазақыландыруға көзқарас мекеме басшылары тарапынан еш өзгеріссіз қалып отырды. Қолға алынған істі ілгері жылжыту мақсатымен Қазөлкеком бұл мәселеге 1928 жылы 2 қаңтарда қайта оралды. Жүргізілуге тиісті істің тұралауына байланысты аталған мәселені 6 айдан соң 1928 жылы шілдеде тағы қайта қарауға мәжбүр болып, өз қарарында көптеген ұйымдарда (байланыс, көлік және т.б.) қазақыландырудың өте сылбыр жүргізілгені ерекше сөз болады. Жауапты басшы және партия қызметкерлері тарапынан әлі күнге дейін қарсылықтар кездесетінін ескертіп, оны дереу жоюды талап етеді. Жыл аяғына дейін бұл мәселені Қазөлкеком тағы 2 рет өз отырыстарының күн тәртібіне қойып, талқылауға мәжбүр болған. Осы “қазақыландыру” жұмысы бір жыл ішінде ҚазОАК-тің мәжілісінде барлығы 10 мәрте талқыланған болып шықты /305/. Іле-шала бұл мәселе ҚазОАК пен Халық Комиссарлар Кеңесінің біріккен отырысында да қаралды. Соның нәтижесінде “Аппаратты байырғыландыру туралы” деген біріккен қаулы жарық көрді. Қаулыда қай мекеме өз іс қағаздарына қазақ тілін қай уақытта енгізуге тиістілігі нақты көрсетілді. Бірақ та мұндай мекемелердің саны тіпті аз болды.

Аппаратты қазақыландыру, оның ішінде іс қағаздарын қазақ тілінде жүргізу туралы қабылданған қаулы-қарарлардың көпшілігі аяқсыз қалды. “Байырғыландыру” – қазақыландыру төңірегіндегі кемшіліктер Қазақстанның басшы органдарының есептерінде де жиі аталып көрсетілді. Осылай тек кемшіліктерді айтумен ғана шектелу билік басындағы лауазымды қызметкерлердің қазақыландыру ісіне соншалықты ықыласты болмағандығын көрсетті. Өйткені олардың басым көпшілігі еуропалық азаматтар болатын. Оны төмендегі кестеден көре аламыз.

6-кесте

Мекемелердегі “қазақыландыру” жағдайы /306/

№	Мекемелердің атаулары	Жылдар	Қызметкерлердің жалпы саны	Еуропалықтар	Оның ішінде қазақ тілін білетіндер	Қазақтар	Басқа ұлттар	Пайыз есебімен	
								Іс қағаздары қазақ тілінде жүргізілген	Іс қағаздары орыс тілінде жүргізілген
1	Қаз ОАК-ті, Халық Комиссарлар Кеңесі және мемлекеттік жоспарлау Комитеті	1927	93	39	2	34	20	—	—
		1928	79	54	1	21	4	—	—
		1929	82	51	2	27	4	25%	75%
2	Қаржы Халкомы	01.01. 1926 ж дейін	204	190	—	14	—	—	барлық қағаздар орыс тілінде
		01.01. 1927 ж дейін	193	173	—	20	—	—	100%
		01.01. 1928 ж дейін	104	86	—	18	—	—	—
		01.04. 1929 ж дейін	89	74	3	15	—	—	—
3	Жер шаруашылығы Халкомының орталық аппараты	1926/27	35	27	—	8	—	—	100%
		1927/28	32	29	—	3	—	—	100%
		1928/29	32	28	—	4	—	—	100%
4	Қазақ су шаруашылығы және орталық аппараты	1926	279	242	2	37	—	су шаруашылығы	98%
		1927	217	188	2	29	—	басқармасында	
		1928	262	231	3	31	—	2	
		1929	74	67	3	7	—		
5	Денсаулық сақтау Халкомының орталық	01.10. 1926 ж дейін	32	31	—	1	—	—	100%
		01.01.	22	21	—	1	—	—	

аппараты	1927 ж дейін 1928 ж	жылдар						1929 ж дейін	жалпы
		23	20	—	3	—	—		
6 Бүкілодақ- тық Халық- шаруашы- лығы Кеңе- сінің орта- лық аппара- ты	01.01. 1928 ж дейін	32	28	2	3	1	—	100%	
	01.01. 1929 ж дейін	35	29	3	6	—	—	100%	
7 Жұмысшы- шаруа инс- пекциясы Халықтық бақылау ко- митеті	1927	32	25	—	7	—	—	100%	
	1928	27	21	—	6	—	—		
	1929	29	20	—	9	—	—		

Кестеде келтіріліп отырған мәліметтерден байқағанымыздай, республиканың басшы органдары мен орталық мекемелері барлық округтерде, тіпті, тек қана қазақтар қоныстанған аудандардағы мекемелермен де ісқағаздарын орыс тілінде жүргізген. Сондай-ақ, кестеде көрсетілгендей “қазақтандыру” саясаты жүргізіліп жатқан 3—4 жылда басшы қызметтегі қазақтардың үлес салмағы алғашқы санынан да азайғанын байқауға болады. Үкіметтің “қазақтандыру” саясатын жүргізудегі жоспарының маңызды тұсы еуропалықтардың жергілікті халық тілін меңгеруі еді. Ол үшін 1926/27 және 1927/28 жылдары Қазақстанда қызмет істейтін еуропалықтарға қазақ тілін үйрететін курстар ашылып, оған 3568 адам қамтылған. Ал, бұл курстар еуропалықтардың қаншасын қазақшаға үйретті, ол белгісіз, өйткені мұндай дайындықтан өткендер туралы есеп жүргізілмеген. Алайда Семей губерниясындағы қазақ тілін үйренуге қатысқан 520 тыңдаушыдан тек 23 адам ғана қазақ тілінде аздап жазуды үйренген /307/. 1927 жылы Орал округтік халыққа білім беру бөлімі 360 еуропалықты қазақ тілін үйрену курсына оқытуды жоспарласа, іс жүзінде оған оқуға тартылғандар саны 60-ақ адам болған. Олардың өзі бұл курсты аяқтамаған /308/. Халық ағарту комиссариаты

ның мәліметтеріне сүйенсек, бұл курстар еуропалықтар-қазақ тілін үйретуде айтарлықтай нәтиже бермегенін байқаймыз. Өйткені курсты тыңдаушылардың көпшілігі орын бұратана атанған жергілікті халықтың тілі-қазақ тілін үйренуге тіпті де ықыласты болмаған /309/. Мұндай қарастың орын алғандығы 1933 жылы Қаз ОАК Төралқасына қарасты фракция мәжілісінде республика мекемелерінің жергіліктендіруді қалай жүргізгені туралы берген есебінде мәлім болды. Үкімет тарапынан жүргізілген директивалар мен қаулыларға қарамастан 1933 жылдың басында мемлекеттік және әкімшілік шаруашылық аппараттарында жергілікті ұлт өкілдерінің саны 39268 адамға ғана жеткен. Бұл дегеніңіз сол кездегі барлық басқару аппаратындағы қызметкерлердің 30 пайызын ғана құрады/310/.

“Кіші Қазан” бағытының идеялық негізі болып табылған қазақ даласын орыстандыруды мақсат еткен бұл зымиян саясат, ел өмірінің барлық саласында оның ішінде ұлтсыздануға тезірек жол ашатын мәдениет пен қоғамдық сана-ны өзгерту арқылы ықпал етуге кірісті. Бұл әрекеттерін большевиктер социализм құруға қажетті қадам деп түсіндіруге тырысты. Биліктің күшімен енгізілген бұл кенестік жаңалықтар төлтума рухани дәстүрлерді жою арқылы іске асырылып отырылды. Халық мүддесімен санаспай жасалған бұл әрекеттердің басты өлшемі социалистік жүйенің өмір сүруін қалайда қамтамасыз ету болды. Оның бір айқын дәлелі Кеңес өкіметі араб қарпімен тіл сындырып, дәріс алып өскен қазақты, он шақты жыл ішінде бірде латын әрпіне, бірде кириллицаға көшіріп, өткендегі тарихи жазбаларын, кітабын оқи алмайтын күйге түсірді. Араб әрпіндегі қазақ сөзін оқи алмайтын жағдайға жеткізген соң, кириллица әрпіндегі орыс сөзін оқи алмаушылық ана тілімізді жоғалтуымыздың бастамасы болған еді. Осындай қиянаттың салдарынан бүгінгі ұрпақ өзінің әкесі, одан бұрынғы ата-бабалары жазған жазуды танымайтын жат ұрпақ болып өсті. Сонымен бірге әліпбиді өзгерту қазақтарды басқа түркі тектес халықтардан іргесі сөгілуіне әсер етті. Бұл әлемдік өркениетке тезірек жетеміз деген желеумен істелді.

1930 жылғы 6–8 ақпандағы ҚАКСР Халық ағарту комиссариаты алқасы мәжілісінің “Жаңа қазақ әліпбиін жеделдету жөніндегі шаралары туралы” қаулы шықты. Онда басшы органдардың жаңа әліпбиге көп жеделдету және араб әліпбиін Қазақстанның 10 жылды қарсаңына қарай мемлекеттік, қоғамдық өмірдің бар салаларынан біржола ығыстыру туралы нұсқауларын бізге алу тапсырылған. Сонымен бірге Халық ағарту комиссариатының барлық бөлімдері мен органдары өкілдеріне, саяси-ағарту, ғылым мен кітапхана, баспа және кенес салаларын Қазақстанның 10 жылдығына қарай жаңа әліпбиге толық көшіруді күшті қарқынмен жүзеге асыратын болсын және бұл шараларды дер кезінде жүзеге асыру Халық ағарту комиссариатының орталық аппаратындағыларға да, жергілікті жерлердегі әрбір басшының тікелей жауапкершілігіне жүктелсін /311/ деген қатаң тапсырма берілді. Бұл әрекеттер бұрын бұратана деп кемсітіліп келген қазақ халқының енді тарихи зердесін мүлдем жоюға бет бұрған кезең болғандығын айғақтайды. Бір халықтың рухани байлығын, ұлттық, мәдени, тарихи ерекшеліктерін паш ететін асыл мұраларды, ғылыми еңбектер мен кітаптарды ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп келген араб алфавиті Орталықтың озбырлығымен 20-жылдардың аяғында латын алфавитіне ауыстырылса, іле-шала ол кириллицаға көшірілді. Бұл әрекеттерден біз сол кездегі жергіліктендіру саясатына түбірімен қайшы келетін, осындай ұлт санасын өшіруге бағытталған шаралардың қоса жүргізілгенін көреміз.

Бұл қазақ халқының рухани дамуына жасалған қысастық, оның келешек өсіп өркендеуіне тұсау салу еді. Өкінішке орай көнекөзге қымбат, көгенкөзге жұмбақ болған, Әл-Фарабиден бастап арғы Ахметтен (Яссауиден) бергі Ахметке (Байтұрсыновқа) дейінгі небір ғұлама ғалымдар мен ақын жыраулардың, Бабур мен Бейбарыстай батырлардың, Бұқар мен Қаздауысты Қазбектей билердің шешендік дәстүрін ұрпақтан ұрпаққа жеткізген сол араб әріптерін Кеңес өкіметі халықтың рухани қазынасын жасаушы емес оны керісінше тек дінді уағыздаушы ретінде көрсетуге тырысып бақты. Оның зардаптарын кейінгі ұрпақ тартуда. Мысалы, қазірдің өзінде жас ұрпаққа өздерінің өткендегі

бабасының тарихын оқып білу үлкен қиындық туғызып отыр. Олар мұндай күйге кеңес өкіметінің социалистік саясатын қолдайтын болса, халықты бірігіп орнатамыз деген желеумен өзге халықтармен бірге бірігіп орнатамыз деген желеумен өзге халықтардың тағдырына қатыгездікпен араласқан отаршылдық пиғылының барысында, алфавитті екі мәрте өзгерту нәтижесінде түсіп отыр. Бүгінде бұл жасалған қиянаттың тұтас ұлттың халықтың ұлттық санасына кері әсер етіп отырған айы бар. Бұл жөнінде түркі халықтарының тұтастығын сақтап өткен және сол жолда күрес жүргізген Мұстафа Шоқайдың: “Кеңес өкіметі ата-бабаларымыз он төрт ғасыр бойы қолданған әліпбиді зорлықпен өзгертіп, үлкен мәдени құрамдандықтан айырды әрі туыстарымыздың тіліне мүлдем қат емле қағидаларын енгізіп, түркістандықтардың туысқандық тұтастығына зор зиян келтірді” – /312/ деген пікірін бүгінде өмірдің өзі растап отыр.

Ал, халқымыздың аяулы ұлдарының бірі “Ауыл тілі” газетінің редакторы Міржақып Дулатов 1926 жылы ҚазОАК-тің сол кездегі төрағасы Жалау Мынбаевқа қазақ тілінің тағдыры туралы қабырғасы қайыса жазған хатында: “Мен не көрмедім. Маған әкеліп араб пен парсыны қосты. Бертін келе шүлдірлетіп ноғайды, былдырлатып орысты қосты. Бір күндерде мені мүлде жоқ қылғысы келгендер де болды. Төңкеріс болды, қазақтың көзі ашылды, оның үстіне “қазақ тілі мемлекет тілі болсын” деген заң шықты. Төбеміз көкке төрт елі жетпеді. Бірақ не керегі бар, босқа қуанған екенмін!” деген толғанысы тұтас бір халықтың тағдырымен байланысты айтылғанын республика басшылары назарға да алмады... /313/.

Сол жылдары Қазақстан бойынша “жазылмаған” жалпы орыстандыру саясаты жүргізіліп жатқанда бұл көзбояушылық үшін жасалған “жұмыстар” ағын суға қарсы жүзгенмен пара-пар болды. Айтқанға көніп, айдауға жүретін күйге түскен ұлттық “элитаның” азғана тобы арқылы орыс большевиктері Қазақстанда өздерінің шовинистік пиғылдарын қымсынбай-ақ жүзеге асырып келді. *Сол кезде мемлекеттік мекемелерде жүргізілген іс қағаздарын, қазақша сөйлету барысындағы бұрмалаудан туындаған кедергілер келе-келе асқынып, бүгінде ұлттық егемендікке сай болмай және оны ретке келтіруде бой бермей келеді.*

“Қазақтандыру” саясатын жүргізу барысында орны толмас олқылықтардың жиі қайталанып отырғанын мұрағат сөрелерінен табылған мына бір құжат дәлелдейді. ҚазОАК-тің жанындағы Байырғыландыру комитетінің 1934 жылғы 10 желтоқсанда болған мәжілісіндегі баяндамада: “Бұл болған жәйіттерді ұят та болса айтпасқа болмайды. Осы іске (қазақ тілін үйрететін курстарға) қаншама ақша жұмсалса да, ешқандай нәтиже ала алмадық, бірде-бір еуропалық қазақ тілінде, тіпті, шамалы да түсінік беретін дәрежеге жете алмады”/314/ – деп дәрменсіздік танытқан. Бұдан біз мемлекеттік мекемелер үшін қазақ тілін меңгерген мамандар даярлау оң нәтиже бермегенін көреміз. Мемлекеттік аппараттарды қазақша сөйлету тек жалаң ұран болып қалды. Оған мысал ретінде 1934 жылғы 14 сәуірде “Қазақ емес мектептерде қазақ тілін міндетті түрде оқу” деген алдамшы қаулысын келтіруге болады /315/. Осы шешімдер уақытша жұртты алдарқату үшін қабылданып, кейін күші жойылып отырды.

1941 жылы 14 шілдеде ҚазКСР Халық комиссарлар кеңесі қазақ тілін білетін басқа ұлт өкілдеріне берілетін жеңілдікті жойса, 19-ында Терминкомды жойды/316/. Іс қағаздары қайтадан орыс тіліне көшірілді. ҚазКСР ОАК пен Халық комиссарлары кеңесі 1938 жылы қазақ мектептерінде орыс тілін міндетті түрде оқу туралы”/317/ қаулы қабылдап, сол жылдан бастап барлық қазақ мектептерінде орыс тілі жаппай оқытылатын болды. Осындай орыс-тандыру саясатының пәрменімен 1955 жылы 4 маусымда Қазақ КСР ХКК “КСРО Министрлер Кеңесінің 1955 жылғы мамырдың 9-да №3147 Жарлығына сәйкес орыс мектептерінде міндетті түрде қазақ тілін оқытудан босату туралы” №450 Жарлығын шығарды/318/. Осындай бейбастақтыққа жол берген билік басындағылардың келісімімен мектепке дейінгі балалар мекемелерінде де орыс тілі міндетті түрде қолданыла бастады.

Осы кезден бері ұзақ жылдар бойы белгісіз, түсініксіз ұлттар бірлігін күшпен ұстау саясатын берік ұстанған қызыл идеология интернационалдық біртектілікті уағыздап, “ұлттарды араластыру мен біріктіруді” қалыптастырудың волонтаристік әрекетіне жол беріп, тілдердің даму

әрісін қасақана шектеп, әдейі тежеді, олардың қолданылу аясын үнемі тарылтып, бұқаралық ақпарат құралдарында, мерзімді баспасөзде тілдің бейнелеу бояулары жұтатылды. Кеңес өкіметінің сол кезеңінен бастап бірде үзіліп қалып, бірде үздігіп барып, шешуі табылмай келе жатқан ана тіліміздің түйін-түйнекке айналған толғақты мәселелері бітеу жара күйінде бүгінге дейін жетуі де содан.

Белгілі журналист Ж. Қуанышәлінің “Тарихтан неге тағылым алмаймыз” деген жан айқайы сол 20–30-жылдардағы қазақ тілін мемлекеттік мекемелерде қолдану барысында жүргізілген жалаң үгіт-насихат пен бүгінгі күнгі қазақ тілінің ахуалын, қолдану аясының баяғы қалыпқа түсетін қаупінің мүмкін екендігін салыстыра келіп: “Біз қазір өткен ғасырдағы 20–30-жылдардың “қазақтандыру” науқанында жіберілген қателіктер мен олқылықтарды сол қалпында қайталап отырмыз. Байқасаңыз, о кезде де, қазір де ешкімді, әсіресе, тіл саясатын тікелей жүзеге асырып, қазақ тілін мемлекеттік қызмет саласына енгізуге тиіс лауазым иелерін сол тілді білуге міндеттемейтін, демек олар бұл салада түк істемесе де ешқандай жауапкершілікке шақырмайтын Тіл Заңын қабылдап, тек сол себептен ғана орындалуы мүмкін емес заң актісін жалаң үгіт-насихат арқылы орындауға тырысып, арамтер болған және болып жүрміз. Ол кезде де, қазір де тіл қолданысының барлық саласында дерлік онсыз да өз үйінің босағасынан сығалап, өгей тірлік кешкен қазақ тілі мен бұл үй үшін ерке бала-орыс тіліне бірден, “тең құқықты” мемлекеттік мәртебе (20-жылдар) мен ресми мәртебе (90-жылдар) беру арқылы алғашқысының қолына кісен, аяғына тұсау салып, тырп еткізбей тастадық”/319/ – деп айтқан бағасы бүгінгі күннің ащы шындығы болып тұр.

Уақыттың өзі мемлекеттік тіл мәртебесі бар қазақ тілінің қазірдің өзінде-ақ көдеге толық жарамай жатқандығын, жаңарған заман талаптарына сай өзгертілуге тиістігін көрсетіп отыр. Жерімізді мекендеп, суын ішіп, сол жерде ұрпақ өсіріп отырған орыс халқының өкілдері шала қазақтармен қосылып, бұл күнде қазақтың ырымдап қойған қасиетті есімдерін Олжасты Алжас, Оразды Араз, тіпті Отан деген қасиетті ұғымды түйенің Атанына балап,

намысқа тиетіндей етіп бұрмалап айтулары сол халық сыйламау болып табылады.

Кезінде қазақты ұлт ретінде жойып жіберуге жантайса күш салған отаршылдықтың солақай, содыр саясаткерлерінің, ең әуелі, тіліміздің, дініміздің, салт-дәстүріміздің тамырына балта шаппақ болған кешегі неше түрлі құйтырқы амалдарының зардаптарын күні бүгінге дейін тартып келеміз... Қазақ халқы ғасырлар бойы санасына сіңірген ұлттық рухынан, ұлтқа тән қадір-қасиетінен айрылар халке жетті. Әсіресе, кеңес билігі тұсындағы жылдар ішінде ұлт ретіндегі кейпінен айрылуы шапшаңдай түсті. Сөйтіп, ұлт тұтастығына зор нұқсан келтірілді. Жергілікті халықтың дені (әсіресе, қазақ тілінде ғана сөйлейтін ауыл адамдары—Е.Қ.) шикізат өндіретін арзан жұмыс қолына айналдырылып, екінші сортты ұлт қатарына шегерілсе, бүгінде икемсіз саясаттың кеселінен көпшілік қандастарымыз төбесінен жай түскендей мәңгіріп, тентіреп қалды.

Партияның “пәрменді” саясаты арқасында ұлт зиялысының бет-бейнесі, жан-дүниесі өзгертіліп, оның орнына ұлттық мүдделерге шошына қарайтын, өзінің емес, өзгенің пікірін айтуға әбден дағдыланған “тілалғыш”, “ақыл айтқыш”, қара басының қамынан аса алмайтын басшылар корпусы қалыптасты. Соның салдарынан қазақ тілі және осы тілде жүргізілген іс қағаздары күні бүгінге дейін шешімін таппай, шерменде болып шетқақпайда қалып жүр.

Еліміз егемендікке жеткен қазіргі кезде іс қағаздарын мем-лекеттік тілде жүргізу өткендегідей тағы да додаға түсіп, өз жерінде өз тағдырын өзі шеше алмайтын күйге түспеуі үшін, қазақ тілінің саяси-әлеуметтік салаға толыққанды араласып кетуіне, мемлекет тарапынан бүгінде қолданылып жүрген шаралардан өзгеше пәрменді қосымша жұмыстар жүргізілуі қажет. Қазақ тілі қалай қолданыстан шығарылды, сондай әдістермен өзінің лайықты орнына қайтарылуы тиіс. Бұл тілді менсінбеушілерге оның маңызына ерекше тоқталып көздерін жеткізетіндей тәсілдер мен тиімді жолдардың экономикалық көздерін тауып пайдалану керек. Саяси тәуелсізбін деп аталған мемлекет, қажетсіз болып бара жатқан ана тіліне қамқорлық көрсетіп, оған жан-жақты әлеуметтік жағдай жасамай бұл маңызды істің ақыры насырға шабуы да мүмкін.

Өткендегі тарихи тәжірибе көрсетіп отырғандай, әлеуметтік-саяси, ғылыми және мәдени өмірдің әр түрлі салаларында керексіз болған тілдің құрып кетуі гажап емес. Ал тілдің құрығаны-тұтас бір ұлттың жоғалғаны. Ана тіл де халықтың ұлттық бейнесін, болмысын қасиетін сақтап, егер нәр беріп тұратын тамыр секілді. Егер табиғат заңына бейкестендіріп бейнелеп айтар болсақ, қазіргі ана тілінің жағдайы қаңбақ секілді. Қаңбақ тамыры барда көкпеңбек, өнді, түйінегі қажетті өсімдік болса, тамырынан үзілгенде қаңғырып, ешкімге қажетсіз болып қалады. Осы қаңбақтың соңғы күйіне жеткізбеу үшін, халықтың ұлттық тамыры болып саналатын ана тілі мәртебесі жоғары болуы үшін, әрбір ұлт өкілі осыны терең ойлауы керек. Өйткені, бұл жағдай-мемлекеттігіміздің, тәуелсіздігіміздің де кепілі.

6.4. “Интернационализм” негізінде жүргізілген ұлт саясаты

Ұлт дегеніміз – аумақтың экономикалық өмірінде және ұлт мәдениеті мен тұрмыс ерекшеліктерінде көрінетін тілі, психикалық қалпы ортақтығымен адамдардың үлкен бір тобы, деп анықталып келгені баршаға аян.

Осы ұғымға неміс ғалымы Отто Бауэр өзінің “Ұлт мәселесі және социал-демократия” атты еңбегінде: “Ұлт мәселесі дегеніміз – ортақ тағдыр, генетикалық және мәдени мұра негізінде қалыптасқан мінездің ортақтығы” /320/ – деп, ғылыми анықтама берген болатын.

Ленинизмнің негізін қалаушы пролетариаттың көсемі атанған Владимир Ульянов пен большевиктер партиясының Лениннен кейінгі избасары И.В. Сталин ұлт туралы айтылған осы ғылыми қағидаларды бұрмалап, өз мақсаттарына пайдаланды.

Адамзат тарихы жаратылғаннан бері қоғамның даму барысында қалыптасып, әбден ерекшеленген ұлттарды бір-біріне біріктіріп, бір тілде сөйлейтін ортақ мәдениетті мемлекет жасауды мақсат еткен большевиктер ұлттарды жақындастыруды, яғни “интернационализмді” ойлап тапты. Сөйтіп, “жаңа түрпатты кеңес адамдарын жасауды” көзде-

Орыс империясының отары болып келген қазақтар басқа ұлттармен бірге Қазан төңкерісінің нәтижесінде білікке келген большевиктер үкіметі болып табылатын пролетариат диктатурасының “қамқорлығына” алынып, саналарына “пролетарлық интернационализм” ұғымы сіңіріле бастады. “Ұлтқа қожалық жасауға болмайды. Оған тек қызмет етуге ғана болады. Ұлтқа қызмет жасай білген адам ғана оның қожасы бола алады” – деген Түркия мемлекетінің Е. Басы Ата-түріктің көрегендікпен айтып кеткен сөзінің /32/ дәлелі ретінде екендігін, Кеңестік дәуірді басынан өткізген ұлттардың тарихы дәлелдеп берді. Кеңес дәуіріндегі жүргізілген лениндік ұлт саясаты социалистік мемлекеттің жасанды идеологиясының басты бір бағыты болып еді. Ол бағыттың негізгі мақсаты интернационалдандыру, яғни “орыстандыру”. Билікті қолға алған большевиктер мемлекетті құруға болатынын, ал ұлтты қолдан жасауға болмайтынын ескергісі келмеді.

Ұлт-бірегей тарихи қауымдастық, ұзақ тарихи даму нәтижесі. Ұлтты қолдан жасау мүмкін болмаса, дамуына үнемі бөгет жасау, оның толық құрып кетуіне жеткізетіндігі сөзсіз. Қанға сіңген империялық пиғыл большевиктерді де осы жолға түсірді. Көп ұлтты елде ұлт мәселесі болмай тұрмайды және ол сол мемлекеттің басты мәселесіне айналуы заңдылық еді. Міне, осындай шешуі күрделенген мәселе 20-жылдары КСРО-ның құрамындағы Қазақ Республикасынан орын алды.

Партияның XV съезінің шешімі (1926 ж) ауылды капиталистік даму жолынан аттап өтіп, ондағы тап күресін жоюды талап етті. Одақта “Жеңімпаз лениндік идеялардың нұрлы жарығы” түспеген ешбір түпкір болған жоқ делінді. Сол түпкірдің ең көлемдісі Кеңестік шығыстағы қазақ жері болды. Ол кезде онда 2 627 614 шаршы верстке созылған тұтас территориясы, 6,5 миллион халқы болды. Оның 57 пайызы қазақтар, 34,6 пайызы еуропалықтар және 8,4 пайызы басқа да шығыс ұлттарынан құралды /322/. Ал, 1929 жылғы санақ бойынша Қазақстан халқының ұлттық құрамы төмендегідей болды.

2. Өзбектер	– 3,6 пайыз
3. Қарақалпақтар	– 1,3 пайыз
4. Тараншылар	– 1,1 пайыз
5. Татарлар	– 1,4 пайыз
6. Қарақырғыз	– 0,8 пайыз
7. Өзге де шығыс ұлттары (түркімендер, дүнгендер, шәкәрліктер, тәжіктер	– 0,2 пайыз.

Еуропалық ұлттар:

1. Великоросстар	– 25,3 пайыз
2. Украиндықтар	– 9 пайыз
3. Басқа да еуропалық ұлттар (немістер, эстондықтар, еврейлер және басқалар) /323/.	

Лениндік ұлт саясаты халықтар достығының қай түрінен де ешбір халық зардап шекпеуі керек десе де, Одақта “біріккен” халықтардың орнын өзінше кесіп-пішкен Орталық қазақтың кең-байтақ жерін көзден таса қылмай ұстады. Сөйтіп, осы “халықтар достығының алғашқы белгісі, нәтижесі ретінде Одақты желеу етіп, жасанды сылтау айтып, қазақ жерінің шекарасын қалауынша өзгертіп, оны Ресейге қосуға кірісті. Тіпті, мұндай қиянатқа жүздеген жылдар отаршылық саясатын әбден жүргізіп келген патша үкіметінің де батылы бармап еді. Большевиктер тарапынан бұл қадам қазақ жерлері мен қазақ халқын бірыңғай ұлттық Кеңес мемлекетіне біріктіруде, республиканың экономикасы мен мәдениетін одан әрі дамытуда, қазақ социалистік ұлтының құрылып-топтасу процесін жеделдетуде ерекше маңызды рөл атқарады деп түсіндірілді. Орталықтың осы бағытта жүргізген “қомақты” шараларының бірі Орынбор губерниясын Қазақстаннан бөліп алып, Ресейдің құрамына қосу еді. 1925 жылы 19 қазанда Қазөлкомның бюро мәжілісінде Орынбор губерниясын Қазақ АКСР-і құрамынан бөліп алу туралы баяндама тыңдалды. Осы мәселе бойынша сөз алған ХКК-нің төрағасы Н. Нұрмақов: “Жер мәселесі – бізде өткір тұрған мәселенің бірі, онымен біздің республиканың, оның халқының тағдыры тікелей байланысты. Ал Орынбор губерниясының жартысынан астамы орыстар деген неғылған дәлел. Егер осылай

құрайды. Міне, осылай болды екен деп, ол жерлердің бөріні Қазақстаннан бөліп алып, РСФСР-дің губернияларына қосудың не қажеті бар? Мұнымен біз ешқандай да келісе алмаймыз және оған үзілді-кесілді қарсылық білдіруіміз қажет деп білем. Бұл шешім Кирреспубликасын жоюмен пара-пар, сондықтан бұл көзқарас ешбір жарамсыз, ол ешқандай сын көтермейді” деп, ұлтты үшін басын тігіп, өте қауіпті айтысқа түсті /324/.

Осы мәселе Орынбор губерниясының атқару комитетінің баяндамасында айтылғандай, қазақ жерлерінің Ресей карамағына берілген бойда-ақ, олар қоныс аударушыларды орналастыруға әзір екендіктері белгілі болды. “Мұнысы қалай, сонда? – деп, Н. Нұрмақов таң қалғанын жасырмады. Қазақтардың жері қоныс аударушыларды орналастыру үшін тартып алынғаны ма? Бұлай істеуге ешбір де тиіс емес еді ғой. Бір жағынан БОАК-тың Қазақ Республикасына қоныс аударушыларды жібермеу керек деген қаулысы бар да, екінші жағынан, әйтеуір қандай да бір сылтау тауып, қоныс аударушыларды орналастыру үшін жерлерді тартып алу тоқтамай келеді. Біз бұған үзілді-кесілді наразылық білдіріп, өзіміздің осы мәселеге қарсы екенімізді, оны Орталық Комитеттің саяси бюросына дейін жеткізуге әзір болғанымызбен, өкінішке орай, ВЦИК-тің өзі оларды қолдап отырған көрінеді. Жолдас Голощекин де араға түсіп, бізде бірнеше қателіктер болды деп бұл жерде кінәні қазақтарға аударуда. Олай болған күннің өзінде басқа біреудің біздің сол қателіктерімізді өз мүддесіне пайдалануға құқығы бар ма? Керісінше, қателеспейміз үшін бізге көмектесіп, оның алдын алып, кеткен қателіктерді түзетулері керек еді ғой” – деп ойларын батыл айтады /325/.

Біздің жерлерімізді неге тартып алады, – дейді қырғыз (қазақ) шаруалары. Біз (қазақтарға – Е.Қ.) ол жерлерде орыстар көп тұрады деп түсіндірмек болғанымызда, “патшалы Ресей мемлекетінен біздің жерлерімізге баса көктеп кіріп, оны зорлықпен тартып алып, оған өз отар-шыларын отырғыз деп ешкім сұраған жоқ еді ғой” дейді олар /326/.

дан, ол жолда ұсыныс етіп, қоныс аударушылардың білдірсе-ақ болды, ол адам үкімет басында көп отырмайды, тіпті, бір айға да жетпейді екен деген ұзын-құлақ сөздер шындыққа айналуға бұл қаңқу сөздер қырғыз қызметкерлері туралы айтылған еді. Жергілікті халықтың ұлттық мүддесін ескермей, өзінше билеуге кіріскен өлке-комның жаңа хатшысы Ф. Голощекинге, сол кездегі бюро мүшелері Ж. Мыңбаев (ҚазОАК-тің төрағасы), Н. Нұрмақов (ХКК-нің төрағасы), С. Сәдуақасов (Халық ағарту комиссары және “Еңбекші Қазақтың” жауапты редакторы) сияқты қазақ халқының ұлтжанды азаматтары тосқауыл болды. Олар қазақ жерін Ресейге беруге келгенде де оған дәлелді мысалдар келтіре отырып шама-шарқынша қарсылық білдіруі, Орталықтың озбыр саясатымен қаруланып келген жауапты хатшыға мүлде ұнамады. Іле-шала осы азаматтар “ұлтшылдар” атанып, қудалауға түсті. Осы бір ұлт тағдыры тәлкекке түскен сәтте С. Сәдуақасов: “Біз, ендеше, неліктен жерге орналастырудың дұрыстығын сөз етіп кеңестер құрамыз, мәселе көтеріміз. Қырғыз (қазақ–Е.Қ) халқының тағдыры үшін тарих алдында, ең алдымен, қырғыз коммунистері жауап береді” – деп ұлтжандылықтың үлгісін көрсетсе, енді бір сөзінде: “Біз қазақ халқының алдында масқара болғымыз келмейді, одан да солай-ақ болғаны жақсы” – деп /327/ ел арасындағы өзі туралы айтылған қаңқу сөзден де тайсалмай, керек болса қызметін де айырбастауға әзір екендігін білдіреді.

Бұл мәселеде мен Голощекин жолдастың көзқарасына қосыла алмаймын, Голощекин жолдас “жөні түзу ұлтшылдық”, “жөні қисық ұлтшылдық” деп бөледі. Мен қара басым осы екі ұлтшылдықтың “түзуінен” де, “қисығынан да бөлініп шығамын. Ұлтшылдық бағыт – бір-ақ бағыт. Мұның “түзу”, “қисығы” жоқ. Ұлтшылдық-ұлтшылдық болады”/328/ – деп кесіп айтады. Және де нағыз ұлтшылдық болғаны үшін ғана партия ұйымының жазылмас дертіне айналып отыр деген баға да береді. Осылай Смағұл секілді олардың бірсыпырасы, сол кезде-ақ өз қара бастарынан көрі халық мүддесін жоғары қоя білген ұлтжанды жайсаң-

дар болды. Ұлт тағдыры үшін Смағұл секілді ұлдары жаңа таласып жатқанда “интернационализм” идеясын уағыздаушылар немқұрайдылық қылық көрсетті.

Сол кездегі Қырғыз республикасының бірінші хатшы Голощекин де жергілікті халықтың тағдырына жаныашымағандық танытып “интернационализмнің” шынайы бетперде ашып берді. Ол біздің партия.” Қырғыз республикасы атаң автономияны, менің ойлауымша, жоққа шығармайды. Бірақ кейбір жеке мәселелер бойынша, мысалы, Орынбор губерниясының бөлінуі туралы шешім сіздерді қанағаттандырмаса да, ол Қазақстанның көзқарасынан басқа Одақтың көзқарасы арқылы шешілуі мүмкін ғой. Біздің көзқарасымыз арқылы емес, партия тарапынан және кеңестер Одағының ортақ мүддесі тұрғысынан шешілген ғой”, – деп /329/ сатқындыққа барып ұшыққан мәселені өзге арнаға аударып, жалған ұран “интернационализмге” сүйеніп түсіндірмек болады.

Бірақ, осы Орынбор губерниясының Ресейге қарауына ешқандай Одақтың мүддесі шешілген емес, керісінше, ол таза орыс мүддесін көздегендіктің себебінен туған қадам екендігін көрсетті. Міне, большевиктер партиясының Орталық Комитетінің осы әрекеті – өткендегі патша үкіметінің империялық отаршылдығының жаңа көрінісі, яғни жалғасы болды. Оны мына деректер айғақтайды. 1926 жылғы 24 мамырда БК(б)П Орталық Комитетінің ұйымдастыру бюросының мәжілісінде Орынбор губерниясын, қаласымен қоса Ресейдің қарамағына беру туралы қаулы қабылданды да, сол жылы 4 қарашада Бүкілодақтық Орталық Атқару комитетінің Төралқасы Ресейдің құрамына енгізілгелі отырған Орынбор губерниясына Қазақ автономиялы Кеңестік Социалистік Республикасының 1924 жылғы болыстық әкімшілік бөлінісі негізінде орналасқан Қостанай губерниясынан 4 болыс, Орал губерниясынан 6 болыс пен Елек қаласын, Ақтөбе губерниясынан Ақбұлақ ауданын, сондай-ақ, түз өндірілетін жерлер мен алтын шығатын кен орындарын Ресей құрамына қосу туралы шұғыл шешім шығарды. Қазақ АКСР-нен бұл жерлердің алынуы сол губерниялардың ұлттық-саяси ахуалына үлкен өзгеріс енгізіп, зиянын тигізді. Оның зардаптары күні бүгінге дейін жалғасуда. Мыңдаған қазақтар бас еркінсіз басқа мемлекеттің қол

на қаратылды. Ақтөбе облысының біраз жері Орынбор (сол кезде Чкалов) облысына, Ресейге берілді. Қазір ол территорияда сегіз аудан бар. Төртеуі: Илек (бұрынғы Ийқала), Соль-Илецк (бұрынғы Түзтөбе), Беляев (бұрынғы Бөрте), Ақбұлақ аудандары. Ал, Дамбар, Әйке, Құмак болыстарының орнына, Домбровский, Ясный, Светлый, Дамов атты төрт аудан құрылды/330/. Тек бір ғана Ақбұлақ ауданын алсақ, ондағы Ащылысай, Елек, Әлімбет, Бөрлі сияқты болыстарын мекендегендер жергілікті халықтың өкілдері еді. Барлығы 19 болыстан тұратын бұл ауданда қазақтар – 55323, орыстар – 11789, украиндықтар – 54307, татарлар – 2025 және тағы да басқа ұлттардың өкілдері мекендеген/331/. Бір ескеретін жай бұл санақтың қазақтар қыстаудан жайлауға көшкен мезгілде жүргізілгеніне байланысты жергілікті халықтардың көпшілігі оған ілінбей қалды.

Осы зорлықты көріп-біліп отырған мемлекеттік билік басындағы кейбір басшы азаматтар оны тоқтату мақсатымен оған мейілінше қарсылық көрсетіп бақты. Сөйте тұра өздерінің дәрменсіздіктерін де халықтан жасырмады. *Ол жөнінде С. Сәдуақасов: “Сіздер ойлайтын шығарсыздар, яғни біз өлкелік комитетте отыр екенбіз, Өлкекомды біз басқарады деп, жоқ, мүлде олай емес. Қазақстанның саяси жағдайы өте қолайсыз, былайша айтқанда, барлық билік орыстардың қолында, біз, қазақтар, тек дауыс бергенге ғана қатысамыз. Кейде, тіпті, көптеген мемлекеттік және ұлтқа қатысты мәселелер біздің қатысуымызсыз қаралады,”– деп күйзеле мойындайды /332/.* Олар тарапынан Қазөлкекомның басшысының бұл бағыты дұрыс емес, ол отаршылдық пиғылда екендігі сол кезде-ақ ашық айтылған еді.

Сол жылдары көп ұлтты Қазақстан жағдайында әр ұлттың әр түрлі экономикалық және мәдени укладтағы тап күресі көбінесе “ұлттық мүддені” қорғау туы астында жүргізілді деп айтылғанымен, ол өміршіл жүйенің ықпалымен іске асырылып отырылды/333/. Мысалы, тарихи қалыптасқан жағдайға байланысты бұрынғы қоныс аударушылар басқармасының жергілікті қазақ халқының пайдаланып отырған жерінің үлкен бөлігін – 20 000 000 десятинасын бей-берекетін шығарып тартып алып, жерге орналастыруды

шылық маңызы болды/334/. Бұл әрекеттің мақсаты со- казақ жеріне жаппай орналасып алып, келешекте оған ылық билік жүргізу еді. Қалай дегенмен де, сол кездегі Қос- стандағы жер мәселесі тек қана ұлттық мәселе емес, сонымен бірге ұлтаралық мәселе де болып табылды. Жер аралық болмай, ол ұлттық та бола алмайтын еді. Бұл дау мәселе патша уақытында орыс ұлты артықшылықта болып, орасан зор жер көлемін иемденіп, қазақтарды шешпөлейт құмдарға ығыстырумен байланысты болған, және енді сол процесс керісінше жүргізіліп, алғашқы жерлер қайта тартып алу мәселесі келгенде, оған кеңестер, партия ұйымдары, ондағы орыс ұлты өкілдері керегінше қарсылық көрсетіп бақты. Мысалы, Атбасар уездік партия комитетінің мүшелерінің ондағы орыстардың тарапынан қазақтарды ұнатпай шетке қағушылық көзқарастары жиі байқалған. Олар, ең бірінші, орыстарды жерге орналастырудың қажеттілігі мемлекетке пайдалы деп дәлелдеуге тырысып баққан. Орыстардың ауқатты шаруаларының қазақтардың жерін түпкілікті қоныстануына жағдай жасап отырды. Ондағы мақсат шексіз кең байтақ жерді иемденіп қалу еді /335/.

Қазақ жерін меншіктенудің екінші жолы өздері мекендеген Ресеймен шекаралас қазақ аудандарын орыстар көп тұрады деген сылтаумен РСФСР-дің құрамына беруді талап еткен арыздардың жиілеуі болды. Мысалы, 1926 жылы Бөкей уезінің Теңіз ауданының орыс казактары, Мәскеуге КСРО Орталық Атқару Комитетіне, елші жіберіп, орыстар тұратын аудандарды қазақ жерінен бөліп алып, дербес облыс жасап, оны РСФСР-дің құрамына енгізуді сұрайды. Олардың пікірінше, қазіргі уақытта Қазақ КСР-нің билігінде тек қана қырғыздар (қазақтар) отыр. Олар кеңес аппараты арқылы орыс-казактарды ығыстырып, өткендегі патша үкіметі кезіндегі казактардың әрекетінен бүгін өш алуға тырысуда деп жазды. Ал Семей губернияларында орыс болыстарын Қазақ республикасынан бөліп әкету мәселесі 1925–26-жылдардағы қайта сайлау науқанында көтеріліп, кейбір болыстық кеңестер съезінде қаралды. Бірнеше болыстар өздері Сібірге қосыламыз деп қаулы да қабылдады. Қаз АКСР-нан бөлінуді аңсағандардың көбі орыс казактары болды/336/.

тығыстар көбінесе казактар мен орыстар арасында болып тұрды. Ол қақтығыстардың негізгі себебі жер мен жер пайдаланудағы таластан туып отырды. Сол кезде ұлтаралық жанжалдар Семей мен Орал, Ақмола және Қостанай губернияларында жиіледі. Орал губерниясындағы мұндай жанжал казактар мен орыс казактарының арасында күшейе түсті. Мұндағы орыс казактарының саны аз болса да, жергілікті халыққа деген көзқарасы басқыншылық ниеттен бір айнымады. Мұндай қақтығыстар Қостанай округы және Ақмола губернияларындағы қазақ және орыс шаруаларының арасында жиі болды. Бұл жерде, керісінше, казактардың саны аз болды. Орал губерниясының партия комитеті мәлімдегеніндей, орыс казактары өздерінің бүтіндей артықшылықтарынан айрылып, қалғандарын казактардан көріп, оларға шовинизмнің “көкесін” көрсеткен. Оған казактар кінәлі деп есептелінді.

Ал, Жетісу губерниялық комитетінен түскен мәліметтер бойынша: “Жетісу губерниясында ұлтаралық қақтығыс орыс және қазақ тұрғындары арасында жиі болатын болған”. Бұл араздық патша үкіметі тұсынан бері жалғасып келген. 1916 жылғы халық көтерілісін басып, казактар жергілікті казак шаруаларының ең шұрайлы жерлерін тартып алған еді. Әйел делегаттары жиналысында Семей губерниясының Қызыл Октябрь болысынан келген хабарда осы жөнінде: “Казак жыртқыш аң сияқты еді, дәл сол күйінде қалыпты” – деп мәлімдейді /337/. Орыс казактары казактардың жерлерін әлімжеттік жасап басып алып, жайылымдарын жыртуға дейін барғанын Қостанай округтік комитеті өз мәліметтерінде жазған. Онда орыс тұрғындары казактардың тұтас ауылдарын ығыстырып, жерлерін тартып алғандығы айтылған /338/. Сондай-ақ, Ақмола уезі Троицк болысы Богданов селосының тұрғындары Азат болысының № 4 ауылы казактарының жерін басып алып, жыртып тастаған. Ал, Воровск болысының Жаңачеркасск селосының тұрғындары Ишим болысының №4 казак ауылының жерін зорлықпен тартып алғандығы айтылған /339/. Ақмола уезіндегі орыстар мекендеген Карповка поселкесімен казактардың

ды шешу мәселесі губернияның жер комиссиясының құрамына берілген де, аяқсыз қалған. Осы ұлттар арасында араздықтың басты себебіне айналған жерге орналастыру мәселесі 1927 жылы күзде, яғни VI Бүкілқазақтық партия конференциясына дейін Қазақстанда төмендегідей кезеңтілікпен жүргізілді. Әуелі қазақтар, одан кейін еуропалықтар тұрды. Орыстар болса мұндай реттілікке наразы болып, қазақ үкіметіне сенімсіздікпен қарады. Сол кезеңде Қазақстаннан барлық еуропалықтар қуылады деген өсетаратылып, орыс пен қазақтардың бір-бірімен жанжалдасуын ушықтыра түсті. Олардың араларындағы бұл сепқарулы қақтығыстарға дейін апарды. VI Бүкілқазақтық партия конференциясы жерге кезекпен орналастырудың бұл принципін жойды. Бұдан кейін жерге орналастыру жаппай-селосы мен ұлтына қарамай орналастырылуы қажет делінді. Бастауыш партия ұйымдары, оның ішінде кеңестер жерге орналастыру ісіне қатыстырылмады.

Осы саяси маңызы өте жоғары істе жер өлшеушінің рөлі ерекше болды. Қазақстанда жер өлшеушілердің бәрі орыстар болды. Оның көбі жерге орналастырудың ұлттық сипатын түсінгісі келмейтін шовинистік пиғылдағылар еді. Көптеген ауылдың (“Еңбекші қазақ”, “Азат” және т.б.) қазақтары жер өлшеуші орыстарға өкпелі екендерін, олардың өздеріне жасаған қиянаттары көбейгенін жиі айта бастады /340/. Осындай әділетсіз қатынастардан кейін көптеген жерлерде орыс тұрғындарына күдікпен қараушылық күшейді. Петропавл уезінде өткен жер туралы мәселені қараған съезде сөйлеген қазақ: “Жерге орналасып жатқандар тек орыстар, өйткені жерге орналастырушылардың өздері де дерлік орыс ұлтынан. Міне, осылардың бәрін ауыстырып, олардың орнына қазақ қызметкерлерін отырғызу керек, әйтпесе қазақтар еш уақытта жерге орналастырылмайды. Осыны жүзеге асырмай, интернационализм туралы айтқандарының бәрі жалаң ұран болып қалуда” – деді /341/. Ал, Семей губерниясындағы Түрген өзенінің жоғары ағысында тұратын орыстар мен өзеннің төменгі ағысында тұратын және оның суын пайдаланатын қазақтар арасында жанжал тоқтамаған. Ол жанжал орыстар-

сындағы шешілмейтін мәселеге айналды /342/. 1925–26-жылдары 7–8 ауылдардың егін салатын және шөп шабатын ерлеріне Бүрлі мекенінде тұратын орыстар малдарын жіберіп болды. Сонымен қоймай олар ол жерлердің шөбін ұрлап алып алатынды әдетке айналдырды. Бұлармен қазақ тұрғындарының жанжалдасуға шамалары келмеді. Осындай ара-қаршы-кикілжің оларды бір-біріне өшіктіре түсті /343/. Орыстар қоныстанған Хома поселкесімен Жетісу губерниясының маңайдағы ауылдары арасындағы араздық нағыз соғысқа ұлаптарған. Бұл өңірге орыстарды көп орналастыру патшалық үкіметтің басқыншылық саясатының бұлтартпайтын дәлелі болатын. Қазақтардың айтуынша бұл орыстар тұратын поселка олардың иелігіндегі ең құнарлы жерге орналастырылған. Осыған наразылық білдірген жергілікті тұрғындар еуропалықтарға күдікпен қарап, арадағы араздық асқына түскен. Ұлтаралық қатынастың осылай асқынуына орыс шаруалары бірден-бір кінәлі екендігін үкімет орындары біле-тұра байқағысы келмеді. Бұрыннан осы төңіректегі қазақтарды иелігінде ұстап, оларға билік жүргізіп келген артықшылықтары болса, Кеңес өкіметі тұсында олардың артықшылықтары жойылып, басып алған көлдерді, шабындық жерлерін иелеріне қайтарып беруге мәжбүр болды. Бұрынғы артықшылықтарынан айрылғысы келмеген орыс шаруалары еуропалық басшыларға арқа сүйеп, қазақтарға қарсы қарулы қақтығысқа дейін барды. Осындай жаулық пиғылдан соң қазақтарда орыстардан және басқа да келімсектерден қорғанатындай ұлтшылдық пайда болды /344/. Ақтөбе округкомының хатшылығы Шыңгерлі ауданында жайылымдық жерді басып алуына байланысты еуропалық қонысаударушылар мен адай қазақтары арасында қарулы қақтығыстар болып, қазақтар жағынан 2 адам өліп, 2 адам ауыр жарақат алғанын хабарлаған. Осы орайда ұлы державалық шовинистік әрекеттер асқынып, ұлтаралық қақтығыстар өршіген жерлерде коммунистер оларға қарсы күрес жүргізуде әлсіздік танытып, керісінше, өздері де соларды жақтап, қазақтарды ұруға қатысып, жәбірлеушілердің қатарында жүрген /345/.

...рманы, мисе, дәл сондықтан бұл мәселе ұлттық жағдайымызды шешпей, өзгесін шешуге болмайды. Сонымен қоса, бұл мәселесі таза тап мәселесі болып та табылады, біздің революцияда ол сондықтан басты рөл атқарады”, – деп, бұл өзекті мәселеге таптық сипат береді. “Бізде еңбекші шаруалардың помещиктермен күресі тұр” – деп жоқ помещиктер туралы мәселені алға тартады. Ол айтып отырған мәселе кулактардан жерлерді тартып алып оны национализациядан дандырып, оған жеке меншіктілікті жою еді. Ол одан өткізген барлық Одақ көлемінде солай болса, онда бізде қалай болар еді? Мұнда да солай бірыңғай таптық мәселе болуы тиіс. Егер Қазақстандағы жер мәселесі ұлттық, ұлтаралық және өте мөте таптық деп қарайтын болсақ, онда оны қандай шешу біржақты шешу осы үш мәселенің бірін уклонға апарары. Егер тек ұлттық жағы ғана ескерілсе, онда ол міндет түрде ұлтшыл уклонға әкеледі. Егер езілген ұлттың мәселесінің ерекше міндеттерін былай қойып, таптық жағын шешетін болсақ, онда отаршылдық пиғылды көздеген болып шығамыз. Егер таптық жағдай еленбесе, онда ол таза буржуазияға әкеледі. Міне, осылай үш уклон бірінен соң бірі тұрады. Қазір қате бағытты қорғаушылардың мұны ұмытуына болмайды. Алайда, мәселелердің шешімдері үнемі бірдей болмайды. Жер мәселесін шешуде осындай аталған кезде нақты жағдай, нақты әдіс қолдануға итермелейді. Жер мәселесін барлық ұлттардың еңбекшілерінің жіктерін біріктірмей ұлттың және ұлтаралық шеңберде бөлшектеп шешуге болмайды. Міне, лениндік қағида осындай. Жер мәселесінде біздің жағдайымызды не қиындатып отыр? Негізінен жерге орналастыру органдарының партия бағытын бұрмалауынан ұлтаралық қақтығыстар тереңдеуде” – деп /346/ өзінше тың қағида жасап, түпкі ниетін жасырып, ұлт мәселесіне келгенде жерге орналастырушыларды кінәлап шыға келеді.

Сол кездегі ұлт саясаты қандай болды? Оның таптық мәні Ресей пролетариаты мен кенже қалған қазақ шаруа-

лып бірге тұратын Қазақстанды кеңестендіру еді /347/.
“Өміршіл-әкімшіл жүйенің сойылын соғушылар қанша ұрысқанымен, ұлттар арасындағы кикілжіңді ретке келтіре алмайды. 20-жылдардағы қазақ жеріндегі “интернационализм-аграрлық” ұлттар тәрбиесіндегі басты кедергі болған жағдай – ол орыстардың өздерінің ұлыдержавалық шовинистік пиғылдарынан арылмауынан еді. Өйткені, шовинизм әбден анығына сіңген бұл халықтың кеше ғана қоластында болған “буратана” халықтармен терезесі тең өмір сүру мүмкін емес болатын. Республиканың қай жерінде болса да, олар “интернационализмнің” өзгеше үлгісін көрсетті, олар қазақтарды тіпті адам ғұрлы санамады. Мысалы, Жітіқара (Қостанай) гаражында бір топ жүргізушілер шовинистер – Карудников, Зкадский, Кузнецов, Игнатъевтер, Бөлекеев, Жүсіпов секілді қазақтарды ұрып-соғып, күн көрсетпей қорлаған, оларды “курица не птица, казах не человек” деп, көздерінше мазақ еткен болса, Голошекин атындағы совхозда бір топ орыс құрылысшылары, құрылыс комитетінің мүшесімен бірігіп, қазақтарды ауыр соққыға жыққан /348/.

Ұлт саясатындағы бұрмалаушылықтың кеселінен көбінесе қазақтар қасақана жұмысқа алынбаған, оған дәлел Үштөбе станциясындағы 613 жұмысшының 34-і ғана қазақтар болған. Мұның өзі жергілікті ұлт өкілдерінің өз жерлерінде осылай шет қақпай қалғандығын көрсетеді. Аталған станцияның бастығы Чернышев шовинизмді уағыздап, ұлттар арасына өзі от салған. “Қазақтарға ақша берудің керегі жоқ, олар паразиттер, ақша беруге тұрмайды” – деген сөзін өзге де орыстар қолдап, қолпаштап отыратын болған. Бірде Чернышев қыстың күні Кошенов деген стрелочник қазақтың бар киімін шешіндіріп алып: “Мұндай киім ит сияқты қазаққа болғанша, оның нағыз иесінде, яғни орыста болсын” – деп бір орыс жұмысшысына алып беріп қорлаған. Ал Кошенов болса жалаңаш аязда үсіп қалған /349/. Мұндай бассыздық, қазақтарды қорлап олардың “иесіміз” деп иемдену, жергілікті халықты бұлай басыну барып тұрған отаршылдық пиғыл еді. Корнецкий деген машинист өзінің көмекшісі Әксікбаевты ештеңе сез-

бейтін малға теңеп, жүріп бара жатқан паровоздан жеңілісінен алып итеріп жіберсе, екінші бір машинист Бердиманов Алматыға кетіп бара жатқан паровоздан өзінің қазақ-қолөнергерін сусыз иен далаға түсіріп кеткен /350/. Сондай-ақ осы станциядағы қазақтар лас, әрі қараңғы суық казармаларда тұрған. Қоймаларда қаланып тұрған матрастары оларға бұйырмай, сыз жерлерде жатқан. Ал өздерінде орыс жұмысшылары, керісінше, матрастары бар төсектерде жатып, барлық мүмкіншіліктерді пайдаланған. Қазақ жұмысшыларына тимейтін арнайы киімдер: тон, пима, қолғаптар-тек орыстарға ғана берілетін болған. Қазақ жұмысшыларының осы ауыр тұрмысы туралы 1931 жылғы 29 наурыздағы “Советский степь” газеті “Великорусский шовинизм на ст. Уш-тобе” – деген мақала жариялайды/351/. Бірақ ол кездегі бұл мақалалар да орыстардың санасына әбден орындыққан және саяси жүйенің тарапынан қолдау көрген шовинистік пиғылдары өзгерте алмады.

Қазөлкелік Бақылау комиссиясына жолдаған Семей губерниясының ұлтаралық қатынастар туралы есебінде жазылған жағымсыз жәйттердің, оның ішінде шовинистік әрекеттердің етек алғандығынан-ақ, бұл бағытта жүргізілген “интернационалдық” тәрбиенің қауқарсыз болғанын көреміз. Мысалы, Риддер жұмысшылары арасындағы кикілжің өршіп, қазақ жұмысшылары өнеркәсіптік әкімшілік орындарда жергілікті ұлт өкілдерінен басшылар болмауына наразылық білдірген. Олардың берген өтініштері аудармашылардың жоқтығынан үнемі қаралмайтын болған. Өздерінің мұң-мұқтаждарын басшыларға түсіндіре алмай, әуреге түсіп, өз елдерінде өздері осындай қорлық көрген. Қазақ жұмысшылары орыс жұмысшыларымен біліктілігі бірдей болғанына қарамастан, еңбек ақыны өте төмен алған. Олар үнемі шаң-тозаң арасындағы тек ауыр жұмысқа ғана жіберіліп отырылды. Қазақ жұмысшыларының тұрғын жайлары да өте қолайсыз, адам тұрғысыз кейіпте болды. Бір бөлмеде 2–3 семья, оншақты адам бірге тұрды. Сондай-ақ, қазақ жұмысшылары цехтағы жиналыстың және жұмысшы комитетінің мәжілістерінің орысша өтуіне наразы болса да оған ешкім мән бермеді /352/. “Интернационалдық” насихаттың бір жақты жүргізілгендігінен, көбінесе

қазақтарды өндіріске, басшы қызметтерге жолатпады. Риддер әкімшілігіндегі 247 қызметкердің ішінде бірде-бір қазақтың болмауы дәлел. Сондай-ақ, қазақтарды жұмысшылар қатарына тартуда да үлкен олқылықтарға жол беріліп тұрған. Риддердегі қазақ жұмысшыларының 1926 жылдың 1 қазан айына дейінгі саны 532 адам болып, ол басшы жұмысшылар санының 20,7 пайызын құраса, ал 1927 жылдың 1 наурыз айындағы ондағы қазақ жұмысшыларының саны 314 адам, яғни 14,9 пайызға төмендеген. Бұл жағдай сол кезде билік басындағылардың қазақ ұлтына қатынасын көзқарастарының немқұрайды болғанын көрсетеді /353/. Тіпті, кейбір еуропалық басшылардың өздері жүргізіліп отырылған ұлт саясатына ашық түрде қарсы шыққан. Әулиеатадағы вино зауытының директоры Давыдов: “Мен өздердің қазақтандыруларына бағынбаймын” – деп ашық түрде қазақты жұмысқа алудан бас тартқан /354/.

Осы жылдары Риддерде БК(б)П-ның 128 мүшесі, 45 кандидаты, барлығы 173 адам, оның ішінде 137-сі орыстар да 36-ы қазақтар болды. Райком құрамының 9 мүшесінің тек біреуі ғана қазақ болса, ал, оның аппаратында бір де қазақ жоқ және Риддер коммунистері партияның ұлт саясатының басты принципі саналған интернационализмге тысқырып та қарамады. Оған рудкомның төрағасы Құрықбаевтың: “Қазақстанның 6 жылдығын мейрамдап өткізу үшін аудандық партия комитеті мені жауапты етіп тағайындады, ондағылары, әйтеуір, мейрам қазақтікі, олай болса, қазақтардың өздері тойласын дегені болуы керек. Мейрам күні жалғыз менен басқа ешкім қалмады. Райком қызметкерлерінің көбі Өскеменге, ал, кейбірі аңға кетіп қалды”, – деген сөзі дәлел /355/. Міне, мұндай жағдай Қазақстанның кез-келген жерінде кездесетін оқиға болды. Сол жылдардағы партия тарапынан жүргізілген “интернационализмнің” сыйқы осындай болды. Орыстар мен қазақтардың арасындағы арақатынастың шиеленісуінің тағы бір себебі орыстардың қазақтарды мәдениетсіз деп менсінбей, оларға төменгі сортты адамдар ретінде жиіркенішпен қарауы сол кездегі сүркия саясаттың шынайы бейнесін көрсетті. Жергілікті жерлерден келген ақпараттарға қарағанда, деревня мен станицадағы, ауылдар мен қышлақ-

тардағы партия ұйымдары ешқашан мұндай жанжалдар шешумен шұғылданбағаны мәлім болды. Керісінше, ара ұлттары бар партия ұяларында олардың ұлт-ұлтқа жіктелуі ұлттық белгілеріне қарай дербес ұялар құруы көрініс берді. Ондай оқиға Түргенді мекендеген орыстардың арасында кездесті. Ондағы орыс коммунистері “партия қатарында қазақтардан құтылу керек”, өйткені олар біздің мойнымыздағы жүк секілді, партиядан шығарылса, тіпті де қол жылмаймыз” – деуінің өзі олардың тарапынан жасалған кемсітушілік болатын /356/.

Партия ұялары қандайда бір әрекеттер жасаса да қазақ және орыс жұмысшылары арасындағы қатынасты жақсартса алмайды. Ұлтаралық мәселедегі орыстар тарапынан көрсетілген бұл кемсітушілік Қазақстанның өзге де өңірлерінен орын алып отырды. Мысалы, Түріксібтің солтүстік учаскесінде – Сергиопольде – ұлы державалық шовинизм айрықша көрінгендігі сол, ондағы келеңсіз бұл оқиға алдыңғы ала даярланып, соның барысында 20 қазақ соққыға жығылады. Петропавл округінде 13 ақпанда консерв зауытының жұмысшысы Алешин, басқа екі жұмысшы Тукаев пен Чиковтардың көзінше төменде жұмыс істеп тұрған Қатарбаев деген қазақтың басына кіші дәретке отырып, мазак қылады/357/. Сергиополь ісі бойынша Семей округкомының шешімінде орыстардың істеген істерінің өрескелдігі соншалықты, кейбір коммунистер мен комсомолецтер (партия мүшесі Мельников және комсомол Епашниковтар) ұрып-соғуды ұйымдастырушылар белгілі болып ұсталғаннан кейін де жұмысшы жиналысын шақырып, кінәлілерді құтқару мақсатында қарар қабылдамақ болып әрекеттенген. Осындай оқиға Риддерде де болып, қазақ жұмысшыларының сонынан кудалау ұйымдастырылғандығы айтылады. Мастер Тагильцев: “Қазақтар кувалдамен ұруды білмейді, бірақ мен олардың тістерін былай қағамын” – деп көрсетіп мақтанған/358/. Риддердегі қорғасын зауытында болған жөнсіздіктерді қазақ жұмысшыларының кінәсінен, олардың жұмыс істей алмауынан деп түсіндірді. Өлкелік БК(б)П Комитетінің нұсқаушысы Содэн тексерген “Атбасцвет” тресі өнеркәсібінде кейбір еуропалық техникалық мамандар мен жұмысшылар тарапынан ұлы

давалық шовинистік, отаршыл пиғылдар жиі болатынын анықталған.

1929 жылғы 1 сәуірде өткен бюросында Қызылорда округкомы еуропалықтар мен қазақ жұмысшылары, қыз-келерлері арасындағы ұлтаралық қақтығыстардың жиілеткендігі туралы мәселе көтерді. Онда еуропалық жұмысшылардың қамбада істейтін қазақ жұмысшыларын, Қызылорда баспаханасындағы еуропалықтардың қазақтарға қорлауы сияқты әрекеттердің көбейгендігі айтылды. Петропавл консерві зауытында қазақ жұмысшысы Қашарбаевты қорлап мазак еткендер арасында Чиков деген комсомол да болған. Ал бұл бұзақыларды партия мүшесі Мозов жиналыста қорғады. Петропавл округының Булаев ауданындағы №2 диірменнің жұмысшысы Коробейников наурызда үйренуші қазақ Сарбаевты айуандықпен соққыға жығады. Ал бұл оқиғаны көре тұра партия және комсомол ұялары мүшелері білмегендей сыңай танытқан /359/.

1929 жылы маусымда өлкелік партия комитетінің (V пленумында) меңгерушісі Беспалов “Смычка” атты Петропавл округтік комитетінің органының 1929 жылғы 23 мамырдағы №112 санында төмендегі материалды жариялаған. Онда қазақтарды штаттың қысқаруына байланысты деген желеумен жұмыстан шығару етек алғандығы айтылады. Осындай себеппен 30 қазақ тракторшысын жұмыстан кетірген. Орта техникалық әкімшілік қызметкерлерінің қазақтарға қатысты өрескел әрекеттерге баруы үйреншікті әдетке айналған. Мысалы, бригадир Рудаков жүргізуші қазақты желкесінен алып, машинадан лақтырып жіберген жағдай да болған. Шығыс Қазақстан округындағы қорғасын зауытының партия ұясының хатшысы Петровтың көзінше Скабелев деген орыс Жақсыбеков деген қазақты “ит”, “колбит” деген сөздермен балағаттаған /360/.

Бригадирлер жүргізуші қазақтарды “иттер” деп ашық түрде қорлап, олар өндіріске жарамайды деген пікір таратқан. Өкініштісі сол оқиғалардың осындай қазақтарға жасалған кемсітушілік пиғылды ұйымдастырудың ұйтқысы болып жүрген шовинист, базаның басшысы Иоффенің өзі болып шығуы еді. Ұлттар арасындағы, әсіресе, орыстар

тарапынан жиі көрінетін осындай өрескел қылықтар жа-
рылып отырылды. Олар өздерінің империялық пиғы-
рын басшылар тарапынан қолдау көргеннен соң, осы-
ашық көрсетуден еш тайынбайтын жағдайға жеткен/361/.

Семейдің БК(б)П губерниялық комитеті мәліметін-
әлі күнге дейін орыс тұрғындары, әсіресе, орыс казактар
тарапынан қырғыздарға (казактар) жұмыс малы ретін
қарап, кейде бишікпен ұрып-соғып ұстауға әрекеттен-
жағдай бары айтылған. Қазактар орыстардың дәрежесін
жеткен жоқ, сондықтан олар орыстарды басқаруға мүлде
қабілетсіз деген тұжырым жасаған/362/.

1932 жылы Атбасар ауданында лениндік ұлт саясаты
ның өрескел бұрмаланғандығы туралы бірнеше оқиғала-
тіркелген. Хрущевка, Ладыженка, Половка селоларында
казактарды ұрып-соғу әдетке айналып, соның нәтижесінде
6 адам өлген. Ауылдық кеңестің төрағасы, партия мүшесі
Коганның өзі шовинистер тобын казактарға айдап салып
“Барлық киргиздар-(казактар) ұрылар мен жалқаулар
оларды құрту керек” – деп нұсқау берген. Колхоздың малы
жоғалды деген сылтаумен жақын ауылдардың бәріне жап-
пай тінту жүргізілген. Тінту кезінде казактардың еттерін
ұндарын тартып алып, өздерін тұтқындап әкеп, қамбаларға
қамап, бишікпен, таяқпен, тіпті, гирлермен өлімші етіп
ұрған кездер болған. Мойындарын керіп, аяқтарын қосып,
байлап, көтеріп алып, артымен тасқа ұрған, содан пала-
жансар күйінде сыз қамбаларға қамаған /363/.

1928 жылы өлкелік партия комитеті өзінің “Қазақстан
партия ұйымдарының ұлтаралық қатынастар мен жікшілді-
гі” туралы жергілікті жерге жолдаған хатында казак және
еуропалық қызметкерлердің арақатынастарын зерттей
отырып, оларды татуластыратын бірнеше шаралар белгі-
ленген /364/. Бірақ бұл шаралардың аяғы сиырқұйымшақ-
танып, ұлтаралық қатынастардағы “интернационализм”
күр сөз жүзінде қалып отырды. Кейбір өлкелік мекеме-
лерде қазақтандыру саясаты жүргізілмей, ұлт саясатына
тиісті мән берілмеді. Мысалы, Алматыда жұмысшы Ни-
колаева казактарды иттер, ақымақтар десе, байланыс тех-
никумының оқытушысы Коваленко егер казактардың оқу

арімі 30 пайыз болса, соның өзі жетістік, одан жоға-
рлардың жетуі мүмкін емес деп кемсітеді /365/.

Натша заманында казактарды қорлау әбден шектен
ққандығын көрсететін деректі белгілі заңгер-ғалым,
профессор Сәкен Өзбекұлы мен Атақожа Исмаилов 2005
жылы жарық көрген “Ғұмар Қарашаевтың қоғамдық-саяси
өміріне құқықтық көзқарастары” деген еңбегінде келтіреді.
Онда: “Верный қаласының ресторандары мен көпшілік
орындарының есіктерінде немесе мандайында иттер мен
казактарға кіруге тиым салады” деген жазуларды ілуді
түсіруге айналдырғандығы айтылған.

Ұлтаралық қатынастағы мұндай кемсітушілік билік ба-
насындағы орыстардың ықпалымен де жүргізіліп отырылды.
1926 жылғы ауылшаруашылық салығын болыстық бюд-
жетке тапсыру кезіндегі Қостанай губерниясындағы
өшпелсіздік әрекеттер дәлел. Мысалы: Губерния бойынша
38 казак болыстарының 16 болысына, ауыл шаруашылық
салығынан болыстық бюджетке 100 пайыз тапсыру қажет
болса, 5 болыс 80–95 пайыз, 5 болыс 80–50 пайыз, тек бір
ғана болысқа 40 пайыз белгіленді. Ал орыстар мекендеген
болыстарға (оның 38-і бойынша) 11 болысқа 14–30 пайыз,
12 болысқа 30–50 пайыз, 7 болысқа 50–80 пайыз, 1 болысқа
93 пайыз ғана тапсыру міндеттелді. Бұл сәйкессіздіктер қара-
ма-қайшылыққа апарды, басшы белсенділер тарапынан ашық
көрсетілмегенімен, казактарды іштей жақтырмаушылықтары
жиі байқалып тұрды/366/. Мысалы, батырақ Өтеков еңбекке
жарамсыз болып қалғандықтан, тиісті төлемақысын алу мақ-
сатында ауру, әрі ашыққан күйінде екі жылдай арыз айтып
барлық мекемелердің есігін қағады. Ол барған жерлердің
бәрінде орысша тіл білмегендіктен, казакша айтқан арызын
күлкіге айналдырып, мазақпен қарсы алатын болған. Егер
казак үкімет органдарына арызбен келсе, онда ол аппарат-
тағы күзетші немесе хат жіберушіден өзге ешкім онымен
сөйлеспеді, өйткені оны мекемеде ешкім түсінбеді. Қазақ-
тар кәдуелгі арызбен орталыққа немесе округке екі не үш
қой алып барып, тек мекемедегі мәселесін шешкенше, ол
апарған қойларын жұмсап бітіріп, қалған жерлерге кіре ал-
май қайтатын жағдайлары жиі болған /367/. Бұл жағдай сол
кездегі жалпы казакқа тән ортақ құбылыс болды.

Қызыл идеологияның “төрінен” орын алған социал-демократиялық басты принциптерінің бірі болып саналған “пролетарияттардың интернационализм” өз қағидаларын өздері жүзеге асыруында осылай жасай сүрініп, бұл істі ұшықтырып, таптар арасында қоғамның ортақ тілде сөйлейтін адамдарын тәрбиелеу орны толмас қателіктерге жол берді. Оның бірі осы “интернационализм” деп жүргізілген шовинистік пиғылдың асыра сілтеушіліктен туындаған ұлтшылдық еді. Ұлтшылдық күресіп, “ұлтшылдар” деп ат қойылып, айдар тағылған адамдардың бәрі ұлтжанды алаш азаматтары еді.

Бұдан туатын ой, жоғарыда тұтас бір халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық бейнесін өзгертуге тырысушылық, яғни “интернационалдық-бауырластығын” қолдау жасамақ болған большевиктердің әрекеті ақырына дейін жеткізілмей қалғандығында еді. Отаршылдықтың осы түріне қарсы тұрған сол кездегі ұлтшылдық-ұлтжандылық бүгінгі тәуелсіздігіміздің, болашақтағы ұлттық келбеті бар өркениетті ел болуымызға дәнекер болды және бола алады деп айта аламыз. Олар туралы сол ардақты азаматтардың бірі, алаштың жоғын жоқтаушы Ахмет Байтұрсынов былай сипаттайды. Ол қазақ журналистерінің съезіне арналған мақаласында “Қазақ журналистері-халықшылдар, өйткені олар – ұлтшылдар, өз ұлтын жан дүниесімен түсініп, өз халқының қайғысы мен қуанышын бөліскен жандар. Ұлтшыл болмауға болмайды, олай болмаса, онда ол табиғат заңына қарсы. Ұлтшыл емес адам – адам емес, шошқа. Қазан төңкерісі ұлтшыл журналистерден интернационалистер тәрбиелеп шыға алмады. Ұлтшылдар өздерін интернационалистерміз деп атай алмады. Интернационалды үкімет ұлтшылдармен бірге бола алмайды. Сондықтан қазақтың ұлтшыл журналистері онда жұмыс істей алмады” – деп сол кездегі бір шындықтың бегін ашқан еді /368/. Осы айтылған пікірден ұлтжандылық еркіндікке апаратынын, егемендігіміз қолымызға тиген кезде ғана, оның шын тәуелсіз ел екенін сезінгенде ғана мойындап отырмыз. Сол ұлтжандылық сезімдер бүгінде әр азаматтың бойынан табылып еліміздің тәуелсіздігі баянды болғай.

Ұлттық саясаттағы стратегияны жасаушы бірден-бір орган ретіндегі партия Орталық Комитетінің, оның

Қазақстандағы өкілі Голощекиннің іс-әрекетіндегі басты қателік мынада болды: олар Қазақстандағы ұлтшылдық-отаршылдықтың табиғатын дұрыс түсіне алмай (немесе түсінгісіз болмай), оған реакциялық, теріс құбылыс ретінде сыңарлық анықтама беріп, оны жасанды таптық мүдделерге негізделіп отырып, қарама-қарсы қойып отырды. Ұлтжандылықты ұлыдержавалық тұрғыдан талдай келіп, большевиктер осынау тарихи кезеңдегі қазақ этносына әлеуметтік, психологиялық қасірет әкелгендіктерін, олардың аяусыз қырғынға ұшырағандығына өздері жүргізген саясаттың себеп болғандықтарын бір сәт мойындарына алмай, оған онша қынжыла да қоймады.

Әміршіл-әкімшіл жүйе жүргізген саясат қазақ халқының болашағына зиянын тигізіп, ұрпақтардың рухани сабақтастығына нұқсан келтірді. Халықтың бойын жаппай үрей биледі, ұлт өкілдері өз пікірлерін ашық білдіруге батылы жетпейтіндей күйге түсірілді. Ұлт бірлігі бұзылып, ғасырлар бойы қалыптасқан, өзге халықтарда кездесе бермейтін тәрбиенің ұлттық үлгілері, әділ шешімге бой ұсыну, жарлы-жақыбай, жесірлерге қамқорлық жасау, үлкенді сыйлау, құрмет тұту, коллектившілдіктің, отансүйгіштік, намысқойлық, қонақжайлық, шешендік т.б. қасиеттер сорақы бұрмаланып, ұрпақ үшін қажетсіз болып, жоғалудың аз-ақ алдында қалды. Сол кездегі қате саясаттың кесірінен тамыры үзілген осы қасиеттер туралы айтқанда, бүгінгі ұрпақ оған мысқылмен қарайтын жағдайға жетті. Сондықтан да бүгінде ұлтжандылық сияқты құндылықтарды өркениеттілік тұрғысынан қайта зерделеу қажеттігі туындап отыр.

Жалпы Кеңестер өкіметі тарапынан жүргізілген коммунистік тәрбиенің өзі ұлт республикаларында отаршылдық сипат алғандығы бүгін құпия болмай қалды. Қызылдар, отаршылдық саясатын патша үкіметі сияқты ашық жүргізбей, оған “социалистік” деген әдемі “киім” кигізді. Сөйтіп, кеңестер саясатының сыртқы түрі социалистік те, мазмұны отаршылдық болып қала берді. Кеңес өкіметі оның Қазақстандағы басшылығы бұл өлкенің халқының табиғи даму талаптарына жауап беретіндей шаралар жүйесін тәжірибеде іске асыруға құлықсыз болды. Қызыл

Осы жылдардағы социалистік құрылысты әсірелеп көрсету ісі бүкіл қоғамдық организмді жалғандықпен қоректендіріп, көзбояушылыққа әкелді. Жүріп жатқан қоғам процесстерді теріс, жалған түсіндіру, жасандылық әуестенушілік етек алып оны жұртқа мойындату күшіне ике асырылып отырылды. Мұндай қысымшылықты бастанан өткізіп санасына сіңдірген халық бүгін де сол көзқарасынан арыла алмағандықтан, өркениетке ұмтылу жолында ұлттық құндылықтарды таңдауда жалтақтық көрсетіп отыр.

7.4. Комсомол-жастар мен әйелдер арасындағы саяси жұмыстар

Партия 20–30-жылдардағы халықтың түрлі әлеуметтік топтарының өкілдері – жастар мен әйелдерді социалистік құрылысқа белсенді түрде тартуды міндет етіп қойды. Мұны жүзеге асыру үшін аталған әлеуметтік топтарды біріктіретін қоғамдық ұйымдар арасында саяси жұмыстар жүргізу қажеттігі күн тәртібіне енгізілді. Аталған әлеуметтік топтардың бірі-орыстың үш сөзінен құралып комсомол деген тарихи атқа ие болған лениншіл жастар одағы өмірге “Ұлы Қазан” төңкерісінің нәтижесінде келген болатын. Орталықтағы жаңа үкімет – кеңестерді қолдау үшін құрылған осындай әр түрлі саяси-қоғамдық ұйымдардың бөлімдері, Ресейдің иелігіндегі Қазақстанға да көшіріліп, бұл аймақта да сондай ұйымдар жасақталып социализм құру жолындағы күреске жұмылдырылды.

КСРО кезінде комсомол қоғамдық ұйымдар қатарына жатқызылғанымен, өзі өмір сүрген уақытта ол өркениетті елдер қатарына бастайтындай жетекші рөл атқарып, мазмұнына сай қызмет істей алмады. Негізгі мәніне үңіліп, міндеттерін сараласақ, ол қоғамдық ұйымдар бұл азаматтық қоғамды өмірге әкелетін, онда ең алдымен өз мүшелерінің мүдделерін қорғайтын мемлекеттік емес ұйымдар болуға тиіс болатын. Бірақ ол кездегі қоғамдық ұйымдар-

ның тайлағындай” күі кешті. 20–30-жылдары комсомолдың жастық албырттығын, сауатсыздығын шебер пайдалана білген әміршіл-әкімшіл жүйе оларға нұсқау беру арқылы, өз мақсатын жүзеге асыру жолындағы тиісті істер-шараларды қолбала ретінде жұмсап отырды. Қызыл идеологияның ұланғана уланған олар талай рет көзсіз ерліктерге барды неғдеуіне сол идеология ойлап тапқан үлгі боларлық “тұлғалардың” жасанды образдарына иланып, соған еліктеп өмір сүрді. Оған сол жылдары жастарды коммунистік рухта тәрбиелеуде айтарлықтай рөл атқарған, өзгелерге үлгі болған комсомолдар Павел Корчагин, Павлик Морозовтардың образдарының” кеңінен насихатталып, дәріштелуі дәлел.

20–30-жылдары комсомолдар Кеңестер елінде социалистік құрылысты орнату үшін өте қажет болды және сол іске мүмкіндігінше пайдаланылды. Сол мақсатқа пайдаланылатын комсомолдағы жастар қатарын, әсіресе, кедейлер, қыз-келіншектер, қазақтар есебінен көбейтуге басты назар аударылып, ол бағытта қыруар жұмыстар жүргізілді. Нәтижесінде зерттеліп отырған жылдары республикадағы комсомолдар саны төмендегідей болды:

1925 жылы Қазақстанның комсомол ұйымы қатарында 40380 мүше болды. Оның 8114-і жұмысшы, 21924-і шаруалар, 2155-і қызметкерлер, 5017-сі әйелдер және т.б. Олар 1575 бастауыш комсомол ұйымдарына біріктірілген болатын /369/. Ал, 1926 жылы комсомол қатарында 23362 мың қазақ жастары болса, 1929 жылы олардың саны 45663 адамға жетті. Олардың 8726-сы жұмысшы және батырақтар болған/370/. 1931 жылдың басында республика комсомолының қатарында 152265 мүше болып, олардың тек қана 29384-і батырақтар болған” – деген /371/ деректер көбінесе шындықпен жанаспайды. Оның себебі сол жылдардағы ауылдағы бастауыш комсомол ұйымдарындағы, оның ұяларындағы мүшелерінің санын нақты анықтау мүмкіндігі болмағандықтан және сол кезеңге тән мұндай мәліметтерді төмендетіп көрсетушілік құптарлық іс болмағандықтан әдебиеттер мен баспа беттерінде өзге де ұйымдар секілді республика комсомолдарының саны да әрқа-

ның қатарына қазақ жастарын тартуда әр түрлі айла-тәсілдер қолданылғаны белгілі болып отыр. Оның бір себебі комсомол ұйымдарының сол кезде халыққа қарсы жүргізілген науқандарда белсенділік көрсетуі оларды шошындырды. Қазақ жұрты үшін бұл әрекеттер тосын жағдай болып, олардың сенімсіздіктерін туғызды. Осындай себептердің әсерінен қазақ жастарының көпшілігі бұл жылдары комсомол қатарына өтуге енжарлық сынай танытқан. Мұндай көзқарас әсерінен болса керек, сол жылдары ЛКЖО құрамында жұмысшы қазақ жастары – 5,3 пайыз ғана болса, өзге ұлттардың комсомол қатарындағы жастары – 9,4 пайыз. Ал комсомол қатарындағы орыс жастары – 22,4 пайыз болған. Сондай-ақ, комсомол қатарындағы қазақ қыздары – 29,1 пайыз, өзге ұлттар қыздары – 14,7 пайыз, ал орыстар – 56,2 пайыз болды. Бұдан біз қазақ жастарының бұл ұйымға кіруге онша құлқы болмағандығын көреміз/372/.

Комсомол қатарын өсіру басты міндет саналып, бұл бағыттағы коммунистік тәрбие жұмысы қазақ жастарының арасында да барынша қарқынды жүргізілді. Алайда қазақ жеріндегі ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық болмысты бірден өзгерту оңай болмады.

Сондықтан да Кеңес өкіметі оларды өз айтқандарына көндіріп, яғни социализм құру ісіне тарту үшін оған кедергі болатын ұлттық әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерінен айыру қажет деп тапты. Тұтас бір халықтың бойындағы осы тарихи құндылықтарды олар ескіліктің сарқыншақтары деп бағалады. Осы жағдайда комсомолдардың қоғамдық жастар ұйымы ретінде өз мәселелерін дербес шешу құқығы тек сөз жүзінде ғана қалды. Олардың тіпті адам ретіндегі құқықтарының шектелгендіктеріне де ешбір мән берілмеді. Мысалы, комсомолға өткен қазақтарға байдың қызына үйленуге тиым салынды. Қазақи салт-дәстүрлерді сақтау, ораза ұстау, қол жаю, құда түсу, тұмар тағу, т.б. ескіліктің сарқыншақтары, надандық деп есептелінді, ондай жоралғыларды ұстағандар Кеңес өкіметіне жау адам

үшін, осы округтағы ауыл шаруашылық техникумының оқушысы мойнына молла дұға оқып берген тұмар таққаны үшін айыпталған. Ал, Қазалыда бір комсомол мүшесі саудагердің қызына үйленген. Қалыңдығының өкесін тұтқындаған кезде әлгі комсомол мүшесі ГПУ-ға атауын босату туралы өтініш айтып, қол жинағандары үшін кінәлі болған/373/. Осы “ескіліктің сарқыншақтарын” жою жолында комсомолдар арасындағы саяси жұмыстар әр бағытта жүргізілді. Бұл саяси жұмыстардың басты мақсаты социализмнің ірге тасын қалауды жүзеге асыру үшін қажет жастарды тәрбиелеу болды. Осы жұмыстардың негізгілерінің бірі және ең маңыздысы жаппай сауатсыздықты жою деп есептелінді. 1925 жылы 15 мамырда Орынборда Қазөлкелік комсомол комитетінде комсомолдардың саяси-ағарту қызметкерлерінің бірінші өлкелік кеңесі өткізілді. Кеңес комсомолдар арасындағы саяси-ағарту жұмыстарының қорытындысы және келешегі туралы мәселені талқылады. Орталық РЛКЖО мәліметі бойынша 1925 жылдың басында комсомолдардың 12,5 пайызы әріп танымайтын, 80 пайызының саяси сауаты аз болған. Осы жағдайда ауылдағы жүргізілетін саяси-ағарту жұмыстарына басты назар аударылды. Оның ішінде дінге қарсы атеистік тәрбие жүргізу әдістеріне ерекше көңіл бөлінді. БКП(б) Қазақ өлкелік партия комитеті 1928 жылы қаңтар айында жастар арасында дінге қарсы жұмысты жолға қоятын арнайы қаулы қабылдады. Онда бұл мәселелер жөнінде мынандай шешімге келіп, алғашқы кезде қараңғы халыққа оның ғылыми мәнін түсіндіруден гөрі, табиғи құбылыстарды түсіндіру қажет деген нұсқау берді/374/. Бұл мәдени жорыққа комсомол асқан белсенділікпен қатыстырылды. 1929 жылы XIV Бүкілресейлік Кеңестер съезіндегі дінге қарсы күресті жандандыру қажеттігіне шақырған ұран Одақтың барлық жерлеріне тарап дереу басшылыққа алынды. Кеңестер жұмысының маңызды бөлігі болып саналған бұл күрестен қандайда бір болмасын бас тарту “оңшыл оппортунизмге ауытқушылық” болып есептелді.

адам қамтылса, 373/ жалпы осы жылдары мәдени жетістіктерінің нәтижесінде “сауатсыздықты” жою бекеттері 155000 адамның сауатын ашқан/376/. Бұл жөнінде БК(б)П Орталық Комитетінің 1929 жылғы 17 мамырдағы “Сауатсыздықты жою жөніндегі жұмыс туралы” – деген қаулысы үлкен маңызы атырады. БЛКЖО-ның V Қазақ Өлкелік конференциясының қарарында комсомол ауылдағы мәдениеттің көтерілуіне қоршысы болуға тиіс делінген. Онда “Тазалық үшін, жұмысшыларды ауруларға, битке, қалың малға, көп әйел алушыларға қарсы күрес жүргізумен қатар, әйелдер жөнінде оң көзқарасты қалыптастыру – әрбір комсомолдың міндеті және олардың ауылдағы жұмыстарының ең қажетті бөлігі” – делінген танылды /377/. Осы істе комсомолдарды үлгі етіп, ауыл жұртшылығы олардан үйренуге тиіс болды. 1928 жылғы көтерілген бұл ұран, комсомолдың ауыл мен селоларды кеңестендіруге, тұрмыстағы жаңа социалистік қатынастарды, пролетарлық мәдениетті таратудағы жұмыстарының бастамасы болды. Бұл жылдары әрбір сауатты комсомол мүшесі бір сауатсыз адамды оқытуға тиіс деген бастама көтерілді. Өлкелік ЛКЖО ауылдарда әріп танытмайтындарды жою үшін жұмыс жүргізетін мәдени жасақтарды құрды. Егер 1932 жылы осы мәдени жасақшылардың 200-і комсомол мүшелері болса, 1935 жылы олардың саны 2413 адамға жетті /378/.

“Контра” – жаусындар деп өз қаңдастарына, байларға “қырғидай” тиген комсомолдар, жалған теорияның ұрдажық шолақ ұрандарымен қаруланғандар, осы айтқандарының мәнін өздері де түсіне алмайтын жағдайда болды. Қызыл идеологияның айдауында жүрген комсомолдардың көбінің сауаты жоқ, тіпті хат танымайтын, осындай екі-үш саяси сөздік қоры ғана бар партияның белгілеп берген қалпынан шықпайтын “тәртіпке” бағынған белсенді топқа айналды. Бұл әлеуметтік топты жаңа қоғам социализм құру ісіне қатыстыру үшін олардың сауатсыздығын жойып, саяси білімдерін көтеру күн тәртібіндегі басты мәселе болып қалды. Аталған іс дереу қолға алынып, 1925–26 оқу жылында осы бағыттағы жүргізілген жұмыс барысында 23504 ком-

ни оқуға тартылған комсомолдардың саны 380/.

БК(б)П Өлкеком хатшылығы 1928 жылы 19 тамызда оның қаулысымен өлкелік комсомол комитеті қасынан ревнядағы жастармен жұмыс істейтін бөлім ашты. Комсомол ұйымдарын нығайтуда олардың қатарын БК(б)П мүшелерімен толықтыру және партиялық қамқорлыққа алу әдісі қолданылды. Осы бағытта жүргізілген жұмыс барысында 1928 жылдың соңында өлкелік комсомол ұйымдарының 63218 мүшесінің 3908-і партия мүшесі, ал оның 10,2 пайызы шаруалар да, 11,2 пайызы батырақтар болды /381/. Комсомол осы жылдары социализм құруға “ауадай жұмыс” деп саналған ірі шаралардың тағы біріне-байлармен жартылай феодалдардың малын тәркілеуге белсене қатысты. Бұл жолы мәселе өте өткір қойылды. Өлкелік БК(б)П комитеті бұл шараның саяси жағына үлкен мән бере келіп, ауылдың әлеуметтік саяси, экономикалық тұрмысының күрт өзгеруі комсомол ұйымдарының осы бағыттағы жұмысының нәтижесіне байланысты екендігін оларға міндет етіп жүктеді. Осындай міндет арқалаған комсомол ұялары өз мүшелерінің сауатсыздығын, албырттығын шебер пайдаланды. Кеңес өкіметі оларды тәркіден жасырынған байларды әшкерелеу ісіне пайдаланды. Ал мұндай белсенділік істерде қолдау-қолпаштау көргендердің көбі өздерінің, яғни жастар ұйымының қызыл идеологияны іс жүзіне асыру үшін ғана пайдаланылатын қол шоқпар ғана екендіктерін өздері де түсінбеді.

Колхоздарды ұжымдастыруда комсомол ұяларына көмектесу мақсатымен Қазақ өлкелік ЛКЖО 1929 жылдың 1 қыркүйегімен 1 қараша айларының аралығында ауылға 500 комсомолды жасақтап жіберді/382/. Комсомолдардың бұл жасақтары “500-діктер жорығы” деген ат алды. Колхоз құрылысына қатысып, белсенділік танытқан комсомолдар туралы өлкелік БЛКЖО-ның хатшысы А. Бүркітбаев БК(б)П өлкелік комитетінің V пленумында: “Біз осы жылы “500-діктердің жорығын” ұйымдастырдық. Ауыл мен деревняларға біз тікелей 2593 адам аттандырып отырмыз.

Сонымен бірге бұлардан басқа 49 екпінді бригада, 21 насихат тобы жіберілді /383/ – деп есеп береді.

Астық дайындаудың бастамашысы және колхозда ұжымдастыру науқандарын жүргізу де партияның ең нәтижелі нәтижесі ретінде де, комсомол ұйымдары республика көлемінде үгіт-насихат жұмысын жүргізуге жаппай қатыстырылды. Жастардың осындай белсенді жұмыс жасағаны жоғарыда айтылған 1929–1930-жылдары өлкелік комсомол комитеті ұжымдастырған “500”-діктер жорығының негізінде жүргізілді. Мұнда бес жүз белсенді комсомолдағы ауыл мен селоларға аттанды. Осындай белсенділердің бірі Павлодар облысының Цюрипинск ауданының комсомолдары болды. Мұнда жорық 1929 жылы 22 қаңтарда басталды. Округтың комсомол комитетінен 5 адам, ал аудандық комсомол комитетінен 15 адам жіберілді. Осы “500-діктер” жорығы мүшелері барған жерлерінде “сұрақ-жауап” кеші өткізді. Жорыққа қатысушылардың басты міндеті колхоздарды ұжымдастыру мен астық дайындау науқанын өткізу болды. Бұл науқанды өткізу үшін 16 бригада құрылып, 31660 пұт астық жиналды, 53 жүк арба жөнелтілді /384/.

Өлкелік комсомол комитеті аталған екпінді бригадаларды жасақтау барысында оның қатарын комсомол белсенділерімен нығайтып отырды. Тек 1930 жылдың өзінде ғана қалалық белсенділердің 3140 адамы қосымша жіберілді. Келесі жорықтан комсомолдар 284 бригада ұжымдастырып, 9625 әр түрлі ауыл шаруашылық құрал-саймандарын жөндеді /385/. Осы жылдары комсомолдар ауылда жаппай үгіт-насихат жұмыстарына қатыстырылды. Үгіт бригадалары құрылып, олар егіс даласында, мал қыстақтарында, еңбекшілер арасында газет оқуды ұжымдастырды. Өлкекомның жаппай ұжымдастыруды іс жүзіне асыру қаулысын орындауға Петропавл, Қостанай округтарындағы комсомол ұйымдары 2 жыл бойы ат салысты. Олар 1929 жылы ауылдар мен деревняларға “500-діктердің” жорығын ұжымдастырып, оған 2593 адам жіберген. Екі айға созылған жорық кезінде 163 колхоз құрылып, оның 6-уы комсомолдардың тікелей қатысуымен ұжымдастырылады. Бұл жұмысқа 3622 адам тартылды /386/.

Комсомол жастардың осындай белсенділіктері тек өткінісі ғана нәтиже берді. Ф. Голощекин белгілеген “кіші Қазан”

жорығын іске асыру кезеңінде комсомолдар арасында партия-комсомолдың жүргізген саяси жұмыстарының нәтижесі белгілі бір мақсатқа жеткізілген сай өткізілген осындай қауырт науқандар шеңберінде көрінді. Бұл туралы “Жасасын лениншіл комсомол!”, “Жасасын жолдас Голощекин!” – деп орындарынан қол соғып отырып тыңдаған 1930 жылғы 12 қарашада өткен Бүкілоблыстық БЛКЖО-ның VI конференциясында сөз болды. Алай-ақ бұл жылдары комсомол ұйымдары арасында жүргізілген жұмыстардың нәтижелері мардымсыз болды. Ол туралы БЛКЖО-ның өлкелік комитетінің II пленумында айтылды: республика жастары мен комсомолдарының кейбір бөлігінің пролетариатқа қарсы топтардың ықпалына ергендігі, “көпшіліктің фактілер” негізінде көрсетілді. Комсомолдар мен жастар арасындағы идеологиялық жұмыс тәжірибелерін игеру нашар жүргізіліп, идеологиялық майдандағы күреске белсенділікті мән берілмеген деген қорытынды жасалды /387/. Оның себебі, біріншіден, бұл ұйымның жасанды идеологияға негізделіп, өзінің тарихи міндетін атқару барысында қате жолдануда. Екіншіден, ұйым мүшелерінің көбінің сауатсыздығы мен саяси саналарының төмендігі. Үшіншіден, ауылдағы қазақ жастарының арасындағы саяси жұмыстың дәрежесі төмен, әдіспен, қорқытып-үркіту арқылы жүргізілуінен еді.

Ауылдағы кезекті партиялық-көпшілік жұмыстың міндеттерінде көрсетілгендей, 1930 жылы партия және комсомол қатарындағы сауатсыздықты жаппай жою іс жүзіне асырылуға тиіс болатын. Осы шараны іске асыру мақсатында өлкелік партия комитетінің нұсқауы негізінде ауылға мәдени жорықтар ұжымдастырылды. Ұжымдастырылған бұл бастаманы іске асыру республиканың барлық өңірінде ойлағандай болмай шықты. Ауылдағы партиялық басшылықтың әдіс-тәсілдері қаладан өзгеріссіз көшіріліп, ол ауылдағы тұрмысқа сай жүргізілмеді. Бұл бағытта ауылдағы көпшілік жұмыстар көбінесе әміршіл-әкімшіл басқарумен алмастырылып, кері әсер етті /388/. Комсомолдардың көбі сол күйінде сауатсыз қалпында қалды. Ауылдағы комсомолдардың осындай бастауыш ұялары қызметінің төрт аяғынан бірдей тұралауы, жұмыстарының қанағаттанарлықсыз болуы республика көлеміндегі жалпы құбылыс болды. Мұны комсомолдар мен жастар арасында идеология-

лық жұмыс тәжірибелерін үйрету нашар жүргізіліп, логиялық майдандағы күреске жеткілікті мән берілмегенінен көрді/389/. Және осы кемшіліктің салдарынан “Комсомолы байларды тәркілеу науқанында да өздерінің “жықты” жағынан көрсете алмауына әкелді деген баға берілді. Мұндай кемшіліктер ретінде мынадай оқиғалар атап айтырылды. Ақтөбе ауданынан комсомол Дарбаев бай Жетпіс елді мекеніне тәркілегенде өкіріп жылап оны қолдаған фактілерді итермелеу сияқты логиялық азғындаушылықтан туған әрекетке балаған /390/.

Осы жастар мен комсомолдар арасында жүргізілген саяси жұмыстардың нәтижесінің қаншалықты “тиімді” болғанын, сол кездегі көпшіліктің, оның ішінде, жастардың өз пікірлерінен аңғаруға болады. Мысалы, Атбасар станциясындағы №11 мектептің бір топ оқушы жастары, мектепте жиналысында астық дайындау барысындағы Кеңес өкіметінің кейбір әрекеттерін зорлық көрсету деп айыптап, Ақтөбе губерниясындағы жеті жылдық Ақбұлақ мектебінің бір оқушысы мектеп журналына Кеңес өкіметінің шаруаларға жасап отырған қысастығына қарсы өлең шығарып соны жазған: (Бұл өлеңнің мұрағаттағы түп нұсқасы орыс тілінде жазылғандықтан, сол қалпында беріліп отыр.)

“Эх, свобода, ты свобода
До чего ты довела.
Что последнюю корову,
Со двора ты увела.
И последний пуд муки,
Ты взяла у крестьян,
Голодать заставила.
Пусть крестьяне плачут, и рыдают,
За это их в тюрьму всех сажают.
И если крестьянин станет,
Протестовать, то его заставляют молчать,
И под конвоем держат.
Вот и десятилетие Октября,
Прошло и крестьянское добро все в прорву пошло.
Тут крестьяне плачут и рыдают,
Да зачем же хлеб у нас отбирают?
Эх, свобода, ты свобода,
До чего ты довела
Что последний хлеб. У крестьян ты забрала! /391/.

Кеңес өкіметінің шаруаларға жасап отырған қысастық-зомбылық әрекеттері сыналған. Бұдан және басқа мысалдардан біз партияның жүргізген саясатының екіжүзділігін, сайқалдығын аңғарамыз. Мұндай жағдайда көбінесе жастар арасындағы жүргізілген үгіт-насихат жұмыстарының нәтижелері өмірде басқаша реңк алып, еңбекші халықтың мүддесіне қайшы келіп жатты. Мұндай жағдайы өмірде комсомолдар арасында жүргізілген бірақ нәтижесі пайдасыз болған саяси жұмыстар қазақ жастарының санасын улап, жоққа сендіріп, сенімін адастырып, адастырғаннан басқа береке бермеді. Олардың еркіндіктеріне тұсау салып, партиядан аса алмайтын дәрменсіздікті тәрбиеледі.

Партия тарапынан осындай саяси тәрбие алған әлеуметтік топтың келесі бірі қазақ әйелдері болды. Жетпіс жыл бойы кеңес мемлекеті әйел мен еркектің тең құқығы сақталып отырған, дүниедегі бірден-бір ел екенін өзінше мақтанышпен санамызға сіңіріп келген еді. Біз қазір де әйел мен еркектің теңдігі деп аталатын өрескел қалып арқылы әйелді үй мен түзге бірдей жегіп, біржола титықтап отырған жұмыс күшіне айналдырған лениндік саясаттың ащы жемісін татып отырғанымыз шындық /392/. Осы жауыр болған, көбінесе пайдасынан зияны асып түскен, “әйел мен еркектің құқығы тең” деген мақтаныштан гөрі әр жыныстың өз орнына лайық тәрбиесі ғана әйелдің табиғи өрісін ашатындығына мән берілмей келеді. Әйел-әйел болып, еркек-еркек болып дүниеге келгеннен кейін-ақ, оларды жасанды түрде теңестіру мүмкін емес екендігі ескерілмеуде. Ал адамзат баласы ретінде олардың теңдігі 1948 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымы қабылдаған “Адам праволарының декларациясында” жазылғандай, барлық адам жынысына, ұлтына, жаратылысына қарамай тең болатындығын жарияланудың өзі де жеткілікті еді /393/.

Ал жаңа қоғамды әкелген Кеңестер өкіметі әйелді еркекпен теңестіргенде өзінше мақсат көздеді. Онысын іске асыру Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарындағы жүргізген жұмыстарынан-ақ көріне бастады. Кеңес өкіметінің әйелдерге сай жүргізген саясатының негізінде сол жылдардан бастап қазақ әйелдері орыстық үлгімен тәрбиелене бас-

ке түсірді. Сол кезде үлкен жетістік деп бағаланған олар күні-бүгінге дейін жалғасын тауып келеді. Сол кезде шаруа әйелдерін белсенді жаңа қоғам өміріне, әсіресе, ауылдағы жаңа өміріне тарту мәселесі де Қазақстан партия ұйымының қызметінен маңызды орын алды. Әйелдер ауылдағы жерлердегі халықтың жай ғана тең жартысы емес, бүкіл теңсіздік күй кешкен, ал келешекте социалистік құрылымның маңызды орыны бар бұқараның бір бөлігі деп саналды. Осымен ескерген РК(б)П Орталық Комитетінің (1925 ж.) пленумы өз шешімінде: “Кеңес Одағындағы барлық ұлттарды шаруа әйелдерін Кеңес өкіметі мен партия жағына қарсы алып алу арқылы біз деревнядағы кулак пен ауылдағы бағалы элементтерді пролетариат диктатурасына қарсы құрал етіп пайдаланып жүрген кертартпалық пен мешеулікке мейлінше батыл соққы береміз” – деген бағыт ұстанды /394/.

Әйелдерді ескі тұрмыстан жаңа өмірге көшіруді міндет етіп қойған партия олардың социалистік құрылысқа барлық жерде жаппай белсене қатысуына жағдай жасай бастады. Хат танымайтын қазақ әйелдерінің сауатын ашу игіліктің ісі болып көрінгенімен оның сол кезде Кеңестер өкіметі үшін маңызды жағы басым болды. Большевиктер жүргізген саясат ауылдағы халықтың оның бір бөлігі болып саналатын әйелдер арасында Кеңестер өкіметін қолдайтын көпшілікті тәрбиелеп шығаруға ерекше мән берді. Тілі, діні, ділі басқа қазақтарды ауылдағы социалистік құрылысқа тарту барысындағы кедергіні жоюдың бір тәсілі, ең алдымен олардың сауатын орыс ғарпімен ашып, соның негізінде большевиктік үгіт-насихат жұмыстарының тиімді жүргізілуіне ыңғайлы алғышарттар жасау болды. Мұндай қадамдар сол кезде тиісті нәтижесін де берді. Сауатын ашу барысында Кеңестік рухта тәрбие алған әйелдер қауымынан талай большевик-белсенділер шығып, олар ұрпақпен жалғасып келе жатқан ұлттық рухқа, қазақи болмысқа көлеңке түсірген кездері аз болмады. Бұл дегеніңіз “түрі ұлттық, мазмұны социалистік” деп аталған жаңа “интернационалист” ұлтты қалыптастырудың бастамасы болатын. Оның өзі республикадағы сауатсыздықты жою жұмысынан

әйелдерінің арасындағы сауаттылары 5,6 пайыз еді /395/. Сауатсыздықты жоюға ерекше мән берген Өлкеком 1925 жылы жазда болыстық әйелдер қызыл отауы туралы Ереңнің қабылдады. Қызыл отауға қазақ әйелдері арасында сауатсыздықты жойып, саяси-тәрбие жұмысын ұйымдас-тыру, құқықтық және праволық-дәрігерлік білімдерді на-сихаттау, әйелдерді кооперативке тарту ісі тапсырылды. Қызыл отау советіне, әдетте партияның жергілікті ұясының кеңесі енгізілді/396/. Осымен бірге әйелдер арасында жұмыс жүргізудің жаңа түрлері де игеріліп жатты. 1926 жылға дейін “Қызыл отаулар” болмаған жерлерде ашылған әйелдер курстары арқылы көптеген әйелдер әр түрлі мамандыққа даярланды. Мысалы, “Әйел теңдігі” курсы 1200 әйелді қам-тыды, 4919 – делегат әйелдер, кеңес ұйымдарындағы әйел-дер 9600 адам, кәсіподақтарда 25425, оның 1990 қазақ әйелдері болды. “Қосшы” одағына – 17493 әйел қамтыл-ды/397/. 1927 жылдың аяғында “Сауатсыздық жойылысын” атты ерікті ұйымдардың саны 2,5 мыңға жетті/398/.

1929 жылы екі округты қоспағанда Қазақстан бойынша 69 “Қызыл отау” болған. Ал 1930 жылы осы округтар бойынша олардың саны 74-ке жеткен/399/. Сөйтіп, қызыл отаулар қазақ әйелдері арасында жүргізілетін қоғамдық-саяси жұмыстардың ең тиімді орталықтарына айналады. Осы тұрақты қызыл отаулардан басқа бұл жылдары әйел-дер мен жас сәбилерді қорғап кеңес беретін көшпелі отау-лар да жұмыс істеген /400/.

1925–29-жылдары өлкелік әйелдер бөлімі таза қазақ тілінде 12 атаудан тұратын кітапшалар басып шығарды. Олар – “Ұйымдастырушы әйелдерге жадынама”, “Қалың мал жойылған күн”, “8 наурыз,” “Делегат жадынамасы”, “Делегат жиналыстарының материалдар жинағы”, “Әйел-дер еңбегі”, “Аналар мен сәбилерді қорғау”, “Жәмилә өз сауатсыздығын қалай жойды”, “Ақбота”, “Қазан төңкерісі және еңбекші әйелдер”, “Ислам және әйелдер”, “Қызыл отау” деп аталады. Бұл кітапшалардың көлемі 25 баспа табақ жалпы саны 48000 данаға жетті. 1925 жылдан “Әйел теңдігі” қоғамдық-саяси әйелдер журналы жарық көрді

ның оқу орындарына түсуіне жеңілдіктер белгіледі. Олар үшін арнайы оқу орындары және жоғары оқу орындарына дайындайтын курстар ашылды.

1928 жылы сәуірде БК(б)П Өлкекомының пленумы өтті. Пленум мәдени құрылыстың өзге мәселелерімен қатар әйелдер білімін көтеруді айрықша атап өтті. Онда “Көшпелі және жартылай көшпелі ауылдарда, сондай-ақ қышпақтарда қыздар үшін арнайы бастауыш мектептер ұйымдастырылсын” – деген нұсқау берілді /402/.

1928 жылы Қазақстан коммунистік партиясы қазақтардың көшпелі тіршілігін ескере отырып, ауылдарда әйелдерге арналған арнайы көшпелі-мектептер ұйымдастырды. Бұл мектептерде тек жазу мен оқуға, есепке ғана үйретті. Осы жүргізілген шаралардың нәтижесінде 1932 жылы Қазақстанда бастауыш білім алған қыздар саны 42 пайызды құрады. Ал “Қызыл отаудың” бір бөлігінде кеңес беретін заң қызметкерлері құқық мәселелері бойынша әр түрлі көмектер көрсетті. Әйелдерге арналған 178 адамдық арнайы мектептер, 2 акушерлік техникум ашылды. Онда 127-і қазақ қызы оқыды /403/. 1931 жылы Қазақстанның 42 техникумы мен жұмысшы факультеттерінде 1923 әйел білім алды, яғни бұл студенттердің жалпы санының 29,7 пайызын құрады. Дәрігерлік техникумдарда әйелдер 87,4 пайыз, мұғалімдер даярлайтын техникумдарда – 31 пайыз болды /404/. Осылай жүргізілген жұмыс нәтижесінде Қазақстанда 1925/26 жылдары – 39376 адам, 1926/27 жылдары – 43514 адам, 1927/28 жылдары – 72 мың адам, 1928/29 жылдары – 140 мың адам өздерінің сауатсыздықтарын жойды деген мәлімет бар /405/.

Республика бойынша бұл бастама қолдау таппады. Өйткені, осы жүргізілген жұмыстарда саясатпен астарлас жасандылық басым болды.

Ауылдағы қазақ әйелдерінің арасында жүргізілген бұл саяси жұмыстар көбінесе жергілікті халық мүддесіне сай келе бермеді. Сол себептен де партия тарапынан жүргізілген саяси тәрбие жұмыстары көп жағдайда ойдағыдай нәтиже бермеді. Жүргізілген бұл тәрбие түрлеріне қазақ әйелдері жатсына қарады. Өйткені, тарихи қалыптасқан сананы бірден өзгерту оңай болмады. Мысалы, әйелдер

мүсиркеушілік сезімдер мен кедейлердің әйелдері арасында тек батырақтар мен кедейлердің әйелдері арасында емес, жалпылама әйелдерге тән құбылыс болып, Қазақстанның өзге де округтарында орын алған/406/. Бұл мәселелер осы бағытта жүргізілген жұмыстардың кемшіліктері немесе Кеңес өкіметіне қарсы пиғылдағылардың ісіне бағаланды. Билік жүргізушілер тарапынан адамдардың еркіндігіне, адамгершілік қасиеттері есепке алынбады. 1922 жылы 2 қаңтарда шыққан Қазақстан үкіметінің қаулысының мал мен көп әйел алушылыққа тиым салған декретінен соң-ақ әйел алу барысында қалың малдың мөлшері шектеліне бастады /407/. Ал БК(б)П Қазөлкекомның хатшылығы 1928 жылы 3 шілдедегі бұйрығымен “Қалың мал мен көп әйел алушылық жойылсын” деген Қазақ Өлкелік қоғамының Жарғысын бекітті/408/. 1928 жылдың ақпанында БК(б)П Қазақ өлкелік партия комитетінің “Жергілікті халықтардың әйелдері мен шығыс әйелдері арасындағы діни жұмыс туралы” – /409/ деген қаулысы жарық көрді. Қаулыда көрсетілгендей ауылдар мен қышпақтарда дінге қарсы үгіт-насихат жұмыстарының тиімділігін қадағалайтын арнайы комиссия құрылды. Дінге сенушілер арасында лекция оқытылып, үйірмелер ұйымдастыру көзделді. Ал келесі 1929 жылы паранжа мен шапанға қарсы жаппай күрес жүргізілді. Осы жұмыс барысында Шымкент қаласындағы екі өзбек ауданында 600 паранжа қарсы жәппай күрес жүргізілді. Осы жұмыс барысында Шымкент қаласындағы VII Бүкілқазақтық съезі (1929 ж.) осы мәселені реттейтін заң керектігі туралы шешім шығарды. Науқан барысында әйелдерді әр түрлі еңбекке, артельдерге, кеңес қызметіне тарту арқылы оларды ерлеріне материалдық жағынан тәуелді етпеу жағы көзделді. Өкінішке орай Қазақстан бойынша осы мақсатпен жоспарланған 547 әйелдің бар жоғы 27-сі ғана еңбекке тартылды /410/.

БК(б)П Өлкекомның қаулысын алысымен Сырдария округында 1929 жылы 16 қаңтарда 11 адамнан тұратын комиссия құрылды. Олар комсомол мүшелерін паранжаға қарсы шешуші күреске және бостандыққа, еркіндікке жетуді міндеттеген және күндіктен босатуға шақырған үндеу қабылдап, аудандық партия комитеттеріне таратқан. Жос-

кедейлердің әйелдерінің арасында өткізілді. Жиналыста олардың арасында мәдени-экономикалық қызмет көрсету туралы мәселелер де сөз болды. Паранжаларды шешу коммунистер мен комсомолдардың отбасыларынан басталды. Сондай-ақ, паранжа шешу осылай әр жерде стихиялы түрде жалғасын тауып жатты. Әйелдердің клубтары мектептерге, әйелдер бөлімдеріне келіп паранжаларды шешіп тапсыруы жиіледі /411/ деген мәліметтер көбінесе шындыққа жанаспады. Паранжа мен күресте Кеңес өкіметі аяусыз қатыгездік көрсетіп күш қолданды. Осы “жұмыстардың” нәтижесінде округ бойынша 13276 немесе 41 пайыз әйелдер паранжаларын шешті. Олардың 564-і не 64 пайызы коммунистер отбасы да 353-і комсомолдар, қалғаны кәсіподақ, қосшы одақтарының, кедейлер мен батша рақтар отбасыларының мүшелері болды/412/.

Кейбір қазақ аудандарында “көп әйел алушылық пен қалың мал алу жойылсын” атты “Ерікті” қоғам құрылды /413/. Ақтөбе, Жетісу, Сырдария, Қостанай округтарында әйелдермен жұмыс жүргізу үшін кеңесші әйелдер курстары, “Қалың мал және көп әйел алушылық жойылсын” қоғамдары ұйымдастырылды. Олар өлкелік комитеттің “Көп әйел және қалың мал алушылықпен күрес” туралы шешімінің орындалу барысын тексеріп отырды. Паранжаны шешу туралы жаппай жұмыстар жүргізді /414/.

Алайда олар бұл жұмыста өздерін толық көрсете алмады. Осындай көп әйел алушылықпен күрес ұялары қалада ағарту орындарының жанынан да құрылды. Жалпы бұл паранжамен жүргізілген күрес Қазақстанның оңтүстік округтарында үлкен қиындықпен жүргізілді.

Әйелдер арасында саяси жұмыстарды партия, негізінен, қызыл отаулар мен делегаттар жиналыстары арқылы жүзеге асырды. Осы аталған ұйымдардың белсенділігімен әйелдерді колхозға тарататын және балалар мекемелерін ұйымдастыратын комиссиялар құрды. Делегат әйелдер жұмысқа орналастырумен, еңбекші әйелдердің тұрғын-үй, тұрмыс жағдайларын реттеумен, олардың арасында мәде-

аналары жұмыс істеді. Бұл істерді ұйымдастыруда делегаттар мен әйелдердің еңбектері айтарлықтай болды /415/.

Жаппай ұжымдастыру кезеңінде ауыл шаруашылығын ұйымдастыруда әйелдерді тартуда кеңес мүшелері – әйелдер, депутаттар, комсомол топтар, әйелдер секторларының қызметкерлері белсенділік көрсетті. Тек Аякөз ауданы бойынша 1932 жылдың 9 айы ішінде делегат әйелдер колхоздарға 1790 әйелді тартқан. Ол осы аудан бойынша жалпы колхозшылардың 2,64 пайызын құрады. Бұдан біз сол кездің өзінде-ақ қазақ әйелдері еркектер істейтін ауыр жұмыстарға жаппай тартылып отырғанын көреміз /416/.

Делегат әйелдердің жиналысы және қызыл отаулар әйелдер арасында жұмыс жүргізудің негізгі формаларына айналды. Делегаттар жиналысын қайта сайлауға байланысты және ол жөніндегі арнайы толық мәліметтің болмауына қарамастан Республиканың барлық аудандарындағы делегаттар жиналыстары мен делегат әйелдердің санының өскендігі туралы деректер төмендегідей. 1926/27 жылдары қазақ делегат әйелдері 4642 болса, 1930–31 жылдары 109 аудан бойынша 2029 делегаттар жиналыстары өткізіліп, оған 45870 әйел қатысқан. Осы 109 аудан бойынша 1930–31 жылдардағы қазақ делегат әйелдерінің саны – 18507 де, ал 55 аудан бойынша 1931–32 жылдары – 20100 қазақ әйелдері болған /417/.

Әйелдерді мәдени-саяси тәрбиелеуде партия делегаттар жиналысымен бірге өзге де жұмыс формаларын қолданды. 30-жылдары әйелдер арасындағы саяси жұмыстар өзге де әртүрлі жолдармен жүргізілді. Солардың ішінде, әсіресе, бұрыннан қалыптасып қалған делегаттар клубтарының, қызыл отаулардың ролы артады /418/. Партия ұйымдары әйелдерді тартуға ерекше мән беріп, оны күн тәртібіне енгізді. 1922 жылы партия ұйымдарының құрамына әйел боса, 1926 жылы олардың саны 4089 әйелге жетті /419/. Ал осы 1926 жылы, партия қатарына алынған әйелдер бойынша былай бөлінеді: жұмыс

278
Қызыл Отан
Солдаттар
Әйелдер
Қозғалысы
Нығмет Нұр

ди /411/ деген мәліметтер көбіне Паранжа мен күресте Кеңес өкіметі үтіп күш қолданды. Осы “жұмыс-круг бойынша 13276 немесе 41 гарын шешті. Олардың 564-і не 64 басы да 353-і комсомолдар, қалғадқтарының, кедейлер мен баты-мүшелері болды/412/.

арында “көп әйел алушылық пен лн” атты “Ерікті” қоғам құрылды ырдария, Қостанай округтарында ізу үшін кеңесші әйелдер курста-п әйел алушылық жойылсын” ко-ды. Олар өлкелік комитеттің “Көп ушылықпен күрес” туралы шеші-ін тексеріп отырды. Паранжаны ұмыстар жүргізді /414/.

мыста өздерін толық көрсете ал-алушылықпен күрес ұялары қала-жанынан да құрылды. Жалпы бұл күрес Қазақстанның оңтүстік ок-дықпен жүргізілді.

аяси жұмыстарды партия, негізі-делегаттар жиналыстары арқылы лған ұйымдардың белсенділігімен татын және балалар мекемелерін иялар құрды. Делегат әйелдер жү-еңбекші әйелдердің тұрғын-үй, гтеумен, олардың арасында мәде-

тартқан. Ол осы аудан бойынша жиналыстарында 32,64 пайызын құрады. Бұдан біз сол кездің өзінде-ақ қазақ әйелдері еркектер істейтін ауыр жұмыстарға жаппай тар-тылғанын көреміз /416/.

Делегат әйелдердің жиналысы және қызыл отаулар әйел-дер арасында жұмыс жүргізудің негізгі формаларына айнал-ды. Делегаттар жиналысын қайта сайлауға байланысты және ол жөніндегі арнайы толық мәліметтің болмауына қарамаст-тан Республиканың барлық аудандарындағы делегаттар жи-налыстары мен делегат әйелдердің санының өскендігі туралы деректер төмендегідей. 1926/27 жылдары қазақ делегат әйел-дері 4642 болса, 1930–31 жылдары 109 аудан бойынша 2029 делегаттар жиналыстары өткізіліп, оған 45870 әйел қатысқан. Осы 109 аудан бойынша 1930–31 жылдардағы қазақ делегат әйелдерінің саны – 18507 де, ал 55 аудан бойынша 1931–32 жылдары – 20100 қазақ әйелдері болған /417/.

Әйелдерді мәдени-саяси тәрбиелеуде партия делегаттар жиналысымен бірге өзге де жұмыс формаларын қолданды. 30-жылдары әйелдер арасындағы саяси жұмыстар өзге де әр түрлі жолдармен жүргізілді. Солардың ішінде, әсіресе, бұрыннан қалыптасып қалған делегаттар жиналысының, әйел-дер клубының, қызыл отаулардың рольдері айтарлықтай бол-ды /418/. Партия ұйымдары әйелдерді өз қатарларына тар-туға ерекше мән беріп, оны күн тәртібінен түсірмеді. Егер 1922 жылы партия ұйымдарының құрамында барлығы 1097 әйел боса, 1926 жылы олардың саны 2093-ке, ал 1930 жылы 4089 әйелге жетті /419/. Ал осы 1929 жылғы мәлімет бойын-ша, партия қатарына алынған әйелдер кәсіптік мамандығы бойынша былай бөлінеді: жұмысшы мен батырақ әйелдер –

37,5 пайыз, олардың ішінде батырақтары – 15,4 пайыз, шаруа әйелдер – 46,7 пайыз, олардың ішіндегі колхозшылар – 5,0 пайыз, қызметкерлер және басқалар – 15,8 пайыз, әйелдері – 41,3 пайыз, әріп танымайтын сауатсыздар – 1,0 пайыз. Барлығы 259 әйел немесе жалпы әйелдер санының шаққанда 10 пайызды құрады /420/.

1931 жылы 1 шілдеде Қазақстанда 8871 коммунист әйел болды. Олардың 3543 қазақ әйелдері еді. Ал осы 11 жыл бұрын бірде-бір коммунист қазақ әйелі болма еді /421/. Еңбекші әйелдерді социалистік құрылысқа тартуда бұл жылдары белгілі табыстарға қол жеткізілді деп айта аламыз, ол ойдағыдай болмады.

Әйелдерді басшы қызметтерге көтеру іс жүзінде тұрғын түрде жоспарлы жүргізілгені Орталық Комитеттің 1928 жылғы арнаулы нұсқауынан кейін басталды. Осы уақыт ішінде Өлкеком мен 11 округтың комитеттеріне жауапты қызметке барлығы 104 әйел тартылып, қызметі өсіріліп, 85 өлкелік, округтық, қалалық және аудандық дәрежедегі қызметтерге жіберілді. Олар ұлтына қарай былай бөлінді: қазақ әйелдері – 45, еуропалықтар – 55, татарлар – 4, Әлеуметтік жағдайына қарай олардың жұмысшы әйелдері 14, шаруа әйелдері – 37, батырақ әйелдер – 3, қызметкерлер – 41, қолөнерші әйел – 1, үй шаруашылығындағылар – 87. Осы 104 әйелдің бірнешеуі өлкелік дәрежедегі қызметке, 1 әйел халық комиссары, қалғаны әр түрлі комиссариаттың коллегия мүшелері және өлкелік кооперациялық орталықтарына қызметке жоғарлатылды /422/.

Әйелдер арасынан олардың белсенді тобын даярлау мақсатында өлкелік партия комитеті арнайы қаулылар қабылдады. Сол қаулылардың бірінде БК(б)П Орталық Комитетінің 1928 жылғы 23 шілдедегі “Қазақстанда әйелдерді басшы қызметтерге тарту туралы” шешімін орындау барысында 1928 жылы 10 қазанда әйелдерді өлкелік басшы қызметтерге тарту тізімі бекітілді. 1929 жылы май айында IV әйел қызметкердің өлкелік кеңесі болып, онда әйелдердің белсенді тобын тәрбиелеу мәселесі қаралды. Жүргізілген жұмыс барысында аудандық, округтық және өлкелік аппараттарға, басшылық қызметтерге 200-ден астам белсенді деп танылған әйелдер жоғарлатылды /423/. Мысалы, VII ша-

ған ҚазОАК-тің 221 мүшесі мен мүшелікке кандидаттарының ішінде 29 әйел болып, яғни 13,7 пайызды құрады. Ал ҚазОАК төралқасының 21 мүшесінің 3-уі әйел, яғни 14,3 пайызды құрады. VIII шақырылған ҚазОАК құрамындағы мүшесінің 48, яғни 17,2 пайызы әйел болды. Ал төралқа құрамындағы 36 мүше мен мүшелікке кандидаттардың – 3-уі, яғни 8,3 пайызы әйелдер болды /424/. Бұлар Қазақстанның округтарындағы жұмысшы және шаруа әйелдер тобымен кездесіп, кеңестер өткізді. Онда округтарда әйелдермен жұмыстың баяу жүргізілгендігі анықталды.

Қазақстандағы “кіші Қазан” бағыты жүргізілген жылдардағы комсомолдар мен әйелдер арасында жүргізілген тәрбие жұмысының негізгі мақсаты жаңа социалистік қоғамды құрылысты өмірге әкелген Кеңестер өкіметін дәріптеп қайта орта орта оларға мойындату еді. Бұл міндет Кеңестер өкіметінің жан-жақты күш қолданған тегеуірінді саяси, іс-әрекетінің барысында жүзеге асырылды. Оның нәтижесін кейінгі уақыттың қоғамдағы іс-әрекетінен, кеңестік идеология ұлағатын сана-сезімдері мен ұлттық психологиясына түскен рухани ақаулардан көріп отырмыз. Жалпы бұл екі әлеуметтік топ арасында жүргізілген 20–30-жылдардағы саяси жұмыстардың олар үшін пайдасынан зияны басымырақ болды. Солардың бірі жалған идеология ойлап тауып жүзеге асырылған саяси тәрбие барысындағы ұлттық келбетті айқындайтын факторлардың жойылып, оның ассимиляцияға ұшырауы еді. Ал сол саяси тәрбие алғандардың ұрпақтарының көбі бүгінде ұлттық мұраттарды, рухани-имандылықты, тілді қолдай алмай дәрменсіздік танытып отыр. Ал әйелдер болса өздерінің ұлттық келбетін қалыптастыратын қазақи тәрбиесінен ажырап қалды.

8.4. Тоталитарлық жүйенің халықты жаппай қуғын-сүргінге ұшыратуы. Оппозицияны саяси “ауытқушылыққа” айыптау науқандары. Бұқара және оның саяси құқығы

1925 жылы қазақ өлкелік партия комитетіне жауапты хатшылық қызметке келіп, билік тізгіні қолына тиген Ф.И.Голлоцкийнің ойы, ниеті, ұстанған саясаты бірден жергілікті

халықтың арман-мақсатына, тыныс-тіршілігіне қарсы бағытталды.

Діні, тілі, ділі басқа, жаратылысы өзге, жат пиғыл келген ол қазақтардың жағдайымен, тұрмыс ережісімен санасып жатпады, келген бетте қазақтың өмір тұлғалық лигін өбден білетін адамдай іске құлшына кірісті. Бұл демократиялық әрекеттен қазақ халқы өлшеусіз жапа шеккені мәлім. Осының зардабынан қазақ жұрты, кезінде Бұхары жырау көрегендікпен айтып кеткендей,

“Жар басына қонбаңыз,
Дауыл соқса, үй кетер,
Жатқа тізгін бермеңіз,
Жаламенен бас кетер” –

деген күйді кешті /425/.

Жалпы, тарих тағылымына зерделеп үңілсек, ХХ ғасырдың басында большевиктер өмірге әкелген өміршіл-өкілшіл жүйенің жалған идеологиясы қай халықтың да салт-санасын сан соқпаққа бұрып, жан дүниесін лайлап, оларды еркінен тыс билеп, бір қалыпқа салып, баққанын көреміз. Өйткенмен осынау жәдігөй саясаттың, әсіресе, қазақ халқына тигізген зардабы ауыр болғанын айту ләзім. Бұл саясат тіпті жергілікті халықты қалай өмір сүру керек екендігіне үйретуге кірісті. “Партия ұйымдары большевиктенбеген екен”, “Октябрь революциясы қазақ даласын жанап қана өтіпті”, деген негізсіз жалған түсініктермен ойдан шығарылған қисынсыз көзқарастарды қағидаға айналдырды. Сөйтіп, өмір шындығы Голощекиннің қалауынша өзгертіліп, оңды-солды бұрмаланды, қазақи ойдың тұнығы лайланды. Халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан өмір салты аяусыз талқандалды. Алайда халқымыз аярлықтың ауанына жығылып, жуас қойдай жүндеуге үнсіз көне берді десек, мұнымыз тарихқа қиянат болар еді. Халық қамқор болып, қасірет шеккен бұл жылдары өз ұлтының асыл арманын, тілек-мұратын білдіруші және ақыры оның жолында зорлықшыл режимнің нақақ құрбанына айналған, ұлтжанды азаматтары өмір сүрген. Олар: Тұрар Рысқұлов, Смағұл Сәдуақасұлы, Сұлтанбек Қожанұлы, Жалау Мыңбайұлы, Нығмет Нұрмақұлы, Ыдырыс Мұстамбайұлы, Жағыпар

Әбімқұлы, Әзімбай Лекерұлы және басқа да осы секілді азаматтары болған. Аталған бұл жайсандардың әрқайсысы өзіне-өзі санаспай, жеке-жеке шоқтығы биік замана тұлғалары, халықтың біртуар перзенттері екендіктерін өмірде өздері біліп өткен жандар екенін тарих мойындап отыр.

Сөй кезеңдегі Орталықтың нұсқауымен басқарылатын Орталық партия комитетінің өз ішінде де үстемдік етуші тұлғаларға қарсы болған, онымен үнемі келісе бермеген Голощекин айыптайтын “шылдар” – дербес партиялық топтар болмаса да, бірнеше мемлекет қайраткерлері, жеке тұлғалар оппозиционерлер атанды. Олар империялық пиғылдағы партиялық мүддені соңғы қатарға қоюға әдеттенген Орталықтың саясатына мүмкін болғанша қарсылық көрсетіп бақты.

Адам тағдыры тәлкекке түскен жылдары басқалардың үрегі дауаламағанда, шындықты жасырмай айтқан, ұлты үшін өз өмірін өлімге тіккен, “малым-жанымның садағасы, жаным-арымның садағасы” – деген, ақиқаттан аттамай орталықтың өктем саясатына қарсы пікір айтып, туған халқының болашағы үшін заманның қатал қысымынан қаймықпай, балама жол ұсынғандар еді. Әккі отаршы Голощекин өзінің ойын жүзеге асыруға кедергі болатынын біліп, қазақтың маңдай алды оқыған сол азаматтарын Коммунистік партияның сара жолына, социализмге, яғни халық мүддесіне қарсы шығушылар ретінде айыптап, “ұлтшыл”, “топшыл”, “ауытқушы-уклонист” және т.б. осы сияқты сансаққа жүгіртіп, түрлі айдар тағып, ақыры “халық жауларына” айналдырды.

Ұлт мүддесі үшін күрескен бұл қайраткерлерді ешбір қатысы жоқ троцкистіл-зиновьевшіл топтың сыбайластары ретінде айыптау зымияндықпен қасақана жасалған, оларды партия қатарынан аластау үшін жабылған жала болып табылды.

1926 жылғы шілде және қазан айларында өткен БК(б)П Орталық Бақылау комиссиясы мен Орталық Комитеттің біріккен пленумдарында троцкиштілер мен зиновьевшілерді партияның сара жолына қарсы шықты деп айыптайды. Осы біріккен пленумның шешімдері іле-шала Өлкелік партия ұйымдарында, партия конференцияларында, жиналыстарда талқыланып, өз іштерінен мұндағылар да осы

Оппозиционерлерді жазалаған Орталық Комитет пен БК(б)П Орталық Бақылау комиссиясының өткізген ата-мыш пленумын “партия еркіне сай әрекет еттің” – деп дәріптесе, /426/ Қызылорда партия активі өз шешімін “партияның алған бағытының дұрыстығына қанағаттанарлық сезімдерін білдірді”/427/. Ал Шымкент БК(б)П қалалық комитетінің IV пленумы “оппозицияның мемлекеттегі бұрмалаушылық мәнін әшкереледі” /428/. VIII Жетісу губерниялық партия конференциясы қарарында, “ұлттық мәселе бойынша оппозиция кейбір ұлт-коммунистерін Орталық Комитетке қарсы айдап салуда, бірақ Қазақстан партия ұйымдары лениндік бағытынан ешбір айнымайды” /429/ деп атап көрсетті. БК(б)П-ның XV съезінде троцкизмді идеялық талқандағаны туралы шешімді осылай Қазақстан партия ұйымдары да “бір кісідей мақұлдап”, 1928 жылы 5 қаңтардағы Өлкелік бақылау комиссиясының алқасы республикадағы троцкишілдердің сыбайластарын жоюдың міндеттері туралы қаулысын қабылдады /430/.

Қазақстандағы партияға қарсы топшыл сыбайластардың ісін қарау 1928 жылдың сәуір айының ортасына дейін созылды. 39 адам осы троцкишілердің жақтастары делінген айдар тағылып партия қатарынан шығарылды/431/.

Өлкелік бақылау комиссиясы С. Сәдуақасов, Ж. Сұлтанбеков, Ы. Мұстамбаевтардың ісін айрықша қарай келе, оларды ұлтшылдықпен ауырған зиянды топтың өкілдері дей келіп, “партияның сара жолына қарсы шыққан троцкистік оппозициямен ауыз жаласқаны белгілі болды”/432/ – деп дәлелсіз айыптады. Ауылдар мен қышпақтарда, тіпті белсенділер арасында да, “оңшыл” және “солшыл” топтар “табылып”, көбінесе, ол қолдан жасалып әшкерелене бастады. Осы орайда Коммунистік партияның лениндік саясатын қолдау мақсатында жергілікті бұқаралық ақпарат құралдарында троцкишіл-зиновьевшіл топты әшкерелеген мақалалар көбейді. “Оңшыл” деп аталған топ мал шаруашылығы саласындағы қателіктерді, жергілікті жердегі басшылардың олқылығынан кеткен кемшілік деп емес, оны

социалистік жолға түсу қиындық тудыратын, саяси сөз жүзінде айтылып жүргендей соншалықты мықты емес, сондықтан оларды тәркілеумен ғана шектелу қажет деген пікірді ұсынған. Бұл пікір өлкелік партия комитеті тарапынан байларды қорғап, Кеңес өкіметіне қарсы шығушылық ретінде бағаланды.

Ал байлардың ықпалындағы “солшылдар” ауылдардың бәрін бірден екі ай ішінде ұжымдастыруды және дінге қарсы күресудің сорақы әдісін ұсынған. Сөйтіп, бұларды да ауылды социалистік жолмен дамытуға кедергі жасаушылар, сонысымен “оңшылдарға” көмектесушілер деп қана білген. Бұл екі топ та партияның “сара жолынан” ауытқушылар болып есептелді. С. Сәдуақасовтың халық мүддесі үшін айтылған пікірлері Орталық Комитет тарапынан “оңшыл” көзқарасқа бағаланып, байлардың қамқоршысы ұлтшыл ағымның топ жетекшісі де, ал С. Қожанов, Ж. Мыңбаев, Ы. Мұстамбаев, Ж. Сұлтанбеков және тағы басқалар оның жақтастары ретінде айыпталды. Кейбір мәселелер бойынша көзқарасының ортақтығынан Т. Рысқұлов та осы “оңшылдарға” телінген. Қазақстандағы “солшылдардың” жетекшісі ретінде С. Меңдешев аталған да, ол топқа С. Сейфуллин, О. Жандосовтар кіргізілген. Ал сол кездегі ұлттық мүддені бұрмалаған ұлыорыстық ұлтшылдыққа салынушылық көбінесе кейбір басшы қызметкерлер тарапынан ғана, олардың әрекеттерінен, сөздерінен ғана анда-сонда байқалады деп бұған онша мән бермеуге, елемеуге тырысушылығы ондай қылықтарды құптағандығының белгісі болды. Қазақ өлкелік комитетінің сойылын соққан М. Қайыпназаров “Қазақстанға 10 жыл немесе БК(б)П қазақ ұйымы тарихының кейбір сәттері деген еңбегінде”, V партия конференциясы (1925 ж) қарсаңында біздің өлкелік партия ұйымының жағдайын большевиктік деп атауға мүлде келмейтін еді. Ұйымның қазақтарды құрайтын бөлігі негізінен 4 топқа бөлінген. Олардың бәрі бірдей ұлтшыл, тегіс зиянды болды”/433/ – деп баға береді.

Бұл топтардың қолдан жасалғандығы, оның 4-уі де бірдей деген бағадан анық көрінеді. Егер олар бірдей болса,

ол топтар жеке-жеке 4 топқа бөлінбей-ақ, Қайыпназар жазғандай, олардың бәрі бірдей ұлтшыл, тегіс зиянды екендігі рас болса, онда олар бір топқа жатқызылған болар еді. Автор осы топшылдардың ішіндегі ең қауіптісі, байлап мен алашордашылар платформасына жақыны “Сәдуақасов тобы”/434/ деп атап көрсетеді. Өйткені С. Сәдуақасовтың өз ұлтының мүддесі жолындағы күресі дәйекті, әрі шынайы болғанын оның 20-жылдардың басынан-ақ, туған халқы үшін күреске бел байлағанын мына бір мысал дәлелдейді. Бір дерек көзінде өлкелік партия комитеті құрамында 1925 жылға дейін ұлт мәселесіне байланысты топтасқан үш түрлі ағым болды деп көрсетілген: 1-шісі ұлтшылдыққа әбден салынған “оңшыл” ауытқушы топ, оған Киробкомның үгіт және насихат бөлімі меңгерушісінің орынбасары А. Кенжин, Мемлекеттік жоспарлау комитеті төрағасының орынбасары Ж. Сәдуақасов, бұрынғы Жер істері Халкомы Дивеев, Қазақстанның Мәскеудегі өкілі М. Мырзағалиев және т.б. енгізілді. 2-ші “солшыл” ағымға Жер істері Халкомы Д. Темірәлиев, әйелдер бөлімінің меңгерушісі А. Оразбаева, Азық-түлік Халкомы М. Саматов, Әлеуметтік қамсыздандыру Халкомы Ә. Жангелдин және Ә. Әйтиев жатқызылды. 3-ші “орталық топ” деп аталғандардың көпшілігі республика басшылары болды. Олар ҚазОАК-тің төрағасы С. Мендешев, ХКК-нің төрағасы С. Сейфуллин, Халық ағарту Халкомы Н. Залиев, Жоғары сот төрағасы Н. Нұрмақовтар еді/435/. Міне, осы аталған қайраткерлердің ішінде бірлі-жарымы, оның ішінде саяси көзқарасын өмірінің соңына дейін өзгертпеген С. Сәдуақасов қана болғаны туралы алда айтылатын болады.

Ф. Голощекиннің қазақ азаматтарын “оңшыл”, “солшыл” деп айыптауының арамза астарына көпшіліктің көзін жеткізу мақсатымен, голощекиншілер құрастырған құжаттардан мұрағат қойнауында сақталған төмендегі тарихи деректерге жүгініп, тың мағлұматтарды сөйлетуді жөн көрдік. Негізгі шындықты жасырып, оны қасақана бұрмалаған сол кездегі Өлкелік партия комитетінің басшылары “қазақ ұлтшылдары революцияға қарсы болған троцкишілер, зинovieвшілер, бухариншілер сияқты жастар арасында іріткі жұмысын жүргізу мақсатымен өздерінің арнайы жасырын

орталықтарын құрды” – деп айыптаған. Сол орталықтардың бірі олар V Өлкелік партия конференциясының алдында тіпті одан сәл ертерек құрған. Оған халық жаулары – Қожанов, Рысқұлов, Нұрмақов, Сәдуақасов, Мендешевтер жазылған “Жастар хаты” дәлел деп, шімірікпестен жала табады. Революцияға, оның жеңістеріне қарсы бағытталған бұл хат-құжатты сол қазақ ұлтшылдарының жасырын орталығы ойлап шығарғандығына ешбір күмән жоқ – деп өздерінше кесіп-пішеді /436/. Осынау құжаттардағы жоғысыз жалаларды рет-ретімен жүйелеп айтар болсақ, мына төмендегідей болып шығар еді: олар (қазақ ұлтшылдары – Е.Қ.) Қазақстанда Коммунистік партия мен Кеңес өкіметінің өмір сүруі заңдылығына күмән келтірген, ұлтшыл фашистер – Рысқұлов, Қожанов, Нұрмақов, Мендешев, Сәдуақасов, Сейфуллиндер тыңшы-бүлікшілермен біріккен істерін жасыру мақсатымен өзара бір-біріне қарсы шыққансып, іс жүзінде екіжүзділік көрсетіп, партия мен Кеңес өкіметіне қарсы үнемі бірігіп бір майданда күресуде. Оның бір дәлелі 1924–25-жылдары Қожанов, Сәдуақасов және Мендешев партия ұйымының басшылығына, әсіресе, партияның Орталық комитетінің бағытын дәйекті жүргізген Ежов жолдасқа қарсы бірігіп күрескен” – деп, жалғандыққа жол, сыныққа сылтау іздеген. Олар қорғап отырған Ежов болса, 1923 жылдың наурыз айында Қазақстанға, оның ішінде, Семей губерниялық комитетіне жіберілген Орталықтың өкілі болатын. Бастауыш кластың 9 айын ғана оқыған “білімі” бар Николай Иванович Ежов 1924 жылы маусым айында Қырғызобкомның ұйымдастыру бөлімінің меңгерушілігіне жоғарылатылған /437/. Н.И. Ежов қызметі барысында Қазақстанға оның тарапынан “шовинистік бағыттағы ұлтшыл-ауытқушылыққа жол беріліп, орны толмас залал келтірілді”/438/ – деп жазады тарихшылар. Ол Қазақстандағы социалистік құрылысқа жат пиғылынан туындаған іс-әрекетімен осылай үлкен зиян келтірді.

Қазақстанға келісімен ол “топшылдыққа” қарсы күресті үдетіп, оның жергілікті ұлттық бөлігіндегі “Орталықтың саясатына қарсы шығушыларды” аластауды мақсат етті. Ол Кеңес өкіметіне, партияға адал қазақ коммунистерін бір-біріне айдап салып, араларына іріткі туғызуда әккілік

шынаиы интернационалдық ниеттерін бұрмалап көрсетіп, әбден өуестеніп алды. Топшылдыққа айыпталып қудаланғандар қатарында С. Мендешов, Т. Рысқұлов, С. Сейфуллин, М. Мырзағалиев, Н. Нұрмақов, С. Шәріпов және т.б. болды. Осындай айыптаулар 1925 жылы әбден шегіне жетіп, бұл іспен Қазақстанда Орталық Комитеттің Тексеру Комиссиясы мен Өлкелік Тексеру комиссиясы айналысты. Ол И.В. Сталинге, В.М. Молотовқа, Л.М. Кагановичке жазған хаттарында “ұлттық кадрлардың-қазақ коммунистерінің бәрі ұлтшыл-ауытқушылыққа жол берген топшылдық-жікшілдік күреспен әбден шырмалған, бұл өңірде сау партиялық күш жоқ сондықтан оларға “оңшылына” да, “солшылына” да қарсы бірдей жаппай аяусыз күрес жүргізу идеясын көтеріп, сол отқа май құя түседі. Н.Ежовтың қазақ өлкесіндегі қызметі ондағы ұлттық партия саясатын бұрмалауға әкеліп, оған үлкен зиян келтірді. Ол жергілікті коммунистерге менсінбеушілікпен қарап, олардың творчестволық мүмкіншіліктеріне, іскерліктеріне сенімсіздік танытып, араларына жікшілдік отын тұтатып, бірін-біріне айдап салып отырды.

Мысалы, Сұлтанбеков Жағыпарға тағылған айып “Өлкелік комитеттің жер мәселесі туралы саясатымен келіспеген. Сондай-ақ, ұлт саясаты дұрыс жүргізілмейді дегендердің бірі. 1927 жылдың көктемінен бастап троцкишіл оппозиция арқылы Өлкелік партия комитетінің саясатын өзгертуге тырысқан. Ол Сәдуақасов бастаған оппозициялық топтың кеңесіне қатысып, оппозициялық кітаптар оқитын көрінеді. Троцкишіл Сафаровпен байланыста болып партияның ұлт саясатын жүргізудегі бұрмалаушылыққа апаратын жөнінде материалдар беруге әрекеттенген” – /439/ деп кінә таққан.

Осы ұлтшыл-фашистік жексұрындардан, әсіресе, Қазақстанның ауыл шаруашылығы зиян шекті. Өлкелік партия ұйымына аймақта жерге орналастырудың зиянды жағын, яғни жерге орналастырудың кезектілігін енгіздірмек болып тырысқандар деп “айыпталды”. Оған “халық жаулары Сәдуақасов, Қожанов, Рысқұлов және “солшыл” ұлтшыл-фашист Мендешевті жатқызып, 1926–28-жылдары шабындық және егістік

сынасты. Жалпы, ауылдағы бұрмалаушылықтардың барлығына қарсы болды /440/. Фашистік жалданбалар-қазақтың буржуазиялық ұлтшылдары, троцкистік-бухариншіл жексұрындармен бірігіп, пролетариат диктатурасына, социалистік құрылысқа қарсы шығып, капитализмді қайта орнату жолында қандай да бір шартсыздықты қылмыс істеуден, жауыздық жасаудан тайынбады. Олар 1929–1932-жылдары Қазақстандағы ұжымдастыру мен ұлт саясатындағы жіберілген бұрмалаушылық пен шенеңділіктерді дұшпандық мақсатқа кеңінен пайдаланды. Осы ұлтшылдар революцияның нәтижелеріне қарсы ауылдағы ұлтшыл-түлік тапшылығын туғызып, ауа көшуді ұйымдастырып, малды жаппай қырғызып, саналы түрде көптеген қазақтың шаруашылықтарын бүліншілікке ұшыратты. Қазақтың ұлтшылдары троцкистік-бухариншіл жексұрындармен ауыз жаласа отырып, шетелдік агенттердің әрекеттеріне сүйеніп, Қазақстанда индустрияландыруды жүргізуге кедергі жасап, біздің колхоздарды бүлдірді, сондай-ақ мәдени құрылыс ісіне зиянкестік жасап, жұмысшылар мен колхозшыларды Кеңес өкіметіне қарсы үгіттеді. Сөйтіп, елдің шаруашылық, саяси және әскери қуаттылығына зиян келтірді. Еңбекші халыққа барынша кектенген олар жұмысшыларды, стахановшыларды, колхозшыларды айуандықпен көзін жойып, теміржолда адам өліміне әкеп соққан түрлі апаттар ұйымдастырды. Сондай-ақ, олар партия қызметкерлеріне және басқа да Кеңес өкіметіне адал берілген қызметкерлерге қастандықтар ұйымдастырды /441/ – деп халқымыздың озық ойлы перзенттеріне жалған, әрі ауыр айыптар тағып, олардың іс-әрекеттерін сан-саққа жүгіртті, сондарына “шам” алып түсті. Олардың халқына, ұлтына арнаған қызметтері, жанқиярлық еңбектері өрескел бұрмаланып, әртүрлі топшылдықтар ретінде бағаланды. Жұрт алдында жаманатты етіп көрсетілді. Осы жабылған айыптарға үнілер болсақ, олардың жалған жала екендігіне әртүрлі деректер арқылы тағы да көз жеткізіп отырмыз.

Жоғарыда аталғандардың ішіндегі тағдыры қым-қиғаш қайраткер – Ұлт істері Халық Комиссариатының әуелі коллегия мүшесі, кейін орынбасары болып сайланған Т. Рыс-

тыққа қарсы күрескен азамат болған. Рысқұловтың ұлтшылдығын жандылық ниеті сол кезде билік тарапынан ұлтшыл болып көрініп, оның Түркістанды – Түрік Совет республикасы етіп атауды ұсынған ұсынысы үшін оны ұлтшыл деп бағалап, пантюркист, панисламист етіп шығарады. Республикалық баспасөз беттерінде пікірталас тудырған, елдің өлеңдері мен мақалаларына арналған әр мазмұндағы өткір мақалалары оны буржуазиялық жікшіл топтың ұйымдастырушысы ретінде айыптап, ауытқушы элемент ретінде бағалауға мұрындық болады. Мақалаларында Қазақстан халқының тәуелсіздік жолындағы күресіне талдау жасап, сол жолдағы ұлттық интеллигенцияның рөліне жан-жақты тоқталған.

Ал 1926 жылғы 19 сәуірдегі “Советская степь” газетінде жарияланған мақаласында Рысқұлов қазақ халқы отырықшылыққа белгіленген бір мерзімде емес, табиғи дамуының сай біртіндеп ауысуы қажет деген пікір білдіреді. Және қазақтардың өнеркәсіп дамуының жетістіктерін мал шаруашылығы мен егіншілік табыстарымен байланыстыра қарап, жергілікті индустрияның болашағы өндіру мен өңдеу салаларын кеңейтуде деп біледі. Ол БОАК-тің 1928 жылғы сессиясында байларды тәркілеу шарасын онша қолдай қоймады және Голощекиннің “Қазақстандағы Ұлы Октябрь тәркілеу науқанынан басталды”/442/ – деген тұрлаусыз тұлдыр мәлімдемесіне тойтарыс беруге тырысып бағады.

Осылай ұлт қамы жолында күрес жүргізген тарихи тұлғаға қисынсыз күйе жағудан туған “рысқұловшылдық”, оның “жетекшісі” Рысқұловтың есімімен аталған болатын. Осы топты ойлап табушылардың дәлелдеуінше, рысқұловшылдық – Қазақстанда және Орталық Азияның басқа да республикаларында өзінің революцияға, партияға қарсы күресімен әйгілі ұлтшыл топ болған. Ол әуелде Түркістан кеңестік республикасында пайда болып, өз жақтастарын буржуазиялық және ұсақбуржуазиялық партиялардың бұрынғы таратылған мүшелері есебінен толықтырған. Бұл топтың негізгі саяси көзқарасы екі бағыттан тұрды: біріншіден, Қазақстан мен Орталық Азияда социалистік револю-

цитаркистердің реакциялық діни уағыздарына оас ұрып шығады. Сондықтан бұл топ өз күресін үнемі партия мен Кеңес өкіметіне қарсы бағыттап, егер Батыста коммунизм дәуірі тумаса, онда әзірше Шығыста да коммунизм орнауы мүмкін еместігін қалайда дәлелдеуге тырысып шығады. Бұл революцияны жоққа шығарған троцкистік “перманенттік” теорияның қайталанған өзгеше бір түрі деп бағаланды. Осыдан барып, рысқұловшылдардың есептеуінше, Қазақстан мен Орталық Азияның дамуындағы бірден-бір саяси жол – капиталистік даму жолы, барлық түрік халықтарын Түркияны бас етіп, бір дербес мемлекетке біріктіретін пантюркистік мемлекет құру еді. Дәл осы себептен бұл рысқұловшылдық революция жеңістеріне қарсы буржуазиялық ұйым, “Иттихат Ва Тараки”, “Алаш Орда” және революцияға қарсы татар мен башқұрт ұлтшыл жетекшілері Сұлтанғалиев және Валидовтармен тығыз байланыста болды деп айып тағады/443/. Тарихи деректер, шындығында, мұндай топ өмірде болмағанын дәлелдеп отыр. Бұл айыптаулардың төркіні Рысқұловтың Кеңес өкіметінің Түркістандағы жүргізген ұлт саясатының кемшіліктерін ашып көрсетуінен, онда барлық ұлттарға тең қатынас орнату қажеттілігін талап етуінен туындаған мәселе еді. Ал оның бұл талабы сол кездегі большевиктік саясатқа қайшы келіп, айтыс туғызды.

Кейіннен Тұрар “рысқұловшылдық” жөнінде және оны ойлап табушы Голощекин жүргізген саясат пен “голощекиншілдіктің” зардаптары туралы айта келіп, “РСФСР Халық Комиссарлары Кеңесі төрағасының орынбасары болып қызмет еткеніме, міне, 7 жылдай уақыт болды. Осы жылдар ішінде Орталық комитеттің бағытына адал екенімді еңбегіммен дәлелдедім... Алайда әлі күнге дейін менің атым өртүрлі “шылдармен” бірге баспа беттерінде жүретініне таңым бар. Менің Ф. Голощекинмен ара-қатынасым ерекше болды. Қызмет барысында мен оны сынаған жағдайда ол дереу менің алдыма “рысқұловшылдықты” көлденең тартатын. Ал егер сынау болмаған жағдайда ара-қатынасымыз жақсарып, ол “рысқұловшылдық” туралы есіне

де алмаушы еді. Бүгінде мені осылай айыптауға негіз қателікке барып ұлтшылдықты жақтаған кезім бұрын Түркістанда 1920–22-жылдары Ташкентте қызметте болған уақыттағы өзбек ағайындардың арасында уақыт дабына сай болған, енді оны қайта қоздырудың қажеті жоқ деп білемін дей келіп, Қазақ өлкелік комитетінен оның жөн-жосықсыз қаралауға жол бермеуіңізді өтінемін, — деп 1933 жылы желтоқсан айында хат жазады /444/. Бұл хаттың жазылуына “Казахстанская правда” газетінің 1933 жылғы 3 қазанындағы санында БК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің мәдениет және насихат бөлімінің “ҚАССР-нің XIII жылдығына байланысты жазған мақаласындағы: “жат идеология тән қожановшылықты, сәдуақасовшылықты, рысқұловшылықты, мендешевшілдікті партия ұйымы кейін ысырып тастады”/445/ деген айыптауы түрткі болып “рысқұловшылықтың” өмірде болмағанын осы аталған есімдерге “таңба” тағылып, бұрмалануы оларды тұқырту, айыптау үшін жасалған айла екенін тағы да ескерткен.

Сол секілді “сейфуллиншілдік” те өз жетекшісі Сейфуллиннің атымен аталған нағыз ұлтшыл топ рысқұловшылықтың бір түрі болып табылады. Бұл да басқа ұлтшыл топтар сияқты, ауылдағы тап күресін жоққа шығарады, өткендегі кертартпа көзқарастың бәрін дәріптейді, алашорданың реакциялық мәнін барынша өзгертіп, оларды қазақ халқының шынайы қамқоршылары ретінде көрсетті. Сейфуллиншілдік, әсіресе, идеологиялық майданда ықпалды күшке ие болып, халық ағарту, баспа, әдебиет пен өнер саласында да барлық тәсілдерді екіжүзділікпен пайдалана отырып, ұлт араздығын туғызады және олар сонымен бірге өз наразылықтарын ұлы орыс халқына қарсы бағыттауда. Сөйтіп, бұл топ Шығыс елдеріне сүйене отырып, барлық түрік халқын панисламизм мен пантюркизм туы астына біріктіруді ойлады, Қазақстанда ханның, байлар мен молдалардың жағдайларын нығайтуды көздеушілер делінді.

“Солшыл” деп аталынған мендешевшілер тобы бұрынғы Қырғыз (Қазақ) КСР-ындағы 4–5 жылдай билік құрған аудармашылардан құралғаны айтылған. Олар топ мүшелерінің мүдделерін қазақ еңбекшілерінің мүдделерінен жоға-

ойды. Билік басында отырған мендешевшілер кейбір реакциялық қызметкерлер тарапынан қолдау тауып, ұлы орыс астық шовинизммен ауыз жаласып, жақтастарын жоғары ашты қызметтерге өткізіп, адалдығы мен іскерлігіне қарамастан өзгелердің жолын бөгеп отырды делінсе, /446/ енді деректерде С. Мендешев тобы 1920 жылдан бері әрекетіп келгендігі айтылған. Ол кезде басшы қызметтерге мендешевшілерді жолатпау мақсатында жұмыс жүргізіп өзінше біршама коммунистер топтастырып үлгерген ұйым құрылған. Кейіннен бұл топ Мендешевтің жеке басын дәрістеумен әуестеніп “көсемшілдік” жолға түсті деп баспа беттерінде сынға ұшыраған. Мендешев тобы партия тарапынан жүргізілген саяси шараларды жеткіліксіз деп санап, байлармен қатар оның жақтастарына да қарсы жазалау шараларын қолдануды талап еткен деген айып тағылған. Сөйтіп, Мендешевшілердің солшыл сектанттық көзқарастары Кеңес өкіметіне ниеттері түзу буржуазиялық интеллигенция өкілдерінің бір бөлігін практикалық жұмысқа пайдалануға қарсы болуынан көрінді деп айыпталады /447/.

Солшылдар керісінше ұлттық ерекшеліктерді мойындамай, Ресейдің осы бағыттағы жүргізілген іс шараларын Қазақстанға да сол қалпында көшіру жағдайымен әуестенді. Ұлттық ерекшеліктерді жоққа шығарған олар ұлт мәселесінде ұлы орыстық шовинизмге жол ашты деп бір-біріне кереғар дәлелсіз айыптардың астына алғандығымен көрінді.

Ал, “мендешевшілік” өзінің партияға қарсы “солшыл” әрекеттерімен белгілі болған ұлтшыл топ. Бұл топ партия қатарында кездейсоқ пайда болған ұсақ буржуазиялық және әр түрлі сенімсіз элементтерден құралған. Мендешевшілдік-Қазақстандағы ұлтшыл топтардың ең қауіптілерінің бірі. Ол әр түрлі “солшыл”, “революциялық” көпірме сөздерді бүркеніп, республиканың партия және кеңестер өмірінің барлық салаларында өлкелік партия басшылығына қарсы жұмыстар жүргізді. Бұл топтың сойқан әрекеттерінен социалистік құрылысты дамытатын, марксизммен қаруланған мамандарды жергілікті халықтар ішінен тәрбиелеп шығару ісі қатты зардап шекті. Сөз жүзінде “солшыл” болған бұл топтың күресінің нәтижесі мен оның зиянды салдары, терең жаулық ниеттегі бұл ұлтшылдардың, шын-

қашықшылық та Қазақстанда бұрыннан қалып қан аса ұлтшыл, большевиктер идеясына, кеңестік төртің барлық түріне бар жан-тәнімен қарсы топ. Бұл барлық жағынан шатақшыл және бәрі дерлік қазақ буржуазиясының өкілдері, Кеңес өкіметінің алғашқы жылдары да қазақ халқының ұлттық сезімін желеу етіп, алдау партия қатарына кіргендер, бүгінде Қазақстанда партия мен Кеңес өкіметі жүргізген әлеуметтік-экономикалық шараларға қарсы шығып, ұлт араздығын қоздыруда. Бұл топты жақтаушылар “Ақжол” газетінің төңірегіне бірінші сол арқылы өздерінің революцияға деген қарсылықтарын барынша білдіре отырып, “Алаш-Орданың” идеологиясына уағыздады. Олар қазақтың ақ эмигранты М. Шоқаевпен идеялық жағынан байланыста болды. Қожановшылар Сәдуақасов тобы сияқты Қазақстандағы Кеңес өкіметінің барлық жетістіктерін жоққа шығарып, орта ғасырлық Қазақстан мен Кеңестік Қазақстанның арасынан ешқандай айырмашылық көрінбейді деушілер. Қожановшылдық өзінің әлеуметтік табиғатынан және күресінің мақсаты жағынан, революцияға қарсы ұлтшыл ағым “сәдуақасовшылықтың” бір түрі болып саналады деп айыптайды /448/.

Құжаттарда “сәдуақасовшылық” – бұл да қазақ жерінде ертеден келе жатқан ұлтшыл топ деген баға берілген. Н. Сырғабеков 1929 жылғы 16 қыркүйектегі “Еңбекші қазақ” газетіндегі мақаласында “С. Сәдуақасов бастаған топ Қазақ Совет республикасы болып жариялағандығына 10 жыл толуына арналған Кеңестердің бірінші құрылтай съезінде мемлекет басшысы ретінде А. Байтұрсыновты тану мақсатында белсенді жұмыс жүргізді. Бұлар Орталық Атқару Комитетіне А. Байтұрсыновпен бірге өзге де алашордашыларды өткізбек болды. Міне, осы уақыттан бастап С. Сәдуақасовтың тобы әр түрлі әрекеттерге баруда” /449/. Олар мемлекеттік билікті басып алу мақсатымен партия қатарына өз жақтастарын тартып, Қазақстанда орыстарға қарсы науқан ұйымдастыруға тырысты. Сонымен қатар, алашорда мүшелерін ақтаумен де айналысты. Сәдуақасов-

ты табылады делінген /450/.

Бұл мәселесін шешуде кезектілік, таптық әдіспен шешуге қарсы шығушылардың белсенділері Сәдуақасов пен Қожанов болды. Олар бұл жерде ұлттық мүддені қорғады. Олар ел билеуші үкіметінің аграрлық саясаты мен Кеңес өкіметінің еңбекші халықты жерге орналастырудағы революциялық шаралардың ортақтығы мен ұқсастығын көре, айта білді және айыптады. Олар Қазақстанға бұдан былай елдің басқаларынан қоныс аударушыларды келтірмеу туралы шешім қабылдағыны енгізсе, екіншіден, республикада тұратын орыстарды ел территориясынан аластауға тырысып бақты. Осындай әрекеттерімен Сәдуақасов, Қожанов, Мыңбаев, Мұстамбаев, Сұлтанбековтер қазақ байларының мүддесін қорғады. “Ауылда ешқандай тап жоқ, ауыл дегенің бұйығы бірінғай көпшілік, онда тап бар деп ойлаудың өзі бекершілік” /451/ деген сөзі үшін Сәдуақасовты алашордашылар тезисін қорғаушы етіп шығару түкке тұрмапты.

Қазақтың балама жол туралы пікір айтқан қайраткерлерін айыптау үшін сыртынан неше түрлі мазмұндағы жалалар жабылды. Партия жолынан тайған “ауытқушы” троцкистік топтарды өздері сырттай кесіп-пішіп, бірге қызметтес, сыйлас болған кездеріндегі таныстығын осы мақсатқа пайдаланды.

Троцкистік оппозицияның Қызылордадағы тобын Тойво, Рознер, Красоткин, Дейхман дегендер құрады. Олар жергілікті ұлтшылдар Сұлтанбеков, Сәдуақасов, Мұстамбаев және тағы басқаларды оппозициялық мақсатқа пайдаланған. Тойвоның Сұлтанбековпен Ақтөбедегі қызметтес болуын, Красоткин мен Сәдуақасовты, Рознер мен Қаратлеуовтің таныстықтары бұл бағыттағы істе екі топты біріктіріп отыр деп сырттай тон пішкен. Сұлтанбеков пен Сәдуақасов оппозициялық топтың жиналыстарына қатынасып, оппозициялық әдебиеттер оқитын көрінеді. Оппозициялық тұғырнама жасау үшін келіссөздер жүргізген. Оппозиционерлердің осындай астыртын әрекеттері партияның бірлігіне қарсы бағытталған деген жалаға толы пікір

Смағұл Сәдуақасұлы “ұлтшылдардың” жетекшісі деп танылды. Бұл топ өзі өмір сүрген кезден бастап, ұлтшылдықпен шектен тыс түрін уағыздаған, барып тұрған зиянды “оппортунист” болыпты-мыс. Бұлар өз жақтастарын, байлармен “Алаш Орда” элементтерінің большевиктік партияға қарсы шығаруға бөлігіне іш тартып, қанаушы-байларды ауылдың еңбекқор момын еңбекшілеріне балап, байларды шектен тыс еңбекшілерге және ығыстырып шығаруға, ауылдағы қанаушыларды жеңіп, меншігінен айыруға қарсылық білдірді. Бұл топ өкілдері құрылымды лепірме сөзге салынып, маркстік-лениндік ілімнің пролетарлық революция, ұлт жөніндегі қағидаларын жоққа шығарып, қоғам дамуындағы буржуазиялық көзқарасты жақтап шықты, яғни бұл ауылды капиталистік жолмен дамыту еді. Бұл топ Қазақстанда социалистік индустриаландыруға, ауыл шаруашылығын ұжымдастыруға шімірікпестен қарсы шықты /452/.

— деуі, шындықты көпе-көрнеу керісінше бұрмалау болды. Осылай дәлелсіз айтылған жалаң айыптаулар оларды социалистік құрылыстың жаулары ретінде көрсету үшін қажет болды. Мұндай әрекеттің бір мысалы ретінде Ы. Мұстамбаевтың қалай ұлтшыл атанғаны дәлел. Оны “осы топ мүшелері баспасөз беттерінде маркстік тұрғыдан деген желеумен кейбір қазақ әдебиетшілерінің еңбектерін сынап, ұлтшылдардың қарапайым шығармаларын дәріптейді” — деп сөгіп, оған ұлы Абайды мысалға келтіреді. (“Советская степь” газетінің 1928 жылғы 22 тамыздағы санында, “Ақын Абай және оның философиясы” деген мақала жарияланған) /453/. Жоғарыдағыдай, қазақтың біртуар ғұламасы, әлем танып, мойындаған Абайдың шығармашылығы туралы мақала жазған Мұстамбаевты ұлтшылсың деп кінәлаудың өзі көрсоқырлық және қазақ халқы алдындағы қиянат екендігі бүгін ғана айтылуда.

Қазақ халқының мүддесі жолында күрескендері үшін ғана айыпталып, әр түрлі жала жабылған сол қайраткерлердің өздері де дәлелді фактілер келтіріп, жоғарыда аталған топшылдыққа еңбегендерін, тіпті ондай ұйымдардың болмағандығын да дәлелдеген. Мысалы, Голощекин айтқан “август блогы” бойынша айтарым мынау дейді Мәскеуден жазған хатында С.Қожанов: Менімен жолдас Ж. Мыңбаев

жылдың қараша айынан дүрдараз күйдеміз, ал Мыңбаевпен бір жыл болды кездескем де жоқ. Әр айтылған сөзді мәнсіз қылып, маңанып, өсек қаулап тұрғанда қазіргі Қазақстанның шындығын ішінен білетін мен саясат төңірегінде бұл азаматтармен әдейі сөйлеспедім /454/. Өзімнің оппозицияға өтетін амет ету мүмкіндігін үзілді-кесілді жоққа шығарамын. Бірақ Мыңбаев және Сәдуақасовтармен бір топта деген сөздің мүлдем жалған екендігін ашық айтамын/455/.

Ал 20–30-жылдары Голощекин бастаған өлкелік партия комитетінің тарапынан “ауыр” айып арқалаған осы азаматтарға тағылған бұл жалалардың бәрі дәлел – негізсіз, ойдан шығарылған, шынға өтірік екендігіне көз жеткізу аса қиындық туғызбайды. Оны бүгін тарихтың өзі екшеп, ақ пен қарасын ажыратып беруде. Сол жылдардағы социалистік құрылысты орнатудағы лениндік принциптің бұзылуын уақытында көре білсе де, бұл азаматтар жоғарыда аталғандай, арнайы топтар құрып, батыл іс-әрекеттер жүргізбегенін, оның мүмкін де болмағанын тарихи деректер арқылы, көз жеткізіп отырмыз. Сол кезде өздеріне айып болып тағылып, оның өңі айландырылып халқына жаманатты етіп көрсетілген пікірлері мен көзқарастары бүгінде, керісінше олардың халқы үшін қажетті болған келешекті болжағыш көрегендік жасағанын дәлелдеп отыр. Қазақ зиялыларының халқының басынан өтіп жатқан түбегейлі өзгерістерді жан-жақты талдап түсінуге, ол оқиғаларға Орталықтың тарапынан еріксіз жүргізілген зорлықтарға шама-шарқынша тосқауыл болуға, зиянды істерді тоқтатуға ат салысқандары тарихи шындық. Бірақ, өкінішке орай, билік басындағылардың қалауы бойынша, сол кездегі қызыл идеологияның ықпалымен шындықтың бәрі қарсылыққа қармай жоғарыда айтылғандай бұрмаланып отырылған.

Оған дәлел, 1923 жылы ІІІ Өлкелік партия конференциясында байлар меншігін тәркілеуге байланысты мәселе көтерілгенде, тек С. Сәдуақасұлының пікірі өзгеше болған. Ол байлар қаржысын пайдалана отырып, кедейлерге көмек қорын жасауды ұсынады. Сөйтіп, Смағұл ауылдағы әлеуметтік-экономикалық қатынастарды революциялық әдіс-

терімен өзгертуге қарсы болып, ондай әдістің зияндылығын көрсетіп береді. Ал, С. Қожанов болса, ауылдағы қасыр қалдықтары, феодалдық-патриархалдық ықпалы де күшті, текті феодалдар сан жағынан байлардан аз емес, оларды тікелей байлармен шатастыруға болмайды. Ұлттық ерекшеліктерге назар аударудың керектігін ескеру керек. Сондай-ақ, ол жер-су реформасына тек таптық емес, сонымен бірге ұлттық сипат та беру керек деп бағыт ұстанып, Жетісуда жер-су реформасы кезінде революцияға дейін егіншілікке қолайлы ең құнарлы жерлерді иемденген переселендердің жерін жерсіз, жергілікті халыққа қайтарып беруді дұрыс деп санайтынын дәлелдей батыл ой айтқан, сол үшін күрес жүргізген.

Егер қазіргі жағдайға қарасақ “немене орыс генералдар жұмысқа тартылмай жатыр ма, біз де сондай қызметке алаш орда мүшелерін шақыруға тиіспіз. Біз саяси мәселелерді олардың көмегінсіз жетімсіреудеміз. Алаш Орда өкілдерінің жұмыс тәжірибелері мол. Қандай болмасын мәселелерде олар әрқашан табандылық танытып, өз дегендеріне жетуде. Өздерінің үстемдіктерін күшейту мақсаты үшін олар бізді алашорда мүшелерінен аластатуға тырысуда. Олар алашорда мүшелерін зиянды жат пиғылдағы адамдар ретінде көрсетуге жанталасуда” деген өткір пікірі үшін Сәдуақасов және оның жақтастары әу бастан коммунистік партия мен Кеңестер өкіметінің органдарындағы “алашорданың жасырын ірік салушы тыңшысындай” көрінді. Оларға “мемлекеттік билікті басып алуға тырысты, ол үшін партия мүшелерінің қатарын өз адамдарымен толықтырды, орыстарға қарсы Қазақстанда үгіт-насихат жүргізді”/456/– деген айып тағылды.

Ал сол Сәдуақасов өзінің *Ө. Байділдаұлына жазған хатында: “Егер олар (билік басындағылар)– Е.Қ.) өкімет билігін уысына алу мен ықпалын арттыру үшін күрессе, дегендеріне жетсін... Біз қалай етсек те, орыстың “бөліп ал да, билей бер” мәтелінің өмірде іс жүзіне асуының себепшісі болмауымыз керек”/457/– деп ұлтжандылығын танытқан.*

Жоғарыда аталған азаматтардың бірі – **Нығмет Нұрмақов**. Ол ХКК-нің төрағасы болып тұрған кезінде 1926 жылы қарашадағы Өлкелік партия комитетінің пленумында “Ау-

қ кеңестерді құру” деген тақырыпта жасаған баяндамада: “Қазақ кедейінің жағдайы өте нашар, оның байға қарағанда жалданудан басқа шарасы жоқ. Біз – кеңес мемлекеті болғанға дейін кедейдің материалдық жағдайын өзгертетін, еңбекші ауылдағы байлардың ықпалынан құтылуға көмектесетін шараларды іске асыра алмай отырмыз. Егер біз бұл жағдайды өзгертуге тығырықтан шығатын жол жоқ, егер болса, ол біреу-біреуіміздің қазақ кедейін экономикалық тәуелсіздіктен құтқару үшін бай шаруашылығын экспроприациялау керек, – деп айтқанды біреулер. Менің пікірімше, Қазақстандағы Совет партиясының 9 жылдық өмірінен кейін, қолымызда пролетарлық мемлекеттің барлық билігін ұстай отырып, ауылдағы байларға партия Қазан революциясынан кейінгі алғашқы жеті жылдары қолданған әдістерден басқа да әдістермен ықпал жасауға тиіспіз” деп теріс қолданылып жатқан әдістерден қолдан сақтандырып, ұлттық мүддені қорғайтын балама жол көрсетіп, салиқалы пікір айтқан/458/. Бұл жердегі олардың пікірінің түйіні, қалай да болашақта жасалғалы отырған қасіретке апарар революциялық әдістерден бүгін, яғни дер кезінде бас тартып, мәселені бейбіт жағдайда шешу еді.

20-жылдары Қазақстанның саяси өмірінде белсенді рөл атқарған, ғибратты өмір кешіп, туған халқы үшін жанпидалыққа барған **С. Сәдуақасов өз қарсыластарына: “Қырғыз (қазақ–Е.Қ.) халқының тағдыры үшін тарих алдында ең алдымен қырғыз коммунистері жауап береді” – десе, саяси күрестегі оның жақтастарының бірі, халқымыздың аяулы азаматы Ж. Мыңбаев: “...Біз қырғыз елі алдында, тарих алдында әшкере, мазақ болғымыз келмейді. Біздің мақсатымыз түрлі деректер мен нұсқауларға қол қоюшылар ғана болып отыру емес, іс бітіріп, болашақ ұрпақ “иә, олар шынымен де ұлт мүддесі үшін күрескен екен-ау” дейтіндей абыройға жету”/459/ – деген сөзі елін, жұртын ойлаған азаматтың ісі еді.** Ардақты ағалардың осы жүрекжарды, намысқа шақыратын өнегелік сөздерін бүгінде билік басындағы әрбір қазақ азаматы естеріне сақтап, ту етіп, өздерін пір тұтып, үлгі етіп жүрсе ғой деген халықтың арман-тілегі әлі орындалмай келе жатқанын айтпасқа болмайды. Ал, халық тілегі жай ғана қалмаса керек...

Кұжат-деректерінен байқағанымыздай, сол уақыт өктем саясат басшы қызметте жүріп халқының мүддесін қорғаған қоғам қайраткерлеріне әр түрлі жала жауып, қысымшылыққа қаралап көрсетіп, ел билігінен аластап отырып әдетке айналдырды. Оларға жаусың деп шүйлігу сол кезеңде қазақ жерін, байлығын, халқын уысынан шығармай ұстамақ болған Орталықтың империялық саясатының жүйесінің бірі еді.

Түптеп келгенде билік басындағы кейбір қазақ азаматтарын жоғарғыдай айыптаудың өзі, социализм құруды желеу еткен большевиктер тарапынан туындаған. Қазақстанда жүргізіліп жатқан отаршылдық пиғылдің көрінісі ретінде болғанын білеміз. Тіпті оларға тағылым бұл айыптардың өзі де негізсіз, ойдан құрастырылғандырақ екені, тек оларды мұқатып, қаралау үшін ұйымдастырылғаны белгілі. Есімі жоғарыда аталған билік басындағы маңдай алды, қазақ азаматтарына “халық жауы” немесе олардың “жандайшаптары” деп тағылған айыптың қисынсыз, шындыққа ешбір жанаспайтынына ешкім шүбә келтіре алмайды. Осы жабылған жала мен тағылған айыптарды растайтын бірде-бір құжат не басқа деректі материалдар мұрағат қойнауынан және кездеспеді.

Сөйтіп, өз елінде “ұлтшыл-халық жауы” атанған осы азаматтардың, жоғарыда голощекинишілер айыптағандай, “топшыл-ауытқушылар” емес, керісінше, туған халқының бетке ұстар ардақты ұлтжанды перзенттері болғанын уақыттың өзі дәлелдеп беріп отыр.

Қазақ зиялыларын айыптау науқандары

Қай заманда болмасын, бір халықты бағындыру, мойынсындыру үшін қолданылған ең тиімді тәсілі – оны бассыз қалдыру болатын. Ең бірінші кезекте оның көсемдерін, оқымысты білгірлерін құртуға тырысады. Қаймағын сыпырып алған сүттің тез ашып, іритіні секілді, “бассыз” қалған халық та жылдам көндігеді.

Қазақстанда осы бағытта жүргізілген саяси қуғын-сүргін үш толқын болып өтті. Бірінші толқын қазақ зиялы-

ның ең жетекші тобын, әсіресе, алаш қозғалысының мүддесін жалмады. 1928–29-жылдары А. Байтұрсынов пен М. Дулатов бастаған 44 қазақ интеллигентін алаш қозғалысына қатысқаны үшін абақтыға жабып, негізсіз түрлі айыптарға тартты. Сөйтіп, Әлихан Бөкейхановтан басқалары секілдей тұтқындалды. Олардың ішінде Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Халел Досмұхамедов, Мұхамеджан Тынышбаев, Халел Ғаббасов, Әлімхан Ермеков, Мұхтар Әуезов, Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Мұхтар Әуезов

қалғанды қазақтың жайсандары жазықсыз жапа шекті. Қуғын-сүргіннің бірінші толқынының екінші иірімі 1930 жылдың күзінде болды. Бұл жолы тағы 40 қазақ зиялысының ішінде Сәдуақасов, Уәлихан Омаров, Алдарбек Үмбетбаев, дәрігер Құмағали Тілеулин, атақты қайраткер жол инженері Мұхтар Әлихан Тынышбаев, әйгілі заңгер Жақып Ақбаев, Мұхтар Мурзин, Сейтқазы Қадырбаев, Әбдіхамит Ақбаев, Әшім Омаров, Батыс Алашорда басшысы Халел Досмұхамедов, Жаһанша Досмұхамедов, қазақ әдебиетінің классигі Мұхтар Әуезов, Мұстафа Бұралқиев, биолог, ғалым Жұмахан Күдерин, жазушы Қошқе Кеменгерев, Нәзір Қожамқұлов, Біләл Сүлеев, Әбдірахман Мұнайбаев, ең соңында қазақтың тұңғыш математика саласының профессоры Әлімхан Ермеков абақтыға қамалып, олардың 15-і, түрлі мерзімге жер аударылды /460/. Әлімхан Ермеков пен Мұхтар Әуезов үлкен көрегендік жасап, “ашық хат” жазып құтылды.

Сонымен, 1937 жылғы шілденің аптап күндерінде “ақпан” панның ызғары соқты”... Алғашқылардың бірі боп республика прокуроры Сүлеймен Есқараев ұсталды. Араға көп уақыт салмай, тамыздың басында Ағарту халық комиссары Жүргенов қамауға алынды. Одан соң ҚазЦИК председателі Құлымбетовті, Егіншілік, Қаржы, Денсаулық наркомдары Сырғабеков, Молдажанов, Нұрмұхаметовтерді, республикалық Совнарком председателінің орынбасары Сәдуақасовты, облыстардағы басшыларды бірінен соң бірін әкеліп жатты. Баспасөз де “науқанға” лайық жаршы болуға тырысты. “Ұлтшыл-фашистерге өмір сүргізбейміз”, – деп бір газет ұран көтерсе, “Әдебиеттегі троцкист-

сары боп, араға 10 жыл салып Қазақстанға оралған Темірбек Жүргенов де атылды. Ал, әкесі 1928 жылы жетпіс жасында ірі бай ретінде кәмпескеленіп, байырғы ата қонысынан Қарқаралы уезіне жер аударылғанды.

Қазақстанның басынан өткен қасіреті, кеңес мемлекеті жариялаған халықтардың саяси өзін-өзі билеуі құқығының көпірме бос сөз ғана екенін шын мәнінде дәлелден берді. 20-жылдардың екінші жартысында сталиндік режим Қазақстандағы оппозиция күштеріне қарсы: интеллигенцияға қарсы және қазақ халқының ұлттық, мемлекеттік егемендігін енді кеңестік жүйе шеңберінде қорғап жүрген партия және мемлекет қайраткерлеріне қарсы ашық шабуылға шығып, оларды қуғын-сүргінге ұшыратып аластады. Сонымен бірге ұлттық-мемлекеттік құрылым мәселелерінде негүрлым ұлтжанды көзқарастағылардың қоғамдық-саяси қызмет саласынан ығыстыруға және келіспесінше, орталықтың нұсқауларына сәйкес қызмет етуге дайын немесе, ең болмағанда, өзін “түзу ниетте” ұстайтын, айтқанынан шықпайтын адамдарды өкіметтің жоғарғы тобына тартуға бағыт алынды.

Енді жалпы ұлттық мүдделерді шешу құқығын номенклатуралық төрешілдік әдіс иемденді, ол үшін орталықтың нұсқауларынан жоғары ештеңе болуы мүмкін емес дейтін жағдайға жетті. Голощекин өзінің пікірімен келіспеген не оған қарсы болған партия, кеңес қайраткерлерін аяусыз жазалап, олардың арасына қасақана іріткі тудырып отырды. Ұлттық интеллигенцияға деген ерекше өшпенділік сезімі қалыптасты. Ал айтқанын бас шұлғып, екі етпей істейтін Елтай Ерназаров сияқты жігерсіз жандарды маңында ұстады.

“Кіші Қазан” бағытына қарсы болған ұлттық интеллигенцияның көрнекті өкілдері мен ұлтжанды қайраткерлерін мұқатудың бір әдісі ретінде Голощекин мен оның маңайындағы жандайшаптары қазақтың осал жері болып табылатын өзара алауыздық қатынастарын арандатып соған ұйытқы болып, бір-біріне айдап салу арқылы әлсіретті. Жауапты хатшыға жандайшаптық жасап, өз ұлтының мүддесі үшін күрескендерге тас лақтырушылар аз болмады. Солардың бірі РКФСР Жоғарғы Соты

ның бөлімінің Төрағасы Сырғабеков болды. Ол: “...біздің қарымызда бұдан былай да Мұстамбаевтың болғанын көптейтін, оның ойдан шығарған түрлі сандырақтары “жүдіктеріне” шыдай берудің қажеті жоқ. Сол сияқты бізден аласталған, бірақ заңсыз түрде біздің партия-мыздың мүшесі атын жамылып жүрген оның идеясы Сәдуақасовқа да шыдамдылық танытуға болмас” – деп Голощекин саясатына қарсы шыққан Ы. Мұстамбаевты қаралап, Сәдуақасовты да құртуға дайын екенін білдіріп қушыныс танытты /461/.

Бұқара және оның саяси құқығы

Американың тәуелсіздігі декларациясына енген өзінің тамаша сөзінде Томас Джефферсон демократиялық үкіметтің іргетасын қалайтын негізгі қағиданы атап көрсеткен еді. Демократиялық үкімет, Джефферсон айтқандай, бостандықтың басты түрлерін халыққа сыйлай салмайды, ол әр адам туғаннан бастап ие болуға тиісті бостандықты қорғау үшін құрылады делінсе, адамды адам қанамайтын, барлығы тең деп жарияланған, социалистік қоғамда, яғни Кеңестер елінде адам құқығын қорғау жалған сөз болып шықты.

Большевиктер өмірге әкелген осы мемлекеттік биліктің тоталитарлық жүйесі әбден құдіретті күшіне енген сәтінде Кеңестер Одағы социалистік құрылысты орнату жолында ол қоғамға жат, тұрпайы әдістерді жан-жақты, барынша қолданды. Социализм құру жолындағы ізгілікті көзқарастар, демократиялық қадамдар бұрмаланып, ол құлақ естіп, көз көрмеген зорлық-зомбылықтармен ауыстырылды. Халық билігі деп қаншама айтылғанымен, ол іске аспады. Социализм халық билігі арқылы өмір сүреді деген өткендегі ғұлама ойшылдардың ізгілікті қағидалары жалған ұрандармен алмастырылды. Ол ұрандарды өмірде іске асырушылардың көбінің өрістері тар, білімдері таяз, қатыгез адамдар болғанын өткен тарихтың өзі көрсетіп отыр.

Солардың бірі залымдығы мен зұлымдығын Қазақстанда ұштастыра жүргізген, 1925–33-жылдары өлкелік партия комитетінің жауапты хатшылық қызметін атқарған Ф.И. Голощекин еді.

лов ақсуу сол жерде егжей-тегжейлі белгілеген. Жаратылысынан қатыгездікке жаны құштар ол құрбандарды азапқандары туралы жан түршігерлік әңгімелелер тыңдауға құш болыпты. Ол қазақ ауылы халқының тең жартысының қылып кетуіне, жергілікті маңдай алды, бетке ұстар зиялылардың жойылуына тікелей кінәлі болды. Осы зұлымдықтарының бәрін ол 7 жыл ішінде, Қазақ өлкелік партия комитетінің хатшысы болған кезінде жүзеге асырып үлгерді.

Біз жаратылысынан жан дүниесі қатыгездікке толы Шап Ицкович Голощекиннің (қазақстандықтар Филипп Исаевич Голощекин – Кужақ деп біледі – Е.Қ.) Сталиннің сеніміне әбден ие болған, ол әміршіл-әкімшіл жүйеге құлап беріліп, бас шұлғып қызмет етіп, қазақ жерінде өз қарсыластарын қыбын тауып, аластай отырып, өкімет билігін тез арада, бір өзі иемденіп дара билікке қол жеткізеді. Ол өз саясатын қолдамаған адамдарды халық жауы деп айыптап, әкімшілік немесе заң органдарының күшімен қорқытып-үркіту әдісі арқылы өз ығына көндірумен әуестенді. Социалистік қоғамның талаптары, ондағы өмірге келуге тиісті әділеттілікті қорғайтын заңдылықтар аяқ асты етілді. Халық социалистік қоғамның сот және прокуратура органдарын ақиқатты анықтаушылар, әділеттілікті орнықтырушылар деп танып-бағалау сенімінен айрылды. Өйткені Голощекиннің қол шоқпарына айналған бұл ұйымдар социалистік қоғам кезінде жүзеге асуға тиіс адам құқығын; ар-ожданын, ұлттық-сезімін басқа да азаматтық құндылықтарды қорғаудың орнына қорлады.

Бұл арамза ойын жүзеге асыру барысында ол Конституцияны көпе-көрнеу аяқ асты етіп, тек сталиндік-голощекиндік тәртіпті қорғап, социалистік қоғамға жат әрекеттерді ешбір шімірікпестен жүргізді. Қазақстандағы мұндай шектен шыққан бассыздықтар тікелей Ф.И. Голощекиннің келуімен байланысты жаппай етек алды. Мысалы, азаматтарды сайлау құқығынан айыру таптық тұрғыдан өте қатаң түрде жүргізілді. Кеңестер, сот органдары ауылдар мен деревняларда 1925–26-жылдары 20982 адамды сайлау құқығынан айырса, 1926–27-жылдары ондайлардың саны

Ал Семей мен Ақмола губернияларының кеіоір ауылдарында әзаматтарды сайлау құқығынан айыру 40-пайызға дейін жеткен/463/. Сөйтiп, қазақ жерінде ауыл-кеңестерге қайта сайлау науқаны жүргізілген кезеңде, жастан-асқан ересек ауыл тұрғындарының сайлау құқығынан айрылғандарының санын пайызға шаққанда төмен-төмендей болды.

1926 жылы – 0,9 пайыз.

1927 жылы – 3,3 пайыз.

1928/29 жылдары – 3,8 пайыз

1930/31 жылдары – 5,2 пайыз /464/.

Ал қалаларда 1927 жылы – 8,3 пайыз, 1929 жылы – 10,4 пайыз ересек адамдар сайлау құқығынан айрылған, олардың негізгілері жеке меншік иелері, саудагерлер, делдалдар, ал 50 пайызы сотталғандар мен әкімшілік жолмен жер аудартылғандар болды/465/. Осы сайлау құқығынан айырылғандарды мұндай күйге душар еткен қандай себептер болды екен десек, олар төмендегідей жағдайлар еді. Жүргізілген әр түрлі науқандар кезінде адам құқығы аяқ асты етіліп, зорлықпен, заңсыз сайлау құқығынан айырылғандардың ішінде әсіресе орташалар мен кедей-кепшіктер көп болыпты. Мысалы, Сырдария округының Ванновка селосының орташалары мен кедейлерін, мал сатып, алыпсатарлық жасаған саудагерлер деп айыптап, сайлау құқығынан айырса, Ақмола округының селоларында жиналыста белсенділік көрсетіп сөз сөйлегені үшін “басбұзар” деп айыптап, 24 адамды сайлау құқығынан айырған. Жалдамалы еңбекті пайдаланбаса да, май шайқайтын жеке меншік иесін себепсіз сайлау құқығынан айырған. Алматы округының Павловка селосының 96 тұрғынының 62-сі, Архангельск селосының 118 адамы астық тапсыру жоспарын орындамағаны үшін сайлау құқығынан айрылған. Сондай-ақ, 12 адам бұзақылық жасағаны үшін, бір мұғалиманы сотталған адамның әйелі болғаны үшін сайлау құқығынан айырған. Ал Ақтөбе округында діни сектаның мүшелері болғандары үшін және 11 диханшы екіден әйелдері болғандығы үшін, бұған қоса 55 жастан асқандардың бәрін сайлау құқықтарынан айырған

кезіндегімен салыстырғанда едәуір өсіп, кең етек алған байқаймыз. Егер өткен сайлау науқанында Қаратас ауданы бойынша 227 адам сайлау құқығынан айырылса, кезекті кезге қайта сайлау кезінде олардың саны 1182 адамға көбейген. Сырдария округының 4 ауданы бойынша ғана сайлау құқығынан айрылғандар 3309 адам болған/467/.

Ал бұлардың сайлау құқықтарынан қандай себептерімен айрылғандықтары туралы мәліметтерді төменде берілген кестеден көре аламыз:

Сайлау құқығынан айырудың себептері

Р/с	Сайлау құқықтарынан айырудың себептері	Сайлау құқығынан айырылған адамдар саны
1.	Еңбексіз табылған табыс көзін пайдаланушылар: саудагерлер, жалға берушілер, қанаушылар т.с.с.	1585
2.	Құдайға табынатын діни қызметшілер	376
3.	Бақсылар	24
4.	Бұрынғы болыстық бастықтар мен байлар	48
5.	Тәуіптер	24
6.	Бұрынғы полицейлер, жандармдар	14
7.	Ақ армияның офицерлері	2
8.	Әкімшілік жолмен жер аударылғандар	44
9.	Ақыл-есі жоқтар	16
10.	Сайлау құқығынан айрылғандар, отбасының мүшелері	1176
Барлығы		3576 адам

Кестеде келтірілген “айыпталғандардың” ішіндегі ең соңғы топты сайлау құқығынан айырылғандардың отбасынан шыққаны үшін сенімсіз деп тауып, оларды да сайлау құқықтарынан айырған. Ал 1929 жылдары кейбір жағдайларда белсенділік көрсеткен орташалар сайлау алдындағы болатын кедейлер жиналыстарына жіберілмей, заңсыз сайлау құқығынан айырылып жазаланған /468/. Осындай сайлау комиссиясының жұмысы барысында адамдардың сайлау құқығын заңсыз айырған кездері тіпті жиі болған.

1928 жылдың қаңтар және ақпан айларында т. Сібірге астық дайындауды жеделдету үшін жасаған шаралары одан сайын түрткі болды. Ол бұл сапарында сот және прокуратура органдарына РСФСР қылмысты істер тізіміне 107-бабын пайдаланып, астық дайындау жоспарынан орындалмаған шаруаларды жаппай соттауды ұсынды. Мұндай тегеуірінді әкімшілік зобалаңы қазақ ауылдарында ауыл шаруашылығының өнімдерін дайындау шаралары барысында тіпті өршіп кетті. Ешбір қисынға келмейтін міндетті түрде астық дайындау, ежелгі мал шаруашылықты аудандардың астық екпейтін шаруашылықтарына да қолданылды. Жазадан үрейленген жұрт малын астыққа айырбастауға және сол астықты дайындау есебіне өткізуге мәжбүр болды.

Бұл салықты өтеу үшін ол қолындағы малын сатып, өзін сотталудан құтқарам десе де бәрібір, оған мал басын кеміткен деп айып тағылып, қылмысты деп есептелді. Қазақ шаруашылығы бұрын-соңды тарихында дәл мұндай қысартықпен жасалған қиянатты көрмеп еді. Ауыл шаруашылығы өнімдерін дайындау көлемдері жоспарлы тапсырмалармен белгіленді, бірақ бұл тапсырмалардың есепті мөлшері халықтың қолындағы нақты мал санынан, астықтан анағұрлым артық болып отырды. Бұған дәлел Орал округының Жымпиты ауданындағы бір ауылдың орташа шаруасы Есенәлинге, орталықтан барған уәкіл 50 пұт ет салығын салып, дереу 10 сағат уақыт ішінде төлеуін талап етеді. Ол бұл салықтан құтылу үшін жалма-жан қолындағы бар 2 сиырын сойып, етін өткізеді. Алайда бұл әрекетін Кеңес өкіметі органдары қасақана мал басын талан-таражға салу деп бағалап, қолындағы барлық үй-мүлкін кәмпескелеп, өзін соттаған /469/. Дайындау көлемі жоғарыдан жоспарлы түрде түсіріліп, жергілікті жердегі шаруалардың нақты жағдайы, мал басы, оның саны ескерілмеді. Мысалы, 183 мың ірі қара малы бар Балқаш ауданының тұрғындарына 300 мың мал өткізудің мемлекеттік салғырт жоспарын орындау жүктелген /470/. Осындай оқиғалар республиканың өзгеде округтарында жиі кездесетін құбылысқа айналды. Қолдан жасалған “қылмыстыларды” топ-

тобымен соттады. Мәселен, Шу ауданының халық соты қарағайға арнайы малды талан-тараж етті деп бір үкіммен 83 адам бірден соттаған. Қазақ АКСР юстиция халық комиссаратының 1930 жылғы 1 шілдесіне дейінгі есебі бойынша мүліктегі “ысырап” қылғаны үшін 2662 адам сотталған”/47/. Дайындау науқандары барысында Қазақстанда шаруаларға қарсы кең көлемде жазалаулар жүргізілді. Осы кезеңде 564 ауыл тұрғыны әкімшілік-қылмыстық жауапқа тартылды. Оның 34121 адамы сотталды. БК(б)П Қазақ Өлкелік комитеті бюросының 1930 жылы қаңтардың басында өткен жиынының мажбүрлік мәжілісінде Голощекин астық дайындау барысында 1929 жылғы 1 қарашадан 1929 жылғы 1 желтоқсанға дейін сотталған 125 адам ату жазасына кесілгенін, ал, Саяси Бас басқарма тарапынан осы кезең ішінде 152 адам атылғанын хабарлайды /472/.

Деревня мен ауылдарға өлкелік және округтік органдардан аса қатал арнайы нұсқаулар мен құқықтар берілген. 4812 уәкіл жіберілді. Өздерінің заңнан тыс еркіндіктерін сезінген бұлар барған жерлерінде қатыгездіктің неше түрін сорақы үлгілерін көрсетті/473/. Мәселен, астық дайындау науқанымен сабақтас жауапқа тартылған қандастарымыздың саны әр бес күн сайын шығарылып отырылған. Әр бес күн сайын Қазақстан бойынша 28 мыңнан 87 мыңға дейін жан басы сотталған екен. Яғни, құдайдың құтты күні 5 мыңнан астам адамға үкім шығарылыпты /474/.

Мұрағаттағы деректемелерде жазылғандай, өтірік ату жазасына кесу, ату жазасына кесілді-міс деген желеумен қасақана бірнеше рет басынан асыра мылтық ату, сөйтіп құрбандықтың үрейін алып, есін шығару, аязда шешіндіру, бүкіл ел алдында жалаң аяқ қар кештіріп айдап өту, мұз ойыққа “шомылдыру”, т.б. осы сияқты әдістер жиі қолданылған. Мысалы, Кеңес өкіметі белсенділерінің Жәнібек, Орда, Тайпақ аудандарында өз айтқандарын орындату мақсатында шаруалардың жаппай үй-мүліктерін тартып алуы, суық қораға қамап, үстіне мұздай су құю, әйелдерді зорлау, аязда шешіндіру, жалаң аяқ қармен жүргізу, мұз ойыққа “шомылдыру”, тірідей өртеу т.б. осы сияқты жазалау фактілері тіркелген/475/. Қызылорда ауданында болған уәкілдер ол тұтқындардың қол аяқтарын

біріне байлап, үстеріне суық су құйып, қыстыгүні сиыр қораға апарып тастаған. Осындай адамдарды қорлау сол аудандардағы Кеңес өкіметінің уәкілдерінің кез келгенінің қолынан шыққан іс болған. Тіпті, кейде мұндай заңсыз асырамыншылықтың өкілеттенушілік бүтін аудандық партия ұйымдары тарапынан жүзеге асырылып отырылған. Оған дәлел, астық дайындау науқанында Ақтөбе округының Ақкемер аудандық партия комитеті астықты көрсетілген мөлшерден кем тапсырғаны үшін № 2–3 ауылдың тұрғындарының, оның көпшілігі орташалар мен кедейлердің мүліктерін тартып алу туралы бұйрық берген. Осындай зорлық Ақбұлақ ауданының Ново-Павловский ауылдық Кеңесіне уәкіл болып келген округтық атқару комитетінің орынбасары Кюн тарапынан да орын алған. Келе сала түнделетіп актив жиналысын өткізген ол дереу 22 шаруашылықты тәркілеп, тұрған жерлерінен аластауға бұйрық берген. Іле-шала олардың үйлеріне тінту жүргізіліп, киім-кешек, азық-түліктерін басқа да мүліктерін тартып алғандығы туралы тізім жасамай-ақ, оларды ауылдық Кеңес үйіне тасытқызып /476/. Ал Гурьев округында уәкілдердің бассыздығында шек болмаған олар: бір қойдан 1 пұт жүн алуды талап еткен/477/.

Қазақ ауылдарынан мақта мен жүн жинаудың шектен шыққаны соншалық, олардың жамылған көрпелерін сөктеріп, қомшаларын, текеметтерін өткізуге мәжбүр еткізген. Тіпті, кейбір аудандарда ескі-құсқы тапсыру жоспарланып, ол әрбір от басына міндеттелген. Мысалы, Іле ауданында әрбір семьяға 2 пұт сүйек, ескі-құсқы және бір иттің терісін өткізу жүктелген. Ол кезде Казкрайсоюздың басшысы Решетняк жолдастың қолымен барлық жерлерде жылқылардың құйрығы мен жалын күзеуді дереу ұйымдас-тыруды талап еткен жеделхат келіп түскен. Қызылорда округының ауылдарында кедей-кепшіктер ескі-құсқы жинаудағы осы шұғыл тапсырмаларды орындау барысында киіз үйлерінің туырлықтарына дейін беруге мәжбүр болған /478/. Мына бір мұрағат дерегі, кеңестер тарапынан болған зорлық әрекеттер, Қызылорда округының Ақкемер ауданында ерекше болғанын дәлелдейді. Бұл жерде әрбір от басына жеке жоспар жасалып, ол 5 тәуліктен асырылмай орындалуға тиіс болған. Тәркілейміз, тұтқындаймыз деп

қорқыту-үркіту арқылы көптеген ауылдарда түйе, етікті, іттерді де сойдырып, оның сүйектерін тапсырып отырған. Ірі қара малдың мүйіздерін тірідей кестіріп, жылқылардың жалын құйрығын күзетіп, кигіз, қомшаларды, қандарды тарқатып тапсыруға мәжбүр еткен /479/.

Сайлау құқығынан айыру, аудан ауқымынан қуып жіберу деп қорқыту, қудалау немесе алдын ала түрме қамау секілді мәжбүрлеу әдістері кеңінен қолданылған. Мұндай зорлық, қысым көбінесе қазақ ауылдарында ғана жүргізілді. Оларға қылмыстық кодекстің алуан түрлі баптары қолданылды. Сондықтан да “қулаққа жатқызылған” топқа жүздеген мың жазықсыз адамдар іліктірілді. Ал істер болғандар енші бөлінгендігі, жеке иелігіндегі малды жұтатып алғандығы, астық науқанына салғырт қарағандығы үшін айыпталған. Кеңес өкіметінің сол кездегі қылмыстық істер кодексінде тіпті мұндай бап болмаған. Тәркілеу шараларының заңдық негізі осылай жасанды болған. Онда астық салығына бойұсынбағандарды ың-шыңсыз жауапқа тарту үшін қылмыстық кодекстің 61-бабын пайдаланатынын 1929 жылғы желтоқсан айының 30 күні ескерткен болса, сол ұсыныстан кейін-ақ, іле-шала 1930 жылы көкектің 20-на мамырдың 20-на дейін бір айлық мерзім ішінде ғана Қазақстан бойынша 3859 адам 1248427 сом айып төлеп, 7374 азамат сотталып үлгерген. 1 миллион 353 мың 933 отағасының дүние-мүлкі тәркіленген /480/. Бұл жерде тіпті бір адамның өзін бір ай ішінде бірнеше рет тәркілеп бай, кедей, орташа деп сұрыптап жатпай, науқанға қарсы қылмыскер ретінде істі қылып отырған. Тағы бір құпия мәліметте жоғарыдағы құжаттың 16,58-7, 79,79-1-баптарына амалсыз қосымша түзетулер енгізілгендігі айтылған /481/.

Бұл түзетулер заңда бұрын болмаған, халыққа қарсы қолданылған жазалау шараларын ақтау үшін пайдаланылды. Ал осындай жасанды заңдастырылған бұйрықтарды орындаушылардың басым көпшілігі заңнан хабары жоқ кездейсоқ адамдар болды. Оған Қостанай округінде жол берілген төмендегі масқара жағдай дәлел. Ондағы соттар уәкілдер ретінде әртүрлі науқандарға жұмылдырылып, ал, сот қызметтеріне мүлдем дайындығы жоқ кездейсоқ, тек айтқанды екі етпей орындайтын “лайықты” адамдар таңдап

таңдап, тағайындалған соттарға сол жерде таза бланктерге астық мөлшерін жазылып, қол қойылған мөрі басылған, астық екендіктерін растайтын куәлік-құжат тапсырылған. Астық мөлшерін айтпай, республика басшысының айтқанын бұлжытпай орындайтын, “шаш ал десе бас алатын” жандайшаптар таңдап берілді. Осындайлардың қолымен Голощекин барлық округтерде әкімшілік және сот арқылы өз мақсатын орындау жолында орташаларды, тіпті кедейлерді де қуғын-сүргінге ұшыратты. Осы науқанда артық астығын тапсырмады деп айыпталып сотталғандардың дені, яғни 51 пайызы орташалар мен кедейлер болды /482/. Партияның қатаң талап еткен жоспарын орындау тек қулақтар шаруашылығына ғана емес, осылай көбінесе орташаларға да жүктелді. Осындай зорлықпен телінген жоспарлардың орындалу барысында Петропавл округының шаруа шаруашылығының төрттен бірі қысқартылып, оның арты орны толмас қиыншылыққа ұрындырылып, азық-түлік тапшылығын туғызды /483/.

Сол кездегі республика көлеміндегі құрылған комиссияның мүшелері Асылбеков, Жалин, Альшанский, Авилов, Арықова, Раздобревертердің берген мәліметтері бойынша Петропавл округында азық орнына мысық жесе, Орал округында сарышұнақ тышқандарды жеуге мәжбүр болған /484/.

1930–31-жылдың қысында жергілікті орындарға “қайткен күнде де” астық дайындау жөнінде ызбарлы жаңа нұсқаулар түсе бастады. БК(б)П Қазақ өлкелік партия комитетінің 1931 жылғы ақпан пленумында өлкелік комитеттің бірінші хатшысы И.Голощекин: “Астық дайындаудың осы науқанында біз жаңа көрініске тап болып отырмыз, бұл-асыра сілтеуден қорқушылық. Асыра сілтеуден мұндай қорқушылықтың астарында барып тұрған оппортунизм бұқпантайлап жатыр... Бұл “оппортунизмді” қалай жеңу керектігі округтік комитеттерге берілген жеделхаттарда көрсетілді: “астық дайындаудың табысты өтуі жолында болмай қоймайтын асыра сілтеулер үшін берілген партиялық жазалар қайта қаралып, қызметкерлер ақталсын. Округтік комитеттер жауапкершілік үшін жалтақтамастан жоспардың толық орындалуын қамтамасыз етуге міндетті” екенін ескертуі, жергілікті органдардың шаруаларға төтенше шараларды қайтадан қолдануына “еркіндік берді” /485/. Заңдылық, адам

Ал астық дайындау науқанында сотталғандардың 4 пайызы кулактар, 27,0 пайызы ауқаттылар, 19,0 пайызы орташалар, 5,9 пайызы кедейлер болды/487/. Бұл сотталғандар Мемлекеттік саяси басқарма бөлімінің (ОГПУ) еңбекпен түзету лагерлеріне жөнелтілді. 1931 жылдың шілдесінде Карлагта, 21328 адам тұтқында болған, олардың 2226 – кулактар, 5307 – орташалар, 5140 – кедейлер, 506-батырақтар, 2864 – колхозшылар болған/488/.

КСРО Халық Комиссарлары Кеңесі жанындағы Мемлекеттік біріккен саяси басқарма ПП-сының органдары 5 жыл ішінде, яғни 1929–1933-жылдары Қазақ АКСР-інде, толығымен емес мәлімет бойынша, 9805 істі қарап, 22933 адам жөнінде шешім қабылдаған, соның ішінде 3386 адам ең жоғары жазаға-ату жазасына, 13151 адам 3 жылдан 10 жыл мерзімге дейін тұтқын лагерлерінде ұстау жазасына кесілген. Үштіктің шешімін өлкелік және облыстық партия комитеттері оларды бекітіп отырған/489/. Ал бұл Мемлекеттік біріккен саяси басқарма органдары сол кездегі Конституцияға қайшы құрылған ұйым болып шықты. *30-жылдардың басында Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті жанынан адам құқығына қарсы бағытталған құпия сектор ашылып, ол сол кездегі саясатқа наразы болғандарды, ұлтшылдарды қисынын тауып белгісіз жағдайда өлтірумен шұғылданған* /490/.

Мысалы, Ақмола округындағы Азат ауданында астық тапсыра алмаушыларды, ұрып-соғу, азаптау мұздай суға шомылдыру фактілері болған болса, Алматы округының Калинин ауданында (қазіргі Шамалған селосында) “қара бойкот” жарияланып, 22 шаруашылықтың есік-терезесі шегеленіп, жабылған, су алуға отын әкелуге тек түнде ғана шығуына рұқсат етілген. Мұндай “қара бойкоттар” Петропавл округының селоларында да жүргізілген /491/. Ақтөбе округының Елек ауданында 200-ге жуық орташа және кедей қазақтар астық тапсырмағаны үшін тұтқындалған. Бұл малшы-қазақтар өмірінде ешуақытта егін салмағандар ондай кәсіппен тіпті айналыспағандар еді. Айтқандарын орындатуды мақсат еткен ішкі істер қызметкерлері кедейлердің мойындары-

өзі бірінші хатшының, яғни Ф.И. Глобоцкийнің өміршілдігімен бірге, біріншілік жүйеге жағынып істеген зұлымдықтарын көрсетеді. Осы зұлымдық, қазақ ұлтын менсінбеушілік, шовинистік пиғыл, империялық астамшылдық көзқарас бұл халықтың жартысына жуығын қырып жіберді. Жат пиғылдан туған жаны ашымастық, жүгенсіздік пен асыра сілтеу жергілікті халықтың шаруашылығын мүлдем күйретіп тынды. Осындай әулекі бассыздық, тұтас ұлтқа бағытталған саясаттың қатыгездігі, шын мәнінде, қазақ ауылынан бай-қулақ тұрмақ, орта шаруаның өзін де кездестіру мүмкін болмайтын жағдайға жеткізді. Орталық нұсқаған жергілікті жердегі басшылар қолдап жүзеге асырған бұл саясат халықты жаппай азып-тозып, қырылуға ұрындырды. Осының салдары болған 30-жылдардың басындағы зобалаңдағы адам шығынын, әр зерттеуші әр қалай есептеуде. Біреулері 1,3 миллион, екіншісі 1,5 миллион десе, Ел президенті Н. Назарбаев: “Жадымызда жатталсын, татулық дәйім сақталсын” – деген еңбегінде сол 1932–33-жылдары аштық пен індеттен, сталиндік-голощекиндік қуғын-сүргіннен құрбан болғандар 1 миллион 750 мың адам немесе республикадағы қазақ жұртының жалпы санының 42 пайызы” /493/ – деп, дәлелді фактілерге сүйене отырып көрсетіп берді.

Міне, қазақ халқына жасалған осындай геноцид, өмір тәжірибесі көрсетіп отырғандай әлемдік дәрежеде айыпталуы тиіс. Өйткені тұтас бір халыққа жасалған қиянат, геноцид оған кінәлілер осы күнге дейін тарих үкіміне ұшыраған жоқ.

Тіл мен дін қай халықтың болмасын өнер, өсер тиянақты тұғыры екені белгілі. Ал Кеңестер өкіметі 20–30-жылдары қазақ халқын осы құндылықтардан зорлықпен айырды. Ірі байлармен қатар дін иелері оны тұтушы мұсылмандарды да азаматтық құқықтарынан күштеп айырып, оларды жер аударып, молда, қажы тұқымдары қудалауға ұшырады. Коммунистік идея мен дін сыйыспайды деген ұранды желеу етіп, бетке ұстаған жергілікті “белсенділер” ойларына келгенін істеді. Мешіттер мен шіркеулерді жау

тигендей қиратты, қасиетті құрандар мен діни кітаптар өртеді. Сөйтіп, Орталықтан басқарылып жүргізілген саясат нәтижесінде халқымыздың басым бөлігі өз дінін тілінен ажырап қалды. Тарихта тәуелсіз елдің құқығы беймайтынын қазақ халқына қарсы жүргізілген осы жойқын саясаттан көреміз. Ол саясат қалай жүргізілгені туралы сол кезеңнің куәгері **Мұстафа Шоқай**: “**Кеңес өкіметі қуғын-сүргінге ұшырату, азанға салу, аштыққа душығу, атып өлтіру тәрізді шаралармен өз жоспарлары жүзеге асырып келеді. Адам баласы мүгедектікке қалай үйренсе, кеңестік Ресейдің қол астында қалған тұрғындар кеңестік шаруашылық саясаты тудырып отырған қыспақтарға да солай көндігуде**” – /494/ деп оның белгілерін ашып берген болатын.

“Біз, қазақтар тек Қазақстан Республикасы деген атауына ғана қанағатпыз, ал республика құрлысының мазмұны біздің ісіміз емес өйткені оған біз қожа емеспіз... Бұрын билеп келген ұлттың өкілдері революцияға бола өз үстемдіктерінен қалай бас тартпақ... Қазір қазақтар бұрынғыдан кем қаналмайды. Бұрын қазақтарды кімдер қанады, олар қазірде қанауда”/495/ – деп сол саясаттың ішінде жүрген арыстарымыздың өздері дәрменсіздіктерін мойындаған еді.

Сол кезде большевиктердің осылай тоталитарлық тәртіпке арқа сүйемеске амалы болмаған, өйткені олардың алға қойған мақсаттарының барлығы қияли, жүзеге асуы екіталай сандырақ болды. Сондықтан зорлық әдісін басты құрал ретінде қолданған олардың басқа шарасы қалмаған.

Кеңес өкіметі өз азаматтарына ождан және діни сенім бостандығын салтанатты түрде жариялай отырып, сонымен қатар, ымырасыз атеистік саясат та жүргізді, ол дінге қарсы тағдылықтың шектен шыққан үлгісін көрсетті, мораль мен құқықтың барлық нормалары ашықтан-ашық аяққа басылды. Мәселен, Қазақстанда қысқа мерзім ішінде мешіттердің, намазханалар мен шіркеулердің көпшілігі қиратылды. Халықтың пікірімен және көңіл-күйімен санаспай, селолық аудандарда діни үй-жайлардың (Забия мешіттер) барлығы дерлік құлатылды немесе жабылды. Кеңестендіру жылдарында большевиктер партиясы өздерінің идеологиясын қазақ ауылдарына енгізуге ке-

ле жасайтын басты тосқауыл осы ислам діні деп біліп, дінді тұтушыларды да тап жауларының қатарына қосып, оларға қарсы ымырасыз күрес жүргізді. Сол күрес Қазақстанда “коммунистік идея мен дін сыйыспайды” деген ұранды желеу етіп жүргізілді. Осы қағиданы бетке алған жергілікті “белсенділер” ойларына келгендерін өртеді. Мешіттер мен шіркеулерді талқандап, қасиетті құрандар мен діни кітаптарды өртеді. Оған дәлел тек 1928 жылғы Атырау өңірінде сол жылдары Ахмедияр Халфе, Еркін-Рахым Ахон, Мырзағали, Қарабала, Хасен хазірет, Маман, Қайық бойындағы Тегісбай және Құспан, Ғаббас мешіттері, Толыбайдағы Хасан, Ғұбайдолла, Нарындағы Әйіп мешіттері бұзылып, онда қызмет еткен молдалар, олардың туыстары Кеңес өкіметінің жауы ретінде қуғындалды/496/. Халық өздерінің діни рухани сұраныстарын қанағаттандыру үшін жасасын жұмыс істеуге мәжбүр болған. 1928 жылы Қазақстанда осындай 286 діни (150 өзбек, 115 қазақ, 11 татар) мектептері жұмыс істеп, оларда 5 жасан 15 жасқа дейінгі 5155 шәкірт оқыған /497/. Сөйтіп, осы кезеңде қазақтарды өз дінінен ажыратуға қатты күш салынды.

Ол жүргізілген саяси жұмыстар нәтижесіз де болмады. Әбден үрейленген халық оның ұрпақтарына дейін кейінгі жылдары дүниеден қайтқандарының жаназасын жасасын шығаратын, ең аяғы балаларын сүндетке отырғызуға дейін қорқатын күйге жеткен еді. Бұл діннен “бездіру” кейінгі жылдары ұлтты рухани дағдарысқа жақындауын тездетте түсті. Өйткені тіл мен дін қай халықтың болмасын, өсіп-өркендеуінің тиянақты тұғыры екені белгілі. Голощекин тіпті араб алфавитінен исламның “ісін сезіп”, жедел ғарып өзгертуді де талап етті. Кеңестер дәуірінде большевиктер адамзаттың жабайылықтан арылу жолында өз заманында прогрестік рөл атқарған адамның рухани-әлеуметтік дамуының көрінісі болған дінді апын деп халыққа қарсы қойды. Сөйтіп, коммунистік тәрбиемен ауызданған халқымыздың көбі бұдан кейін діннен бойын аулақ салып оған шошына қарайтын болды. Біздің ұлттық қадір-қасиетімізді, тәрбиеміздің нәрі болған “тәубе”, “обал”, “иман”, “сауап”, “адалдық”, “арам-

дық”, “қарғыс” т.б. осы тәрізді қазақтық болмысымыз айырып ұрпақтың мәңгүрттенуіне негіз қаланды.

Халықтың санасын үрей билеп, ұлттық тұтастықтан айрылар күйге жетті. Сөйтіп Орталықтан басталған жойқын насихат науқанының нәтижесінде халықтың дені өз дінінен, тілінен ажырап қалды, ұлттың ділі, болмысы өзгерді. Ал халық санасындағы бұл жасақанды өзгеріс бүгінде қазақи ұлттық тамырдан айырып әкеліп келешекке қауіп төндіруде.

Сталиннің жеке басына табынуды берік орнықтырып, күштеу, зорлау әдістерімен социализмді орнату кезеңі, өзге де тарихи оқиғаларды өмірге әкелді.

5 - т а қ ы р ы

Қазақстан Ұлы Отан соғысы және соғыстан кейінгі бейбіт өмірге көшу жылдарында /1941–1950 жж./

- 1.5. Фашизмнің жандануы. Қазақстандықтардың майданға аттануы және олардың қаһармандық ерліктері
- 2.5. Республика экономикасын майдан мүддесіне бейімдеп құру. Халықтың тылдағы ерен ерлігі.
- 3.5. Соғыс жылдарында қуғын-сүргінге (репрессияға) ұшыраған халықтардың Қазақстанға көшірілуі. Депортация. Сталиндік лагерлер.
- 4.5. Соғыстан кейінгі жылдардағы Қазақстанның халық шаруашылығы, қоғамдық өмірінде жүргізілген саяси-идеологиялық науқандар.
Жұмабай Шаяхметов – мемлекет қайраткері.

1.5. Фашизмнің жандануы. Қазақстандықтардың майданға аттануы және олардың қаһармандық ерліктері

Фашизмге (*fascismo* итальян сөзі – *бірігу* деген мағынада) қарсы құрылған антигитлерлік (коалиция) одақтың ұйымдасуының адамзат баласын фашизмнің қанды тырнағынан құтқарудағы тарихи рөлін бүгін айқын көруге бола-

Фашизм пайда болған 20-шы жылдың басында осы коалиция неге құрылмады? Неге фашизмнің алдын алмады? Оған жауапты мына жағдайлардан іздестіреміз. Сол кездегі халықаралық аренада беделі күшті ірі державалар мен кейбір мемлекеттердің өз мүдделерін көздеп бірігіп, өзара қиындаған жасырын әрекеттерінен еді. Гитлерге қарсы ұйымдасқан мемлекеттердің арасында ең алдымен Германияның мемлекеттік құрылысы әр түрлі мемлекеттердің арасында өзара ұзақ андысудан кейін, тек фашизм бүкіл адамзатқа қауіп төндіре бастаған кезде ғана мүмкін болды. Егерде, өз мүдделерін нығайтудағы әр түрлі айлалар, саясаттар, болса да, антигитлерлік ұйым ертерек құрылғанда мүмкін Пәрижге жүзілік соғыс болмаған да болар еді.

Герман фашизмінің агрессияшыл әрекеті тіпті сонау 19-шы жылдары байқалған болатын. Ұлтшыл партия сол кезде өз программасында неміс халқының дамуына келешекте үлкен территория керек деп көрсеткен еді. 1930 жылдардың ортасында фашизмге қарсы күрес екі бағытта жүргізілді. КСРО бастаған мемлекеттердің бір тобы фашизмге қарсы күштерді біріктіруге тырысты. Осы бағытта Чехословакия мен Франциямен келісім жасалынды. Бұл одақ Испания Республикасын құтқару жолында, Жапондардың Қытайға жорығын ауыздықтауға әрекет жасады. Өкінішке орай, КСРО-ның бұл қадамы басқа мемлекеттер тарапынан қолдау таппады. Ол мемлекеттер КСРО-ны әлемдік дүниежүзілік революцияның отын тұтатушы мемлекет, ошақ деп сескенді. Сөйтіп, буржуазиялық демократиялық қоғамға зиян келеді деп ойлады. Сондай-ақ, КСРО-ға сенімсіздік білдіруге мәжбүр еткен екінші жағдай елдің өз ішінде болып жатқан Сталиндік басқару тәртібі оның жүргізген қатігез саясаты еді. Ірі державалар фашистік Германияны басқа мемлекеттер арқылы күшін әлсіретіп, саяси билікке өздері қол жеткізуді естен шығармады. Ал, мұндай қулық әрекеті шынайы антифашистік коалицияның қатарына жатқызуға болмайтын еді. 1938–39-жылдары батыс мемлекеттері осындай екіжүзділік саясат ұстанды. Англия мен Францияның саясаткерлері фашистік агрессияны ауыздықтауда КСРО-мен немқұрайды ұзын-сонар шешімі нәтижесіз келісімдер ғана жүргізе берді. 1939 жылдың 23 тамызында болған Совет-герман келіссөзі кездейсоқ

болған жоқ. Өйткені, фашизмге қарсы тұратын нақты одақ болмағандықтан, КСРО-ға қауіп күшейгендіктен, мыңнан астам мемлекеттердің фашистік Германияны КСРО-ға қауіпті санауынан, күш жұмсауға көшуі Жапонияның Қытайға қарсы соқтығуы, Қиыр Шығыста Совет шекарасына қауіп төнетін жақын орналасқан Польша, Румыния, үш балтық мемлекеттерінің КСРО-ға деген жаулық әрекеттері осымен байланысты болды. Сондай-ақ 1939 жылы тамызға дейін Англия, Франция және т.б. мемлекеттер Германиямен өзара шабуыл жасаспау туралы келісім шартына қол қойған. Осы жағдайда Сталин мен Молотов ірі дипломатиялық маневрлерді тәуекел етті. Сөйтіп, төнген қауіпті екі жылға шегерді. Осындай дұрыс қадам жасаған Сталин бұдан былайғы уақытта жыртықшыл Германия мемлекетімен жасалған келісімге көзсіз сеніп, басқа одан кейінде КСРО-ға қарсы жасалған жаулық әрекеттерді мүлдем елемеді.

1939 жылы 28 қыркүйекте КСРО мен Германия арасында шекара туралы, өзара достық туралы, жаңа келісім шарты жасалынды. Осыдан кейін тіпті КСРО-да антифашистік үгіт жүргізуге тиым салынды. Тамыз келісімі дұрыс жасалған қадам болғанымен, екінші қыркүйек келісімі саяси қате қадам болды. Бұл келісімнің зардаптары демократиялық күштердің ашу ызысын туғызды. 1940 жылы қарашада Берлинге барған Молотов Польша маңайына, КСРО шекарасына жақын жерге Германия әскерінің шоғырлануының себебін білгісі келіп қойған сұрағына, ол ағылшын самолеттерінің әуе шабуылынан қорғану үшін істелген дислокация дегеніне сенуі, мүлдем көзсіз сорақылық болды. Бұл жауаптың артында ол кезде КСРО-ға қарсы “Барбаросса” жоспары бойынша жасалған соғыс әрекеттері бітуге жақындаған еді.

Екінші дүниежүзілік соғысқа әлемнің 61 мемлекеті, жер шары халқының 80 пайызы тартылды. Соғыс өрті Еуропа, Азия және Африка континенттерін шарпыды. Екінші дүниежүзілік соғыс 30-шы жылдардың ортасында-ақ белгілі болды. Ол 1931–32-жылдары үштік одақтың белсенді мүшесі Жапонияның Солтүстік-Шығыс Қытайды басып алуымен білінді. 1937 жылы Жапон мемлекеті Орталық Қытайды жаулап алды. Фашистік Германияның екінші одақтасы

1935 жылы Абиссинияға басып кірді. Содан кейін Германия-итальян интервенттері 1936–38 жылдары Испанияда 1938 жылы Германия Австрияны басып алды. Сөйтіп, екінші дүниежүзілік соғыс басталды.

Бұл соғысқа қарсы жүргізілген Кеңес Одағының Ұлы Отан соғысы, көп ұлтты алып Отанымыздың тарихындағы ең қиын да қаһармандық кезең болып табылады. Гитлер, Муссолини сыбайластары фашистік соғыс машинасының күшімен Кеңес елін, оның қоғамдық құрылысын құртуды мақсат етті. Фашизм Кеңес Одағын бөлшектеп, “Остландия” (Литва, Латвия, Эстония, Финляндия, Прибалтика), “Московия” (Москва, Тула, Ленинград, Горький, Барна, Қазан, Уфа, Пермь) “Украина” (Украина, Еділ бойы, Воронеж), “Кавказ” (Армения, Азербайжан, Грузия, Солтүстік Кавказ) сияқты отар елдерді, Азия жерінде “Түркістан”, “Еділ–Орал” деген буржуазиялық мұсылман мемлекеттерін құруды көздеді.

Кеңес адамдары өздерінің бейбіт өмірлерін тоқтатуға әрежбүр болды. Сөйтіп, кеңес халқының өмірінде жаңа тарихи кезең – неміс-фашист басқыншыларына қарсы Ұлы Отан соғысы басталды. 1941 жылғы 29 маусымдағы партияның Орталық комитеті мен Халық Комиссарлары Кеңесінің директивасында, КСРО-ға, бүкіл адамзатқа қатерлі қауіп төнгенін хабарлады. Кеңес адамдары социалистік Отанды қорғауға аттанды. Кеңес халқының өмірінде қиын-қыстау кезең-неміс-фашист басқыншыларына қарсы Ұлы Отан соғысы кезеңі басталды.

Жоғарыда қабылданған директивада көрсетілгендей партия және кеңес органдарының бүкіл жұмыстары соғыс уақытының қатал талаптарына сәйкес қайта құру жөніндегі міндеттерін белгіледі. 1941 жылы 30 маусымда БК (б) П Орталық Комитеті, КСРО Жоғарғы Кеңесінің Төралқасы және КСРО Халық Комиссарлары Кеңесі бірлескен шешім қабылдап, Мемлекеттік Қорғаныс Комитетін құрды. Елдегі бүкіл өкімет билігі түгелдей Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің қолына шоғырландырылды. Алайда, Ұлы Отан соғысы қарсаңында сталиндік қуғын-сүргіннің өршіген кезеңінде (1938–1939 жж.) Қызыл Армияның әскери құрамындағы негізгі маман әскери басшылар қуғын-сүргінге ұшыратылды. Олардың жоғары лауазымды әскербасшы-

опат болды.

Соғыс алдындағы Советтер Одағының 5 маршалының 3-уі, бірінші рангалы екі армия комиссарының – 2-уі, екінші рангалы 12 командармның – 12-сі бірдей, бірінші рангалы флоттың 2 флагманының – 2-уі, екінші рангалы 15 армия комиссарының – 15-і, 67 корпус командирінің – 60-ы, 2 корпус комиссарының – 25-і, 199 дивизия командирінің – 136-сы, 397 бригада командирінің – 221, 36 бригада комиссарының – 34-і атылды /498/.

1937 жылы Қызыл Армия қатарында 1 миллион 470 мың адам болды. 1939 жылы 2 миллионға жуық әскер шоғырландырылды. Ал 1941 жылдың маусым айында 4,5 миллион адам болды /499/.

Қызыл Армияның М.Н. Тухачевский, В.К. Блохер, И.Э. Якир, И.П. Уборевич, т.б. даңқты командирлері, әскер ісінің теоретиктері репрессия тұзағына ілініп, қолбасшылардың қатары сиреді.

Кейінгі ұрпаққа беріліп келген Ұлы Отан соғысы туралы тарихи ақпараттардың шындығымен қоса, шырғалаңға толы бұрмаланған тұстары да аз болмады. Бұның басты себебі сол кездегі кеңестік империялық саясат шынайы тарихты айтуға тиым салды. Ал шындығына келер болсақ бұл соғыс қазақ халқына қатысы жоқ еді, шын мәнісінде ол фашизм мен қызыл империя арасындағы империалистік сипаттағы әлемдік зұлымдық мақсаттағы дүлей қақтығыс болатын. Ал Қазақстан Кеңестік империяның қоластындағы республика болғандықтан соғысқа тартылды.

Ұлы Отан соғысына КСРО-ның басқа халықтары мен бірге қазақстандықтар да соғысқа аттанды. Қызыл Армияның қатарына алынған көптеген ұлт өкілдері мекендейтін Қазақстанның 1 миллион 200 мың ұлдары мен қыздары жан қиярлықпен соғысты. Бұл соғыстан 350 мың қазақ азаматы елге оралмады.

Қызыл Армия қатарына 26 әскери құрама, оның 11 ұлттық бөлімдер етіліп жасақталып жіберілді. Қазақстан со-

ғыстық кавалериялық дивизиялары, 7 атқыштар бригадалары (мұның ішінде екеуі ұлттық өкілдерден құрылған) құрылып, майданға аттандырылды. Сондай-ақ мұнда әр түрлі әскерлердің 50-ге жуық полктері мен батальондары жасақталды.

Жоғарыда айтылған ұлттық кавалериялық дивизиялар республикалық бюджет және халықтан жиналған қаржы есебіннен құрылды. Алматының түбінде Қызыл Армия үшін тау атқыштарын даярлайтын арнаулы мектептің ұйымдастырылуы Ұлы Отан соғысы тарихының елеулі бір оқиғасы болды. Мұнда алдында әскер қатарына жаңадан шақырылған жасөспірімдер оқыса, кейін соғыста тәжірибе алған офицерлер, тұтастай әскери бөлімшелер өзірленіп, олар соңынан Карпат, Татра, Бескид, Судет, Трансильвания Альпісі және басқа таулы аймақтардағы ұрыстарға жіберіліп отырылды. Қазақстандық құрамалардың жауынгерлік жолы, қаһарлы 1941 жылы Мәскеу түбіндегі қанды шайқастардан басталып, Сталинград түбіндегі, Курск йініндегі ұрыстарға, Днепрді көктей өтуге, Украинаны, Белоруссияны, Молдово мен Балтық бойы елдерін Еуропа мемлекеттерін фашизм бұғауынан босатуға белсене қатысты. Рейхстагқа жеңіс туын тіккендердің ішінде біздің жерлесіміз Рахымжан Қошқарбаев пен Илья Сияновтар болды. Кеңес Одағының батырлары, рейхстагтың орталық күмбезіне Жеңіс туын желбіреткен барлаушы жауынгер Михаил Егоров пен Мелитон Кантарияның ерлігіне өз бағасын бере отырып, шындығында бұл қаһармандық ерлікті алғашқы рет 1945 жылғы 30 сәуірдің 1 мамырына қараған түні өзге де жауынгер барлаушылар жасағанын ұмытуға болмайды. Соғыс кезінде қазақстандық бес әскери құрамаға гвардиялық құрметті атақ беріліп, олардың жауынгерлік туларына бірнеше ордендер тағылды. Олардың ішінде 8-ші гвардиялық Панфилов дивизиясының даңқы асқақтады. Бұл құрамның қатарында сан ерлік көрсеткен алдында батальон, кейін дивизия командирі Бауыржан Момышұлы

лагерьлеріне аттандырылды. Сөйтіп республика халқының 30 пайызы тікелей соғысқа қатыстырылды. Ал тікелей соғыс қимылдарына қатысқан 371 мың қазақ азаматы осы аттандырылды. Мұндай орасан зор шығынның болуының бірнеше себептері де болды. Біріншіден, соғысқа қазақтар соғыс өнерін жетік меңгерместен аттандырылды. Екіншіден, патшалық заманынан жалғасып келе жатқан орыс офицерлерінің шовинистік көзқарастарының, әрекеттерінің құрбандар болды. Үшіншіден, сол кездегі кеңестік патриоттық идеологиямен уланған жастарымыз өлген-тірілгендеріне қарамай: “Отан үшін, Сталин үшін” деп бостан-босқа қырылып қалды. 1930–37 жж. репрессиядан аман қалған интеллигенция өкілдерінің көпшілігі майданға аттанды. Олардың ішінде журналист-публицист Баубек Бұлқышев, дүлдүл ақын Абдолла Жұмағалиев, сазгер-орындаушы Рамазан Елебаев және басқалар таланттары шалқып тұрған шақтарында, сол майданда ерлікпен қаза тапты.

Ақиқат-шындыққа жүгінсек, біздің қазақ жауынгерлері нағыз ерліктің үлгілерін көрсетіп отырған. Белгілі орыс жазушысы Илья Эренбург Мәскеуді ерлікпен қорғап жатқан қазақстандық 316, кейін 8 гвардия болып аталған дивизия жауынгерлері турасында 1941 жылғы қазан айында “Правда” газетінде “Қазақтар” деген мақаласында мынадай факті келтірілген. Тұтқынға түскен бір фриц өз жауабында: “Бізге қарай дауылдай дүркіреп, өлген-тірілгендеріне, біздің қарша боратқан оғымызға қарамай бір азиаттар жүгіріп келе жатты. Олардың қазақ деген ұлт екенін кейін білдім” – дейді. Ал жазушы бұл жауапты өз ойымен ары қарай былай жалғастырады: “Қазақтар далада жел жетпес жүйрік аттарын мініп дағдыланған халық, олар қажет болса, батпақты жерлерде саз балшықты белуарынан кешіп жүре береді”.

Көрнекті әскери қолбасшы генерал-полковник П.И. Ромашко өз естелігінде: “Қазақтар ақжарқын, ақкөңіл, ержүрек, батыр халық екенін осы соғыста көрсете білді. Егер менің әскери құрамама тек қана қазақтардан құралса, мен өз тағдырыма разы болған болар едім” дейді.

ар өздерінің батыр, ер-жүрек, өжет екендіктерін көрсетті” – деп жазған /500/.

Алайда қазақтардың ерліктері дер кезінде әділ бағасын алмады. Бірінші мысал: 1941 жылғы Панфиловтың тірілімінде Бауыржан Момышұлы Ленин орденімен марапатталуға ұсынылған, ал генерал И. Серебряков 1942-ші жаңа жылда қарсаңында оған “Кеңес Одағының батыры” Атағын беруді ұсынған. Өкінішке орай, белгілі себептерге байланысты бұл екі награда Баукене бұйырмаған. Жазушы Александр Бек соғыс тақырыбына алғаш жазған “Волоколамск жолы” романының бас кейіпкері етіп осы Бауыржан Момышұлыны алған болатын. Бұны сол кездегі әскери қолбасшылар К. Жуковтан бастап барлығы ұнатпаған.

Екінші мысал: Марапаттау статусы бойынша дұшпанның 100 солдатын атып өлтірген мерген “Кеңес Одағының батыры” атағына ие болуға тиіс болатын. Ал сол соғыста қазақ Қ. Адамбеков – 239, Ыбрайым Сүлейменов – 281 жауды, ал атақты мерген Т. Әбдібеков – 397 дұшпанның көзін жойса да бұл атақты оларға бермеген. Ал ақиқатқа жүгінер болсақ Адамбеков екі мәрте, Сүлейменов үш мәрте, ал Әбдібеков төрт мәрте рет Батыр атағын алуға тиіс болатын.

Үшінші мысал: Фашистердің ұясы Рейхстагқа бірінші болып Жеңіс туын тіккен Рахымжан Қошқарбаев пен Григорий Болатов болатын. Олар Рейхстагқа дейінгі 300 метр қашықтықты 7,5 сағат бойы еңбектеп жеткен. Өйткені фашистер олардың басын көтертпей оқты қарша боратқан. Рахымжан аман-есен Жеңіс туын тігіп қайтіп келгенде, дивизия командирі оны құшағына алып құттықтаған. Дерреу майдан қолбасшысы Жуковке хабарлайды, оның кімдер екенін естіген қолбасшы ашу шақырып, бүкіл майданда ту тігетін орыс табылмаған ба, неге азиаттарды жібердің деп бұлқан-талқан болыпты. Қайтадан Жеңіс туын тіктіріңдер біреуі – орыс, екіншісі – ұлы көсем Сталиннің жерлесі болсын деп бұйырады. Мұны осы дивизияның байланыс бөлімінің командирі аға лейтенант Ә. Тәшкенбаев естіп тұрған. Ертеңінде орыс Егоров пен грузин Кантария екінші

... 2011. Майданға Республикадан тыс жерлерден шақырылған немесе әскери құрамаларға қосылған зақстандықтар да қаһармандықтың сан түрлі үлгісін көрсетті. Жаудың шебінде қоршауда қалған жерлестеріміздің көпшілігі партизандық қозғалысқа белсене қатысты. Соғыс кезінде олардың саны 3,5 мыңға жетті. Олардың арасында соғыс кезіндегі партизандық қозғалыстың көрнекті ұйымдастырушысы болған Қасым Қайсенов, Әди Шәріпов, Тоқтағали Жанкелдин, Ғалым Омаров, Нұрым Сыдықов, Сәтімбек Төлешов, Жылыбек Ақәділов, Ғалым Ахмедияров ж.б. бар. Олармен бірге Нұрғаным Байсейітова, Тұрғал Жұмабаева, Жамал Ақәділова сияқты әйел-партизандар да соғысты. Сондай-ақ қоршауда қалып, жараланған, жау қолына түскендердің тағдыры өте ауыр болды. Аты аңызға айналған Украинаны азат етуге үлесін қосқан қаһарман партизан Қасым Қайсеновтің ерліктері жас ұрпаққа өнеге.

Соғыс басталған алғашқы кезеңде мыңдаған адамдар ұрыс даласында қаза тапты, тірі қалғандары тұтқынға түсті, ал қалғандары партизан отрядына қосылды. Фашистік командованиенің жетекшілері славян емес елдердің өкілдерінен түрлі құрамалар құрып, өз елдеріне қарсы соғыстыруға әрекет жасады. Олардың бір қатарын жаулап алынған аймақтардағы партизандарға қарсы пайдалану көзделді. Мәселен, өзбектер, қазақтар, қырғыздар, татарлар және Орталық Азиядағы басқада халықтар өкілдерінен құрылған Түркістан легионы қиын да қасіретті жолдан өтті. Бірақ кейбір деректерге, әсіресе легионерлердің өздерінің айтуына қарағанда, олар немістерге қызмет етуге өз еріктерімен бармаған, оларды ұлттық және діни нанымдары бойынша сапқа тұрғызып легионның құрылғанын бір-ақ жариялаған. Сондай-ақ осындай легиондардың қатарынан қашып, Болгариядағы, Югославиядағы, Италиядағы, Франциядағы партизандық қозғалысқа қатысқан жауынгерлер жайлы мәліметтер аз болса да бар. Міне солардың бірі Кеңес одағының Батыры Зиямат Құсанов, партизандар Бошай

Қазақстанның 500 ұл-қызы Кеңес Одағының батыры 1940-ден астамы “Данк” орденінің толық иегері атанды. Шығат Бигелдинов, Сергей Луганский, Леонид Беда, Иван Павлов Кеңес Одағының Батыры атағын екі мәрте алды.

Кеңес Одағының Батыры атағына 97 қазақ ие болды, оның ішінде Шығыстың қаһарман қыздары Әлия Молдаулова мен Мәншүк Мәметова да бар. 1991 жылы Кеңес Одағының Батыры атағы Қазақ халқының бір туар қаһарман ұлы Бауыржан Момышұлына қайтыс болғаннан кейін берілді. Көзі тірісінде бағасын ала алмаған абзал ағамыздың әлі де болса ашылмаған сыры мен қыры көп. Бауыржан біз тек елі үшін еңіреп туған батыр тұлға ретінде ғана емес, әскери педагог, білгір соғыс психологы, адамды терең түсінетін жазушы, дүние жүзіне танымал қолбасшы ретінде бағалауымыз керек. Бауыржан Момышұлының қаламынан туған “Қанмен жазылған кітабы” әсіресе оның “Соғыс психологиясы” деп аталатын бөлімі тәуелсіз Қазақстан елінің ұлдарын әскери өнерге тәрбиелеуде баға жетпес оқу құралы екенін ерекше атаған жөн. Партизан қозғалысының батыры Қасым Қайсенов Ұлы Отан соғысының жарты ғасырлық мерейтойы алдында Халық Қаһарманы жоғарғы атағына ие болды. Рейхстагқа жеңіс туын тіккен Рақымжан Қошқарбаев ерлігі де тиісті бағасын алуы керек.

Ұлы Отан соғысы 1418 күн мен түнге созылды. Әр тәулікте бұл соғыс орта есеппен 14 мың 104 Кеңес адамның өмірін қиып отырды. Әр сағатта – 588, әр минутта – 10, әрбір секунд сайын бір адам жер жастанды. Міне, жан түршігерлік арифметика осындай! Бірақ, қазірде бұл цифрлар нақтылауды қажет етеді. Тарихи оқиғаларды бөлшектеп, кейбіреулерін керексіз етіп лақтырып тастау жалпы көріністі бұзады.

Демографиялық деректерге сүйенсек, тікелей майданға 500 мың қазақ азаматтары аттанған. Солардың 300 мыңы, яғни, 70 пайызы соғыста қазаға ұшыраған /502/.

Қазақстан соғыс жылдары майданның арсеналына аталды. Еңбекшілер майдан мүддесі жолында жанқиярлықпен жұмыс істеді, біржағынан стратегиялық маңызы зор түсті металлургия өнімдерін шығарудағы республиканың рөлі артты. Бізде қорғаныс өнеркәсібі үшін аса қажетті мыстың үштен бірі өндірілді. Соғыс кезінде әр он оқтың тоғызы біздің елде өндірілген қорғасыннан құйылған делінетін. Бұл да ақиқат. Қысқа мерзімде тез арада Қоңырат молибден рудниктері, Жезді марганец кеніші, Ақтөбе облысында Хромтау, Ақтөбе ферроқортпа зауыты мен Қарағанды облысында Ақшатау молибден-вольфрам, Текеш полиметалл комбинаттары салынып, іске қосылды. Теміртаудағы Қазақ металлургия зауыты, Гурьевтің мұнай айдау зауыты, Алматы ауыр машина жасау зауыттары іске қосылды. Осының нәтижесінде Қазақстан Одақтағы молибденнің 60 пайызын, висмуттың 65 пайызын, полиметалл рудаларының 79 пайызын өндіретін дәрежеге жетті. Майдан марганец, молибден сияқты металдарға зәру болған тұста Жезқазған түбіндегі Жезді кеніші небәрі 37 күннің ішінде ғана іске қосылды. Майданда Қазақстан металлы қолданылмаған техника болған емес, жалпы Жеңіс жайы сөз болғанда бұған қол жеткізудегі Қарағанды көмірінің, Ембі мұнайының Шығыс және орталық Қазақстан металлының, Шымкент қорғасынының маңызы ерекше болды. Соғыс жылдарында Қазақстандықтардың жанқиярлық еңбегі нәтижесінде қысқа мерзім ішінде 466 зауыттар мен фабрикалар шахталар мен рудниктер, олардың ішінен өзге жерден қоныс аударған 220 кәсіпорын іске қосылды. Халықтың ер азаматтарының майданға аттануы ауыл шаруашылығы еңбеккерлерінің санын күрт азайтты. Майданды азық-түлікпен, шикізатпен қамтамасыз ету ісінің негізгі ауыртпашылығы әйелдердің, балалар мен қариялардың үлесіне тиді. Сондай-ақ, ол кезде көлік пен техникада елдің қорғанысына жұмылдырылды. Сондықтан жұмыс көбіне қол күшімен атқарылатын. Осыған қарамастан республи-

еспуоликаның малшылары да ауыр жұмыстарды атқарды. Әйтсе де олар Украина мен Ресейден жүз мыңдаған баспалды қабылдап, бағып-күтіп, шығынға ұшыратпай соғыс біткеннен кейін бұрынғы иелеріне қайтарып берді. Соғыс жылдары халықтың тұрмыс деңгейі күрт төмендеп кетті. Халық тұтынатын тауарлар өндіру ондаған есе азайды, олардың бағасы соншалықты көтеріліп шарықтап кетті. Осындай қиыншылықтарды жеңе білген қалың бұқара бар тапқан-таянғанын майданға жіберіп жатты. Отан қорғау қорына 4 миллион сомнан артық қаржы аударды. Бұл қаржыға “Қазақстан комсомолы” танк колонасы, Советтік Қазақстан әуе эскадрилиясы жарақтандырылды. Оқушылар 4 миллион сом қаржыны “Қазақстан пионері” танк колоннасына жинаса, С.М. Киров атындағы Қазму студенттері “Кеңестер студенті” танк колоннасына 600000 сом жинады. “Қазақстан комсомолы” ұшағын жасауға жастар 3 миллион сом қаржы жинады. Жалпы республика еңбеккерлерінің өз еркімен жинаған қаржысына минометтер мен зениттік қондырғыларды есептемегенде, 1890 танк немесе 1790 самолет жасап шығаруға болады екен. Жеңіс үшін мұндай игі іс жасағандардың ішінде, әлемдік атағы бар палуан Қажымұқан Мұңайтпасұлы болды, ол өзінің қартайған шағына қарамастан ел аралап өнер көрсетіп, жинаған ақшасына самолет сатып алып майданға жөнелтті.

Екінші майдан атанған тыл еңбеккерлері Ұлы Отан соғысы жылдары жауынгерлерге 1600 вагон сыйлықтар, оның 450-і Ленинградқа жіберілді. Жұмысшылар, интеллигенция мен колхозшылар жинаған қаржыға “Қарағанды шахтері”, “Қазақстан металлургі”, “Түріксібші”, “Алдыңғы қатарлы ғылым үшін” және т.б. танк колонналары жасақталып жіберілді.

Соғыс жылдары қазақстандықтар майданға 356,4 мың тонна астық, 241,2 мың тонна картофель және т.б. азық-түліктер жіберді. Жауға атылған әрбір оқтың төртіншісі Кентауда жасалды. Қазақстандықтар Қызыл Армияға 110 мың жылқы, ал жаудан босатылған аудандарға 17,5 мың ірі қара малын, 350 мың қой, 22 мың жылқы берді.

Соғыс жылдарындағы Қазақстан интеллигенциясының ерен еңбегі айтарлықтай болды. Жұмысшы табының ауыр еңбеккерлерінің қол жеткен жетістіктеріне өндірістік техникалық ғылыми және агрозооветеринариялық интеллигенция өкілдерінің қомақты үлесі бар. Творчестволық интеллигенция-жазушылар мен ақындар шабытпен еңбек етті. КСРО Ғылым академиясының қазақ филиалы да соғыс мұқтажына жұмыс істеді. Майдан қажетіне байланысты сирек металды зерттеу ісінде Қаныш Сәтбаевтың қосқан үлесі өз алдына бір төбе. 1942 жылы Қ.И. Сәтбаевқа Жезқазған мыс-кен орындарын зерттеу еңбегіне байланысты Мемлекеттік сыйлық берілді. 90-жуық ақын, жазушы майданға аттанып жаумен соғысты. Соғыс жылдарында Ж. Жабаев “Ленинградтық өрендерімді”, Қ. Аманжолов “Ақын өлімі туралы аңызды”, С. Мұқанов “Өмір мектебін”, М. Әуезов “Абай” роман эпопеясының бірінші кітабын жазды. Қазақстанда жасақталған 11 концерттік бригадасы майданда жауынгерлерге өнерлерін көрсетті. Оның құрамында Роза Бағланова секілді әншілер де болды. Соғыс жылдарында ғылым мен мәдениет майдан қажетіне осылай аянбай қызмет етті.

3.5. Соғыс жылдарында қуғын-сүргінге (репрессияға) ұшыраған халықтардың Қазақстанға көшірілуі. Депортация. Сталиндік лагерлер

Тарихта бұрын-соңды болып көрмеген, бірден он мыңдаған, жүз мыңдаған адамдарды бір ұлтқа жатқаны бір тұтас халық болғандығы үшін ата-мекенінен айырып, күштеп, зорлықпен басқа, алыс аймаққа көшіру социалистік ел деп аталған КСРО-да Сталин заманында болды. Сол ата қонысынан көшірілген әртүрлі халықтардың тұрақтаған мекендері кең байтақ өлке, Қазақстан жері болды. Сол жылдар Қазақстанның тұрғындарының тең жартысына жуығы, өзге өлкеден зорлап көшірілген халықтар мен лагерлердегі тұтқындар болыпты.

Кеңестік, оның ішінде Қазақстандық, тарихтың беймәлім беттері “партия мен кеңес өкіметінің өз халқымен күрескен”, Қазақстанның түгелдей концентрациялық лагер-

лер өлкесіне айналдырылған жылдары болатын. Ұлы Отан соғысының ең ауыр кезеңімен тұспа-тұс келіп, майданға шығуы да адам күші жетпей қансырап жатқанда жоғарыда айтылған қанды науқан қоса қабат жүргізілді. Социалистік құрылыс басталғаннан бері де Қазақстанға қуғындалған, қарар аударылған өзге халықтарды қоныстандыру процесі жүргізіліп келді. Бұл процесс өткен ғасыр басында, столындік реформа тұсында батыс және орталық облыстардан миллионнан астам орыс және украин шаруалары көшіріліп әкелінді. 1916 жылы қытайдан дүнгендер қоныс аударды. 1928–1930-жылдар аралығында Қазақстанда құрылып жатқан шаруашылықтарға елдің әртүрлі аймақтарынан 65 мың отбасы келді. 30-жылдардың аяғында бірқатар этникалық топтар өз жерлерінен қоныс аударылды. Қарағанды облысының аумағында негізінен Осокаровка ауданында 1931 жылы шамамен 25 қоныс-обсервация құрылды. Солардың ішінде тек Жаңа Тихоновка мен Пришахтинскіге ғана Волга бойынан, Воронеж, Курск, Пенза, Орел, Тамбов облыстарынан, Орынбор, Харьков және басқа өңірлерден кулак ретінде қуғындалған 70 мыңдай орыстар орналастырылды. 1932 жылдың күзінде қылмысты деп табылған кубаньдықтар тиелген бірнеше эшелон әкелінді. /503/

Сталинизмнің көші-қон саясатының тауқыметін алдымен көрістер тартты. Бұл сүрқия саясаттың алғашқы тәжірибесі 1935 жылы жүзеге асырылды. Жапон өкіметі соғысқа даярлық кезінде шекара маңайындағы көрістерге сенімсіздік көрсетіп, оларды елдің ішіне қарай көшірді. Ал Кеңес өкіметі бұған жауап ретінде кеңестік көрістерді де бері қарай ығыстырды. Оларға жапон армиясының тыңшылары рөлін атқарулары мүмкін деген қисынсыз айып тағылды. 1935 жылы қоныс аударылғандар қиын тағдырға килікті. Олар көп ұлтты ортаға ұсақ-ұсақ топ болып келді де араласып кетті, сөйтіп өзіндік бет-бейнесін жоғалтып алды. Көрістердің бір бөлігі Қазақстанға қоныстандырылды. “Чосон (Корея) – Таңғы Самал Елі” – міне, көрістер өздерінің тарихи Отанын осылай дәріптеді. Ал ондағылар біздегі кеңестік көрістерді “коре сарам-кеңес адамы” деп атайды. Олардың қоныс аудару тарихы ұзақ уақытқа созылды.

Бұл құбылыстың келесі толқыны 1937 жылы қайталан-

... (20) мың көрістер туған, тұрған жерлерінен зорлықпен көшіріліп Қазақстанға әкелініп, Қызылорда мен Қаратал (бұрынғы Талдықорған облысы) өңіріне орналастырылды. Мұның өзі оларға тілі мен дәстүрін, мәдениеті мен әдет-ғұрыптарын сақтап қалуға мүмкіндік берді. Көрістер мұнымен қатар өздеріне тән кәсіппен-күріш егуге, кенепен кендір өсіруге, бақша шаруашылығымен айналысуға мүмкіндік алды. Көрістер Сталин тұсында сенімсіз халық ретінде танылып, армия қатарына да шақырылмайтын. Мұндай тыйым салу тек 50-ші жылдардың басында ғана алынып тасталды.

30-жылдардың аяғында НКВД Әзірбайжан мен Армениядан иран, әзірбайжан, күрд және армяндардың 2,4 мың отбасын Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл және Алматы облыстарына қоныс аударып көшірді. Соғыс алдында Батыс Украина мен Батыс Беларусьтан 102 мың поляктарды және балтық бойы республикалары азаматтарын депортациялау, қоныс аудару жүргізілді. 1940 жылдың басында КСРО-ны мекендеген поляк халқы жазықсыз қуғын-сүргінге ұшырады. Олардың жартысы Қазақстанға жер аударылды.

1940 жылы Украина мен Ресейдің, әсіресе Мордовия, Чувашия, Татария, т.б. республикалардан тілек білдірген шаруаларды ұйымдасқан түрде қоныс аудару басталды. Қазақстанға келген 24,2 мың отбасы тың жерлерде дөңді дақылдар шаруашылығын дамыту үшін республиканың солтүстік облыстарына қоныстандырылды.

1941 жылы 26 тамызда КСРО Жоғары Кеңесінің Неміс автономия облысын жою жөніндегі М.И.Калинин қол қойған жарлығы шықты. Соғыс қызып тұрған 1941 жылы немістердің Еділ бойындағы автономиялық республикасы жойылып, сол жердегі және Украинадағы, Солтүстік Кавказдағы немістердің бір миллионға жуығы Қазақстанға қоныстандырылды. 1941 жылы соғыстың қақап тұрған сәтінде Кавказдан жарты миллионнан астам шешендер, ингуштар, қарашайлар, балқарлар, курдтар, қалмақтар, дәл сол жылы 4,5 мың қырым татарлары, ал 1943 жылы 2 қарашада 70 мың қарашайлар жүк тиейтін вагондармен әкелінді.

... пен офицер қатысты. Кейін үш мәрте жүргізілген операцияның нәтижесінде Одақтың әр түрлі аймақтарынан 650 мың чешен, ингуш, қалмақ, қарашайлар көшірілді. Осылардан Қазақстанға 124 эшелонға тиелген 344584 адам, оның ішінде Қарағанды облысына 38 мыңға жуық адам жеткізілді. 1944 жылы 23 ақпанда жер ауып келген шешендер мен ингуштар Солтүстік Қазақстанға орналастырылды.

1944 жылы 8 наурызда Қазақстанға 40 мың балқарлар көшіріліп әкелінді. 1944 жылы 18 наурызда Сібір мен Орталық Азияға 191088 Қырым татарлары әкелінді, оның 4,5 мыңы Қазақстанға орналасты.

1944 жылдың қараша айында Грузияның оңтүстік батысында мекендеген 110 мың месхет түріктері оңтүстік Қазақстанға, Орталық Азияға жер аударылды.

1948 жылы (соғыс біткеннен соң да халықтарды жер аудару, қонысынан айыру тоқтамады) Грузияның оңтүстік шекарасынан “сенімсіз элемент” танылған 27,7 мыңға жуық месхеттік түріктер мен гректер тағы да қазақстанға жер аударылды.

1949 жылы Қара теңіз жағалауындағы гректер зорлықпен көшіріліп, Қазақстанның далалық аймағына орналастырылды.

1949 жылы Молдавиядан, 1951–1952-жылдары Грузиядан, 1951 жылы Литвадан, 1952 жылы Белоруссиядан да қарудың күшімен көптеген халықтар көшірілді.

1950 жылы Грузиядан Қазақстанға ирандықтар көшірілді.

1950 жылы Тәжікстаннан баяғы басмашылардан қалған 950 адамды да Қазақстанға көшірді.

Кейін Кеңес Армиясы қатарынан және тұтқында болған жерлерінен босатылған 23997 адам (олардың ішінде 7976 нәресте де болды) арнаулы эшелондармен Қазақстанға жөнелтілді. Жантүршігерлік суретке үңілсек ел майданда да, тылда да қынадай қырылды. НКВД-ның деректеріне қарағанда жер аудару кезінде 105 мыңға жуық адам қаза тапқан.

аударып келгендерге барынша көмектесті. Бірақ жағдайдың қиындығынан көп адамның ажалына араша түсуге мүмкіндік болмады. Арнайы дайындалып қойған қоныс тұрғын үйлер болмағандықтан, көшіріліп әкелінгендерге жергілікті халық өз үйлерінде ығысып оларға орын берді. Ашығып арып-ашып келген оларға табиғатынан қонақжай қазақтар ауыздарындағыларын жырып берді.

Ұлы Отан соғысы аяқталғаннан кейін де жер аударылған халықтарды қуғындау одан әрі жалғастырылды. Көшіп келушілердің көбі орыстар болды. Аталған қоныс аударғандар республика тұрғындары құрамының интернационалануын тездетті. Мысалы, Түріксібті – 30, Қарағанды – 25, Балқашты – 45, Ақмола–Қарталы темір жол желісін 50 этникалық топ өкілдері салысқан.

Соғыстан кейін венгірлер де өзге халықтар сияқты Қазақстанға күшпен-зорлықпен әкелінген. Олардың алғашқы толқыны 1914–1919-жылдардағы бірінші дүние жүзілік соғыс тұтқындары болатын. Октябрь революциясында олар Қызыл армияның “Венгерлік қызыл бригадалар” деген бөлімшілерін құраған. Бұл бригадаларға қатысушылардың саны жайлы мәліметтер жоқ, тек олардың негізінен Орталық Азия мен Қазақстан территориясындағы азамат соғысы қимылдарына қатысқаны белгілі. Соғыстан аман қалған венгер азаматтарына еліне қайтуға рұқсат етілмеді. Сол себептен олар Қазақстанда қалып, үйлі-жайлы болып екінші Отанын табады.

Сталиндік репрессия жылдарында бұрынғы қызыл жауынгер-венгірлер төтенше комитет қызметкерлерінің қатаң бақылауына алынып “халық жауы” ретінде лагерлерге тоғытылып, еңбек армияларында жұмыс істеді. Венгірлердің Қазақстанға келуінің жаңа толқынына Ұлы Отан соғысы себеп болды.

Венгірлердің Қазақстанға келуінің үшінші толқыны соғыстан кейінгі жылдарға тура келді. Қазақстанға 1956 жылғы Венгриядағы революцияға қатысқандардың кейбір топтары жер аударылды. Жаңа жерде түпкі халық қазақтардың ағайындық көңілдеріне қарамай ұлттық салт-сананы, тілді сақтап қалу қиынға соқты. Үйткені қазақ жеріне венгірлер-

басқа халықтарға араласып оңаш қалып қалу да қиынға соқты, өйткені аралас некедегі балалар әкесінің тілінен гөрі шешесінің ана тілін меңгеруге бейім болады. Бұл табиғи құбылыс болғанмен, тілін жоғалтқан венгірлер үшін ауыр жағдай еді. Онымен қоса ұлттық дәстүр мен тілді сақтауға кері әсерін тигізген тағы да екі факторды атап өткен жөн. Олар: халық санының аздығы мен олардың бүкіл Қазақстан территориясына шашыраңқы орналасуы еді.

Қазақстан патша заманында еркін ойшылдарды, революционерлерді және әрқилы “бұзақыларды” қойша айдап, жер аударатын өлкеге айналғаны мәлім. Бұл трагедиялық құбылыс өкінішке орай сталиндік дәуірде де өз жалғасын тапты. Қазақстанда күзет мұнаралары қойылмаған, өзге жан кіре алмайтын айналасы тікенек сыммен қоршалмаған мекен табу қиынға соғатын. КСРО Ішкі істер министрілігінің ГУЛАГ-іне (“государственное управление лагерей” – “лагерлердің мемлекеттік басқармасы” деген сөз) тікелей бағынатын Карлаг, Жезказғанлаг, Степлаг, Өзерлаг, Актюблаг және Песчанлагпен қатар республика аймағында УИТЛК (“управление исправительно-трудовых лагерей и колоний” – “еңбекпен түзеу лагері мен колонияларының басқармасы”) дейтін дербес басқарма болған. Бұл басқарма жергілікті ішкі істер министрлігіне бағынышты, оның құрамына жетпіс лагерлер мен колониялардың бөлімшелері кірген. Әрине бұл “мекемелердің” қасында Алжир (“Акмолинский лагерь жен изменников Родины” – “Отан сатқындары әйелдерінің Ақмола лагері”) өз алдында жеке тұрды. Бір сөзбен айтқанда, ол кезде осындай қарғыс атқан мекемелер орналаспаған облыс орталығын үлкенді-кішілі қалашықтар мен басқа да елді мекендерді табу қиын еді.

Мұндай зоналардағы халықтың тығыздығы, барактардағы тұтқындардың көптігі сондай, олар сәкілерде кезекпен ұйықтайтын. Ал өзіне кезек жетпегендер бос суық жерге жата кететін. Бірақ осыған қарамастан тұтқындар толтырылған эшелондар (көбінесе Украина, Белоруссия, Одақтың батыс облыстарынан) Қазақстанға тоқтаусыз ағы-

құрылды. Лагерге арнайы жер бөлінгенде бұл төңіректі бірнеше қазақ ауылдары және 22 мыңға жуық еуропалық тұрғындары бар жеті поселке болатын. Кейін лагерь ұйымдастырылған тұста, бұлардың барлығы облыстың басқару аудандарына көшірілді. Лагерь шаруашылығы тәжірибе станциясы болды. Бұлардан өзге әкімшілік сала ретінде Балқаш, Қарабас бөлімшелері құрылды. Лагерь мұқтаждықтарына Қарағанды-Балқаш, Жарық-Жезқазған теміржол желілері қызмет етті. Әуелде қамалғандардың саны 37 мыңға жетті. Бір таңқаларлығы, лагердегі ауыл шаруашылығы еркіндіктегі колхоз өндірісіне қарағанда көп тиімді болды. Мұны Карлагқа еңбекқор деген “кулак” шаруалары, ауыл шаруашылығының білікті мамандары, ғалымдардың қамалғанымен түсіндіруге болады. Мәселен, атақты селекционер кейін академик, екі мәрте Социалистік еңбек Ері болған В. Пустовойт. Ал ғалым А. Лапина болса, Л. Берияның ұсынуымен Сталиндік сыйлықтың лауреаты атағына ие болды. Бірақ ол бұдан кейін де лагерден босатылмады.

Қазақстан жерінде Карлаг (ерекше режимдегі Қарағанды еңбекпен түзеу лагері), Актюблаг, Жезказғанлаг, Степлаг, Озерлаг, Песчанлаг, Алжир (Отанға опасыздық жасағандардың әйелдерінің Ақмола лагері) сияқты лагерлер құрылды. Тек бір ғана Карлагтың өзінде 2 миллион адам болған. Олардағы тәртіптің қатаңдығы фашистердің концлагерлерінен ешбір кем болмаған. Қазақстандықтардан жүз бір мың адам “Тулаг” (государственное управление лагерей, яғни, лагерлердің мемлекеттік басқармасы) азабын шегіп, оның жиырма жеті мыңнан астамы атылып кетті./504/

Карлагтың шаруашылық аймағы Францияның көлеміне тең жерді алып жататын. Мұнда ұлы орыс ғалымы В.И. Вернадский, шәкірттері А.М. Симорин мен А.А. Корниловтың ізі қалды.

1940 жылы Кеңгір өзенінің жағасында бұрынғы пионер лагерінің орнынан КСРО ішкі істер халық комиссариатының ІХК (НКВД) ірі лагері – Жезқазғанлаг салынды. Ол бірнеше объектілерді біріктіріп “Жезқазған ІХК-ның ең-

48-і бандитизм және кісі өлтіргені үшін, 108-і шекараны бұзғаны үшін, әскери қылмыстары үшін, 9050-і әреде қылмыстары үшін сотталғандар болатын. /505/

Соғыстан кейін іле шала Жезқазған лагеріне 12 мың Кеңес тұтқындарына, 8 мыңға жуық тұтқынға түскен немістер мен жапондықтар әкеліп қосылды./506/

1948 жылы мұнда тек “халық жауларына” арналған №4 ерекше лагерь – Степлаг ашылды. Мұнда қамалғандар елдің түкпір-түкпірінен жеткізілді, ал әскери тұтқындар мен басқа қылмыстылар бұл жерден әкетіліп, Жезді кенішінде, Балқаш қаласының маңындағы совхоздарда ұсталды.

Ал Қарағандының түбінде Спасск лагері құрылды. Карлагтың бұрынғы қызметкері Н. Сұраубаевтің айтуына қарағанда, мұнда командор М. Блюхердің әйелі, Маршал Якирдің қарындасы, Бухариннің бауыры тұтқында болған. Соғыстан кейін Карлагтағы қамалғандар саны 45 мың болды. Ал олармен қатар 10 мыңдаған арнайы көшірілгендер және жергілікті колхозшылар еңбек етті. Сонда колхоздардың лагерлерден айырмашылығы қандай еді? Бар болғаны колхоздар тікенең сыммен қоршалмағанды. Әйтпесе ондағы тіршілік лагерлерден де ауыр болатын. Колхозшылар азапты еңбегіне ештеңе де алмайтын. Сондықтан да Қарағандыдағы, Балқаштағы және Жезқазғандағы дүкендерде дүние толып тұратын, бағалар жылда арзандатылатын. Лагердегі тұтқындар болса бүкіл елді “Үлкен зона” деп атайтын.

Екібастұз лагері 1949 жылы құрылған. Кеңгір поселкесінде (қазіргі облыс орталығы тұрған жер сол кезде Кеңгір деп аталған) 1954 жылы 8 мың тұтқын май айында бас көтеріп 40 күн бойы лагерді қолдарына ұстап тұрған. Ол көтеріліс мынадай оқиғадан басталады. Жазықсыз бір тұтқынды атқандарға қарысылық білдірген қамаудағылар 16 мамыр күні жұмысқа шықпай қояды. Содан бар тұтқындар өзара қауышып, еркектер мен әйелдердің тұрған барактардағы тұтқындар араласып кетеді. Алайда, бұзақылық болмайды. Олар өздерін өздері бақылауда ұстайды. Маленковты шақыртып өз талаптарын қойғылары келеді. Лагердегілер азық-түлік

жатқан жерлерінде танктердің шынжыр табандарымен жаныштайды. Сөйтіп, Кеңгір көтерлісі 25 маусымда танктер банымен жанышталып басылады. Бұл жолы 700 адам өлтіріледі. Карлагта совет халқына есімдері мәлім, Э. Пиолковскийдің досы, ізбасары, ғалым А.Л. Чижевский, балалар театрының негізін салушы Наталья Сац, атақты өнер қайраткері Лидия Русланова (“бұлбұл торда сайрамайды” деп өн салудан бас тартқан), ғажайып математик П.Г. Тихонов, (ол Чижевский екеуі лагерде жүріп “Қан қысымының өзгеруі” деген теорияны зерттеп, космосқа ұшқанда адам қанының қалайша қайнап кетпейтінін анықтаған, кейін оны космонавттар ұшқанда пайдаланды), даңқты биофизик, радиациялық генетиканың атасы Н.В. Тимофеев-Ресовский сол ҚарЛАГ-тың тамұқтарынан өткендердің бірі. Ал оның 26-бөлімшесі деп аталған “Алжирде” – өздері қасірет шеккен белгілі қайраткерлер А.С. Енукидзе, М.Н. Тухачевскийдің, В. Гамарниктің, ВЦИК мүшелері: Н.Н. Крестинскийдің, А.П. Сребровскийдің, К.Т. Михоношиннің, К. Рютиннің әйелдері, балалары тұтқында ұсталған. Сондай-ақ, онда көптеген қазақ қайраткерлерінің әйелдері: Казкрайкомның екінші хатшысы ВКП(б) Орталық Комитетінің ұлт республикалары бойынша нұсқаушысы Сұлтанбек Қожановтың жары Күләндам Қожанова, Қазақ Республикасының мәдениет халық комиссары Темірбек Жүргеновтің зайыбы Дәмеш Жүргенова және т.б. қазақ қайраткерлерінің әйелдері Сағадат Тәштитова, Күнжамал Майлина, Әзиза Рысқұлова, Мариям Есқараева, Рәзия Меңдешова, Рәбиғаханым Аспандиярова, Айыпш Құлымбетова, Бижамал Сырғабекова, Зүпнүн Нұрмақова, Елизовета Сәдуақасова және т.б. болып жазықсыз азапты өмір кешкен. /507/

Сол жылдары лагердегі тұтқындарға қорлаудың 31 түрлі әдісі қолданылған екен. Олардың ішінде, адамның бас сүйегін темір құрсаумен қысу, жалаңаш адамды күйдіргіш қышқыл құйылған науаға отырғызу, құмырысқаның илеуіне жалаңаш жатқызу, қандаласы қаптаған қараңғы

етті тамақты толтырып қойып дәм таттырмау, бірнеше күн ащы балық жегізіп су бермей қаталату, мұздай бөлмеде жалаңаш ұстау, бес-жеті күн бойы ұйықтатпау т.с.с. Осы әрекеттердің бәрі ХХ ғасырда социализм құрған елде болған сұмдық-шындық.

ГУЛАГ 640 зауыт пен құрлыстарды жұмысшы күшімен қамтамасыз етті. Оның қарауында 414 совхоз болған. Бұл жүйеге 425 еңбекпен түзеу және 770 өнеркәсіп колониялары қарады. ГУЛАГ жүйесі адамдарды қынадай қырып қана қоймай, масқара әлеуметтік шығындарға да душар етті.

Сол жылдар Қазақстанның тұрғындарының тең жартысына жуығы өзге өлкеден зорлап көшірілген халықтар мен лагерлердегі тұтқындар болыпты.

Қазақстан индустриясын дамытуда еріксіздер еңбегі көп пайдаланылды. Республика территориясында лагерлер көптеп салынды. Жазықсыз адамдар ГУЛАГ-тың тұтқындарына айналды. 1935 жылы Қарағанды лагерінде отырған 26 мың адам ГРЭС-те жұмыс істеді, теміржолдар салды, ауыл шаруашылығына пайдаланылды. Республика лагерлерінде отырғандар молибден, кобальт, қалайы, вольфрам концентратын т.б. өндіруге кеңінен пайдаланылды.

4.6. Соғыстан кейінгі жылдардағы Қазақстанның халық шаруашылығы, қоғамдық өмірінде жүргізілген саяси-идеологиялық науқандар. Жұмабай Шаяхметов – мемлекет қайраткері

Кеңес Одағының басқа халықтары сияқты Қазақстан еңбекшілері соғыстың бар қиыншылығы мен ауыртпашылығын көтеріп, ол біткеннен кейін оккупациядан азат етілген аудандарға бүкіл-халықтық көмек көрсетуге қатысып, халық шаруашылығын қалпына келтіруге және одан әрі дамытуға ат салысты. Соғыс жылдарында 1710 қала, 70 мыңдай ауыл-село қираған болатын. Қазақстандықтар зардап шеккен Украина, Белоруссия, Солтүстік Кавказ елді мекендерін, Ленинградты, Сталинградты және басқа қала-

ғана 500 трактор және басқа ауыл шаруашылық машиналары, 140 паровоз жіберілді. Қазақстан колхоздары бақыныштылар қоластында болған аудандарға 17,5 мың қара мал, 22 мыңдай жылқы және 350 мың бас қой тегін берді. Республикадан металл, шикізат қорлары, оны құрылыс материалдары, өнеркәсіп тауарлары, азық-түлік және т.б. үздіксіз жіберіліп жатты.

Соғыстан кейінгі жылдары Қазақстанда жүздеген жаңа кәсіпорындар салынды. Оларға мемлекет тарапынан айтарлықтай қаржы бөлінді. Оған республикадағы бай кен орындары негіз болды. Жаңа теміржол желілері тартылды. Ауыл шаруашылығы, мәдениеті дамыды. 1951–1955-жылдардың өзінде 8 жаңа жоғары және 22 арнаулы оқу орны салынып, іске қосылды. Кешкі және сырттай оқитын мектептер ашылды. Халықтың әл-ауқаты көтеріле бастады. Заттардың бағасы арзандатылды/508/.

Ауылшаруашылығына техниканың жетіспеуі, жұмыс күшінің аздығы, әміршіл-өкімшіл жүйенің ықпалы оның дамуына көптеген кедергілер келтірді. Осы жағдайды ретке келтіру үшін ауылшаруашылығына мемлекеттен қаржы бөлінді. 1950 жылы еліміздегі колхоздарда (76 пайыз) МТС-тер (машина-трактор станциялары) жұмыс істеді. Өзін қамтамасыз ете алмайтын колхоздар біріктіріле бастады. 1952 жылы республикада 2047 колхоз жұмыс істеді. Сол 1946–1950-жылдары халықтың әлеуметтік жағдайы үшін аса бір ауыр кезең болды. 1947 жылы елімізде бұрыннан қолданылып келген, халықты азық-түлікпен мөлшерлі қамтамасыз ететін карточкалық жүйе жойылды.

Бірақ соғыстан кейінгі жылдарда да Кеңес Одағының қоғамдық-саяси ахуалы да мөз емес еді. Бұрынғыдай тоталитарлық тәртіп қоғамның барлық саласын бақылауға алып, тек коммунистік идеологияның билеп-төстеген, демократияның шектелген, адам құқықтары мен бостандықтарының аяққа тапталған кезі болатын. Соғысқа дейін басталған саяси қуғын-сүргін тоқталған жоқ. Соғыс кезінде түрлі себептермен жау қолына тұтқынға түскендер анықталып, олардың тірі қалғандары қамауға алынды.

шығып, олар бейидеялық шығармалар басты деп айыпталып, Қазақстанда оған дейін-ақ, 1945 жылы ҚК “б” П Орталық Комитеті өзінің арнаулы қаулысында “Қазақ ССР тарихының” бірінші басылымы елеулі қателіктер жіберді” – деп көрсеткен. Онда феодалдық дәуір орынсыз дәріптеледі, Қазақстанның Ресейге қосылуы бір жақты бағаланады деген айыптар тағылған.

“БК”б”П-ның аталған қаулысы шыққаннан кейін коммунистік идеологияның жандайшаптары тіпті құтыра түсті. Кеңес тарих ғылымында алғаш докторлық диссертацияны қорғаған (1946 ж.) тамаша талантты ғалым Ермұқан Бекмахановтың 1947 жылы “Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында” деген монографиясы жарияланды. Енді бүкіл ғын соған бағытталды. Себебі, “Қазақ ССР тарихының” басқа мәскеулік беделді ғалымдарынан гөрі өзіміздің жалғыз ағайынды сынау оңай еді. Бұдан кейін қазақ зиялыларына қарсы кезекті қызу майдан басталды. Көптеген қоғамтану саласындағы қазақтың көрнекті ғалымдары мен ақын-жазушылары қуғын-сүргінге түсті. Бұлардың айыпталуына идеологиялық қысымның күшеюі себеп болды. Қазақстан ОК К”б”П-ның “Қазақ Ғылым Академиясы Тіл және Әдебиет институтының жұмысындағы өрескел саяси қателіктер туралы” қаулысы (1947 ж.) негізінде қазақ әдебиет, ғылым және өнер қайраткерлері Қ. Аманжолов, Ә. Әбішев, Қ. Бекхожин, С. Бегалин, т.б. қудаланды.

Қазақстанда зиялы қауымды қудалау 1950 жылы қайтадан қарқын алды. 1950 жылғы 26 желтоқсанда КОКП Орталық комитетінің органы “Правда” газетінде жарияланған Т. Шойынбаев, Х. Айдарова, А. Якуниннің “Қазақстан тарихының мәселелері маркстік-лениндік тұрғыда баяндалсын” атты мақаласы қазақтың алдыңғы қатарлы білімді интеллигенциясын қуғын-сүргінге ұшыратуға бағыт-бағдар, тікелей нұсқау берген негізгі бағдарламаға айналды. Ол мақалада ХІХ ғасырдың 1837–47-жылдардағы Кеңесары Қасымов бастаған қазақ халқының орыс патшасының отарлауына қарсы қаһармандық күресі кертартпа қозғалыс ретінде мүлде қате, теріс бағаланды. Өз

ғалым Ермұхан Бекмаханов және талай ақын, жазушылар ғалымдар кудалауға түсті. Олар: тарихшы Бекежан Сүлейменов, әдебиетші ғалымдар Қажым Жұмалиев, Есмаған Бұсайынұлы, Ысмайылов нақақтан-нақақ сотталып кетті. 1952 жылы Е. Бекмахановты Қазақ ССР Жоғарғы соты 25 жылға соттады, ГУЛАГ лагеріне айдады. Академик Ісмет Кеңесбаев Қызылорда қаласына, тарихшы ғалым Халел Әділгереев Шымкент қаласына жер аударылды. Міне, осы тұста олар азаматтармен бірге ұлы жазушы Мұхтар Омарханұлы Әуезов те қуғын-сүргінге ұшырайды. Оны 1953 жылы Қазақстанның мемлекеттік университетіндегі және Қазақ ССР Ғылым Академиясы Тіл және әдебиет институтынан қызметінен босатады. Қазақстаннан кетуге мәжбүр болған Мұхтар Мәскеуді паналап Ломоносов атындағы университетте филология факультетінің КСРО халықтары әдебиеті кафедрасында профессор болып жұмыс істейді. Оның соңына түсушілердің бірі филология ғылымдарының кандидаты Сәбит Нұрышев болды. Алматы қаласы интеллигенциясының идеология мәселесіне арналған бір жиналысында Сәбит Нұрышев Әуезовке қарсы шыққан. “Мұхтар 1932 жылы Совет үкіметіне қарсы шықпаймын деп уәде берген, бірақ ол уәдесін орындап жүрген жоқ” деп жазықсыз тиіседі. Сол жиналыста сөз алған Мұхтар Нұрышевке арнап: “Сабит бездарный, бесплодный ученый” – деуі мұң екен жиналысты жүргізіп отырған Орталық Комитеттің жауапты қызметкері И.Т. Храмов : “Жолдас Әуезов сізге мұндай сөз айтуға құқық берілген жоқ” деп тоқтатпақ болды. Бірақ, Әуезов оны тыңдамай екеуінің де сазайын береді. Тіпті, сол кездің өзінде дүние жүзіне танылған, Қазақ ССР Ғылым Академиясының Президенті Қ. Сәтбаев Қазақстанды тастап, Мәскеуге бас сауғалап кетуге мәжбүр болды. Сәтбаев 1952–1955-жылдар аралығында өзі ұйымдастырып құрған және оның алғашқы президенті болған республика Ғылым Академиясының басшысы қызметінен тайдырылады. Академияның ғылыми хатшысы Д.В. Сокольскийдің баяндамасы тыңдалып, онда Қаныш Имантайұлын

қалды, академияны іскерлік және саяси сенім артуға болмайтын адамдарға толтырды, нәтижесінде үкімет қаржысы далаға кетті деп кіналады.

Сталин өліп, жаппай қуғын-сүргінді ұйымдастырушы және оның белсенді жүргізушісі, бұрынғы КСРО-ның Ішкі істер Халық Комиссариатының халық комиссары болған Берия ұсталғаннан кейін, қоғам өмірі демократиялана бастайды. Бұл жолда әсіресе 1956 жылы ақпанда өткен КОКП-ның XX съезі зор рөл атқарды. КОКП Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Н.С. Хрущев және оның серіктестері Сталиннің жеке басына табыну сырын ашып, үлкен ерлік жасады. Тоталитарлық заманда қат-қабат болып қатқан қаскөйліктің тоңы жібіп, “жылымық” деп аталатын кезең туды. Бірақ әміршіл-әкімшілдік жүйенің іргесі сөгіліп, оның өрескел жақтары жойылғанмен, тұғыры берік күйінде қалды. Әсіресе, саяси жағынан өзгеше ойлайтындардың артына шам алып түсу тыйылмады. Жеке басқа табыну кезінде жіберілген қателіктер, бұрмалаушылықтың көбі аяғына дейін жойылмады. Қоғамдық өмірдің барлық салалары бұрынғыдай партияның бақылауында қала берді.

Жұмабай Шаяхметов Қазақстан тарихында өз орны бар, республика экономикасы мен мәдениетінің дамуына қиын-қыстау заманда елеулі үлес қосқан мемлекет қайраткері.

Қазақстан тарихының “ақтаңдақ” беттерінің бірі, ол Жұмабай Шаяхметовтің республика басшылығында болған кезең. Бұл кезең Шаяхметовті көре алмаған, трайбализмнің ауруына шалдыққан кейінгі кейбір басшылардың жеке пікірінің ықпалымен Отан тарихының оқулығына күні-бүгінге дейін енгізілмей, қолдан жасалған айыптаулардың негізінде жазықсыз шетқақпай көріп келген тарихи тұлға.

Бір кезде Совет халқы Н.С. Хрущевтің бастамасымен “Қазармалық социализмнің” авторы, әміршіл-әкімшіл жүйені құрған И.В. Сталинге онды солды кара жүйе жағылған тұста, онымен қызметтес сыйлас болған Ж. Шаяхметовке де негізсіз айыптар жаққан күншілдердің әрекетінің барысында, халқына сіңірген шынайы еңбегі аталмай келді.

се, Ұлы Отан соғысы жылдарында ерекше байқалды. Оның орасан ұйымдастырушылық қабілеті мен шаруашылығын майдан талаптарына сай қайта республикадағы әскери-мобилизациялық жұмыстарды дағдыдай ұйымдастырылуы, майдан шарпыған аудандардағыдай көшірілген кәсіпорындарды, бейбіт халықты орнату, соғыс кезіндегі білім мен мәдениет мәселелері, халықтың Отанды қорғау бағытындағы патриоттық қозғалысының ұйымдастыру сияқты аса маңызды мәселелерге Ж. Шаяхметов басшылық етті. Ол 1942 жылы ұлттық айтысты жандандыруға ат салысып, қазақ әдебиетіне, мәдениетіне жаңа күйерлік танытты. Оның басшылығымен КСРО Ғылым Академиясының Қазақстандық филиалы 1946 жылы 1 маусымда Қазақ КСР Ғылым Академиясы болып құрылды.

Соғыс жылдары Жүмекең И.В. Сталинмен бір сөйлескенде, “алыс аудан, ауылдардағы қазақ қыздарына білім беру, оқуға тарту үшін ерекше жағдай жасау керек” – деген мәселе қояды. Сталин “Сонда не істеу керек?” – деп сұрайды. Ж. Шаяхметов қазақ қыздары үшін арнайы, тегін оқитын оқу орнын ашу керек дейді. Сталин дереу ұсынысты қолдайды. Қазіргі қыздар институтын өз кезінде Жұмабай ағамыз ашуға бастамашы болған екен.

Жұмабай Шаяхметов 1902 жылы 30 тамызда Омбы облысы, Шарбақкөл ауданының 1-ші ауылында дүниеге келген. Ол 1917 жылы Полтавқадағы 3 жылдық орыс-қазақ училищесін бітіргеннен кейін ауыл мұғалімі, 1916–1923-жылдары Теке болыстық атқару комитетінің хатшысы, 1923–1925-жылдары Шалқар қаласында уездік милиция бөлімінің қызметкері, 1925–1926-жылдары Ақмола губерниясы әкімшілік бөлімнің іс жүргізушісі, инспекторы болды. Петропавлда сол кездегі шаруалардың жаппай қоғамдық ұйымы “Қосшы” одағына нұсқаушы болды. Ал, 1926–1930-жылдары Петропавл, Алматы ішкі істер халық комиссары органдарында әртүрлі жауапты қызметтер атқарған.

1938–1946-жылдары Қазақстан КП Орталық Комитетінің 3-ші, 2-ші хатшысы, ал 1946–1954-жылдары 1-ші хатшысы болып сайланады. 1954-1956 жылдары Оңтүстік

және бұқара мүшесі. БКП(б) XIX съезінің делегаты, сол съезде БКП(б) Орталық Комитетінің мүшесі болып сайланды. 2-ші сайланған КСРО Жоғарғы Кеңесінің, 2-4-ші сайланған Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің, 2-4-ші сайланған КСРО Жоғарғы Кеңесінде Ұлттар Кеңесінің төрағасы болып сайланған. Кеңестер заманының 70 жылғы тарихы ішінде республиканың бірінші басшылығында болған 14 адамның қатарындағы үш қазақтың бірі және алғашқысы.

1954 жылдың ақпанында Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Пленумында Ж.Шаяхметов пен И.П. Афондов республика Компартиясы Орталық Комитеті хатшылары қызметтерінен босатылып, олардың орындарына П.К. Понамеренко мен Л.И. Брежнев сайланды. 1938 жылғы Қазақстан Компартиясының үшінші хатшысы болған Жұмабай Шаяхметов соғыс басталар алдында екінші хатшы, 1946 жылдан 1954 жылдың ақпанына дейін бірінші хатшы қызметін атқарды.

Орталық партия Комитетінің пленумында Н.С.Хрущев Қазақстанда мал шаруашылығы артта қалып отыр деп қатты сындар айтып, айыптар таққан, тіпті Ж. Шаяхметовты қатаң жазалау керек деп ұсыныс жасаған. Сонда Жүмекең тұрып: “Дорогой Никита Сергеевич, во время войны вы потеряли Украину, несколько раз без боя немцам сдавали Харьков. Но за все это вас не наказали”, – деген екен. Бұл естелік қайраткер қарт Қ. Мұқаметқалиевтің мақаласында келтірілген. (“Жетісу” газеті) Ол Н.С. Хрущевтің Қазақстанда тың игеру бастамасына да қарсы болған.

Ж. Шаяхметов 5 орденмен марапатталған, оның 3-уі Ленин және “Құрмет белгісі”, Еңбек Қызыл Ту ордендері.

Жүмекеңнің әйелі Майнұр Ғалиқызы Чакабаева 1907 жылы 6 қазанда туған. 1965 жылы қайтыс болған. Әкесі Ғали тобықты руынан. Жұмабай мен Майнұрдың балалары: Рауза (1925 ж. ерте өлген), Равиль (1927 ж.), Сеиль (1929 ж.), Ноэль (1931 ж.), Алма (1934 ж.), Тарғын (1946 ж.), және Владимир (ол эшелонмен келген үш жасар украин баласын 1941 жылы асырап алады.) Өйткені, ол кезде мемлекеттің соғыстан жетім қалған балаларды асырайтын жағ-

“Шаяхметов Ж. Ұлтшыл да, рушыл да болған емес” деп жазады естелігінде белгілі қоғам қайраткері Мұхамедқали Сұжықов. Оның КСРО Жоғарғы Кеңесінің Ұлттық палатасының төрағасы болғаны да бекер емес. Жүмеке республиканы басқарған 16 жыл ішінде өзі байқаған-бақылаған бірсыпыра партия және мемлекет қайраткерлерін тәрбиелеп өсірді. Олар И. Тәжиев, Т. Тәжібаев, Д. Қонаев, Ж. Жанғозин, С. Шәріпов, С. Бәйішев, Қ. Қанафин, Р. Илияшев, І. Омаров, С. Жанбаев, А. Бородин, Ж. Төшев, Ш. Қабылбаев, т.б. /509/

Д.А. Қонаев өзінің “Өтті дәурен осылай” атты естелік-эссесінде Ж. Шаяхметовты “айтары жоқ тәртіптің адамы” еді. Қия баспайтын, қия да бастырмайтын. Бұған дейінгі бірінші хатшылардан артықшылығы аса ұқыпты әрі қиынан қиыстыра білетін ұйымдастырушы еді. Оның осы қаблетінің арқасында соғыстан кейінгі жылдары Қазақстан экономикасы күрт жоғары өрледі” – деген еді. /510/

Е. Бекмахановты айыптаған адамдар Ж. Шаяхметовті де кінәлап, ұлтшыл ғалымның қамқоршысы деп жан-жақтан бас салады. Алайда Жүмекең Е. Бекмахановты 1943 жылдан 1951 жылға дейін шамасы жеткенше, қорғайды.

Ж. Шаяхметовтің ішкі істер органдарында қызмет атқарған кезі еліміздің басына түскен ауыр, азапты жылдармен тұстас келген еді. Ашаршылық нәубеті, 1936–1937-жылдардағы жаппай саяси қуғын-сүргін зобаланы тұсын-дағы науқандар сол кездегі ішкі істер халық комиссариатының жүйесінде қызмет еткен адамдардың қай-қайсысының да өміріне өз ізін қалдырды. Кейінде жеке басқа табынушылықты айыптаған кезеңде тарих үкімінің тырнағына жазықсыз ілініп, көреалмаушылықтың құрбаны болды. Сталинмен сыйлас болған деген айып тағылып, тарихтағы халқына сіңірген еңбегі бұрмаланып, есімі атаусыз қалдырылды.

III БӨЛІМ

ҚАЗАҚСТАН ӘМІРШІЛ-ӘКІМШІЛ ЖҮЙЕНІҢ КҮШЕЙГЕН КЕЗЕҢІНДЕ

6 - т а қ ы р ы н

Басшылықта волонтаризм мен субъективизм кеулеген “жылымық” жылдардағы Қазақстан /1950–1970 жж./

- 1.6. *Бейбіт өмірге көшу кезеңіндегі қоғамдағы саяси қарама-қайшылықтар. Орталықтың озбыр саясаты – Қазақ жерлерінің Өзбекстанға берілуі. “Қазақстанның солтүстік өңіріндегі облыстардың тағдыры”*
- 2.6. *Елдің экономикасын басқарудағы жаңа тәсілдер. 1962–1965 жж. шаруашылық реформалары. “Қырғи қабақ” соғыс жылдарындағы Қазақстан. Ядролық полигондар.*
- 3.6. *Ауылшаруашылығындағы қиындықтар. Тың эпопеясының күнгейі мен көлеңкесі: шындығы мен шырғалаңы*
- 4.6. *Республиканың қоғамдық-саяси өміріндегі қайшылықтар.*

1.6. Бейбіт өмірге көшу кезеңіндегі қоғамдағы саяси қарама-қайшылықтар. Орталықтың озбыр саясаты – Қазақ жерлерінің Өзбекстанға берілуі. “Қазақстанның солтүстік өңіріндегі облыстардың тағдыры”

50–60-жылдары кеңес халқы Сталиннің жеке басына табынушылықты әшкерелеген партияның XX және XXII съездері берген мүмкіншілікті толық мәнінде пайдалана алмады.

дың бағытын қорғап қалуға қырағылығы да білімі мен тәжірибесі де жетпеді. Осыны пайдаланған әлгі кертартпа күш қайтадан әлденіп алып, Венгрия мен Польшадағы оқиғаларды сылтау етіп, елдегі демократиялық өзгерістерді тоқтатып тастады.

Бұған қоса Н. Хрущев жүргізген саясаттың терісқақпап тұстары көп болды, олар саяси қателікке ұрындырды. О мемлекеттік билік басында болған 1954–1964-жылдары халық шаруашылығын “жоспарлауды ұзартып” жүзеге асырмақ болды. Осы мерзім ішінде елдің экономикасын дамытудың бірқатар ғылыми негізі жоқ жоспарлары – *оның ішінде үш бесжылдық, бір жетіжылдық жоспарлар жасалып, олар мақсатына жете алмай аяқсыз қалды.* Бұл жоспарлар ұйымдастырушылық негіз болудың орнына халық шаруашылығы мен әлеуметтік саланың тұралап қалуына әкеп соқтырды. Өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығына басшылық жасау жүйесін “жетілдіру жолындағы” талпыныстар, мәселен, “совнархоздар” дейтіндерді құру – көздеген мақсатқа жеткізбеді.

Әрине, сталиндік “қасаң бағыттан” бойды аулаққа салу, сөз жоқ бірқатар нәтиже берді. Аграрлық саясатқа КОКП-нің қыркүйек (1953 ж.) Пленумы енгізген оң өзгерістерге елдегі сондай-ақ, Қазақстандағы ауыл шаруашылығы еңбеккерлері өндірісті елеулі түрде көтеруге қол жеткізді.

1953 жылы республикадағы халық санының өзгерісіндегі негізгі ерекшелік ол халық өсімін 12 жылға тежеген соғыс шығыны қалпына келтірілген жыл болды, сөйтіп демографиялық тоқырау кезеңі аяқталды. 1954 жылғы 1 қаңтар мәліметі бойынша, ауыл халқының саны 1953 жылғы 1 қаңтар мәліметімен салыстырғанда 92,2 мың адамға (2,3 пайызға) өсті /511/.

КСРО бойынша 50-жылдардың екінші жартысында жүргізілген қайта құрулар қоғамдық дамуымыздың сол кездегі қажеттіліктерінен туған еді. Өйткені 50-жылдардың ортасына қарай елде дағдарыстардың белгілері айқын көріне бастады. Дағдарыс экономиканы, ішкі және сыртқы саясатты, мәдениетті, рухани саланы қамтыды. Ауыл шаруашылығы құлдырау жағдайында болды. Шынайы көрсеткіштер болмады, ізденіс, инициатива үнемі басы-

дағы күні өтіп бара жатқан әміршіл-әкімшіл жүйені өсіруге бағытталды. 50-жылдары қоғамдық өмірдің түрлі салаларын қамтыған жаңару процестері ең алдымен партия қызметінің демократиялық негіздерін қалпына келтіру жүргізілді. КОКП-ның XX съезі қоғамдық ой еркіндігін туғызды, жеке басқа табынушылықты айыптап, қоғамды кеңінен демократияландыруға бетбұрыс жасады.

Осы кезеңде КСРО-ның сыртқы саясаттағы бағыты көреғар сипат алды. Социалистік елдерімен (оның ішінде Югославия да бар) ынтымақты нығайтып, АҚШ, Финляндия, Индия, Индонезиямен қарым-қатынасты орнықтырып, үш ортадағы космоста, (ғарышта) жер үстінде және жер астында) ядролық сынақтарды тоқтату жөніндегі кеңес-американдық келісіміне қол қоя тұра, Н. Хрущевтің өзі халықаралық саясатта өрескел қателіктерге ұрынды. Мәселен, ол мемлекет басқарған он жыл ішінде Суэц, Берлин, Кариб дағдарыстарына араласуына байланысты КСРО-ны үш рет әлемдік соғысқа киліктіре жаздады.

Н. Хрущев Қазақстанды ұлттық республика емес, Ресейдің бір аймағы ретінде сезінді. Н. Хрущевтің өсіресе Қазақстандағы кадр саясатын дұрыс жүргізбей сапырылыстыруынан, республика басшылығы “орыстанып” ұлттық салт-дәстүрге зиян келіп, оның табиғи дамуына кедергі әкелді. 1954–1964-жылдар аралығында Қазақстан Компартиясы ОК-нің алты бірінші хатшысы ауыстырылды; Ж. Шаяхметов (1946–1954 жж), П.К. Пономаренко (11.1954–07.1955 жж.), Л.И. Брежнев (07.1955–03.1957 жж.), Н.И. Беляев (12.1957–12.1960 жж.), Д.А. Қонаев (12.1960–1962 жж.), И. Юсупов (12.1962–1964 жж.). Әрине, басшы кадрлары бүйтіп сапырылыстыру республикадағы экономикалық қоғамдық-саяси ахуалдың дұрысталуына кесірін тигізді.

50-жылдардан кейін Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші және екінші хатшылары болып істеген көптеген адамдар қайта Орталыққа кетті, партиялық және мемлекеттік қызметке жоғарлатылды: П.К. Понамеренко, Л.И. Брежнев, И.Д. Яковлев, Н.Н. Радионов, М.С. Соломенцев, Н.Н. Титов, В.Н. Месяц, А.С. Коркин, О.С. Мирошхин

ының да өзіндік себебі бар. Тоталитарлық жүйе құрылыстардың күшімен мұқым Одақ халқын қорқыныш пен ұрпақтың арқылы басқарған “казармалық” социализмді, он құрушы Сталиннің жеке басқа табынушылығын айыптап Кеңес халқына аз да болса демократияның лебін әкелген Н.С. Хрущев, бұл қадамын аяғына дейін жеткізе алмады. Ол қызметінің басым бөлігінде халық мүддесіне қарсы көптеген реформалардың бастамашысы болды. Мысалы, шаруаларға мал ұстауды шектеуі, жаппай жүгері ектізіп, шошқамалын өсіруді дәріптеуі, т.б. с.с. айтуға болады. Оның билік басында болған кезеңінде Кеңес халқына жасаған жақсы жаман әрекеттерін, әйгілі мүсінші Э. Неизвестный моласының басына қойылған құлпытастың жартысын ақ, жартысын кара түстен жасап, “еңбегінің” қандай болғанын бейнелеген.

Тарихи ақиқатқа жүгінер болсақ қазақ ауылдарының құлдырауы, қазақ мектептерінің жабылуы, жергілікті жерлердегі ұлттық кадрлардың екінші сортты кадрларға айналуы, ата қонысты үлестіру, мақта өсіру үшін суды бей-берекет жұмсау, химияландыруды жаппай уландыруға айналдыру, өзен-көл суының тартылуы, ядролық жарылыстар және тағы басқа келеңсіз жағдайлар осы кезеңде басталды, ұлтаралық қатынас шиеленісе түсті. 1959 жылдың жазында Теміртауда еңбекшілер қатысқан көтеріліс бұрқ етті. Бұл наразылықты Л.И. Брежнев бастаған жазалау экспедициясы басты.

Бұл кезеңде қазақ халқы өз жерінде азшылыққа айналды. Мәселен, 1939 жылғы санақ бойынша 2327,6 мың қазақ немесе 36,4 процент болса, 1959 жылы 2787,3 мың немесе 30 процент болып кеміді. Керісінше, орыс, украин, тағы басқа ұлттардың саны көбейді. Сөйтіп, бүгінгі ұлтаралық қайшылықтардың негізі қаланды; 700-ден аса қазақ мектебі орыс тіліне көшірілді.

Елуінші жылдары КСРО тарихында елдің шығыс аймағын игеру жан-жақты жүргізілді. Ол “Ұлы құрылыстар” мол қаржы және орасан зор жұмыс күшін қажет етті. Бұл қажеттілік елдегі миграциялық процестің күшеюіне әсерін тигізді. Бұл процесс 50-жылдың екінші жартысында Қазақ-

Атасу кен рудаларын игеретін өндіріс орындары және Теміртауда ірі металлургия комбинатының құрылысы басталды. Бұл комбинат 1958 жылы бүкілодақтық екпінді комсомолдық құрылыс болып жарияланды. Жылдың аяғына дейін Қарағанды облысына Ресейден және өзге де одақтас республикалардан 132 мың құрылысшы келді. Келесі жылы тағы 70 мың жұмыс күші келіп, бұл өндіріс орнына келгендер саны 200 мыңнан асты. Келушілер ұлтты, жынысы жағынан әр түрлі болды, олардың көбі бұрын қылмыс жасап сотталғандар еді. Бұл элементтер осы аймақтағы қылмыстың санын көбейтіп, 14 пайызға өсіріп жіберген.

Сонымен бірге сырттан келуші жұмыс күшіне Қарағанды аймағында орналасқан шахтылар да зәру болатын. Себебі, бұрын бұл аймаққа жіберілген лагерлердегі адамдар Сталин өлген соң ақталып, өз жерлеріне кетіп, шахтылардағы жұмыс қолы дереу азайды. Облыс басшылары осы бос орындарды толтыру мақсатымен 4300 шахтердің қажет екендігін сұрап Орталыққа хат жазған.

Бүкілодақтық бұл құрылыста 1953 жылы 3500 адам жұмыс істесе, 1959 жылы 25,5 мың жұмысшы істеді. Келген жастарды іріктеп тандап алу жүзеге асырылмады. Қысқа мерзім ішінде жұмысқа қабылданған 3000 жұмысшының 1500 кәметке толмағандар болып шықты. 1959 жылғы 1–3 тамыздағы оқиға қарсаңында бұл өндіріс орнында мемлекеттік жоспардан тыс 3 мыңнан астам адам болған. Сонымен қоймай трест басшылығы тарапынан жоспардан тыс жұмыс күшін алу жалғаса берген. Осындай ойластырылмай істелген қадамдар барысында, құрылыста өте ауыр жағдай қалыптасты. Мұншама артық жұмыс күштерін орналастыру проблемаға айналды. Оларды тұрғын үймен, тамақпен және басқа да әлеуметтік қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкін болмай қалды. Жұмысқа жаңа келгендерге бірден жұмыс табылмады. Алатын жалақылары мардымсыз болды. 14600 жас жатаханаларда тұрды. 1958 жылға дейін бұл жерлерге палатка (шатыр-үй) қоюға рұқсат берілмесе, үсті-үстіне келіп жатқан жаңа құрылысшыларды еріксіз палаткаларға орналас-

тыруға мәжбүр болды. Бұл палаткалардан үлкен қалашық пайда болды. Ондағы әлеуметтік жағдайлар өте нашар болды, жуынатын жер, жататын матрастар жетіспеді. Жаңбырда ол палаткалар пана болмады. Мәдени-тұрмыс жағдай бұл өндіріс орнында 1957 жылы тек 67 пайызға ғана орындалған. Ал 1959 жылы пайдалануға берілуге тиіс 10 объектіде бұл мәдени-тұрмыстық жағдайы 5 пайыз ғана болыпты. Зауыт орналасқан поселкенің кейбір жерінде су құбыры, ішетін су мүлде болмаған. Жұмысшылар тасымалы суды пайдаланған. Теміртаудың шығыс жағында тұратын 31000 мың жұмысшыға 3750 орындық асхана қажет болса, оларда бар-жоғы 1300 орындық асхана ғана болды. Ал, бұл дегеніңіз тек 18000 жұмысшыны ғана тамақтандыра алатын болған. Онда үнемі кезекке тұрған жұмысшылар уақытында астарын іше алмайтын болған. Асханаға әкелінетін азық-түліктер, көкөністерді арнайы сақтайтын орынның болмауынан жиі бұзылған.

1959 жылы жұмысшылардың ауыр жағдайға төзе алмауынан 9 мың адам кетсе, олардың орнына осы жылы 13 мың адам келді. Олардың ішінде шетелдіктер, кәрістер, болгарлар да болды. Құрылыс басшылығы, партия комитеті, облыс, қала басшылары мұндай сорақылыққа онша мән бере қоймады, немқұрайды пиғылда болды. Өздері арнаулы коттеждерде тұрды, азық-түлікті арнаулы магазиндерден алып тұрды. Басшылардың осындай немқұрайдылық көзқарастары жұмысшы жастар тарапынан наразылық туғызып, ол күн санап ушыға түсті. Жергілікті басшылар қарапайым халықпен жұмысшылардың, жастардың мұқтаждарын қанағаттандырып, өз міндеттерін атқаруға дәрменсіздік танытты. Бұл әлеуметтік келеңсіз жағдай республикада жалғыз Теміртауда ғана емес екенін 1959 жылы 23–24 қазанда өткен Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің XVI пленумы атап көрсетті. Теміртаудағы наразылыққа, онда жұмысшы жастарға тікелей қару қолдануға бұйрық берген, Қарағанды облыстық комитетінің бірінші хатшысы П.Н. Исаев орнынан алынды. Оның орнына бұрын Челябинск облыстық партия комитетінің хатшысы болған М.С. Соломенцев сайланды.

Сондай-ақ, бұл оқиғаға ҚК Орталық Комитетінің бюро мүшелері министрлер кінәлі деп табылды. Қазақстан Ком-

партиясы Орталық Комитетінің XVII пленумы Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Н. Беляевті қызметінен алып, оның орнына Д.А. Қонаевті қойды. “Жазаланған” Беляев Ставрополь крайкомының бірінші хатшысы болып кетті.

1959 жылы 2 тамызда сенбі күні 100 шақты жастар би кешінен қайтып келе жатып бір цистерна квастан шөлдерін қандырмақ болып, оны аударып тастайды. Бос цистернада інтеме болмаған олар сол маңайдағы дүңгіршек пен асхананы тонай бастайды. Оны тоқтатпақ болған милиционерлерді соққыға жығады. Осыдан басталған бұзақылық өршіп, қалалық милиция бөлімін басып алады. Әскер шақырылады. Бұл наразылықты басу үшін 1400 ішкі әскер пайдаланылды. 16 адам шейіт болып, 27 адам ауыр ауыр жарақат алды.

Қазақ жерлерінің Өзбекстанға берілуі

Өзбектер Бостандық ауданын сұрап, Мәскеуге бірнеше рет хаттар жіберген. Ол кезде Өзбек КСР-нің бірінші хатшысы Мухитдинов болатын. Ол мынадай себептерді алға тартты.: “Біріншіден, Қазақстан бұл ауданға Ташкент арқылы қатынайды (Жол болмаған) Екіншіден, мақта саламыз, мал көбейтеміз, экономиканы көтереміз” деп өзбектер осынау шұрайлы өлкені әйтеуір бір сылтаумен қолға түсіргенше жанталасқан.

КОКП Орталық Комитетінен Шымкент облысының Бостандық ауданын Өзбекстанға беру жөнінде ұсыныс енгізіндер деген нұсқау болды. Осы мәселе жөнінде Ж. Тәшеновтің төрағалық етуімен арнаулы комиссия құрылды. Оның құрамында М. Бейсебаев, С. Дәуленов, Х. Арыстанбеков, А. Морозов, В. Гогосов, В. Шереметьевтер болды. Комиссия жергілікті жағдайды жете зерттеп, “Өзбек КСР-не Мақтаарал ауданының кейбір бөліктерін беруге келісеміз, ал Үкіметтің Бостандық ауданын беру туралы өтінішін негізсіз деп санаймыз” деп шешім шығарады. Бостандық ауданының жері мал өсіруге қолайлы екендігін, құрылыс материалдарын өндіруге, су-энергетикалық қорларының молдығын... қорғасын, көмір және машина жасайтын өндірістердің жұмыскерлері демалатын санаторийлер ұйымдастыруға өте

өкіметінің сұрауын комиссия негізсіз деп есептейді деп хат Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Л.И. Брежневке жіберілді /512/.

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті сол кезеңде мынадай қаулы қабылдады: 1. Бостандық ауданына қарасты жердің маңыздылығын жоғары бағалай келіп, ККП Орталық Комитетінің бюросы Ж. Тәшенов басқарған арнайы комиссияның қорытындысымен келісті. Бостандық ауданын Өзбекстанға бермеу жөнінде қаулы қабылданды.

1955 жылдың 12 қарашасында Қазақстан басшыларының қарсылығына қарамастан Н. Хрущев қол қойған КОКП Орталық Комитеті Президиумының қаулысы бойынша КСРО Жоғары Кеңесінің Төрағасы К. Ворошилов қол қойған жарлығымен Қазақстанның Бостандық ауданы Өзбекстанға берілді.

Сөйтіп, Бостандық ауданы ең құнарлы да ұлан-ғайыр территориясымен, 360–370 мыңдай қойымен қоса Өзбекстанға берілді, ал ар жағындағы Бағыс пен Түркістан ауылына қарасты 20 миллион гектардай жайылым карта жасағанда Қазақстан қарамағында қалды.

Сол қалпында Жоғарғы Кеңестің сессиясында қаралып, біраз жер өзбектердің пайдасына шешіліп кете барды... Ол кезде сессия төрағасы Д. Қонаев болатын. Артында Мухитдинов Саяси бюроға мүше болып Мәскеуге ауысты. Оның орнын Ниязов ауыстырды. Ниязов өндіріс академиясында Н. Хрущевпен бірге оқыған. Сонымен бірге Н. Хрущевтің тамыры Насреддинова Жоғарғы Кеңеске төрағалыққа келе қалды. Ел аралауға барғанда ол екеуі жүп жазбайтын адамдар болған екен. Сол кезде Хрущев Насреддинова не айтса да қарсы болмайтын болған. Содан олар: “Мынау Мақтаарал, Киров, Речевский-мақталы аудандар, қазақтар мұның бәріне Ташкент арқылы келеді. Осы жерлерді бізге беріндер” – деп тағы өтініш жасайды. Сол жолы Ж. Тәшеновтің күшімен Қазақстанда қалған қазақ жерлері кейін Өзбекстанға қосылып тынады. Кейін Л. Брежнев кезін-

Сөйтіп, өзбек басшыларының ұзақ уақыт күш салуының арқасында 1956 жылы Шымкент облысының Бостандық ауданы мен Киров ауданының Тимирязев атындағы совхозы Өзбек КСР-ына берілді. Қазақ жерлерін әуелі арендаға сұрап, кейін басып алу осы 1956 жылы басталды. Өзбекстанның осы басқыншылық ниетпен иеленуі қазақ халқының мүддесіне, әдет-ғұрпына, экономикалық, мәдени, ұлттық қатынастарына нұқсан келтірді.

Бостандық ауданын берген кездегі 418 гектар жер қазақтыкі еді. Мұнда шай плантациялары болды.

Өзбекстан шекарасын кеңейтудің төртінші кезеңі 1963 жылы басталды. Сол кезде Н.С. Хрущевпен жеке достығы бар, ұлтшыл көңілдегі Ш.Р. Рашидовтың ынтасы мен Шымкент облысының үш ауданы – Мақтаарал, Жетісай, Киров аудандары – Өзбек КСР-ы құрамына өтті. Кейіннен осы үш аудан аймағында Ш.Р. Рашидовтың Отаны – Жизак облысын нығайту үшін тағы жеті аудан ұйымдастырылды.

Киров ауданының алты совхозы өзбектерге берілісімен (Шымқорған, Арнасай, Аманкелді атындағы, Ильич атындағы, Қызылқұм, “Известия” газеті атындағы совхоздары) Фариш ауданының қарамағына жатқызылды. Қазіргі Мырзашөл, Арнасай аймақтары, Фариш ауданының үлкен бөлігі (Шымқорған, Арнасай, Аманкелді атындағы, Ильич атындағы, Қызылқұм, “Известия” газеті атындағы совхоздар) 1963 жылға дейін заңды түрде Қазақстанға қараған. Бостандық ауданы түгелдей және қазіргі Жизак облысының Мырзашөл, Достық, Октябрь аудандарының, Сырдария облысының Ильич, Ақалтын ауданының аймақтары 1953 жылға дейін Қазақстан аймағы болған. Сол кездегі Өзбекстан басшыларының аса ыждаһат салуымен және қазақтардың ұлттық абыройына Қазақстан басшыларының әдейі енжарлықпен қарауы нәтижесінде ол жерлер негізсіз арендаға Өзбекстанға берілген.

Қазақтардың қайсарлық көрсеткен әділетті талабынан кейін 1971 жылы Шымкент облысының үш ауданы: Мақта-

лерін алдын-ала 1969 жылы-ақ Сырдария облысына беріп жібергенді. Бұрынғы Мақтаарал ауданының жерінде Сырдария облысының Ақалтын және Ильич аудандары ұйымдастырылған, ал Жетісай ауданының жерінде Сырдария облысының Мырзашөл ауданы ұйымдастырылған, Шымкент облысының Киров ауданындағы бес совхоз (Шымқорған, Қызылқұм, Амангелді, Арнасай, Ильич) Сырдария облысының Фариш ауданына берілді, кейіннен жоғарыда аталған қазақ жерінде Өзбекстан Компартиясының бірінші хатшысы Рашидовтың Отаны Жизак облысы ұйымдастырылды.

Сөйтіп Қазақстанның алты совхозы және жеті ауданындағы көлемді бөлігі Өзбек КСР-ында қалды./513/

Ғасырлар бойы басқа халық иелігіндегі аймақтарды бірнеше рет және бірыңғай алып қоя беретін күдіретке ие болған Өзбекстанда әсіресе қазақтар үшін әлеуметтік теңдік болмады. Ұлтшылдық пиғылдағы Ш. Рашидовтың басшылығымен осындай жағдай қалыптастырылды. Егер бұрын партия, совет ұйымдарында және министрліктерінде қазақ өкілдері кездессе, қазір мүлде жоқтың қасы немесе бірен-саран ғана. Рашидов кезеңіне дейін ет-сүт министрлері болып Сарықұлов, Насыров, Ташкент политехникалық институтының ректоры болып Ниязов істесе, аудандық партия комитетінің хатшылығында 20 адам болды, оның алтауы Ташкент облысының аудандық партия комитетінің хатшысы қызметін атқарған.

Мал шаруашылығының ауыр еңбегіне қамқорлық мүлде жоқтың қасы. Жизак облысындағы, Бұхар облысының Тамды және Кенимех аудандарындағы шопандардың 99 проценті қазақ, олар 30-40-жылдарға пара-пар аянышты жағдайда өмір кешуде. Оларға ешкім қамқорлық жасамаған, жарықсыз, кітапсыз, газетсіз, ана тілінде болмайтының айтпағанның өзінде, теледидарсыз күндерін өткізсе де жұмыс істеп, республика экономикасына қомақты үлес қосып келеді.

Бұрын республикалық 42 жоғары оқу орнының онында қазақ тілінде оқытатын факультеттер болатын. Қазір жалғыз Низами атындағы ТМПИ-де ғана қазақ тілі мен әдебиеті факультеті бар, оған жылына 25-ақ студент қабылданады. Бір-

өзбекше тапсыру керек деген талап қойылған. Демографиялық мәліметтер бойынша республикада 2 миллионға жуық қазақтар тұрады, бірақ республикалық 1 газет пен 1 баспа ғана бар, республикалық театр, концерт ұйымдары жоқ.

Ал Қазақстанда бірнеше ондаған мың көрістер, ұйғырлар және немістер тұрады. Олардың барлығында республикалық, аудандық газеттері, республикалық театрлары, ансамбльдері бар. Түрік, дұнған, татар шығармашылық ұйымдары, олардың тиісті бөлімдері баспада, Жазушылар Одағында және Қазақ ғылым академиясында жұмыс істейді /514/.

Өзбекстан миссионерлері отаршыл патша өкметі миссионерлерінен асып кетті. Кіші халықтарды қаншалық ұлттық алауыздыққа ұшыратқан сайын, интернационализм барабанын соншалық қаттырақ даңғырлата соғып, өзінің шовинистік идеяларын өңін айналдырып жалған интернационализмнің шәйі көрпесімен бүркемелеген орыстар секілді, советтік және қазіргі мұстахил (егемен) Өзбекстан өкімдерінің қазақтар туралы саясаты да одан аумаған зымиян жымысқы саясат жүргізуде. Өйткені, екеуінің де мақсаты – халыққа өз тарихын ұмыттырып, рухани құлға айналдыру. Рашидовшылар Өзбекстан қазақтарының тарихын ұмыттыру мақсатында архивтегі газет, журнал, кітаптарын, документтерді өртетіп жіберген. Мұнда қазақ парасатын талқандап, парықсыз, рухани құлға айналдыру, қазақты ұлтынан бездіру саясатының ізі жатыр.

“Жер тарихы – ел тарихы” десек, бұл мекенге қазақ атаулы аяқ баспаған секілді. Жер-су аттары түгел өзгеріп кеткен. Жаңа ашылған аудан, қолхоз-совхоздардың аты Түйедала, Жантаксай, Ержар, Бөртескен, Жынғылды, Жетімтау, Құлпысары, Балықты болудың орнына кілең маршалдардың аты қатар тізіліп қойыла берген соң бұл өлкеге бұрын соңды қазақтың аты тұяғын баспаған секілді, қыран ұшпаған құла дүз секілді, ит шөлден өлетін ақ тақыр секілді, жан басып, жан жасамаған жер секілді. Әлімсақтан осында тұрып келе жатқан мына біздің ел-қазақтар анасынан әлі туылмаған секілді. Ел тарихын әдейілеп ұмыт-

Қазақтың XX ғасыр басындағы мәдени ордасы Ташкент болғандығы туралы естеліктер де қалмаған. Ізі білдірілмейтін дәрежеге жеткізген. Осы ордада Мағжан, Мұхтар Сұлтанбек, Тұрар, Фани сияқты жүздеген азамат болған қазақ тарихынан ғана білеміз. Басқаны қойғанда бірінші Түркістан республикасының төрағасы, 11 жыл РСФСР Союз наркомының орынбасары болған Т. Рысқұлов атындағы не бір көше, не мектеп жоқ. Керісінше, қазақты өзбектендіру үлес қосқан қазақ Сұлтан Сегізбаев атында көптеген көшелер, арнаулы оқу орындары, мекемелер, мектептер бар.

Ұлтаралық қатынастарды шиеленістірудің негізгі сыры – Өзбекстан әкімдерінің жергілікті жерді өзбектендіру саясатында жатыр. Жоғарыда айтылғандай, осындай өздеріне қолшоқпар, жергілікті ел тағдырына басы ауырмайтын қайдағы бір қазақты облыс не аудан әкімшілік столына қарауыл етіп қояды да, соның қолымен от көсейді. Ондай бірлі-жарым стол қарауылдары халықтан гөрі миссионерлерге қолшоқпар болуға қолайлы. Бұл да терең тамырлы миссионерлер саясатының жалғасқан, нәзік те аса күрделі, бүркемелі түрі.

Қазақтың азаматтық құқығы аяққа тапталып, жеке бастың творчестволық даму тамыры түбімен шабылғанын былай қойғанда, кейбір тарихи тұлғалар туралы материалдар мұрағатта құртылып, реті келетінін өзбектендіріп жіберген. Мысалы, Отырарлық Фарабиды былай қойғанда, генерал Сабыр Рахимов Қазығұртта туған қазақ. Т. Рысқұловтың семьялық архивын тапсырмақшы болғанда, “өзбек деп жазып берсеңіз қабылдаймыз” деген талап қойған. Бейбарысты – өзбек, Түркістанды астана деп жазудың да өзіндік сыры бар. Сұлтан Бабыр мен Әмір Темірге ескерткіш орнатылды, кітаптар шығарылды.

Қазақстан жұртшылығы қазақтардың азайып кетуін тек Голощекиннен ғана көрмей негізгі болып табылатын тағы бір себеп – Өзбекстан миссионерлері Ахунбаев, Рашидовтар да жатқанын білгені дұрыс. XX ғасыр басында басым көпшілікті құраған қазақ елі қайда? Оның бір дүркіні Өзбекстан республика болып құрылуы үшін ұлттық деградация құрба-

еріп, өзбек деп жаздырып қабылдап берсеңіз, “өзбектендіріңіз, аштан өлгеннен өзбек болғанды дұрыс көріп, “өзбектендіріңіз ағам, неғылар дейсің” деп өздерін-өздері жұбатып, осы мақалды шығарып алған. Үшінші дүркін Сталин өлген соң басталды. Хрущев тұсында халық енді басынан қара бұлт көшкендей, жариялылықтың самалы ескендей сезініп, бұл мәселені қозғаған. “Жығылған үстіне жұдырық” дегендей, халық көңілі тез ақ су сепкендей басылды. Тағы өзбектендіру басталды. Мұның куәсі – Самарқан облысындағы біздің ағайындар туған балаларын өзбек деп жазып бере берген. “Көнбесең көшіп кет” деген талап қойған. Сөйтіп елуінші жылдардан арғы ата-анасының паспорты – қазақ, 50-жылдардың бергі балалардың паспорты – өзбек. Ондағы қазақтар осылай үш дүркін нәубат көріп, жалтақ болып қалды.

Енді демографиялық есепке қаралық, 1897 ж. Ресей империясы жүргізген жалпы санақта қазақ халқы 4 млн. 84 мың, ал өзбек халқы 726 мың. Ал 1939 ж. халық санағы бойынша, 1897ж. санақпен салыстырғанда өзбектер 5 есе көбейіп кеткен, 3 млн. 900 мыңға жуық болған. Ал қазақтар 5 есе өсудің орнына 2 есе азайып кеткен, яғни 2 млн. 300 мың. 1897 ж. есепке қарағанның өзінде 1 млн. 784 мың қазақ жоқ. Ал демограф ғалымдар 2,5 млн. деп жүр/515/. Арнайы зерттеуді қажет ететін бұл мәселені былай қойғанда, жоғарыдағы 2,5 млн. қазақтың бәрі аштан қырылды деуге географиялық факторлар қайшы келеді. Себебі: біріншіден, 1939 жылдың есебінен бұрын әуелгі есептер алынған кезде бұл өлкелер керек десеңіз Ташкент қаласы да, Қазақстанға қараған. Екіншіден, біздің өлкеде ол жылы басқа жақпен салыстыра қарағанда айтарлықтай аштық болған жоқ. Үшіншіден, қазақтардың оңтүстікте көбірек орналасқаны белгілі. Ал оңтүстіктің халықтары суармалы аймаққа, су жағасына көбірек жайғасқан. Өзбекстанда қалған тап сол, қазақтың құнарлы, суармалы, сулы аймағы және Ташкент облысы, қазақтар көп тұратын Сырдария, Жизак облыстары. Төртіншіден, 1932 ж. Өзбекстанға қазақтардың аштықтан жөңкіліп келгені тарихи шындық.

Бесіншіден, Ташкент қазақтардың шоғырланған ордасы

болған. Онда тіпті 1940 ж. мәдени орталықтары болмауы белгілі. Алтыншыдан 1932 жылы жөнкіліп келген қазақтар бір үзім нанға өрімдей, жап жас қыздарын ауыстырып кете берген, өздері жалданып жұмыс істеген. Ал, бұл факторлар Өзбекстан миссионерлерінің өзбекті көбейту саясатының жанталасып, өршіп тұрған тарихи дәуіріне, оған қолайлы, сәйкес келеді. Жетіншіден, 1939 жылға шейін есептерде Қазақстанның есебінде болып, келген Өзбекстанда қалған қазақтардың ең қалың шоғырланған аймақ түгелдей өзбектендірілгенін есептесек, 2,5 миллион жоқ болған қазақтың 1 миллионы Ахунбабаевтың еншісіне тиеті. Аштықтан қазақ ауылдары қаңырап бос қалғаны тарихи шындық болса, қазақтың ең шоғырланған ортасы, құнарлы, шұрайлы, сулы, суармалы жері Өзбекстанда қалып, олардың өзбектенгені де тарихи және географиялық шындық.

Рашидов интернационализмнің жалған ұранын көтеріп, қазақ парасатын түп-тамырымен талқандады. Қай жерде таза қазақ мектебі болса ол сол кездегі интернационализм саясатын арқау етіп, оны араластырып ақыры оны өзбектендіріп отырды. Қай жерде қазақ аудандары болса, сол жерде кадр тандау да не жергілікті ұлт не еуропалық болсын деген принцип ұсталды. Қазақтан шыққан қыран кадр болса да еуропалық шүрегей кадрға белінді тептіріп үздіріп отырды. Осыдан кейін қазақтар өз ұлтынан “безіп”, паспортын өзбек деп жаздырып, қазақша оқыған баласы оқуға түсе алмаған соң басқа тілде оқытуға мәжбүр болды.

“Қазақстанның солтүстік өңіріндегі облыстардың тағдыры”

1960 жылғы 26 желтоқсанда Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президумының “Қазақ ССР-і құрамында тың өлкесін құру туралы”, ал 1962 жылдың мамырында Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президумының “Қазақ ССР-і құрамында Батыс Қазақстан және Оңтүстік Қазақстан өлкелерін құру туралы” жарлықтары шығарылды. Хрущевтің Т. Соколов сияқты империялық пиғылдағы сыбайластары, осы кезде тың өлкесін Ресейге қосуға әрекет жасады. Ал Қазақстанның оңтүстік субтро-

палық жерінің біразы Н.С. Хрущевпен Ш. Рашидовтың және сол кездегі республиканың бірінші хатшысы И. Юсуфовтың өзара келісуі нәтижесінде Өзбек КСР-нің құрамына тағдырланды.

Бұдан кейін де Мәскеудегі мәжілістерде Тың өлкесін орталықтан дербес басқару мәселесі қаралды. Ж. Тәшенов Тың өлкесін Қазақстан Республикасының басшы органдарын қатыстырмай, тікелей орталық әкімшілік органдарына бағындыру саясатымен келіспеді.

Сол уақыттағы Тың өлкесінің партия комитетінің бірінші хатшысы Т.И. Соколовтың: “Қазақ халық емес, оларды немістермен будандастыру керек” деген сандырағын қазақтың кейбір босбелбеу зиялысымақтары оны іс жүзіне асыруға кіріскені де шындық. Қостанай облысындағы қандас қызымыз Д. Жақсылықоваға шошқа бақтырып, неміс жігітіне тұрмысқа шығарып, сол үшін Еңбек Ері атағын бергізуі сондай саясаттың күәсі. Осыны үлгі етіп, орыс ағайындарға қосылған биліктегі қандастарымыз жаппай үгіт насихатқа көшті. Оның үстіне орталықтың неше түрлі халықтарды, ұлыстарды елімізге қойша тоғытып, мидай араластырып жіберулерінің кесірінен басқа ұлтпен некелесіп тамырын солдырған, ұлтының мәдениетінен жүрдай, ділін, тілін білмейтін тек төлқұжатында ғана қазақ деп жазылатындар пайда болды. Осындай жасанды тәрбиеден ұлтымыздың мәйегі – қыздарымыздың намысы өліп, көрінгеннің қолтығында оп-оңай кете беретін халге жетті.

Ұлтымыздың әр жерден төбесі көрініп селдіреп, қорлықпен мазакқа душар болғандығы тың игеру кезінде анық байқалды. 60-шы жылдары “Целинный край” газетінде “Человек в ушанке” деп ұлтымызды қорлап, тіпті есекке теңеп фельетон жазылды да. Тың көтеруге келгендер күні-түні арақтан көз ашпай мас күйлерінде қандастарымызды жануарларды көргендей қуа жөнеліп, тепкілеген көрністерді де тарих ұмытпаған.

Кезінде Т.И. Соколов Н.С. Хрущевпен екеу ара ақылдаса отырып, Қазақстанның солтүстік өңіріндегі алты облысымызды Ресей Федерациясының құрамына қоспақ болған ниетіне, “Этому не бывать!” – деп кесіп айтқан 1960 жылғы Қазақ Республикасының Жоғарғы Кеңесі Президумының

өткен жиналыста Н. Хрущев Тәшеновке: “Дереу шешен мәселе-ол республиканың жер көлемі. Жолдас Қонаевпен және облыс басшыларымен пікір алыстық. Олар қолдап отыр. Жұмабек Ахметович, енді сіздің пікіріңізді білгім келіп отыр” дейді. Бас хатшының бұл сөзіне Тәшенов іле-шала “Никита Сергеевич, бұл мәселенің шешілуі былай тұрсын, тіпті құр тәртібіне қойылуына қарсымын!” – деп бетіне айтады. Бұл сөзді естіген Хрущев бір бозарып, бір қызарып алып, Тәшеновке даусын көтеріп дүрсе қоя бастайды. “Саяси бюронның келісіміне қарсы шығатын сен өзің кімсің!? Әрі-беріден соң бұл мәселені сендерсіз-ақ шешеміз. Совет елі – бір мемлекет, қай жерді, қай республиканың меншігіне беру КСРО Жоғарғы Кеңесінің еркі!” деп зәрін шашады. Тәшенов тағы тайсалмай “Жоғары кеңес әр республиканың жерлерін жергілікті орындарсыз кімге беруді дербес шеше беретін болса, онда КСРО Конституциясын жою керек қой. Ал ол Ата заңда әр республика өзінің тарихи жерін, өз меншігім деп пайдалануға құқығы бар. Егер ол заңмен санаспайтын жағдай туса, онда біз халықаралық заңды мемкемелерге дейін шағым беруден де тайынбаймыз, ондай құқығымыз бар...”. Бұл жауапқа Хрущев әрі ашуланып, әрі таң қалып “бұл әңгімеге кейін тоқталамыз” – деп тұрып кетеді. Осы тайталастан келе жатып Қонаев: “Әй, Жүмеке-ай, жүрек жұтқан көзсіз батырсыз ау” депті. Оған Жүмекең: “Елімнің мүддесі үшін қияметке болса да дайынмын” дейді/516/. Осы Хрущевпен болған әңгіме Тәшеновтың келешек тағдырына өзгеріс енгізді. Араға айлар салып оны қызметінен босатып, Кремльдегі мықтылар қайтпас қайсар дала жолбарысын шынжырлап, Шымкент облыстық атқару комитетінің қатардағы орынбасары етіп жібереді.

Мемлекет қайраткері Жұмабек Тәшенов (1915–1986 жж.)

Қазақ үшін, оның ар-намысы, рухы үшін қиын заманда қабырғасы қайысып жүріп қызмет еткен, ер тұлға **Жү-**

меді. Оны білетін жұрт оның есімін мақтанышпен айтып, елі үшін еткен еңбегін есіне сақтап келеді. Жұмабек Тәшенов көзі тірісінде ел аузында аңызға айналған, 38 жасында Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Төралқасының Төрағасы болған, шынайы күрескер халқы үшін, оның болашағы үшін басын бәйгеге тіккен ер азамат, ардақты азамат.

Қазақтың солтүстіктегі астықты, қазыналы алты облысын Ресейге қосуға келісім беріп, өзінен басқасы қолын қойып, мөрін басып дайындап қойған қағазға бұл да қол қоя салмады. Керісінше “Мұндай іске ақмақтар ғана бара алады” деп өз қарсылығын білдіру, ол кезде басын өлімге байлаумен тең еді. Мансаптан кету былай тұрсын, түрмеге де қамалуы мүмкін жағдай еді. Ондай жағдайды біле тұра: “Жаным ата-бабамның қанымен суғарылған атамекеннен артық емес шығар. Туған жерімді соғыссыз, қан төгіссіз біреулер иемденіп алып, төсіндегі ата-баба моласын талқандап, егін егіп, шошқа бағып жүргенін көргенше мен-ақ құрбандық болып кетейін” деп белді бекем буған секілді. Тәшеновтің ерлігі арқасында солтүстіктегі алты облыс аман қалды. Ресей иелігіне өтіп кетпеді. Мәскеу Тәшеновті қызметтен қуды. Бірақ қазақ жерінің тұтастығы сақталды.

Жүмекең империялық өктемдікпен жекпе-жек күресіп, Қазақстанның солтүстігіндегі бүкіл Сарыарқаны алып жатқан алты облысты айдаһардың аузынан аман алып қалды. Сөйтіп, қазақтың елінің де, жерінің де тұтастығын сақтап қалды. Оның көрегендігінің арқасында Қазақстан бүгінде жер үстіндегі астық сататын әлемдегі жеті мемлекеттің біреуі болып отыр. Егер де Тәшеновтің қайсарлығы болмаса Қазақстан бүгінде дүниежүзіндегі жер көлемі жағынан ең ірі 9 мемлекеттің бірі болмаған болар еді.

КОКП-ның белгілі XX съезінен кейін Л.И. Брежневті КОКП ОК хатшысы етіп тағайындайды. Қазақ КСР-іне біреуі бірінші, біреуі екінші хатшы болып келген Понамаренко мен Брежнев бір күннің ішінде республиканың 13 министрін қызметінен алып тастаған. Олардың барлығы кезінде Ж. Шаяхметов қойған қазақтар болатын. Сол жолы

Брежнев Алматыға келіп Қазақстан КП ОК бюросын өткізіп онда өзінің орнына бірінші хатшылыққа және екінші хатшылыққа екі орысты дайындап алып келгенін айтады. Олар: И. Яковлев, Н. Журиң еді. Сонда бюро мүшелері қазақтар: Д. Қонаев, Ф. Кәрібжанов, М. Бейсебаевтар, т.б. үнсіз қалады. Сол кезде арадан тағы суырылып шыққан Жұмабек баяғы би аталарымыз құсап “дат” тақсыр деп өзінің мына атақты сөзін айтады. “Қазақстандағы игерілген тың жер, одан өндірілген астық көлемі әлемге әйгілі. Бұл күрделі өзгерістерді жүзеге асыруда қазақ халқы, партия ұйымы тәрбиелеген кадрлар өздерінің қабылетін көрсетті. Миллиондаған адамдар келіп, жүздеген совхоздар пайда болды. Оларға орысша атаулар берілді. Оған қазақтардың қарсылықтары болмады. Үлкен істе талай саңлақтар өсті. Аудан, облыстарда орталық аппаратта, министрліктерде екінші хатшыға лайық қазақ азаматтары аз емес. Мынау отырған ОК-тің ауылшаруашылығы жөніндегі хатшысы Фазыл Кәрібжанов кімнен кем? Ол екінші хатшылыққа жарамай ма? Сондықтан осындай дайын тұрған кадрларды көзге ілмеу мені таң қалдырады. Мен мұны қазақ кадрларын білгісі келмегендік, не оларға сенімсіздік таныту деп түсінемін. Бірінші, екінші хатшылық қызметке қазақ кадрларын жолатпау белгілі бір дәстүрге айнала бастады”.

Бұл сөз Тәшеновтің жеке басына оқ болып тисе де, қазақ кадрларының ендігі жердегі өсуіне мол ықпал жасайды. Сол Жүмекеннің сөзінен кейін жылға жетпей Ф. Кәрібжанов екінші хатшы болды. Араға тағы екі жыл салып Д.Қонаевтың қолы бірінші хатшылыққа жетті.

Егер сол жылдары Жұмабек Тәшенов секілді қайсар да бірбеткей, ұлтжанды да шынайы күрескер тұлға билік басында отырмағанда алты облыс Ресей меншігіне айналып кете берер еді. Оны даулап қайтарып алу бүгінгі билікке қиынға соғар еді. Және бөтен елге ата-баба жерінің бір бөлшегін беріп, сол жерде отырған қазақтарды айнала тентіретіп қоюшылық кешірілмес қателік болып саналады. Азуы алты қарыс кеңес өкіметімен алысқан, ел тұтасығын сақтап қалған осы Жұмабек Тәшенов еді. /517/

“Қырғи қабақ” соғыс жылдарындағы Қазақстан. Ядролық полигондар

1962-1965 жж. шаруашылық құрылымдарының қалыптасуына 50-ші жылдардың екінші жартысында КСРО көлемінде жүргізілген қайта құрулар қоғамның сол кездегі қажеттіліктерінен туындаған еді. Олар совнархоздарды құру, тың және тыңайған жерлерді игеру, МТС-тарды қайта құру сияқты шаралар көп уақытқа дейін күтілген нәтижелерді бере қоймады. Бұл жылдары жүргізілген барлық экономикалық қайта құруларды іске асыруда таза саяси әдістер мен тәсілдер үстем болып кедергі жасады. КОКП-ның XX съезі қоғамдық ой еркіндігін туғызды, жеке басқа табынушылықты айыптап қоғамды кеңінен демократияландыруға бетбұрыс жасады.

Өнеркәсіп, республиканың барлық экономикасы сияқты, экстенсивті жолмен дамыды. Яғни, өндіріс көлемі арттырылды, шаруашылық айналымға шикізаттың жаңа көздерін қосуға баса мән берілді, мамандар санын арттыру қолға алынды. Өндіруші мен өңдеуші салалар арасындағы сәйкессіздік (диспропорция) өсті. Нәтижесінде республикаға өзі шығарған шикізаттан жасалған өнімдер бірнеше есе қымбат бағамен қайта оралып отырды – бұл ұлттық табысты азайтты. Экономиканы әміршіл-әкімшіл жолмен басқарудың өмірге сай еместігі 60-жылдардың өзінде-ақ байқалды. Осыны өзгертуге бағытталған 1965 жылғы реформа өз тиімділігін толық көрсете алмады. Оның сегізінші бесжылдыққа ғана әсері болды.

Қазақстанда бұл жылдары отын-энергетика кешені жанданды. Қарағанды көмір ошағында 10 астам ірі шахталар мен байыту фабрикалары іске қосылды. Екібастұзда бірінші көмір разрезі игеріле бастады. Осы жылдары Өскемен гидроэлектр станциясы, Жезқазғанда, Шымкентте, Қарағандыда және басқа қалаларда жылу-электр станциялары салынды немесе қайта жасақталды, қуаты арттырылды. Сондай-ақ, Бұқтырма ГЭС-інің құрылысы қолға алынды, Теміртаудағы Қазақстан Магниткасы өнім бере бастады. Осылай, “жылымық” жылдары Қазақстанның экономикалық күш-қуаты өсуіне бірталай жағдайлар жасалды. Тек 1961–1965-жылдардың өзінде республиканың халық шаруашылығында күрделі қар-

жы кеңес өкіметінің бүкіл бұдан бұрынғы жылдарын қосқан дағыдан көп игерілді, соның арқасында республиканың өнеркәсіп потенциалы екі есе өсті. Жүздеген ірі өнеркәсіп орындары мен цехтар іске қосылды. Солардың ішінде Жезқазған байыту фабрикасы, Өскемен машина жасау және конденсатор зауыттары, Соколов–Сарыбай комбинаты, Шымкент гидролиз, электроаппарат зауыттары, Қарағанды, Семей және Шымкент цемент зауыттары, Алматы төмен вольтты аппараттар зауыты, Ермак қайта балқыту зауыты, Семей кабель зауыты және т.б. бар. Қазақстан хромит рудасын шығаруда елде бірінші орын, темір және марганец рудасын шығаруда үшінші орын алды, республиканың болат, прокат, ферросплавтар шығарудағы рөлі артты. Бірақ жеңіл және тамақ өнеркәсіптерінің дамуына тежеу жасалды, шикізат және отын өндіретін салалар озық қарқынмен дамытылды, шамамен өнеркәсіпке жұмсалған күрделі шығындардың 9/10 бөлігі “А” тобын дамытуға жұмсалды./518/

1964 жылғы қазанда КСРО-да Н. Хрущевтің жер көктегі бейнелері алынып, тасталынып, оның лауазымдарын өзара бөліскен Л. Брежнев пен А. Косыгиннің портреттері ілінді. Сол жылдың күзінде кейбіреулер ойлағандай уақытша емес, жиырма жылға созылған ең басты мәселе – билік туралы мәселе туындап еді. Бұл жағдаят өкімет билігінің күні кеше Хрущевті баяу ғана қолдап келген, кейін “либерал-консерватор” бола қалған партияластарының, кеңінен ойлайтын пенқұмарлардың, орталықтағы және жер-жерлердегі ішіп-жеп қалған шенеуніктердің сондай-ақ, олардың ғылыми және идеологиялық қолжаулықтарының қолына көшкенін көрсетеді.

1964–1970-жылдары қоғамның дамуы бірқалыпты болмады. Бірақ әлеуметтік-экономикалық ахуалды жаңғырту жолдарын іздеу кейінгі жылдарға қарағанда ширақтау болды. Мәселен, 1965 жылы наурыз айында өткен КОКП ОК Пленумы ауыл шаруашылығының мүдделеріне қарай икемдеу тек уақытша ғана жеңілдік әкелетінін қаперлеріне алғысы келмеді, ал, “өкімшілік-өміршілдіктің тамырына балта шабу керек” деген ұраннан да ештеме шықпайтын еді, өйткені мәселе жекелеген тізеге салу мен ауытқушылықта емес, сол кездегі билік жүйесінің өзіндік табиғатында болатын.

1965 жылғы қыркүйектегі Пленум шешімдері одан әрі

кетті. Алға міндет етіп шаруашылық есепті жүзеге асыру міндеті қойылды. Кәсіподақтардың дербестігі жолында қадам жасалды; жетекші шаруашылық органдары бар құқықты өздері алып, кәсіподақтарға тек орындау міндетін беру дұрыс еместігі мойындалды.

Осындай “реформаторлық” талпыныстар дағдарысқа қарай қисая тартып бара жатқан жүйені арақидік “желпіндіріп” қоюмен ғана шектелді. Мұны елдің тарихындағы ең жемісті кезең, “алтын бесжылдық” деп аталған сегізінші бесжылдықтың (1966–1970 жж.) нәтижелерінен байқауға болады. Өйткені КСРО тарихында қабылданған экономикалық жоспарлар ішіндегі өзі қойған міндеттерді орындаған тек осы сегізінші бесжылдық қана болды.

Қазақстанда бұл жылдары қоғамдық жалпы өнім бір жарым есе, өнеркәсіп өнімдерінің көлемі 1,6 есе өсті. 1970 жылы өнеркәсіп секторы өнімдерінің 76 пайызы өндіріс тиімділігін арттыру есебінен алынды. Бұл көрсеткіш 1965 жылы 40 пайыз ғана еді. Өнеркәсіптің жалпы өнімінде осы заманғы салалардың ара салмағы артты. Мәселен, химия өнеркәсібі өнімнің көлемі 2,4 есе көбейді. Осы кезең ішінде машиналардың 300 жаңа түрлері игерілді. Әсіресе энергетика қауырт өркендеді. Ауыл шаруашылығында да елеулі өзгерістерге қол жетті. 60-шы жылдардың екінші жартысында ауыл шаруашылығының жалпы өнімі алдыңғы бесжылдықпен салыстырғанда 1,8 есе өсті./519/

Қазақстан елдің металлургия флагманына айналды, қара және түсті металлургияның, химия өнеркәсібінің ірі орталығы деген атқа ие болды. Әйткенмен, экономиканың сыңаржак, шикізаттық бағытта болуы көптеген қайшылықтарға әкеп соқты.

Экономикадағы кейбір ілгерілеушіліктерге, қуаттың артуына, Сібірдің мұнайдан түскен долларына қарамас-тан елдің әлемдегі дамыған мемлекеттерден кейін қалуы айқын көрінді-КСРО дағдарысқа қарай жақындай берді.

Сол жылдардағы қайта құруларда мейлі экономикада болсын, немесе қоғамдық өмірдің басқа жақтарында болсын, оны жүргізу барысында негізінен, ұйымдық құрылымдық мәндегі өзгертулерге көбірек көңіл аударылды. Кей жағдайда бұл жылдардағы қайта құрулар, жүргізілген шара-

лар кері әсер беріп, өз дегенінен шықпай қалып отырды. Оған мысал, совнархоздарды құру, тың және тыңайған жерлерді игеру, МТС-тарды қайта құру сияқты шаралар, көп уақытқа дейін күткен нәтижелерге жеткізбеді. Керісінше, олардың бірі саяси және шаруашылық басқару жүйесіндегі қиыншылықтарға, екіншісі – кейінен белгілі болған экологиялық, демографиялық және ұлтаралық шиеленістерге, ал үшіншісі – колхоздардың әлсіреп, онда істейтін адамдардың еңбекақыларының төмендеуіне әкеліп соқты.

Совет адамдарының санасында қалыптасқан коммунизм бейнесі, ол туралы жалпы түсінігі 50-жылдардың аяғы мен мен 60-жылдардың басындағы экономиканың шынайы жағдайына және жинақталған проблемаларына талдау жасаудан гөрі, сол кездегі экономикалық және әлеуметтік саясатқа көбірек ықпал жасады. Сондықтан да болар, КОКП-ның XXII съезінде қабылданған партияның Бағдарламасы совет халқына 20 жылдан кейін коммунизмнің материалдық-техникалық негіздерін құруға бағыттады, уақыттан озбақ болды. Бұл сонымен бірге сол кездегі партия басшыларының масаттану және қоғам дамуының теориялық негізін түсінбеушіліктен туындаған жағдай еді. Өткендегі жетістіктерді өсірелеп бағалаудың нәтижесінде бұрынғыдан да биік, кетеріңкі міндеттемелерді қабылдау барысында социализмді коммунизмге жеткізу мақсат етіліп қойылды. Бұл ұшқары қабылданған міндетте ғылыми-техникалық прогрестің рөлі жете бағаланбады. Оған тек өнім өндірудің көлемін арттыру құралы ретінде қарау басым болды.

Бұл жылдардағы Қазақстанның экономикасы, бүкіл қоғамдық-саяси өмірі КСРО-дағы басқа да ұлттық республикалар сияқты, бүтіннің бір бөлшегі ретінде, осы ортақ, ел алдында тұрған Бағдарламада белгіленген міндеттерді шешуге бағындырылды. Өйткені орталықтан жоспарлайтын экономиканың даму заңдылығы, табиғаты осындай еді. Дәл осы жылдардан бастап, республика біржақты, яғни шикізат көзі ретінде ғана дами бастады. 60-жылдардың ортасында жүргізілген экономикалық реформа халық шаруашылығына түбегейлі өзгеріс енгізе алмады. Өйткені, сол кездегі қабылданған шешімдер қалыптасқан әміршілдік-әкімшілдік басқару жүйесін бұзуға бағытталмаған еді. Керісінше, сол басқару жүйесінің одан

әрі қарай қызмет ете беруін қамтамасыз ету үшін, оның экономикалық негіздерін жетілдіріп отырды. Кәсіпорындардың мүдделері ескерілмей, олар бұрынғысынша орталық ведомстволардың бұғауында қалып қойды. Кәсіпорындардың қолында бар шаруашылық дербестігін сол ведомстволар шығарған әртүрлі нұсқау мен жарлықтар шектеп отырды. Сөйтіп, партиялық және мемлекеттік басқарудың әкімшілдік-бюрократиялық жүйесі күшейе түсті.

“Қырғи қабақ” соғыс жылдарындағы Қазақстан. Ядролық полигондар

Арнайы деректерге сүйенсек, әлемде 2044 ядролық сынақ өткізіліпті, оның 513-і атмосферада. Соның 52,7 проценті АҚШ-та, 35 проценті бұрынғы КСРО-да, 8,8 проценті Францияда, 2 проценті Ұлыбританияда және 1,6 проценті Қытайдың Қазақстанмен шектес Лоб-Нор полигонында сынақтан өтіпті. Кеңес Одағындағы ең күшті, ең жойқын сынақтар Қазақстан жерінде өткізілген. Қазір жалпы жер көлемі 2,7 млн. шаршы шақырым, 16 миллионан астам тұрғын халқы бар Қазақстан радиоэкологиялық жағынан алғанда әлемдегі ең экологиясы лас елдердің біріне саналады. Қазақстан жерінде 19 полигон бар. Соның ішіндегі Семей полигоны ең ірісі, әрі жойқыны 1949 жылы 29 тамызда бірінші плутоний бомбасы 1951 жылы 18 желтоқсанда бірінші ураннан дайындалған атом бомбасы, 1953 жылы 12 тамызда бірінші сутегі бомбасы Семей өңіріндегі әуеде жарылған. Бұл полигонда 473 ядролық жарылыс жасалған. Оның 90-ны ашық аспанда, 26-сы жер үстінде, қалған 354-і жер астында. Ашық аспан мен жер үстінде сынақ 14 жыл бойына жүргізілді. Бұл жарылыстардан радиоактивті 55 бұлт пайда болып, ол полигоннан тыс аймаққа жел арқылы тараған. Ал жер асты жарылысынан 69 рет аса қауіпті улы газ бөлініп шығып ауаға жайылған. 50 жыл бойы әлемдегі орын алған сынақтардың 1/4 -не жуығы қазақ даласында өткізілген. Ал Қазақстандағы әскери полигон республикадағы 20 млн. гектар егістік жермен тең аймақты алып жатты. Тек бір ғана Семей полигоны 18 мың шаршы шақырымды алып жатты./520/

Қалған полигондар орналасқан жерлерді атар болсақ

полигонға айналдырылып, мұнда жер үстінде 160 рет сынақ өткізілген. Ал, Қызылорда облысында “Арал-5” ракеталық полигоны орналасқан. Осында “Возрождения” аралында химиялық және бактериологиялық қаруларды сынақтап өткізетін лаборатория болған. Бұл атом полигонында жылына 100 сынақтан өткізілген. Сондай-ақ бұл облыс жерінде ракеталық-космостық “Байқоңыр” полигоны тағы бар.

Жезқазған облысының Арал теңізінен Балқаш көліне дейінгі бүкіл оңтүстік бөлігі “Приозерск” сынақ полигоны еншісінде болған. Қырғи қабақ соғыс пен КСРО жанталаса қаруланған кезеңде “Азғыр” атом (“Галит”), 929 мемлекеттік ұшыру-сынау және мемлекеттік орталық полигондары құрылды. Соңғы екі “Капустин Яр” деген жалпы атаумен мәлім. Республиканың Атырау, Ақтөбе, Жезқазған және басқа облыстарындағы бірқатар полигондар да осы жүйеге кіреді. Олардың орталығы-Ресей Федерациясында-Ахтубинск және Капустин Яр қалаларында, ал қару-жарақты, әскери техниканы сынау түгелдей Қазақстан аумағында жүзеге асырылып отырылды. Нарын аймағында 28 ядролық жарылыс жасалынды. Атырау облысының Құрманғазы ауданындағы қазіргі “Балқұдық” АҚ-ның аумағында орналасқан “Азғыр” полигоны атомды жер астында сынаудың орталығы болды. “Капустин Яр” полигонында атмосферада 11 ядролық жарылыс жасалынды. Қуаты 10 килотонн алғашқы ядролық заряд 10,4 км биіктіктегі атмосферада алғаш рет 1957 жылығы 19 қаңтарда жарылды. Полигонда қару-жарақ пен әскери техниканың 177 түрі сыналған. Радиациядан зардап шеккендер республикада 1,5 миллионға жеткен. 30 жыл өткен соң зерттелген Хиросима топырағының әр килограммында кобальт – 60 өлшемі 4 беккерел болса, Семей полигонында ол 72500-ге барған. Аталған уландыратын заттың концентрациясы 13 мың есе артық болып шыққан. Халықтың гені бұзыла бастады. Ғалымдар 90-шы жылдары атом бомбаларының әсерлеріне тап болғандардың дүниеге келе бастағанын, үшінші ұрпақтар арасында 72 проценті орталық нерв жүйесі зақымдалғанын, ал 28 процент сәбилердің сары аурудың өте асқынған

дар туыла бастады./521/

Арал теңізінің ортасында Жаңару (Возрождение) аралында өте құпия бактериологиялық полигон орналасқан, онда бактериологиялық қаруды сынақтан өткізіп тұрған. КСРО 1975 жылы бактериологиялық қаруға тиым салу жөніндегі халықаралық шартқа – Конвенцияға қол қоя отырып, 1992 жылға дейін сынақты жасырын жүргізіп келген. Мұның қауіптілігі сонша, екі-ақ стақан бактерия өзінің өлтіру күші бойынша 5 тонна жүйені құртатын газбен немесе 100 тонна цианистый калиймен барабар екен. Осындай сынақтар қазақтар тұратын аймаққа орны толмас қасірет әкелді./522/

Семей полигонында сынақ жасалған жылдары сол өңірдің кемінде 500 мың тұрғындары ионды радиацияның тұрақты сәулесіне ұшыраған. 1949–1963-жылдары сынақ әуелде жүргізілген кезде полигонға жақын тұрған жергілікті адамдардың арасында әр түрлі аурулар, әсіресе онкологиялық аурулар көп тарады. 1975–1985-жылдары бұл аурулардан өлгендер тек Семей облысының өзінде ғана 7 есе өсті, бала туу азайды, жынданып ауыру және өзін-өзі өлтіру көбейгені байқалды./523/

1957 жылы Семейде “бруцеллезге қарсы 4 диспансер” дейтұғын жасырын атпен арнаулы мекеме құрылды. Алғашқы үшеуінің қайда екенін, не істейтұғынын тірі пенде білмейді. Ал жоғарыда аты бүркеншік атпен аталған мекеменің міндеті ажалды дертке шипа жасау емес, адам ағзасына “әскери радиацияның” әсерін аса бір құпиялықпен тек қана зерттеу болды. Алты мың пақырды андуға қойған төрт дәрігерге мардымсыз ғана қаржы бөлінді. Тас керең тас қорғанға дертке шалдыққандар түгел сия қойған жоқ, ал “жолы болғандардың” сүйегін туысқандарына бруцеллезден өлді деп қайтарып отырды немесе, қорытынды анықтамаға тымаудан тырысқаққа дейінгі димкестіктің аты жазылып диагноз қойылды. Осы мерзім аралығында он мың адам тұрақты бақылауда болып келген. Қазірде олардың сегіз мыңы опат болған.

Жарылыстың радиациялық әсері жергілікті халыққа Хиросима мен Нагасакидегі радиацияның салдарынан бір де бір

(Долон селосы) жер бетіндегі сұмдықтың мөлшерлі күші сағатына 200 рентген болған. Гамма-сәулесінің адамға сырттан әсер жасайтын мөлшері алғашқы тәулікте 60 рентген, аптасына – 100, айына – 130, жылына – 160 рентгеннен келеді. Мұның соңғы, 1951 мен 1963 жылдар аралығындағы жарылыстары, Семей облысының территориясын жыл сайын ондаған рет дүркін-дүркін радиоактивті қоқыммен былғап, халқымыздың радиацияның сәулесімен әр диапазондағы мөлшерде ұлап, жарақаттап жатты. 1990 жылы тамызда Хиросима митингісінде сөйлеген суретші Кәріпбек Күйіков былай деді: “Жер астындағы жарылыстың саған түк те зияны жоқ деп газеттер” жазды. Мен полигонның іргесінде дүниеге келдім. Жасым жиырма екіде. Жарық дүниеге қолсыз келген жанмын. Мендей ғаріш жандар тек бізде ғана емес, дүние жүзінде төлеп жатыр, өйткені, қай түпкірде болмасын полигондар адамның ақылынан да, ажарынан да, қолынан да, айырды.”

1945 жыл мен 1989 жылдың 31 желтоқсаны аралығында АҚШ пен КСРО-да жасалған ядролық сынақтың дерегі төмендегідей. АҚШ өз программасын іске асыруға Кеңестер Одағынан төрт жыл бұрын кірісіпті. 1990 жылға дейін 921 заряд жарған екен. КСРО болса 642 заряд жарыпты. Ал 1963 жылға дейін жарылған атомдық, термоядролық қондырғылардың күш-қуатын тұтас алғанда, академик А. Сахаровтың хабарламасы бойынша КСРО қарсыласынан едәуір алға шыққан (451 мегатонна – 141 мегатонна). 1989 жылдың 12 ақпан күні Семей іргесіндегі ядролық полигонда сыналған зарядтың қуаты 70 килотоннадан асыпты. “Уақыт” бағдарламасы берген ТАСС хабарында кезекті сынақ сәтті өтті, радиация фоны қалыпты мөлшерден асқан жоқ... деген уәж айтылды. Ал, шындығында Ертіс атырабындағы экологиялық жағдай мүлдем басқаша болған: сынақ жасаушылар жел бағытының теріскейден оңтүстікке қарай соғуын күтіп алып зарядты жаруды әдетке айналдырған. Өйткені, күшті жарылыс кезінде жер жұлығынан бұрқырап шығатын зиянды газдар түстік атырапқа тарайтын болған. Ал, ол жақта ешқандай бақылау жоқ, демек көзге көрінбейтін, иісі сезілмейтін газды бейғам ел елеп-ескермеген,

яйағындай сызаттар пайда болған./524/

Семей ядролық полигонында атом бомбасымен қатар сутегі және кобальттық бомбалар сыналған. Осында 1953 жылы 2 тамызда бірінші сутегі бомбасын сынақтан өткізуді өз өзімен көрген осы полигондағы 176 истребительдік ұшақтар полкінің ұшқышы Б. Корняков естелігінде былай дейді: “Мен бір жарылыстан кейін самолетпен 5–7 метрлік биіктікте ұшып дозиметрмен сол жарылыстың эпицентріндегі радиацияның қандай екенін білуім керек еді. 11 тамызда түстен кейін мені шұғыл шақыртты. Қасымыздағы чекистпен екеуміз 60 шақырымдай жердегі кішкентай аэродромнан көтеріліп, ертеңгі жарылыс болатын жерге келдік. Онда биіктігі 30 метр суды қысыммен ағызатын мұнара (водонапорная башня), айнала-сында 12 шақырымға созылатын 5 қабатты үйлер, көптеген неше түрлі соғыс техникасы-танктер, самолеттер, автомашиналар, торпедальқ катерлер, тіпті 1 шақырымдық метро жүргізілген. Айнала траншеялар қазылып, онда қойлар, түйелер... кіргізілген. Мен мұнараның үстінен кесе көлденең 4 рет ұшып “көбелек” жасап қайттым. Жарылыс таңғы 7-де болды. Жарты сағаттан соң мен самолетпен сол жерге келгенде кешегі көрген нәрселерден, малдардан дым қалмаған, айнала 30 шақырымға жуық оты сұйық қарақоңыр балқыған жағдайға ұшыраған, бірдемелер жарқырап жатты. Дозиметрист Володя Белоглазов радиацияны өлшегенде ең қуатты радиоактивтік сәулеленуге арналған ВЯЗ приборының стрелкасы шкаладағы соңғы көрсеткіштен асып кетті”/525/.

3.6. Ауылшаруашылығындағы қиындықтар. Тың эпопеясының күнгейі мен көлеңкесі: шындығы мен шырғалаңы

Әміршіл-әкімшіл жүйенің орнығуы, халықты өбден титықтатқан “жоспаршылдық” соғыстан кейінгі дамуда өз билігін кеңінен жүргізді. “Тисе терекке, тимесе бұтаққа” дегендей, ауыл тұрғындарын “өрге сүйреу”, барлық адамдарды белгілі-белгісіз әйтеуір бір іске құлшындыру тұрпа-

жүргізілген эксперименттерге колхоздарды ірілендіріп (1950–1951-жылдар), тың және тыңайған жерлерді игеру (1954–1956-жылдар) және колхоздарды совхоздарға айналдыру (1957–1958-жылдар) шараларын жатқызуға болады.

1957 жылы Н.С. Хрущев “колхозшыларға жеке меншік пен жеке қарауға қол жеткізілгенде сиыр ұстаудың керегі жоқ, өйткені олар еңбеккүшіне қарағанда керегінше сүт алады” деген нұсқау түсірді. Содан кейін Қазақстанда әр шаңыраққа тек бір ірі қара мал, үш ұсақ тұяқ ұстауға ғана рұхсат етілді. Оның бұл тәжірибесі еңбекшілерді күйзелтіп, олардың өкіметке деген сенімін азайтты. Сол жылдары халық аузында:

“Маленков берген байталды,
Хрущев келіп қайта алды”

деген шымшыма өлең де шықты.

50-жылдардың бас кезінде Отан соғысы әлсіреткен ауыл шаруашылығы, оның ішінде астық жағдайы елеулі алаңдаушылық туғыза бастады. Одақ экономикасының бүкіл дамуына қатер төнді, өнеркәсіп пен ауылшаруашылық өндірісінің даму қарқыны арасында орасан зор сәйкессіздік пайда болды. Бұл қиыншылықтардан шұғыл шараларсыз шығуға болмайды деген тұжырым жасалды. Сол кезде КОКП Орталық Комитетінің 1954 жылғы ақпан-наурыз Пленумы Тың және тыңайған жерлердің орасан зор алқабын қысқа мерзім ішінде игеру міндетін бірінші орынға қойды. Негізгі үміт Қазақстанның ұлан-ғайыр даласына артылды. Алға қойылған бұл міндетті орындау көп күш жұмсауды қажет етті. Оны іске асыруда өміршіл-әкімшіл жүйенің барлық күш-қуаты жұмылдырылды. КОКП Орталық партия комитетінің ақпан-наурыз Пленумының (1954 ж.) шешімдері республикалар Орталық Комитеттерінің, облыстық, қалалық және аудандық партия ұйымдарының жиналыстарында жаппай талқыланды.

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті мен Қазақ КСР Министрлер Советі Н.С. Хрущев ұсынған бағдарламаны талқылап, егіс көлемін төрт жылда (1954–1957 жж.) жылдары 6 миллион гектардан аса игеруді міндеттеріне алды. Хрущев бұл мәселені шешуде бірнеше субъективтік

ғана қаралды. Қазақстанның экономикасының дамуына астық республика екендігі ескерілмей бұл мәселеге басшы ұлыдержавалық гегемонизм тұрғысынан, империялық көзқараспен қараудан аспады. Екіншіден, ол Қазақстанның патша дәуіріндегідей шикізат өндіруші отаршылдық құрылым болуын ғана қалады. Ал мұндай саясат түптеп түбінде республиканы Одақтың шикізат қоймасына айналдырды. Үшіншіден ол бұл экономикалық жаңалықты игеру туралы сол жердің иесі болып табылатын жергілікті халық – қазақтармен ақылдаспай өзі шешті /526/.

1954 жылдың ақпанында Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Пленумында, 1938 жылы Қазақстан Компартиясының үшінші хатшысы болған Жұмабай Шаяхметов соғыс басталар алдында екінші хатшы, 1946 жылдан 1954 жылдың ақпанына дейін республика Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы болған ол, Н.С. Хрущевтің “Тыңды игеру” жөніндегі бастамасын қолдамағаны үшін қызметінен кетірілді. Оның орнына тың және тыңайған жерлерді игеруге құлшына кіріскен орталықтың адамы П.К. Пономаренко сайланды.

Дүниежүзілік практикада (тәжірибеде) теңдесі жоқ осынау эксперименттің ауқымы мен қарқыны орасан болды. Алайда оның зияны ескерілмеді. Тыңды игеруді мүмкіндігінше жеделдетуді жақтаушылар, аса көрнекті топырақтанушы В.В. Докучаевтің 1892 жылы ойластырылмай жыртылып тасталған Ресейдің оңтүстік бөлігі құрғап, қу тақырға айналып бара жатқандығын жазған ескертпесіне құлақ аспады. Осы В. Докучаевтің айтқандарына сүйене отырып, Мәмбетәлі Сердалин “Егер Россияның еуропалық далаларын қалай болса солай жыртып тастаудың зардаптары осындай болса, онда Сібірдің ұлан-байтақ шалқар даласын жырту қандай қатерлі зардаптарға әкелетінін болжап болмайды” деген пікірі де ешкімді ойландырмады. Сондай-ақ Сердалин қазақ даласының мал шаруашылығымен айналысуға қолайлы екенін ғылыми дәлелдеген адам болатын.

Жоғарыда аталған қаулы бойынша Қазақстанда, Сібірде, Оралда және Солтүстік Кавказда астық дақылдарының